ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ

Vishvikarn Daur De Punjabi Novel Vich Niman-Kissani Sankat

ਨਾਇਬ ਸਿੰਘ

ਰਜਿ. ਨੰ. 41400130

ਲਵਲੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਫਗਵਾੜਾ ਦੇ
ਸਕੂਲ ਆਫ਼ ਆਰਟਸ ਐਂਡ ਲੈਂਗੁਏਜਿਜ਼ ਅਧੀਨ
ਪੀਐੱਚ. ਡੀ. (ਪੰਜਾਬੀ) ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਹਿਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ
ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ

ਫ਼ੈਕਲਟੀ ਆਫ਼ ਬਿਜ਼ਨਸ ਐਂਡ ਆਰਟਸ
ਲਵਲੀ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਫਗਵਾੜਾ
2019

ਘੋਸ਼ਣਾ ਪੱਤਰ

ਮੈਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਪਰ ਪੀਐੱਚ.ਡੀ. (ਪੰਜਾਬੀ) ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਮੇਰੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਮੌਲਿਕ ਕਾਰਜ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ **ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ** ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਡਿਗਰੀ/ਡਿਪਲੋਮਾ ਲਈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ/ਅਦਾਰੇ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਪ੍ਰਤੀ ਹਸਤਾਖ਼ਰ	ਪ੍ਰਤੀ ਹਸਤਾਖ਼ਰ	ਖੋਜਾਰਥੀ
ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ	ਡਾ. ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਥਿੰਦ	ਨਾਇਬ ਸਿੰਘ
ਨਿਗਰਾਨ	ਸਹਿ-ਨਿਗਰਾਨ	ਰਜਿ: ਨੰ: 41400130

<u>ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੱਤਰ</u>

ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਇਬ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ **ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ** ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਪੀਐੱਚ.ਡੀ. (ਪੰਜਾਬੀ) ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਮੇਰੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੋਜਾਰਥੀ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਖੋਜ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਡਿਗਰੀ/ ਡਿਪਲੋਮਾ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਮੁਲਾਂਕਣ ਹਿਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ
ਨਿਗਰਾਨ,
ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ
ਸਕੂਲ ਆਫ਼ ਆਰਟਸ ਐਂਡ ਲੈਂਗੁਏਜ਼ਿਜ,
ਲਵਲੀ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਫਗਵਾੜਾ, ਪੰਜਾਬ।

ਡਾ. ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਥਿੰਦ
ਸਹਿ-ਨਿਗਰਾਨ

ਤਤਕਰਾ

ਭੂਮਿਕਾ i-vii

ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ: ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ 1-155

ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ: ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ 156-230

ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ: ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਕਟ 231-292

ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ: ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ 293-361

ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ: ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਔਰਤ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ 362-411

ਅਧਿਆਇ ਛੇਵਾਂ: ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਆਸ ਅਤੇ ਆਸਰੇ 412-500

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ 501-516

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ 517-534

ਅੰਤਿਕਾ 535-541

ਭੂਮਿਕਾ

ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਅਹਿਮ ਵਿਧਾ ਨਾਵਲ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਗਲਪ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਬਦਲਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਦਿ ਹਾਲਤਾਂ ਦੀ ਉਪਜ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਮੋਹਰੀਆਂ ਵਾਲੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਜਟਿਲਤਾ, ਕਠੋਰਤਾ ਅਤੇ ਖੰਡਿਤ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਠੀਕ ਉਵੇਂ ਹੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਦਸ਼ਾ, ਦਿਸ਼ਾ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵੀ ਬਦਲਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਲਾਵੇ ਦਾ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਰਹੀ, ਬਲਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਸ ਵਿਧਾ ਵਿਚ ਚੋਖਾ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਕੁਦਰਤੀ ਨੇਮ ਅਨੁਸਾਰ ਰੋਟੀ-ਰੋਜ਼ੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਲੋਕ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਵੱਲ ਅਕਸਰ ਹੀ ਪਰਵਾਸ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਇਸ ਭੇਦ ਬਾਰੇ ਇਕ-ਮੱਤ ਹਨ ਕਿ ਪਰਵਾਸ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਭਾਵੇਂ ਮਜਬੂਰੀ-ਵੱਸ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਫਲ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਬਿਹਤਰੀਨ ਪਰਿਣਾਮਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਲੇਖਕ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਦੇਸ਼ਾਂ-ਦੇਸ਼ਾਂਤਰਾਂ ਦੇ ਸਫ਼ਰ, ਵਿਭਿੰਨ ਸੱਭਿਆਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਜਾਂ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਦੇ ਪਕੇਰੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਲਈ ਲਾਹੇਵੰਦ ਆਧਾਰ-ਭੂਮੀ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ 'ਚੋਂ ਉਪਜੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਭਾਸ਼ਕ, ਕਲਾਤਮਕ, ਸੁਹਜਾਤਮਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖੀ

ਗਿਆਨ/ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਰੋਕਾਰ ਅਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ 'ਸਾਹਿਤ' ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖਿੱਤੇ ਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਾਹਿਤ ਉਸ ਕਾਲ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਸੰਰਚਨਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ’ਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੈ ਰਹੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਉਪਰ ਵੀ ਸਿੱਧੇ/ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਉਤੇ ਅਸਰ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਅਜਿਹੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਏਤਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੀ ਸਾਹਿਤ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਚਲਦਾ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਸੰਚਾਰ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦਾ ਯੁੱਗ ਹੈ। ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਆਈ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਇਕ ਪਿੰਡ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਮਾਨਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਹਰ ਪੱਖ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗਿਆਨ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਸਾਡੇ ਭਰਮਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਵੀ ਖਿੱਤੇ ਦੀ ਕੈਦ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀ ਦੌਰ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਗਲਪ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਝਰੋਖੇ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਵਿਚ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਨਾਵਲ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਨਿਰਖ-ਪਰਖ ਕਰਕੇ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੇ ਬਿਹਤਰ ਦਿਸਹੱਦੇ ਉਲੀਕ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ **'ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ'** ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਆਗਾਜ਼ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਕਟਾਂ (ਆਰਥਿਕ/ਰਾਜਨੀਤਿਕ/ਸਭਿਆਚਾਰਕ/ ਧਾਰਮਿਕ/ਪਰਵਾਸੀ/ਵਾਤਾਵਰਨ/ਨਸ਼ਿਆਂ ਆਦਿ) ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। 1990 ਈ: ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਹੁਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਲੁੱਟ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਕਾਰਨ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਇਆ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਵਿਤਾ,

ਕਹਾਣੀ, ਨਾਟਕ, ਜੀਵਨੀ, ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ, ਰੇਖਾ-ਚਿੱਤਰ, ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ, ਨਾਵਲ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਉਕਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਧਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਾਵਲ ਵਿਧਾ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਸੰਕਟ ਵਧੇਰੇ ਸਾਰਥਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਾਰਥਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਆਪਣੀ ਕਲਪਣਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦਾ ਯਥਾਰਥਿਕ ਰੂਪ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਤਲਖ ਹਕੀਕਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਹੀ ਤਸਵੀਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਸਤੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕ ਪੱਖੋਂ ਬਹੁਤ ਅਮੀਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ 'ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ' ਦਾ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਵੀ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਕੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਆਸ ਅਤੇ ਆਸਰਿਆਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਖੋਜ ਕਾਰਜ (ਗੀਤਾ, ਕਵਿਤਾ, ਨਾਟਕ, ਨਾਵਲ) ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਜੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਵੀ ਤਾਂ ਨਾਵਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੰਮ ਹੋਇਆਂ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਕਤ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਲੇਖਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹਥਲਾ ਖੋਜ ਕਾਰਜ 'ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ

ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ' ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਖੋਜ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਮੌਲਿਕ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਹੈ, ਜੋ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਪਨਪੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਕਟਾਂ ਕਾਰਨ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਕਤ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਖੋਜ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਜੋ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੋਈ ਹੈ, ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਸੀਂ ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਛੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਸਦਾ ਵਰਣਨ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ **ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ : ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ** ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਅਧਿਆਇ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ, ਖੋਜ ਦਾ ਉਦੇਸ਼/ਮੰਤਵ (Objectives/Scope of the study), ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੀ ਵਿਧੀ (ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ, ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ, ਸਰਵੇਖਣ ਖੋਜ ਵਿਧੀ), ਖੋਜ ਤੋਂ ਸੰਭਾਵਿਤ ਨਤੀਜੇ, ਖੋਜ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਕਾਰਜ (Review of Literature), ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ: ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਰੂਪ, ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ: ਸਰੂਪ, ਭਾਰਤ/ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਭੂਗੋਲਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਪੱਖਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਰੂਪ, ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਪੂਰਬ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੌਰ (ਜੰਗਲੀ ਯੁੱਗ, ਜਹਾਲਤ ਦਾ ਯੁੱਗ, ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਯੁੱਗ, ਮੋਰੀਆ ਕਾਲ, ਤੁਗਲਕ ਵੰਸ਼, ਮੁਗ਼ਲ ਵੰਸ਼, ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਾਲ,ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਾਲ) ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਕਾਲ (ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਦੌਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ) ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਸਿਧਾਂਤ ਸਿਰਜਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਥਲੇ

ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਖੋਜ ਕਰਨ ਲਈ ਚੁਣੇ ਗਏ ਚਾਰ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅਧਿਆਇ '**ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ**' ਰਾਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਟੁੱਟਣ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਧਨੀ ਕਿਸਾਨ ਹੋਰ ਧਨੀ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਕੇ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਤੀਜੇ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ '**ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਕਟ**' ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਮੌਜੂਦਾ ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਆਗਾਜ਼ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਅਯੋਗ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਹੈ।

ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਤੀਜੇ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ '**ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਔਰਤ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ**' ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਮੌਜੂਦਾ ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਮੰਡੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਵੀ ਮੰਡੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਮੰਡੀ ਦੀ ਵਸਤੂ ਸਮਝ ਵੇਚਿਆ/ਖ਼ਰੀਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਚੌਥੇ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ '**ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ**' ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ

ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਅਤੇ ਛੇਵੇਂ ਅਧਿਆਇ '**ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਆਸ ਅਤੇ ਆਸਰੇ**' ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਅਸੀਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਸ ਅਤੇ ਆਸਰਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟਾਂ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤਾਨ ਹੋ ਕੇ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।ਅਜਿਹੇ ਸੰਕਟਾਂ ਕਾਰਨ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਆਸ ਅਤੇ ਆਸਰਿਆਂ 'ਤੇ ਟੇਕ ਰੱਖ ਕੇ ਆਪਣਾ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਪਣੇ ਸੰਕਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਥਾਂ ਹੋਰ ਸੰਕਟਾਂ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਆਪਣਿਆਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਅਤੇ ਸਾਥ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣਿਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਧੰਨਵਾਦ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਦਕਾ ਇਹ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਨਿਗਰਾਨ ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਸਹਿ-ਨਿਗਰਾਨ ਡਾ. ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਥਿੰਦ ਦਾ ਤਹਿ-ਦਿਲੋਂ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਤੇ ਯੋਗ ਅਗਵਾਈ ਸਦਕਾ ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹ ਸਕਿਆਂ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਰਿਣੀ ਹਾਂ ਡਾ. ਨਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਬਰਾੜ, ਡਾ. ਜਲੌਰ ਸਿੰਘ ਖੀਵਾ ਅਤੇ ਸੁਖਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਭਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚੋਂ ਕੀਮਤੀ ਸਮਾਂ ਕੱਢ ਕੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਸੰਬੰਧੀ ਮੇਰੀ ਸਿੱਧੇ ਅਤੇ ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੁਖੀ ਡਾ. ਕਿਰਨਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਵਿਨੋਦ ਕੁਮਾਰ, ਡਾ. ਨਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਕਾਂਗ, ਡਾ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਰਾਜਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ/ਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਸੰਧੂ/ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ (ਨਾਵਲਕਾਰ) ਅਤੇ ਡਾ. ਸਰਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੌਹਲ ਜੀ ਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੌਰਾਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਸਾਰੂ ਕੰਮ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਹੌਸਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਮਾਤਾ ਹਰਬੰਸ ਕੌਰ ਜੀ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਮਲਕੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਤਹਿ ਦਿਲੋਂ ਆਭਾਰੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ, ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਅਤੇ ਦੁਆਵਾਂ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਉੱਚ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਇਸ ਮੁਕਾਮ 'ਤੇ ਪੁੱਜ ਸਕਿਆ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਤਹਿ ਦਿਲੋਂ ਸ਼ੁਕਰੀਆ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਭਰਾ ਐਡਵੋਕੇਟ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਨਵਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ ਜੀ ਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੇਰਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਚੇਰੇ ਕੰਮ ਲਈ ਹੌਸਲਾ ਅਫ਼ਜਾਈ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੈਂ ਰਿਣੀ ਰਹਾਂਗਾ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ/ਸਹਿਪਾਠੀਆਂ ਜਗਸੀਰ ਬਧੇਸ਼ਾ, ਸ਼ਵਿੰਦਰ ਬਧੇਸ਼ਾ, ਹਰਵਿੰਦਰ ਢਿੱਲੋਂ, ਜੋਬਨਜੀਤ, ਡਾ. ਮੇਜਰ ਸਿੰਘ, ਜਗਦੀਪ ਕੁਮਾਰ, ਲੈਕ. ਸੁਖਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਮਾ. ਤਰਸੇਮ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ, ਮਨਦੀਪ ਖੋਖਰ, ਮੀਨਾ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਨਰੂਲਾ ਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੌਰਾਨ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।

ਨਾਇਬ ਸਿੰਘ

ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ

ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ

1.1. ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

ਹਥਲਾ ਖੋਜ ਕਾਰਜ 'ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ' ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਚਾਰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ, ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਨਿਘਾਰ ਕਾਰਨ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜਾਣ ਅਤੇ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਤਾਕਤਾਂ/ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਮਾਡਲ ਦੇ ਕੋਝੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਬੈਂਕਾਂ/ਆੜ੍ਹਤੀਆਂ/ਸਰਕਾਰਾਂ/ਧਨੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾਈ ਹੋ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਲਨ ਗੁਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕਤਾ ਸਮਾਜ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਵਿਚ ਆਏ ਵਿਗਾੜਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਵਜੋਂ ਇਸ 'ਤੇ ਉਸਰੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਪਰਵਾਸੀ ਸੰਕਟ ਆਦਿ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵ ਮੰਡੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤਿਆਂ 'ਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸੋਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਾਰੂ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤਿੜਕ ਰਹੇ ਹਨ। ਗੁਰੂਆਂ/ਪੀਰਾਂ/ਸੰਤਾਂ/ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਥਾਈਲੈਂਡ ਵੱਲ ਖਿਸਕਦੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਬਣਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰ

ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਧਰਮ, ਨਸ਼ੇ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਸ ਅਤੇ ਆਸਰੇ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹ ਵਕਤੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਨਿੱਘਰ ਵੱਲ ਲਿਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਆਸ ਤੇ ਆਸਰਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਦਾ ਹੱਲ ਹੋ ਸਕੇ। ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਯਥਾਰਥਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੋ ਲੋੜ ਹੈ ਇਹਨਾਂ ਚਿੰਤਾਜਨਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ/ ਸਮਝਣ/ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਂ ਕਿ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਸੁਧਾਰ ਹੋ ਸਕੇ।

1.1.1. ਖੋਜ ਦਾ ਉਦੇਸ਼/ਮੰਤਵ (Objectives/Scope of the study)

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕਲੌਤਾ ਮਨੋਰਥ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਬਹੁਪੱਖੀ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:-

1. ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਖੋਜ ਰਾਹੀਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ, ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਉਪਜ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਕਟਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨਾ।
2. ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਪੜਾਅ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ।
3. ਇਸ ਖੋਜ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ।
4. ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ।
5. ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ।

6. ਇਸ ਖੋਜ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਮੰਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਕਰ ਕੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਵਿਭਿੰਨ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨਾ।

7. ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ

ਕਿਸਾਨੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਖੇਤਰੀ ਕਾਰਜ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ (ਕਰਜ਼ਾ, ਵਿਆਹਾਂ ਤੇ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਖ਼ਰਚ, ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ, ਸ਼ਰੀਕੇਬਾਜ਼ੀ, ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ, ਅਤੇ ਪਰਵਾਸ) ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ।

8. ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਆਸ ਆਸਰਿਆਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨਾ।

1.1.2. ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੀ ਵਿਧੀ (Proposed Methodology)

ਗਿਆਨ-ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਉੱਪਰ ਹੁਣ ਤੱਕ ਜਿੰਨੀ ਵੀ ਚਰਚਾ ਹੋਈ ਹੈ, ਬਹੁਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਹੋ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਖੋਜ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਹੀ ਵਿਧੀ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਤ ਕਰ ਦੇਣਾ ਉਚਿੱਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਖੋਜ ਇੱਕ ਪਾਸੜ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਪੱਖ ਅਛੂਤੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤੇ ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖੋਜ-ਵਿਧੀ ਨਿਰੋਲ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਮਾਡਲ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਤ ਹੋਵੇ। ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜ-ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਣੀ ਆਰੰਭ ਹੋਈ ਹੈ, ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਖੋਜ-ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਵਿਗਿਆਨਕਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਾਹਿੱਤਿਕ ਖੋਜ ਨੂੰ ਮਕਾਨੀਕਰਨ ਕਰਨਾ ਹਰਗਿਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮੰਨਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿੱਤਿਕ ਲੱਭਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ

ਸਕਦਾ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਲ-ਕ੍ਰਮਕਤਾ ਵਿਚ ਦਲੀਲ ਸਹਿਤ ਪੂਰਾ ਉੱਤਰਨਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਸਾਹਿੱਤਿਕ ਖੋਜ ਵਿਚ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਖੋਜ ਸਿਰਫ਼ ਇਕਹਿਰੇ ਆਸੇ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਖੋਜ ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਦੀ ਸਮਗਰੀ ਦਾ ਘੇਰਾ ਕਿਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸੂਤਰੀਕਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਪੈਰਾਮੀਟਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਖੋਜ ਉੱਪਰ ਇੱਕੋ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ, ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਬਹੁਤ ਸੂਖਮ ਤੇ ਖਿੰਡੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਇੱਕੋ ਨਾਵਲਕਾਰ, ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਹੀ ਪਹੁੰਚਾਂ ਨੂੰ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ **ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ** ਨੂੰ ਕਿੰਨੀਆਂ ਹੀ ਪਹੁੰਚਾਂ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਲਈ ਅੰਤਰ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨੀ ਖੋਜ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਿਧੀ:- ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵੀ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਸਮਾਜ-ਸਾਸ਼ਤਰ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਲਈ **Sociology** ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦੁਰਖੀਮ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕੁੱਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਜਮਾਂਦਰੂ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਵਲ ਸਮਾਜਿਕ ਅਣੂਆਂ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਭਾਂਜਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਰਿਪੇਖ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ (ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ) ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਨਾਲ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਉਪਰੰਤ ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਖੋਜ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵੀ ਵਰਤੋਂ

ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਧੀ:- ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਹੁੰਚ ਹੈ ਜੋ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਫ਼ਰੈਡਰਿਕ ਏਂਗਲਜ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸੁਭਾਅ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸੰਸਾਰ-ਭਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਕਬੂਲ ਕਬੂਲ ਹੋਈ। ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਵਿਚ ਮਾਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਹਿਤ ਉੱਪਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਿਆ, ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬੜਾ ਚਿਰ ਸਥਾਈ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਵਰਗੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਅੱਖੋਂ ਪਰੋਖੇ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲ ਅਧਿਐਨ ਉਪਰੰਤ ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਧੀ:- ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।ਇਸ ਵਿਚ ਮਨ ਦੇ ਉਤਰਾਵਾਂ-ਚੜ੍ਹਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ। ਆਸਟਰੀਆ ਦੇ ਮਨੋਰੋਗਾਂ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਡਾ. ਸਿਗਮੰਡ ਫਰਾਇਡ (1856 ਈ: ਤੋਂ 1939 ਈ:) ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਪਿਤਾਮਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਐਲਫਰੈਡ ਐਡਲਰ, ਸੀ. ਜੀ. ਜੁੰਗ, ਕਾਰੇਨ ਹੋਰਨੇ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਬਣਾਇਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ ਇਸ ਵਿਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਤੋਂ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਤਾ ਦਾ ਕਲਾਮਈ ਅਤਿ-ਸੂਖਮ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ ਵਿਧੀ:- ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ ਵਿਧੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਧਿਆਇ ਲਿਖਣ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ 'ਤੇ ਖੋਜ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਖੋਜ ਵਿਧੀ:- ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਖੋਜ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੀ ਪਰਖ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹਰੇਕ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚਲੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ, ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਕਟ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ, ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਵਕਤੀ ਆਸ-ਆਸਰੇ ਧਰਮ, ਪਰਵਾਸ, ਨਸ਼ੇ, ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਔਰਤ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਅਤੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਸਥਾਈ ਦੇ ਆਸ ਆਸਰਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਹੜੀਆਂ-ਕਿਹੜੀਆਂ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਹਨ, ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਖੋਜ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਇਸ ਖੋਜ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਸਰਵੇਖਣ ਖੋਜ ਵਿਧੀ:- ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਚ ਸਰਵੇਖਣ ਖੋਜ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਖੋਜ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਰਵੇਖਣ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ ਖੋਜ ਕਾਰਜ, ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਵਿਚ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਪਰਿਵਾਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਵਰਗੀ ਕੋਈ ਘਟਨਾ ਹੋਈ ਹੈ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਹ ਖੋਜ ਅਰਥਵਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਰਵੇਖਣ ਖੋਜ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਮਿਆਰ ਖੋਜ ਦੌਰਾਨ ਅਪਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਉਚਿੱਤ ਟੂਲਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਮੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤੇ

ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੰਤਰ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨੀ ਖੋਜ ਵਿਧੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹਥਲਾ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ 'ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ' ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਹੈ।

1.1.3. ਖੋਜ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਕਾਰਜ (Review of Literature)

ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਅਰੰਭ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖੋਜਾਰਥੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਲਈ ਖੋਜ ਬਾਰੇ ਮੁੱਢਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਖੋਜ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸਾਹਿਤ ਕਾਰਜ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਇਸ ਨਾਲ ਖੋਜਾਰਥੀ ਅੰਦਰ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਬਿਰਤੀ, ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਧਰਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਖੋਜਾਰਥੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ 'ਤੇ ਪਕੜ ਵਧੇਰੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਖੋਜਾਰਥੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਠੀਕ ਚੋਣ ਅਤੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਠੀਕ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਿਭਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਥਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਪੀਐੱਚ. ਡੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ:

1. ਹਰਜੀਤ ਕੌਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ (1960-1999), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2005.

ਇਹ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਹਰਜੀਤ ਕੌਰ ਨੇ ਡਾ. ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਢੀਂਡਸਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਅਤੇ ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਚੋਣਵੇਂ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਖੋਜ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਹਰਜੀਤ ਕੌਰ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਅਤੇ 1960 ਤੱਕ

ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ੳ. ਸੰਕਟ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਅ. ਕਿਸਾਨੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਰੂਪ ੲ. ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਾਨੀ: ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਸ. 1960 ਤੱਕ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ। ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ੳ. ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ .ਅ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ੲ. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਕਟ। ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ੳ. ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਅ. ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ੲ. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਕਟ। ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ੳ. ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਅ. ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ੲ. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਕਟ। ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ੳ. ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਅ. ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ੲ. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਕਟ। ਅਧਿਆਇ ਛੇਵਾਂ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ੳ. ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਅ. ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ੲ. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਕਟ। ਸਿੱਟੇ ਅਤੇ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ। ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਦਾਰੀਕਰਨ,

ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਕਿਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਜਿਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਕ ਨਾਵਲਕਾਰ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦਾ ਨਾਮ ਉਕਤ ਥੀਸਿਸ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਤੋਂ ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ: ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਤੋਂ ਭਿੰਨਤਾ, ਅਧਿਆਇ ਵੰਡ ਤੋਂ ਭਿੰਨਤਾ, ਖੋਜ ਆਧਾਰ ਸਮਗਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੋਂ ਭਿੰਨਤਾ। ਉਕਤ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਅਣਖੀ ਦੇ ਕੁੱਝ ਚੋਣਵੇਂ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਾਰੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

2. ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1990.

ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਸੰਕਟ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨਾਂ-ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਹੋ ਰਹੀ ਮੰਦੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦਾ ਉਚਿੱਤ ਮੁੱਲ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਾਰਨ ਅਨੇਕਾਂ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਥਲਾ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਧਿਐਨ ਖੇਤਰ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਖੋਜ ਵਿਚ ਵੱਖਰਾ ਹੈ।

3. ਅਸ਼ਵਨੀ ਕੁਮਾਰ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗਲਪ ਚੇਤਨਾ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ, 2011.

ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੌਰਾਨ ਗਲਪ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈਂਦਾ ਹੋਇਆ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਗਲਪ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਔਰਤ, ਮੱਧਵਰਗੀ ਜੀਵਨ, ਕਿਸਾਨੀ ਆਦਿ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਵਿਚ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗਲਪ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਥਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਉਪਜਿਆ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਖੋਜਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਖੋਜ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ।

4. ਸਰਵਣ ਸਿੰਘ ਮਾਨ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ.

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਸਰਵ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਸਰਵਪੱਖੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹਨ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਚਿਤਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਥਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਉਪਜਿਆ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਖੋਜਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਖੋਜ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ।

5. ਹਰਪਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ.

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੌਰਾਨ ਹਰਪਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੀ ਨਕਸਲਵਾਦੀ, ਅੱਤਵਾਦੀ, ਨਾਰੀਵਾਦੀ, ਕਿਸਾਨੀ, ਧਾਰਮਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਆਦਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਵਰਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਪੱਖ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਹੀ ਖੋਜ ਦਾ ਮੂਲ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਖੋਜ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ।

39. ਰਾਜਮੋਹਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਦਾ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ (ਸੁਲਗਦੀ ਰਾਤ, ਜ਼ਖਮੀ ਅਤੀਤ, ਪਰਤਾਪੀ, ਅਤੇ ਗੇਲੋ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ) ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2013.

ਇਹ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਡਾ. ਸੁਮਨ ਪ੍ਰੀਤ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਧੀਨ ਰਾਜਮੋਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੇ ਪੀਐਚ. ਡੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ 2013 ਈ. ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ 259 ਪੰਨੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲੇ ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ: ਜਾਣ ਪਛਾਣ, ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ: ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ: ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ: ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ: ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਦਾ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ: ਆਧਾਰ ਸਮਗਰੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ, ਸਿੱਟਾ, ਅੰਤਿਕਾ, ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ ਦਾ ਵਿਵਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਕਤ

ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਖੋਜ ਦਾ ਆਧਾਰ ਭਾਵੇਂ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਚੋਣਵੇਂ ਨਾਵਲ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹਨਾਂ ਤੇ ਖੋਜ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਤੇ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਧਿਐਨ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵੱਖਰੇ ਹਨ।

7. ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2015.

ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਹੁਮੁੱਲਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਕੁਹਜ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵੱਖਰੇ ਹਨ।

8. ਮਨਦੀਪ ਕੌਰ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਾਹਿਤ ਸੰਵੇਦਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 2009.

'ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਾਹਿਤ ਸੰਵੇਦਨਾ' ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਮਨਦੀਪ ਕੌਰ ਨੇ ਡਾ. ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਪੀਐਚ. ਡੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ 2009 ਈ: ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਭੂਮਿਕਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 324 ਪੰਨੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ: ਸਾਹਿਤ ਸੰਵੇਦਨਾ i. ਸੰਕਲਪ ii. ਤੱਤ iii. ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗਤਾ, ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ: ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾ, ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ: ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਅਤੇ ਸਰੋਕਾਰ, ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ: ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕਲਾਤਮਕ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ, ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ: ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ, ਸਾਰ ਅਤੇ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ, ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ। ਉਕਤ ਖੋਜ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਾਹਿਤ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਖਰਾ ਹੈ।

9. ਰਮਨਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ: ਵਸਤ ਤੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰੀ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2012.

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵਸਤ ਅਤੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰੀ ਦੇ ਢੰਗ ਨੂੰ ਰਮਨਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੌਰਾਨ ਖੋਜ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸੂਤਰ ਬਣਾ ਕੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਉਕਤ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ।

10. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਜਸਵੰਤ ਕੰਵਲ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਿਸਾਨੀ ਬਿੰਬ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2010.

ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਉਕਤ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ।

11. ਪ੍ਰਭਜੀਤ ਕੌਰ, ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਸਮਾਜ-ਇਤਿਹਾਸਮੂਲਕ ਅਧਿਐਨ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2012.

ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਸਮਾਜ-ਇਤਿਹਾਸਮੂਲਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਦਸ਼ਾ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਬਦਲਦਾ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਖੋਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ

ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਉਕਤ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ।

12. ਰਾਜਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ (ਪਹਿਰਾਵਾ ਅਤੇ ਹਾਰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 2015,

ਇਹ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਡਾ. ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ ਸੇਖੋਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਧੀਨ ਰਾਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੇ ਪੀਐਚ. ਡੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪਈ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ: ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਲੋਕ-ਧਾਰਾ, ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ: ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰੂਪਾਂਤਰਨ: ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ, ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ: ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਹਿਰਾਵਾ, ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ: ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹਾਰ-ਸ਼ਿੰਗਾਰ, ਸਿੱਟੇ ਅਤੇ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ, ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਤਾਂ ਖੋਜ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਈ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਪਹਿਰਾਵਾ ਅਤੇ ਹਾਰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ। ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਧਾ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਖੋਜਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਉਕਤ ਖੋਜ ਤੋਂ ਸੰਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੱਖਰਾ ਹੈ।

13. ਪਰਮਜੀਤ ਕੌਰ, ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2013.

ਇਹ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਥਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਹੈ।

14. ਅਮਨਪਾਲ ਕੌਰ, ਨਵ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2010,

ਇਹ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਮਨਪਾਲ ਕੌਰ ਨੇ ਭੀਮ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਧੀਨ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ 276 ਵਿਚ ਪੰਜ ਅਧਿਆਇ ਭੂਮਿਕਾ. 1. ਬਸਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਨਵ ਬਸਤੀਵਾਦ: ਸਿਧਾਂਤਿਕ ਪਰਿਪੇਖ 2. ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ: ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ 3. ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ: ਸਿਧਾਂਤਿਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ 4. ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ 5. ਨਵ-ਬਸਤੀ ਦੌਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸਿੱਟਾ ਅਤੇ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ, ਪੁਸਤਕ-ਸੂਚੀ ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ ਤੇ ਪੰਜ ਅਧਿਆਇਆਂ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਉਕਤ ਖੋਜ ਵਿਚ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਤੇ ਕੰਮ ਨਾਵਲ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਕਤ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ।

15. ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ, ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਉਪ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2006.

ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਉਪ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਭੱਟੀ ਜੀ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਧੀਨ ਪੀਐਚ. ਡੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ 2006 ਈ: ਵਿਚ ਲਈ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਭੂਮਿਕਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 363 ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ: ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪੱਖ, ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ: ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਵਿਚਲਾ ਉਪ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ, ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ: ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ, ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ: ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤ ਮਰਦ-ਸਬੰਧ, ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ: ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ

ਵਿਚਲਾ ਉਪ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖ, ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ, ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ, ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਵਿਵਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਉਕਤ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦਾ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਉਪ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਥਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਉਪਜਿਆ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਖੋਜਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਖੋਜ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ।

16. ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਲ ਕੌਰ, ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਮਨੋ-ਵਿਸ਼ਿਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2004.

ਇਸ ਖੋਜ ਵਿਚ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਥਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਉਪਜਿਆ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਖੋਜਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਖੋਜ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ।

17. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2011.

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਭੱਟੀ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਧੀਨ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਪੀਐਚ. ਡੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ 255 ਪੰਨੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ: ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਿਕ/ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ: ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਯਥਾਰਥ, ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ: ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚਲਾ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ i. ਜ਼ਰਈ ਪੈਦਾਵਾਰੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗਾਥਾ ii. ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ iii. ਅਲੋਚਨਾ ਅਧਿਐਨ, ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ: ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਾਜਕ ਪਹਿਚਾਣ ਦਾ ਸਵਾਲ i. ਦਲਿਤ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਵਾਲ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ii. ਔਰਤ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਵਾਲ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ,

ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ: ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ i. ਰਾਜ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ii. ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਗਲਪ ਚਿਤਰਨ, ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼, ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ ਵੰਡ ਕੇ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਉਕਤ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਅਧੀਨ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਖੋਜ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਪੱਖ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਤੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਹੈ, ਜੋ ਉਕਤ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ।

18. ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ, ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦੇ ਸਬੰਧ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2009.

ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਔਰਤ ਮਰਦ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਥਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਉਪਜਿਆ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਖੋਜਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਖੋਜ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ।

19. ਇਕਬਾਲ ਕੌਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਰੋਕਾਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2014.

ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਕੇਵਲ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਥਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਉਪਜਿਆ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਖੋਜਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਖੋਜ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਭਿੰਨ ਹੈ।

20. ਸਰਬਜੀਤ ਕੌਰ, ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਬਿੰਬ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2010.

ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਬਿੰਬ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਨਾਰੀਵਾਦ ਅਤੇ ਨਾਰੀਵਾਦ ਲਹਿਰ: ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਦੂਜਾ ਅਧਿਆਇ: ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ: ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾ, ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ, ਚੌਥਾ ਅਤੇ ਪੰਜਵਾਂ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਕੋਠੇ ਖੜਕ ਸਿੰਘ, ਪਰਤਾਪੀ, ਅਤੇ ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਢਾਬ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ 298 ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਥਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਉਪਜਿਆ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਖੋਜਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਖੋਜ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ।

21. ਸੁਖਮਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਢਾਬਾ ਦਾ ਲੋਕ ਧਾਰਕ ਅਧਿਐਨ (ਸਰਦਾਰੋ, ਹਮੀਰਗੜ੍ਹ, ਜੱਸੀ ਸਰਪੰਚ, ਅੱਥਰਾ ਦਾਦੂ ਅਤੇ ਸਲਫਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ), ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2005.

ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲ ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਢਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਾਵਲ ਸਰਦਾਰੋ, ਹਮੀਰਗੜ੍ਹ, ਜੱਸੀ ਸਰਪੰਚ, ਅੱਥਰਾ ਦਾਦੂ ਅਤੇ ਸਲਫਾਸ ਦਾ ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਖੋਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਖੋਜ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਲੋਕ ਧਾਰਕ ਵਿਧੀ, ਦੂਜਾ ਅਧਿਆਇ-ਗਲਪ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਅੰਤਰ-ਸਬੰਧ, ਤੀਜਾ ਅਧਿਆਇ-ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਨੁਭਵ:, ਚੌਥਾ ਅਧਿਆਇ-ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਢਾਬ ਦਾ ਲੋਕ ਧਾਰਕ, ਸਾਰ ਅਤੇ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ ਦਾ 284 ਪੰਨਿਆਂ ਤੇ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਥਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਉਪਜਿਆ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਖੋਜਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਖੋਜ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ।

22. ਹਰਭਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2006.

ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਅਧਿਐਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਥਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਉਪਜਿਆ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਖੋਜਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਖੋਜ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ।

23. ਹਰਮੋਹਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2007.

ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਖੋਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਥਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਉਪਜਿਆ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਖੋਜਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਖੋਜ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ।

24. ਕੰਵਲਜੀਤ ਕੌਰ, ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2000.

ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਖੋਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਥਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਉਪਜਿਆ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਖੋਜਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਖੋਜ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ।

25. ਗੁਰਦੀਪ ਕੌਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਿਰਸਾਨੀ ਸਮਾਜ, (ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕਰਮਜੀਤ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ) ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2005.

ਇਹ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਖੋਜ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਖੋਜ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਖੇਤਰ ਵੀ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਅਤੇ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਖੋਜ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ।

25. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਮਲਵਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ, 1992.

ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਮਲਵਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਥਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਉਪਜਿਆ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਖੋਜਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਖੋਜ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ।

26. ਨਰਿੰਦਰਪਾਲ ਕੌਰ, ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2008.

ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਡਾ. ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਢੀਂਡਸਾ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਧੀਨ ਖੋਜਾਰਥੀ ਨਰਿੰਦਰਪਾਲ ਕੌਰ ਨੇ ਪੀਐਚ. ਡੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ 2008 ਈ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਿਚ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ ਭੂਮਿਕਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 285 ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ: ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਨਾਵਲ: ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ: ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ, ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ: ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤ ਮਰਦ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ, ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ: ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਜਮਾਤੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ, ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ: ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ, ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼, ਪੁਸਤਕ

ਸੂਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਕਤ ਖੋਜ ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਆਪਣੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ। ਉਕਤ ਖੋਜ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਖਰਾ ਹੈ।

27. ਪ੍ਰਭਜੀਤ ਕੌਰ, ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਸਮਾਜ-ਇਤਿਹਾਸਮੂਲਕ ਅਧਿਐਨ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2012.

ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਸਮਾਜ ਇਤਿਹਾਸਮੂਲਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਥਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਉਪਜਿਆ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਖੋਜਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਖੋਜ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ।

28. ਰਛਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ, 2011.

ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਥਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਉਪਜਿਆ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਖੋਜਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਖੋਜ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ।

29. ਰਮਨਦੀਪ ਕੌਰ, ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਲੋਕਧਰਾਈ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2010.

ਇਹ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਡਾ. ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ ਸੇਖੋਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਧੀਨ ਰਮਨਦੀਪ ਕੌਰ ਨੇ ਪੀਐਚ. ਡੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ 2010 ਈ: ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਭੂਮਿਕਾ ਤੋਂ

ਬਿਨਾਂ 274 ਪੰਨੇ ਨੂੰ ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ: ਲੋਕ-ਧਾਰਾ: ਸਰੂਪ ਤੇ ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ: ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਮਾਨਸ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ, ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ: ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਰੂੜੀਆਂ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰ, ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ: ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਧਰਮ, ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ: ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਸਾਰ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆਂ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਲਿਆ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਲੋਕਧਰਾਈ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਵੱਖਰਤਾ ਹੈ।

30. ਰਜਨੀਸ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ (1971-1980), ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਤ ਕਿਰਸਾਨੀ ਜੀਵਨ, ਜੰਮੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਜੰਮੂ, 1987.

ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਤ ਕਿਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਥਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਦੋਵਾਂ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖਰਤਾ ਹੈ।

31. ਰਾਜਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਣ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1993.

ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਤ ਕਿਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਥਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਦੋਵਾਂ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖਰਤਾ ਹੈ।

32. ਰਾਜਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਉਪ-ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਚਿਤਰਨ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।

ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਉਪ-ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਥਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਉਪਜਿਆ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਖੋਜਿਆ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਥਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਉਪਜਿਆ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਖੋਜਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਖੋਜ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ।

33. ਊਸ਼ਾ ਰਾਣੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਰੋਕਾਰ (1990 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ) ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 2014.

ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਰੋਕਾਰ (1990 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ) ਡਾ. ਸਤਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੱਸਲ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਧੀਨ ਊਸ਼ਾ ਰਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਪੀਐਚ. ਡੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ 2014 ਈ: ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਭੂਮਿਕਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 346 ਪੰਨੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ: ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਰੋਕਾਰ: ਸਿਧਾਂਤਿਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ: 1990 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਰੋਕਾਰ, ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ: 1990 ਤੋਂ ਬਾਅਦ 2000 ਤੱਕ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਰੋਕਾਰ, ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ: 2001 ਤੋਂ 2010 ਤੱਕ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਰੋਕਾਰ, ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ: ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗ ਮੰਚ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ, ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼, ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਲਿਆ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵਿਧਾ ਨਾਵਲ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ

ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਖੋਜ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਵਿਧਾ ਪੱਖੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ।

34. ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ, ਚਰਨ ਦਾਸ ਸਿੱਧੂ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ ਵਰਗੀ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਯਥਾਰਥ: ਇੱਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2010.

ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਚਰਨਦਾਸ ਸਿੱਧੂ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ ਵਰਗੀ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਥਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਉਪਜਿਆ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਖੋਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਖੋਜ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਭਿੰਨਤਾ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਈ ਹੈ।

35. ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਿਰਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਦਾ ਮਾਨਵ-ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਧਿਐਨ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2003.

ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਿਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਦਾ ਮਾਨਵ-ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਥਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਉਪਜਿਆ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਖੋਜਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਖੋਜ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਭਿੰਨਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

36. ਮਨਦੀਪ ਕੌਰ ਸ਼ਾਹੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਸਵੈ ਦੇ ਨਿੱਜੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਬਿਰਤਾਂਤਿਕ ਪਸਾਰ (ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਅਤੇ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ) ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਉਪ-ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਚਿਤਰਨ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2008

ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਅਤੇ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚਲੇ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤਿਕ ਪਸਾਰਾ ਨੂੰ ਖੋਜ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ

ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਸਵੈ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖ, ਦੂਜਾ ਅਧਿਆਇ- ੳ. ਸਵੈ: ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਅ. ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਵੈ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤਿਕ ਆਰੋਪਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਕ, ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ-ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਸਵੈ ਦੇ ਨਿੱਜੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਬਿਰਤਾਂਤਿਕ ਆਰੋਪਣ, ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ-ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਵੈ ਦੇ ਨਿੱਜੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਬਿਰਤਾਂਤਿਕ ਆਰੋਪਣ, ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ-ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਅਤੇ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ 268 ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕੇ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ, ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਖੋਜ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਖੋਜ ਦਾ ਹਥਲੀ ਖੋਜ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਖਰਤਾ ਹੈ।

ਸੋ ਅੰਤ ’ਤੇ ਪੂਰਵ ਖੋਜ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਖੋਜ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਕਾਰਜ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵੱਖਰਤਾਵਾਂ ਹਨ, ਇਹ ਜੋ ਇਸ ਖੋਜ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣੇਗੀ। ਜਿਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅੱਗੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

1.2. ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ

1.2.1. ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ: ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਰੂਪ

ਉੱਤਰ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਬਹੁਚਰਚਿਤ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਸਮੁੱਚੀ ਧਰਤੀ/ਲੋਕਾਈ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋ ਜਾਣਾ। ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਬਦ 'ਵਸੁਧੈਵ ਕੁਟੁਬਕੰਮ' ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖ਼ਿੱਤਿਆਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਲੈਣ ਦੇਣ ਕਾਫ਼ੀ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਰਾਮ-ਕਥਾ, ਬੁੱਧ-ਧਰਮ, ਜੈਨ-ਧਰਮ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦੂਰ ਦੂਰ

ਤੱਕ ਉਦਾਸੀਆਂ ਅਤੇ ਸਰਬੱਤ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ ਹਨ। ਉਸ ਵਕਤ ਅਜੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਗਤੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ੀ ਉਸ ਵਕਤ ਆਈ ਜਦੋਂ ਸੰਸਾਰ ਪੱਧਰੀ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਜਾਂ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਹ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਢਾਂਚਾ ਬਰਤਾਨੀਆ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਯੂਰਪ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਪਸਾਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਖੋਜਾਂ/ਨਵੀਆਂ ਕਾਢਾਂ (ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ, ਮੋਬਾਈਲ-ਫ਼ੋਨ, ਇੰਟਰਨੈੱਟ, ਟੀ.ਵੀ. ਚੈਨਲ, ਸੈਟੇਲਾਈਟ, ਅਖ਼ਬਾਰ, ਮੈਗਜ਼ੀਨ, ਅਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਆਦਿ) ਨੇ ਸਮੁੱਚੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਸਬੰਧੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:

> ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਵੱਖਰੀ ਸ਼ੈਅ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦਾ ਹੀ ਇੱਕ ਵਿਕਸਿਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨੇ ਆਪਣਾ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਆਪਣੀ ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਸਦਕਾ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਸਥਾਨ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। (ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ:) "ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੇਂਡੂ ਆਰਥਿਕਤਾ" 60)

> ਸਮਕਾਲੀ ਦੌਰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਦੌਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਕਰੂਰ ਅਤੇ ਅਮਾਨਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪੂੰਜੀਵਾਦ 'ਚ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ, ਨਵ-ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ 'ਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨੂੰ ਚਿਰੰਜੀਵ ਕਰਨ ਦਾ ਇਹ ਮਹਿਜ਼ ਇੱਕ ਉਪਰਾਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਨੇ ਨਵੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਤਹਿਤ ਨਿੱਜੀਕਰਨ, ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਮੰਡੀ

ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਜਿਸ ਕੋਲ ਪੂੰਜੀ ਹੈ ਜਾਂ ਵਿੱਤੀ ਸਾਧਨ ਹਨ, ਉਹ ਬਲਸ਼ਾਲੀ ਹੈ, ਮੰਡੀ ’ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਹੈ, ਕਬਜ਼ਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਹੀ ਮੰਡੀ 'ਚ ਵਸਤ ਭੇਜਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲ ਹੀ ਖ਼ਰੀਦਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਕਰੂਰਤਾ ਅਤੇ ਬਰਬਰਤਾ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਮੰਡੀ ਦੀ ਵਸਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। (ਸੁਰਜੀਤ ਬਰਾੜ “ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਸਤੂ ਯਥਾਰਥ ਅਤੇ ਜੁਗਤਾਂ” 47-48)

ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸੰਸਾਰ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਲਿਜਾਣਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕਤਾਵਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਜੁੜਨਾ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਨਿਰਭਰਤਾ ਦਾ ਵਧਣਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਵਪਾਰ, ਸ਼ਰਮਾਇਆ, ਤਕਨਾਲੋਜੀ, ਗਿਆਨ, ਸੂਚਨਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਆਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਵਧਣ ਨਾਲ ਹੈ। (ਗੁਰਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ “ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ (ਆਰਥਿਕ,ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ)” 21)

ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਹਿਜ਼ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦਾ ਤਾਜ਼ਾ-ਤਰੀਨ ਅਤੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦਾ ਉੱਚਤਮ ਪੜਾਅ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇੱਕ ਲੰਬਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਆਪਣੀ ਪੂਰਨਤਾ ਵਿਚ ਪਿਛਲੇ ਇੱਕ ਦਹਾਕੇ ਅੰਦਰ ਜਾਂ ਇਸ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਆਇਆ ਹੈ। (ਭੀਮ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ “ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਵਿਵੇਚਨ” 37)

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਸਾਮਰਾਜੀ ਅਰਥਚਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਲੱਗਦੇ ਮੰਦਵਾੜਿਆਂ 'ਚੋ ਕੱਢਣ ਲਈ ਇੱਕ ਸੰਕਟ-ਮੋਚਣ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਹੈ। (ਅਰਵਿੰਦ “ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਹਮਲਾ” 3)

> ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਇੱਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਕੌਮੀ-ਰਾਜ (nation state) ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵਧ ਕੇ ਭੂ-ਮੰਡਲ ਤੱਕ ਫੈਲ ਜਾਣਾ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਹੈ। (ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੰਮੂ "ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸਮਾਜਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪੱਤਰ" 45)

> ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਉਘੜ-ਦੁਘੜ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ, ਜੋ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਆਰਥਿਕਤਾਵਾਂ ਦੇ ਦੋ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚ ਨਫ਼ੇ ਅਤੇ ਨੁਕਸਾਨ ਦੀ ਅਸਾਵੀਂ ਵੰਡ ਦੇ ਨਾਲ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। (Prof.. Ramesh Chandra "Globlalisation, Privatisation and Indian Polity" 16)

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦਾ ਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਲੁੱਟਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਮਾਨਵੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਵਰਗ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸੰਸਾਰ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਲਿਜਾਣਾ, ਵਿਸ਼ਵ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕਤਾਵਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਜੁੜਨਾ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਨਿਰਭਰਤਾ ਦਾ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੰਸਾਰ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਵਪਾਰ, ਸ਼ਰਮਾਇਆ, ਤਕਨਾਲੋਜੀ, ਗਿਆਨ, ਸੂਚਨਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਆਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਵਧਣ ਨਾਲ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਦੌਰ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਨੇ ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਂਦੀ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ: ਸਰੂਪ

ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਦਿ ਕਾਲ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਕਿਨਾਰੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲੋੜਾਂ (ਕੁੱਲੀ, ਗੁੱਲੀ ਅਤੇ ਜੁੱਲੀ) ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇੱਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਤੇ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ, ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਜਿਨਸਾਂ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਵਿਚਾਰਾਂ,

ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ, ਗਿਆਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਅੱਗ, ਪਹੀਏ, ਔਜ਼ਾਰ, ਹਥਿਆਰ, ਅਤੇ ਬਰਤਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀਆਂ ਕਾਢਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ/ਜੀਵਨ ਦੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਿਆ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਲੜਨ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਵਸਤਾਂ/ਨੇਮਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਸਦ-ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ, ਇਹਨਾਂ ਤੱਥਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਬੀਜ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਸਲ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੀ ਹੋਣ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਾਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਬਦ 'ਵਾਸੂਦੇਵ ਕੁਟੁਬਕੁੰਮ' ਅਤੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਰਾਜਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਅਸ਼ਵਮੇਧ ਯੱਗ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਪਰਿਮਾਣ ਨਿਹਿਤ ਹਨ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਂ ਸਮੁੰਦਰ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਅਨੈਤਿਕ ਜਾਂ ਧਰਮ ਦਾ ਪਤਿਤ ਹੋਣ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਰਾਜੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਯੁੱਧ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਜਗੀਰਾਂ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸੰਧੀਆਂ, ਵਪਾਰ ਦੇ ਨਵੇਂ ਰਸਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਹੀਰੇ, ਸੁੱਕੇ ਮੇਵੇ, ਕੱਚਾ ਤੇਲ, ਮਿੱਟੀ, ਕੱਪੜਾ, ਦਾਲ੍ਹ, ਮਸਾਲੇ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਚਿੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਅਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਿਲਕ-ਰੂਟ ਹੈ ਜੋ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਦੁਬਾਰਾ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਕੋਈ ਹਿੰਸਾ ਜਾਂ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਜਾਂ ਘਾਟਾ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਪਾਰ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਅਤੇ ਪੁਰਤਗਾਲੀਆਂ ਦਾ ਆਉਣਾ ਜਾਣਾ ਹੋਇਆ, ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਇੱਥੇ ਕਲਾ-ਕ੍ਰਿਤਾਂ, ਤਾਜ-ਮਹਿਲ, ਲਾਲ-ਕਿਲ੍ਹਾ, ਕੁਤਬ-ਮੀਨਾਰ, ਬੁਲੰਦ-ਦਰਵਾਜ਼ਾ, ਬਾਬਰੀ-ਮਸਜਿਦ ਆਦਿ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਕਾਸ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਬੀਜ ਨਿਹਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪਿਆਸ ਬੁਝਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਮਿੱਟੀ, ਜਲਵਾਯੂ, ਬਨਸਪਤੀ, ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ

ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਵੱਲ ਘੁੰਮਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਅਧੀਨ ਹੀ ਵਾਸਕੋ-ਡੀ-ਗਾਮਾ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਟਲੀ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਅਤੇ ਰੂਸ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਅਸਰ ਭਾਰਤ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣਾ/ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ/ਸੁਆਮੀ ਵਿਵੇਕ ਨੰਦ/ਸੁਆਮੀ ਦਯਾਨੰਦ ਸਰਸਵਤੀ/ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ/ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਆਦਿ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਅਤੇ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ/ਨਿਊਟਨ/ਕੇਨਜ/ਗੈਲੀਲੀਓ ਆਦਿ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ, ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਬੀਜ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਵਸਤਾਂ, ਸੇਵਾਵਾਂ, ਤਕਨਾਲੋਜੀ, ਪੂੰਜੀ ਤੇ ਕਿਰਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਤੇ ਏਕੀਕਰਨ, ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰਲੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਦਾ ਖ਼ਤਮ/ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਕੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਵ ਮੰਡੀ ਦਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣਾ, ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ-ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਸਮੁੱਚਾ ਵਿਸ਼ਵ ਇੱਕ ਗਲੋਬਲ-ਪਿੰਡ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਅਤੇ ਇਸ ਅਗਲੇ ਦੌਰ ਨੂੰ ਨੈਨੋ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਦੌਰ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ (ਇੰਟਰਨੈੱਟ, ਮੋਬਾਈਲ-ਫ਼ੋਨ, ਉਪਗ੍ਰਹਿ-ਨੈੱਟਵਰਕ ਅਤੇ ਆਵਾਜਾਈ ਆਦਿ) ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁਲਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। 'ਸੂਚਨਾ ਵਿਸਫੋਟ' ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਕੁੱਝ ਬਹੁਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਮੀਡੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਆਪਣੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਤੈਅ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਦਿਖਾਉਣਾ ਅਤੇ ਸੁਣਾਉਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। 1990 ਈ: ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਵਰਤਮਾਨ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਧਣ ਨਾਲ ਖ਼ਰਚੇ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਘਟਣ ਲੱਗੇ। 1930 ਈ: ਵਿਚ ਨਿਊਯਾਰਕ ਅਤੇ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਮਿੰਟ ਦੇ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਖ਼ਰਚ 245 ਡਾਲਰ ਸੀ, ਜੋ ਘੱਟ ਕੇ 1980 ਵਿਚ 5 ਡਾਲਰ, 1990 ਵਿਚ 3 ਡਾਲਰ ਅਤੇ 2000 ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਡਾਲਰ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਵਾਈ ਟਿਕਟ ਦਾ ਖ਼ਰਚ 1930 ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਪ੍ਰਤੀ ਮੀਲ 0.68 ਡਾਲਰ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੇ 1990 ਵਿਚ 0.11 ਰਹਿ ਗਿਆ ਅਤੇ

ਸਮੁੰਦਰ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਤੀ ਟਨ ਸਮਾਨ ਢੋਣ ਅਤੇ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਦਾ ਔਸਤਨ ਖ਼ਰਚ 1930 ਵਿਚ 60 ਡਾਲਰ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੇ 1990 ਵਿਚ 29 ਡਾਲਰ ਹੋਇਆ, 21 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਨੇ ਇਹ ਕੀਮਤਾਂ ਲਗਭਗ ਨਾ-ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਅਜਿਹੇ ਐਪ (ਸਕਾਈਪ, ਵੱਟਸ-ਐਪ, ਈਮੋ ਆਦਿ) ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਨੇ ਮੁਫ਼ਤ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨਾ ਸਸਤਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਗਤੀ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਮੁੱਢ ਬੱਝਿਆ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿਚ ਸਾਮਰਾਜੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਨਾਲ ਹੋਈ ਜਿਸ ਦਾ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। 1870 ਈ: ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਆਈ ਜੋ 1914 ਈ: ਤੱਕ ਚੱਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਚ ਖੜੋਤ ਆ ਗਈ। 20 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸੱਤਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਟੁੱਟ ਕੇ ਫਿਰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੋਈ। ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ’ਤੇ ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਭਾਵੇਂ ਆਰਥਿਕ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਦੂਸਰੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਂ (ਰਾਜਨੀਤੀ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਸਿੱਖਿਆ, ਕਾਨੂੰਨ, ਧਰਮ, ਕਲਾ, ਸਿਹਤ ਆਦਿ) ਨਾਲ ਦਵੰਦਾਤਮਿਕ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ (L. P. G.) ਸੰਕਲਪ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿਚ ਇੱਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਬਸਤੀਵਾਦੀ (colonization) ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਬਸਤੀਵਾਦੀ (post-colonization) ਦੌਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਵੀ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਦੀ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪੁਨਰ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਰੇ ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਉਦਯੋਗਿਕ, ਸਾਇੰਸ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਸਨਅਤੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਈ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਅਤੇ ਤਿਆਰ ਮਾਲ ਲਈ ਮੰਡੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪਈ ਇਸ ਲਈ ਯੂਰਪੀ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਬਸਤੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮੁਕਾਬਲੇਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਦੌਰ ਚੱਲਿਆ। ਰੋਮ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬਸਤੀਵਾਦੀ/ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ

ਨੀਤੀਆਂ ਠੋਸਣ ਲਈ ਗ਼ੁਲਾਮ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਿਆ ਅਤੇ ਜਿਸ ਲਈ ਕਲੋਬੰਸ (ਸਪੇਨ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦਾ ਭੇਜਿਆ ਖੋਜੀ) (1492 ਈ:) ਨੇ ਅਮਰੀਕੀ ਗੋਲਾਰਧ ਅਤੇ ਵਾਸਕੋ-ਡੇ-ਗਾਮਾ (1498 ਈ:) ਨੇ ਭਾਰਤ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਸਮੁੰਦਰੀ ਰਸਤਿਆਂ ਨੂੰ ਲੱਭਿਆ। ਸਪੇਨ ਅਤੇ ਪੁਰਤਗਾਲੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮੋਹਰੀ ਰਹੇ ਅਤੇ ਅਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਲੁੱਟਣ ਅਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਭਾਵੇਂ ਭਾਰਤ ਹਰੇਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਬਸਤੀਆਂ (ਫਰਾਂਸੀਸੀ, ਡੱਚ, ਪੁਰਤਗਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਬਸਤੀਵਾਦ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਲੁੱਟ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ੋਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਵਿਚ ਭੁਗਤਾਇਆ।

ਦੂਸਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਮੁਲਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੁਦਰਾ ਕੋਸ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਗਤੀ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ੀ ਲਿਆਂਦੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦਾ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਰੋੜਾ ਬਣ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਘਟਨ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦੂਰ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਕਸਤ ਮੁਲਕ ਪਛੜੇ ਮੁਲਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਲੁੱਟਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸੂਚਨਾ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਰਾਹੀਂ ਅਨੇਕਾਂ ਬਹੁ-ਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮੁੱਚੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਤਹਿਲਕਾ ਮਚਾ ਦਿੱਤਾ। 1876 ਤੋਂ 1914 ਤੱਕ ਪੰਜ ਸਾਮਰਾਜੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ (ਬ੍ਰਿਟੇਨ, ਫਰਾਂਸ, ਜਰਮਨੀ, ਯੂਨਾਈਟਿਡ ਸਟੇਟਸ ਅਤੇ ਜਪਾਨ) ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ 236.8 ਲੱਖ ਜਨਸੰਖਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ 22.3 ਲੱਖ ਕਿੱਲੋਮੀਟਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ 1947 ਈ: ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1951 ਈ: ਵਿਚ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਸਿਰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਰਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। 1961 ਈ: ਵਿਚ 1073 ਕਰੋੜ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰਲੇ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ 2341 ਕਰੋੜ ਹੋ ਗਿਆ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਵਧਦਾ ਹੀ ਗਿਆ। 1981

ਈ: ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਮੁਦਰਾ ਕੋਸ਼ ਕੋਲ ਕਰਜ਼ੇ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਆਈ. ਐਮ. ਐਫ. ਤੋਂ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈਣ ਵੇਲੇ ਭਾਰਤ ਸਿਰ 22764 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਰਜ਼ਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਰਜ਼ਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ 1981 ਈ: ਵਿਚ ਆਈ. ਐਮ. ਐਫ. ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਝੁਕਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰੁਪਏ ਦੀ ਕੀਮਤ ਡਾਲਰ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਘੱਟ ਕਰਨੀ, 1983 ਈ: ਵਿਚ ਐਮ. ਆਰ. ਟੀ. ਪੀ. (ਇਜਾਰੇਦਾਰੀ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਵਪਾਰਕ ਸਰਗਰਮੀ ਕਾਨੂੰਨ), ਫੇਰਾ (ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਟਾਂਦਰਾ ਨਿਯੰਤਰਨ ਕਾਨੂੰਨ) ਅਤੇ ਅਸਾਸੇ ਵਰਗੇ ਕਾਲੇ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕਰਨੇ ਪਏ। 1985 ਈ: ਦੀ ਨਵੀਂ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀ ਹੀ ਸੰਸਾਰੀਕਰਨ ਦਾ ਅਸਲ ਮੁੱਢ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਹੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਇਆ ਸਗੋਂ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਜਪਾ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੇ ਜਕੜ-ਪੰਜੇ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੱਧ ਧੱਕਣ ਤਿੰਨ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਧਾਰੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ੂਲ ਹਮਲਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ: ਵਿਸ਼ਵ ਵਪਾਰ ਸੰਸਥਾ/ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ/ਬਹੁਕੌਮੀ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਤਹਿਤ ਕੈਬਨਿਟ ਰਾਹੀਂ ਅਜਿਹੇ ਬਿੱਲ, ਕਾਨੂੰਨ ਨੀਤੀਆਂ ਪਾਸ ਕਰਵਾਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਲੁੱਟਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਦੂਸਰਾ: ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਕ ਜਾਇਦਾਦ ਨੂੰ ਬਹੁਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨੂੰ ਕੌਡੀਆਂ ਦੇ ਭਾਅ ਵੇਚਣ ਬਦਲੇ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਦਲਾਲੀ ਖਾਧੀ। ਤੀਜਾ: ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪੂੰਜੀ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਸਨਅਤ, ਵਿੱਤ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਵਸੀਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਅਮਰੀਕਾ ਨੇ ਅੱਤਵਾਦ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਾਈ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਏਜੰਸੀ ਐਫ. ਬੀ. ਆਈ. ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਖੋਲ੍ਹਿਆ:

> ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦੇ ਮਸਾਂ ਦੋ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਹੀ 1999 ਈ: ਵਿਚ ਸੰਸਦ ਦੇ ਸਰਦ ਰੁੱਤ ਦੇ ਇਜਲਾਸ ਅੰਦਰ, ਕੈਬਨਿਟ ਨੇ 45 ਨਵੇਂ ਬਿਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅੱਠ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਵ ਵਪਾਰ ਸੰਸਥਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀਆਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਅਰਥਚਾਰੇ ਨੂੰ,

'ਸੰਸਾਰੀਕਰਨ' ਦੀ ਦਲਦਲ ਵਿਚ ਡੂੰਘਾ ਸੁੱਟਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। (ਅਰਵਿੰਦ "ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਹਮਲਾ" 33)

ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ 1991 ਈ: ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਹੁਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਸੁਜ਼ੂਕੀ, ਡੂਪੋਂਟ, ਗੁਡਈਅਰ, ਸੀਕੋ, ਜੀਰੋਕਸ, ਵੇਸਟਿੰਗ ਹਾਊਸ, ਯੂਨਾਈਟਿਡ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ, ਹਨੀਵੈਲ ਅਤੇ ਕੈਂਪਾ-ਕੋਲਾ ਆਦਿ ਵਰਗੀਆਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਸਾਮਰਾਜੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨੇ ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸ਼ਰੇਆਮ ਵਹਿਸ਼ੀਆਨਾ ਲੁੱਟ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਬਸਤੀਆਂ ਜਦੋਂ ਅਖੌਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਉੱਤਰ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋਈ। ਇਹ ਵਿਕਸਿਤ ਮੁਲਕਾਂ ਨੇ ਲੁੱਟ ਦੇ ਢੰਗ ਬਦਲ ਲਏ। ਸਿੱਧੀ ਫ਼ੌਜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਰਤਣ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਰਮਾਏ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਲੁੱਟ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਭਾਰਤ ਸਿਰ ਕਰਜ਼ੇ ਕਾਰਨ 1981-82 ਈ: ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਰੁਪਏ ਦੀ ਡਾਲਰ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕੀਮਤ 9.70 ਰੁਪਏ ਅਤੇ 1990-91 ਈ: ਵਿਚ 18 ਰੁਪਏ ਤੇ ਆ ਗਈ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਸਿਰ ਕਰਜ਼ਾ 150691 ਕਰੋੜ ਹੋ ਗਿਆ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਇੱਕ ਡਾਲਰ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਰੁਪਏ ਦੀ ਕੀਮਤ 55 ਰੁਪਏ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪੂੰਜੀ ਨਿਵੇਸ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਜੋ ਦੋ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਿੱਧਾ ਨਿਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਪੋਰਟਫੋਲੀਓ ਨਿਵੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੰਸਥਾਗਤ ਨਿਵੇਸ਼, ਸੰਸਾਰ ਵਿਆਪੀ ਅਮਾਨਤੀ ਰਸੀਦਾਂ/ਵਿੱਤ ਪੱਤਰ ਅਤੇ ਗੈਰ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜਮ੍ਹਾਂ ਰਾਸ਼ੀਆਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਐਫ. ਡੀ. ਆਈ. ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਪੂੰਜੀਗਤ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਧੀ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਅਵਿਕਸਿਤ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਅੰਦਰ ਆਪਣੇ ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰ ਕੇ ਉੱਥੇ ਦਾ ਕੱਚਾ-ਮਾਲ ਹੜੱਪਦੀ ਹੈ। ਐਫ. ਆਈ. ਆਈ. ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅੰਦਰ ਘੁੰਮਦੀ ਹੋਈ ਸੱਟੇਮਾਰ ਪੂੰਜੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਟਾਕ ਐਕਸਚੇਂਜ ਰਾਹੀਂ ਸੱਟੇਬਾਜ਼ੀ ਕਰ ਕੇ ਰਾਤੋ ਰਾਤ ਅਥਾਹ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਲੈ ਕੇ

ਅਮੀਰ ਬਣਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਨੁਕਸਾਨ ਕਿਤੇ ਟਾਂਵਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੁਗਾੜ-ਬਾਜ਼ੀਆਂ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਲਈ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਜੂਆ ਹੈ ਜੋ ਜੂਏ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੀ ਫਿਕਸਿੰਗ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫੂਡ ਸਟਾਕ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵਾਧੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਭੁੱਖਮਰੀ ਅਤੇ ਕੰਗਾਲੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹਨ। 1750 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਮੁੱਲ ਦਾ 3.5 ਮਿਲੀਅਨ ਟਨ ਅਨਾਜ ਐਫ. ਸੀ. ਆਈ. ਦੇ ਗੁਦਾਮਾਂ ਵਿਚ ਗਲ-ਸੜ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਖਪਤ ਲਈ ਆਯੋਗ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਨੂੰ ਗਰਮੀ ਦੇ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਸੋਕੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰੋੜਾਂ ਭੁੱਖਮਰੀ ਅਤੇ ਕੰਗਾਲੀ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵੰਡਿਆਂ ਗਿਆ।

1947 ਈ: ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਏ ਉਤਰ ਬਸਤੀਵਾਦ ਨੇ ਹੋਰ ਗੰਭੀਰ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਲੁੱਟ ਨੂੰ ਉੱਤਰ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵੀ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਫ਼ਰਕ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਰੂਪ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਹੱਲਾ, 'ਨਵ-ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ' ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਨਵ-ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਮੰਡੀਵਾਦੀ ਨੀਤੀ/ਰੁਚੀ, ਗਲੋਬਲੀ ਕਰਨ, ਉੱਤਰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ, ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦ, ਕੰਪਿਊਟਰੀਕਰਨ, ਇੰਟਰਨੈੱਟ, ਡਬਲਿਊ. ਟੀ. ਓ. ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਮੁੱਚਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਇਸ ਉੱਤਰ-ਬਸਤੀਵਾਦ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਦੌਰ ਕੇਵਲ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਨਾਲ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣਾਇਆ।

ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਮਾਨਸਿਕ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਸੈਨਾ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਜੋਕੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਬਹੁ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕੰਪਨੀਆਂ, ਸੂਚਨਾ, ਸੰਚਾਰ ਸਾਇੰਸ, ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਜਿਸ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਦੂਰੀਆਂ, ਮਾਨਵੀ ਹੱਦ ਬੰਦੀਆਂ ਮਿਟਾ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਮੁੱਚਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲ

ਵਿਧਾਨ, ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਆਰਥਿਕਤਾ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਸੋਚਾਂ, ਨਜ਼ਰੀਏ, ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋ ਗਏ। ਸਮੁੱਚਾ ਵਿਸ਼ਵ ਇੱਕ 'ਗਲੋਬਲ ਪਿੰਡ' ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਿਆ।

ਸੰਸਾਰ ਪੱਧਰ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਦੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਨਸਲ ਦੇ ਆਧਾਰ ’ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਟੁਕੜੇ ਗਏ। 1989 ਈ: ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰੂਸ ਦੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ ਵਜੋਂ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਰੂਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਟੁੱਟਿਆ ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਧਰੁਵ ਦਾ ਵੀ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਸਰਦਾਰੀ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਤਾਕਤਵਰ ਹੋਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਲਵਾਨ ਹੋਈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਨਵ-ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕਈ ਗੁਣਾਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਇਹ ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਮੀਰ ਤੇ ਗ਼ਰੀਬ, ਸ਼ੋਸ਼ਕ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ, ਲੋਟੂ ਅਤੇ ਲੁੱਟੇ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਵੰਡ ਗਈਆਂ। ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ ਟੁੱਟਣ ਉਪਰੰਤ ਇੱਕ ਧਰੁਵੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆਂ ਜਿਸ ਤਹਿਤ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਅਧੀਨ ਸਾਮਰਾਜੀ ਸੰਸਾਰ ਨੇ ਉਰਗੁਏ ਵਾਰਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਡੰਕਲ ਖਰੜੇ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਮੁਲਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਕਸ ਸੰਧੀ 'ਤੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਰਦੇਸ਼ਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸੰਧੀ ਪਹਿਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗੈਟ ਸਮਝੌਤਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਗੁਣਾਤਮਿਕ ਪੱਖੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਖਰੀ ਸੀ। ਗੈਟ ਸਮਝੌਤੇ ਸੀਮਾ ਪਾਰ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਚੁੰਗੀਆਂ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਮਾਰਕਸ ਸੰਧੀ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਆਰਥਿਕਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜੱਦ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਇਸ ਵਿਸ਼ਵ ਆਰਥਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਲਈ ਸੰਸਾਰ-ਵਪਾਰ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੀ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਈ।

ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕੱਟੜ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ ਕਿਊਬਾ ਅਤੇ ਚੀਨ ’ਤੇ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਪੂਰਬ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਵੰਡ ਹੋਈ। ਬਸਤੀਆਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਤੇ ਬਰੈਟਨ ਵੁੱਡਜ਼ ਸੰਸਥਾਵਾਂ (ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ, ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੁਦਰਾ, ਵਿਸ਼ਵ ਵਪਾਰ

ਸੰਗਠਨ) ਦੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮਾਡਲ ਤੇ ਸਹਿਮਤੀ ਹੋਈ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਯੂ. ਐਨ. ਓ. ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਰੀਏ ਸਾਮਰਾਜੀ ਮੁਲਕ ਜੀ-5 ਵਿਸ਼ਵ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੱਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਮੁਲਕ ਜੀ-7 ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:

> ਇਹ ਦੇਸ਼ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਆਰਥਿਕ ਤਾਕਤਾਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪਾਸ ਵਿਸ਼ਵ ਆਮਦਨ 1997 ਵਿਚ 64 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹਿੱਸਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਪਾਸ ਕੁਲ ਵਿਸ਼ਵ ਵਸੋਂ ਦਾ ਕੇਵਲ 11.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ G-77 (ਗ਼ਰੀਬ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਸਥਾ) ਪਾਸ 1997 ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵ ਅਬਾਦੀ ਦੇ 76.0 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਲੋਕ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। (ਗੁਰਸੇਵਕ ਲੰਬੀ "ਬਸਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਬਸਤੀਵਾਦ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸਰੋਕਾਰ" 36)

ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਇਸ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਹਿਤ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਹਨ। ਜੋ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਵਿਚ ਇਹ ਪੂੰਜੀਪਤੀ/ਧਨੀ/ਅਮੀਰ ਦੇਸ਼ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। 1995 ਈ: ਵਿਚ 200 ਬਹੁ-ਕੌਮੀ ਆਗੂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਵਿਚੋਂ 168 ਪੰਜ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਹੀ ਹਨ। ਚੀਨ, ਬਰਾਜ਼ੀਲ, ਵੈਨਜੁਏਲਾ ਅਤੇ ਮੈਕਸੀਕੋ ਦੀ ਇੱਕ ਇੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕੰਪਨੀ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ।

ਇਹਨਾਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੈਰ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੀ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਨਿਮਨ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਘਰੇਲੂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਨਿਰਬਾਹ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਉਹ ਡੂੰਘੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਗਏ। ਇਹਨਾਂ ਦਿਓ ਅਕਾਰੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨੇ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਚੁਣਿਆ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਆਪਣਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਹੈ, ਤਿਆਰ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਰੀਦਣ ਲਈ ਜਨਸੰਖਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਲਈ ਇੱਕ ਢੁਕਵਾਂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ। ਅੱਜ ਬਹੁਕੌਮੀ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ

38000 ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ 300 ਕੰਪਨੀਆਂ ਦਿਓ ਅਕਾਰੀ ਹਨ। ਤੇਲ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਕੰਟਰੋਲ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀਆ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:

> 'ਗਾਜ਼ਪ੍ਰਾਮ' ਅਤੇ 'ਰੋਜਨੇਫਟ' ਐਸੀਆਂ ਹੀ ਦਿਉਕੱਦ ਸਟੇਟ ਕੰਟਰੋਲ ਵਾਲੀਆਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਰੂਸ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਗੈਸ ਤੇ ਤੇਲ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਪੂਰਾ ਕੰਟਰੋਲ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। (ਅਜੀਤਪਾਲ "ਸਾਮਰਾਜੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਬੇਨਕਾਬ-1" 76)

ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਟਰੱਕਾਂ ਦੀ ਵਿੱਕਰੀ ਦਾ ਕੰਮ 60% ਉਤਪਾਦਨ 5 ਦਿਓ ਅਕਾਰੀ ਕੰਪਨੀਆਂ, ਤੇਲ ਮੰਡੀ ਵਿਚ 40% ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਚ 9 ਕੰਪਨੀਆਂ, ਰਸਾਇਣਿਕ ਖਾਦ ਅਤੇ ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਨਿਕਸ ਵਿਚ 35% ਮਾਲਕੀ 5 ਬਹੁਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀਆਂ, ਸਟੀਲ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਿਚ 50% ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਚ 5 ਕੰਪਨੀਆਂ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਦੀ ਏਸ਼ੀਆ ਬਰਾਉਣ ਬਾਵੇਰੀ ਦੀਆਂ 140 ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਇਲ ਡੱਚਫ਼ਸ਼ੈਲ 50 ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤੇਲ ਕੱਢ ਕੇ 40 ਵਿਚ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਕੇ 100 ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਵੇਚਦੀ ਹੈ। ਐਚ. ਜੇ. ਹੇਨਜ਼ (ਫ਼ੂਡ ਪ੍ਰਾਸੈਸਿੰਗ ਅਮਰੀਕੀ ਕੰਪਨੀ ਕੰਪਨੀ) ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਛੇ ਮਹਾਂਦੀਪ ਵਿਚ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਨ ਕੰਪਨੀ ਕਾਰਗਿਲ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਭਾਰਤ ਸਮੇਤ 54 ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਅਤੇ ਸਹਾਇਕ 740 ਕੰਪਨੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਅਨਾਜ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰੀ ਬੈਠੀ ਹੈ। ਫੋਰਡ ਅਤੇ ਮੈਸੀ ਜਿਹੀਆਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਟਰੈਕਟਰ ਸਪਲਾਈ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਭੋਜਨ ਖ਼ਰਚੇ ਵਿਚ ਆਈ. ਸੀ. ਪੀ., ਕੋਨ ਆਗਰਾ, ਕਾਰਗਿਲ ਅਤੇ ਲ਼ੀਫ ਅਮਰੀਕਾ (ਮੋਟੇ ਮਾਸ ਦੀ ਖਪਤ ਦਾ 87%), ਕੈਲੋਰਾ ਅਤੇ ਜਨਰਲ ਮਿਲਜ਼ (ਖਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਾਸ਼ਤੇ ਦਾ 76%), ਕੈਪ ਬੈਲਜ਼ (ਡੱਬਾ ਬੰਦ ਸੂਪ ਦਾ 73%), ਫਰਿਟੇ-ਲੇ (ਕਾਰਨ ਚਿਪਸ ਦਾ 85% ਅਤੇ ਆਲੂ ਚਿਪਸ ਦਾ 40%), ਫਿਲਿਪ ਮੋਰਿਸ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਜਨਰਲ ਫ਼ੂਡਜ਼ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰਾਫ਼ਟ ਨਾਮੀ ਕੰਪਨੀ ਸਲਾਈਡ ਵਪਾਰ ਦੇ ਅੱਧ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਦਵਾ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਕ੍ਰਿਤ ਸਿਹਤ ਬੀਮਾ ਕੰਪਨੀਆਂ ਮੋਟੇ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਕਮਾਉਂਦੀਆਂ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਤਜੌਰੀਆਂ ਭਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਹਨੇਰ-ਗਰਦੀ

ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਬਿਮਾਰੀ ਅਤੇ ਮੌਤ ਹੀ ਫੈਲਾਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਦਿਓ-ਅਕਾਰੀ ਬਹੁਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀਆਂ, ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਹਸਪਤਾਲ, ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ। ਇਹ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਜਕੜਿਆ, ਕਾਰਗਿਲ ਵਰਗੀਆਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਬੀਜਾਂ ਦੇ ਧੰਦੇ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਤੰਦੂਆਂ ਜਾਲ ਫੈਲਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਭ ਕੀੜੇਮਾਰ ਦਵਾਈਆਂ ਦੀ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਵੀ ਬਹੁ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਕੋਲ ਹੈ।

1960 ਈ: ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ 30-40 ਸਾਲ ਦੌਰ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਤਪਾਦਨ ਰੁਕਣ ਅਤੇ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਘਟਣ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜਿਕ/ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਸੰਕਟਗ੍ਰਸਤ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਦੌਰ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਪੱਖਾਂ 'ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਅਸਰ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ 1. ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਪਾਰ, 2. ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਿਵੇਸ਼ 3. ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿੱਤ। ਸੰਸਾਰ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ ਅਹਿਮ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ: ਜਪਾਨ ਅਤੇ ਜਰਮਨੀ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਵਿਕਣ ਨਾਲ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੁਆਰਾ ਬਰੈਟਨ-ਵੁੱਡਜ਼ ਸਮਝੌਤੇ (ਡਾਲਰ ਦੀ ਵਟਾਂਦਰਾ ਦਰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਸੋਨਾ) ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨਾ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਵਪਾਰਿਕ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਿਰਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਿੱਥੇ ਮਜ਼ਦੂਰੀ, ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਹੋਰ ਸਾਧਨ ਸਸਤੇ ਹੋਣ। ਇਹ ਬਹੁ-ਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਬਹੁ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੇ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਗ਼ਲਬੇ ਬਾਰੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ 1995 ਵਿਚ 500 ਵੱਡੀਆਂ ਉਦਯੋਗਿਕ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕੁੱਲ ਆਰਥਿਕ ਉਤਪਾਦਨ ਉੱਤੇ 25 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਹਿੱਸੇ ਉੱਪਰ ਕੰਟਰੋਲ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀਆਂ 300 ਕੰਪਨੀਆਂ, ਬਹੁ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ

> ਕੰਪਨੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿੱਤੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕੁਲ ਉਤਪਾਦਕ ਸੰਪਤੀ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 25 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। (ਲੰਬੀ "ਬਸਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਬਸਤੀਵਾਦ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸਰੋਕਾਰ" 34)

ਉਦਯੋਗਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਜਿੱਥੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਉੱਚਾ ਹੋਇਆ ਉੱਥੇ ਇਹ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ/ਵਿਕਸਿਤ ਮੁਲਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਕੀਤੀ। 1920 ਈ: ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੂੰਜੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਪ੍ਰੰਤੂ 1980 ਈ. ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ, ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਤਹਿਤ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨਿਵੇਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿੱਜੀ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਲਈ ਉੱਤਰੀਆਂ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਸਾਬਤ ਹੋਈਆਂ। ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਢਾਂਚੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਂਦੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ, ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਬਣਦਾ ਸਤਿਕਾਰ, ਪਬਲਿਕ ਸੈਕਟਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਨ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪਬਲਿਕ ਸੈਕਟਰ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ ਰੂਸ ਦੇ ਟੁੱਟਣ ਨਾਲ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਥਾਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਰਾਜ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਲੋਕਾਈ ਦੀ ਭਲਾਈ ਦੀ ਥਾਂ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਦੇਣ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ। ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਯੂ. ਐੱਸ. ਏ., ਜਪਾਨ, ਦੱਖਣੀ ਕੋਰੀਆਂ ਅਤੇ ਚੀਨ ਵਰਗੇ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਦਾ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਇਹ ਦੇਸ਼ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਬਜਾਏ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਰਸਤੇ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੇ

ਵਿਪਰੀਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਲਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੇ ਕੰਗਾਲੀ ਵੱਲ ਲਿਆਂਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਵੀ ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ:

> ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਿਸਾਨੀ ਲਈ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਤਬਾਹੀ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ। (ਭੱਟੀ "ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ" 25)

ਚੀਨੀ ਮੂਲ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪੂੰਜੀ ਦਾ 70 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹਿੱਸਾ ਨਿਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਚੀਨੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨਿਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਸਸਤੀ ਲੇਬਰ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਵਰਗੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇਣ ਤੋਂ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਰਹੀ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਹਾਲਤ ਤਰਸਯੋਗ ਹੋ ਗਈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਦੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਕਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਪਰਵਾਸ। ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਤੇ ਪੇਟੈਂਟ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਹਨਾਂ 'ਤੇ ਰੋਕਾਂ ਲਗਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਛਮੀ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਧ ਰਹੀ ਬੇਕਾਰੀ/ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਕਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਪਰਵਾਸ 'ਤੇ ਵੀ ਰੋਕਾਂ ਲਗਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਵਾਲ ਆਧੁਨਿਕ ਦੌਰ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਅਹਿਮ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਂਦੀ। ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਮੰਡੀ ਦੌਰ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੰਡੀ ਦੀਆਂ ਰੋਕਾਂ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਹਟਾਉਣ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਵਿਚ ਸਰਮਾਏ ਨੂੰ ਕੰਮ ਵਿਚ ਲਗਾਉਣਾ, ਕੌਮੀ ਰੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨਾ/ ਘਟਾਉਣਾ, ਕਿਰਤੀਆਂ ਲਈ ਬਣਾਏ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਵਿਚ ਢਿੱਲ ਕਰਨੀ, ਵਪਾਰ ਤੇ ਲੱਗੀਆਂ ਰੋਕਾਂ (ਕਸਟਮ ਡਿਊਟੀਆਂ) ਖ਼ਤਮ ਜਾਂ ਘੱਟ ਕਰਨੀਆਂ, ਪਬਲਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣਾ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ 64% ਪੂੰਜੀ 12 ਮੁਲਕਾਂ ਕੋਲ ਇਕੱਤਰ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੇ 76 ਮੁਲਕਾਂ ਕੋਲ 36% ਪੂੰਜੀ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ। 1986 ਈ: ਤੋਂ 1989 ਈ: ਤੱਕ ਸਤਾਰਾਂ ਗ਼ਰੀਬ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ 215 ਬਿਲੀਅਨ ਡਾਲਰ ਆਇਆ ਅਤੇ 345 ਬਿਲੀਅਨ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਗਏ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਰਾਹੀਂ ਗ਼ਰੀਬ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੂੰਜੀ ਆਉਂਦੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ ਨਾਲ ਪਛਾੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਆਪਣੀ ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਗ਼ਰੀਬ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ਾ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੁਫ਼ਾਦ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚਲੀ ਖਾਈ ਨੂੰ ਹੋਰ ਗਹਿਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ: ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ

ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਹਰੇਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ’ਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਫਰਾਂਸੀਸੀ, ਡੱਚ, ਪੁਰਤਗਾਲੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬਸਤੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋਈ। ਸੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਾਰਤ 1947 ਈ: ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਬੰਧ ਵਿਸ਼ਵ ਵਪਾਰ ਮੰਡੀ ਨਾਲ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗਲੋਬਲਾਈਜਡ ਦੇਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਦੋਂ ਸਾਡਾ ਸੰਸਾਰੀਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਹੀ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ, ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੇ 1991 ਈ: ਵਿਚ ਆਕਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।

1985 ਈ: ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਸਿਰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਰਜ਼ਾ 41 ਅਰਬ ਡਾਲਰ ਸੀ ਜੋ 1991 ਵਿਚ ਵੱਧ ਕੇ 70 ਅਰਬ ਡਾਲਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਰਜ਼ਾਈ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਵਜੋਂ ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਨਵੀਂਆਂ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀਆਂ। ਭਾਰਤੀ ਕਰੰਸੀ ਦਾ ਡੀਵੈਲੂਏਸ਼ਨ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਦਾ ਆਗਾਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੌਰਾਨ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁੱਝ ਸਮਾਂ ਵਧੀਆ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰੰਤੂ 1960 ਈ. ਵਿਚ ਖੜੋਤ ਆਈ ਜੋ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ। ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਤਾਂ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪ੍ਰੰਤੂ ਭੂਮੀ ਸੁਧਾਰ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ

ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਜ਼ਮੀਨੀ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਬਰਕਰਾਰ ਹੀ ਰਹੀਆਂ। ਧਰਮ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਅਤੇ ਲਿੰਗਕ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਕਰ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦਿਮਾਗ਼ੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹਿੱਸਾ ਅਣ-ਵਰਤਿਆ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਕੇਵਲ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਦਯੋਗਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਵਧੀਆ। ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਨੇ ਹੋਰ ਪੂੰਜੀ ਹਥਿਆਉਣ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ। ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਘੱਟ ਆਮਦਨ, ਘੱਟ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ, ਘੱਟ ਰੁਜ਼ਗਾਰ, ਘੱਟ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਨਾਲ ਅਮੀਰ ਹੋਰ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਗ਼ਰੀਬ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਗ਼ਰੀਬ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਪਾੜਾ ਹੋਰ ਵਧਿਆ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਾਰਤ ਦਾ 'ਅਖੌਤੀ ਸਵਦੇਸ਼ੀ' ਅਤੇ 'ਅਖੌਤੀ ਸਮਾਜਵਾਦ' ਫ਼ੇਲ੍ਹ ਹੋਣ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਕੁੱਝ ਗਿਣੇ ਚੁਣੇ ਸਿਆਸੀ ਘਰਾਣੇ, ਉਦਯੋਗਪਤੀ, ਵਪਾਰੀ ਹੀ ਅਮੀਰ ਹੋਏ। ਇਹਨਾਂ ਉਦਯੋਗਪਤੀਆਂ/ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਮੰਡੀ ਮਿਲ ਗਈ ਜਿੱਥੇ ਖਪਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਵਤਖ਼ੋਰੀ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਅਤੇ ਬਲੈਕ ਮਾਰਕੀਟ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ, ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜੇਬਾਂ ਗਰਮ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਖ਼ਰੀਦ ਲਾਈਨਾਂ ਵਿਚ ਲੱਗ ਕੇ, ਅਗਾਉਂ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ, ਅਹਿਸਾਨ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਵਤਖੋਰੀ ਦੁਆਰਾ ਸਪਲਾਈ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਅਤੇ ਕੰਟਰੈਕਟ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਗ਼ਰੀਬ ਭਾਰਤ ਅਮੀਰ ਇੰਡੀਆ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਗ਼ਰੀਬ ਅਮੀਰਾਂ ਦੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਭੋਗਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਅਤੇ ਬੰਦ ਮੰਡੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਜਿਸ ਦੇ ਕੀਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਅਤੇ ਕਾਲਾ-ਬਾਜ਼ਾਰੀ ਰਾਹੀਂ ਕਾਲਾ ਧਨ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਾਡਾ ਦੇਸ਼ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

ਸਰਕਾਰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖ਼ਰਚ ਕਰ ਕੇ ਘਰੇਲੂ ਉਤਪਾਦ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਵਧਾਇਆ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਰਕਾਰੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ/ਅਸਿੱਧੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿੱਜੀ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਦੇ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਲਈ ਵਰਤਣ ਕਰ ਕੇ ਅਜਿਹਾ

ਰਾਜਕੋਸ਼ੀ ਘਾਟਾ ਪਿਆ। 1960 ਈ: ਤੋਂ 1970 ਈ: ਤੱਕ ਦੇਸ਼ ਹੋਰ ਖ਼ਰਚ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੋ ਗਿਆ। 1980 ਈ: ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਹਿਰੂਨੀ ਆਰਥਿਕ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਉਧਾਰ ਜਾਂ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਸਮਾਂ ਲੰਘਾਉਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਈ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਡਾਵਾਂ-ਡੋਲ ਹੋ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਛੇਵੀਂ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਯੋਜਨਾ ਵਿਚ 5933 ਕਰੋੜ ਅਤੇ ਸੱਤਵੀਂ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ ਰਾਹੀਂ 10841 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਹੋਈ1 1987-88 ਈ: ਵਿਚ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਦੇਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੱਧੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿਸ਼ਵ ਮੰਡੀ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰ ਕੇ ਹੋਈ। ਜਿਸ ਤਹਿਤ 1987 ਈ: ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੈਪਸੀ ਕੰਪਨੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਸਵਦੇਸ਼ੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਕੈਂਪਾ-ਕੋਲਾ, ਥਮਜ਼-ਅੱਪ ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਮ ਖਪਤਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਰਾਹਤ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲੀ। ਉਸ ਵਕਤ ਕੈਂਪਾ-ਕੋਲਾ, ਥਮਜ਼-ਅੱਪ 150 ਮਿਲੀ ਲੀਟਰ ਦੀ ਬੋਤਲ ਪੰਜ ਰੁਪਈਏ ਵਿਚ ਵਿਕਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੈਪਸੀ ਦੀ 300 ਮਿਲੀ ਲੀਟਰ ਦੀ ਬੋਤਲ ਉਸੇ ਭਾਅ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੀ। ਅਮਰੀਕੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਕੋਕਾ-ਕੋਲਾ ਅਤੇ ਪੈਪਸੀ ਨੇ ਤਾਂ ਪੂਰਨ ਇਜਾਰੇਦਾਰੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਈ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਟਮਾਟਰਾਂ ਅਤੇ ਆਲੂਆਂ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਵੀ ਲਿਆਂਦੀਆਂ। ਸਜ਼ੂਕੀ ਕਾਰ ਕੰਪਨੀ ਵੀ ਇਸੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਸਵਦੇਸ਼ੀ ਕਾਰਾਂ ਐੱਮਬੈਸਡਰ, ਫੀਅਟ ਅਤੇ ਸਟੈਂਡਰਡ ਪੁਰਾਣੀ ਸ਼ਕਲ, ਪੈਟਰੋਲ ਦੀ ਵੱਧ ਖਪਤ, ਮਹਿੰਗੇ ਰੇਟ ਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਮੁਕਾਬਲੇਬਾਜ਼ੀ ਨੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਆਟੋ ਮੋਬਾਈਲ ਉਦਯੋਗ ਦੀ ਕਾਇਆ ਹੀ ਪਲਟ ਦਿੱਤੀ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਬਹੁਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ (18 ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਖੇਤਰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਅਤੇ ਪਰਾਈ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਆਏ) ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਰਜ਼ੇ ਮੁਆਫ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

> ਸੰਸਾਰੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਯੂਰਪ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਵੀ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਕਰ ਕੇ ਲਾਗੂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ 21 ਲੱਖ ਕਰੋੜ ਦੇ ਟੈਕਸ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਰਕਾਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ 91000 ਕਰੋੜ ਦਾ ਅੱਪ ਨਿਵੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੜਕਾਂ ਜੋ ਕਿ ਸੂਬਾ ਸਰਕਾਰਾਂ ਬਣਾਇਆ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ ਹੁਣ ਕੰਪਨੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਹਨ, ਸਰਕਾਰੀ ਅਦਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਮੁੰਰਮਤ ਲਈ ਠੇਕੇ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਤ ਨੀਤੀ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ। (ਵਰਮਾ "ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਅਸੀਂ" 30)

ਜੂਨ 1991 ਈ: ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਵੱਲ ਨਵੀਂ ਪੁਲਾਂਘ ਪੁੱਟੀ ਗਈ ਜਿਸ ਤਹਿਤ ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਅੱਜ ਵੀ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਲਾਇਸੰਸਾ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ (ਡੀਲਾਇਸੰਸਿੰਗ), ਵੱਡੀਆਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਤੇ ਲੱਗੀ ਸ਼ਰਤ ਨਿਯਤ ਪੂੰਜੀ ਖ਼ਰਚ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ (ਡੀਕੰਟਰੋਲ), ਪਬਲਿਕ ਸੈਕਟਰ ਦਾ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰ ਵਿਚ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਆਕਾਰ ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਹੀ ਕਸਟਮ ਟੈਕਸਾਂ ਨੂੰ ਘਟਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸਰਮਾਇਆ ਲਗਾਉਣ, ਸ਼ੇਅਰਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਿੱਕਾ ਕਮਾਉਣ ਅਤੇ ਵਰਤਣ ਦੀ ਪੂਰਨ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਖਾਦ ਪਦਾਰਥਾਂ, ਬੈਂਕਾਂ ਅਤੇ ਬੀਮਾ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿੱਜੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਵਧਾਈ ਗਈ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਦਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਾਹਰੀ ਦਖ਼ਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਵਧਣ ਲੱਗੀ, ਘਰੇਲੂ ਉਦਯੋਗਿਕ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਤੇ ਟੈਕਸ, ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਨੂੰ ਖੋਰਾ ਲਗਾਉਣ ਕਰ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਗਈ। ਸਾਡੀਆਂ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰ ਵਸਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਪੱਧਰ ਤੇ ਬਦਨਾਮ ਹੋ ਗਈਆਂ,

ਵਿੱਤੀ ਘਾਟਾ ਇੰਨਾ ਵੱਧ ਗਿਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਕਰਜ਼ਾ ਮਿਲਣਾ ਵੀ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਸਾਨੂੰ 1991 ਈ: ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੁਦਰਾ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸੋਨਾ ਗਹਿਣੇ ਰੱਖਣਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਕੋਲ ਪੂੰਜੀ ਕੇਵਲ 24 ਹਜ਼ਾਰ ਕਰੋੜ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ, ਇਸ ਸੰਕਟ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਹੋਈਆ। 1980 ਈ: ਵਿਚ 20 ਬਿਲੀਅਨ ਡਾਲਰ ਅਤੇ 1990 ਈ: ਵਿਚ 83.7 ਬਿਲੀਅਨ ਡਾਲਰ ਜੋ ਵੱਧ ਕੇ ਮਾਰਚ 2001 ਤੱਕ ਕੁੱਲ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਰਜ਼ਾ (ਗੈਰ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜਮ੍ਹਾਂ ਰਾਸ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ) 100 ਬਿਲੀਅਨ ਡਾਲਰ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ 100 ਬਿਲੀਅਨ ਡਾਲਰ ਵਿਚੋਂ 40% ਕਰਜ਼ਾ ਹੀ ਵਿਆਜ ਦੀ ਰਿਆਇਤੀ ਦਰਾਂ ਤੇ 60 ਬਿਲੀਅਨ ਡਾਲਰ ਨੂੰ ਮੰਡੀ ਦੀਆਂ ਦਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਪਸ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਹੈ।

ਮੱਧ-ਵਰਗ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਆਈ ਗਿਰਾਵਟ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਨਾਲ 1990-1991 ਈ: ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦੌਰ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੰਡੀ ਦੀਆਂ ਰੋਕਾਂ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਹਟਾਉਣ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਵਿਚ ਸਰਮਾਏ ਨੂੰ ਕੰਮ ਵਿਚ ਲਗਾਉਣਾ, ਕੌਮੀ ਰੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨਾ/ਘਟਾਉਣਾ, ਕਿਰਤੀਆਂ ਲਈ ਬਣਾਏ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਵਿਚ ਢਿੱਲ ਕਰਨੀ, ਵਪਾਰ ਤੇ ਲੱਗੀਆਂ ਰੋਕਾਂ (ਕਸਟਮ ਡਿਊਟੀਆਂ) ਖ਼ਤਮ ਜਾਂ ਘੱਟ ਕਰਨੀਆਂ, ਪਬਲਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣਾ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ 64% ਪੂੰਜੀ 12 ਮੁਲਕਾਂ ਕੋਲ ਇਕੱਤਰ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੇ 76 ਮੁਲਕਾਂ ਕੋਲ 36% ਪੂੰਜੀ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ। ਫਾਰਬਸ ਦੀ ਸਤੰਬਰ 2000 ਲਿਸਟ ਅਨੁਸਾਰ:

> ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ 400 ਅਮੀਰ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਦੌਲਤ 900 ਬਿਲੀਅਨ ਡਾਲਰ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, 400 ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਦੌਲਤ, ਭਾਰਤ ਦੀ ਕੁੱਲ

> ਘਰੇਲੂ ਪੈਦਾਵਾਰ ਤੋਂ ਦੁੱਗਣੀ ਹੈ। (ਅਰਵਿੰਦ "ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਹਮਲਾ" 54)

ਪੂੰਜੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਤੇਜ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦੂਰ ਕੀਤਾ। ਪਹਿਲੀ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣਾ। ਦੂਸਰਾ, 1994 ਈ: ਵਿਚ ਗੈਟ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਪਾਸ ਅਤੇ 1995 ਈ: ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ, ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਕਾਰੀ ਅਦਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕੌਡੀਆਂ ਦੇ ਭਾਅ ਵੇਚ ਦਿੱਤਾ:

> ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਦਾਰੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਇਮੀ ਉੱਪਰ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦੀ ਗ਼ਰੀਬ ਤੋਂ ਗ਼ਰੀਬ ਜਨਤਾ ਦੀ ਖ਼ੂਨ ਪਸੀਨੇ ਦੀ ਕਮਾਈ ਸਿੱਧੇ-ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਨੂੰ ਕੋਡੀਆਂ ਦੇ ਭਾਅ ਬਹੁ-ਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੇ ਕੋਲ ਗਿਰਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂ ਵੇਚਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਹਨ੍ਹੇਰੀ ਅੱਗੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਸਾਹ-ਸਤ ਹੀਣ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂ ਸੱਤਾ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿਚ ਹੈ। (ਸੁਖਦੀਪ ਕੌਰ "ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ: ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ" 27)

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਦੌਰ ਵਿਚ ਦੋ ਪੱਖਾਂ ਲੋੜੀਂਦਾ ਵਿਕਾਸ ਠੀਕ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਿਪਰੀਤ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਪੱਖ ਤਕਨਾਲੋਜੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਢਾਂ ਕੱਢੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਬਹੁਤ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਾਬਤ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਲੋੜੀਂਦੇ ਫ਼ੰਡ ਨਾ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਨੇ, ਨਵੀਂ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪਬਲਿਕ ਸੈਕਟਰ ਦੀ ਬਜਾਏ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰ ਵਿਚ ਕਰਨ ਨਾਲ ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਖੋਜ-ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਤੇ ਖ਼ਰਚ 1980 ਈ: ਵਿਚ 6% ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੇ 1990 ਈ: ਵਿਚ ਘੱਟ ਕੇ 4% ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਬਾਇਓ

ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ 1980 ਈ: ਵਿਚ 6% ਸੀ ਜੋ 1990 ਈ: ਵਿਚ ਵੱਧ ਕੇ 40% ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਵਾਮ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਨਿੱਜੀ ਮੁਫ਼ਾਦ ਲਈ ਹੋਣ ਲੱਗੀ।

ਭਾਰਤ ਦੀ ਬਦਕਿਸਮਤ ਇਹ ਰਹੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਰਾਹੀਂ ਵਿਸ਼ਵ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਹੈ ਉਦੋਂ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਮੰਦਾ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਦੇ ਦਾ ਅਸਰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ (ਮੈਕਸੀਕੋ, ਅਫ਼ਰੀਕਾ, ਦੱਖਣੀ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤ) ਪਿਆ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸਥਿਰ ਰਹੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹ (ਮੁਦਰਾ ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਸਿਰਫ਼ ਚਲੰਤ ਖਾਤੇ ਵਿਚੋਂ ਨਾ ਕਿ ਪੂੰਜੀ ਖਾਤੇ ਵਿਚੋਂ) ਸੀਮਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਸਬੰਧੀ ਨੀਤੀ ਵੀ ਅਜੇ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਹਾਲਤਾਂ (ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ, ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗਤੀ ਧੀਮੀ ਹੋਣਾ) ਮੁਤਾਬਿਕ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਊਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਰਮਾਇਆ ਆਪਣੇ ਮੁਫ਼ਾਦ ਲਈ ਦੇਸ਼ਾਂ/ਕੌਮ/ਸਰਹੱਦਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਡਾਰੀ ਮਾਰ ਕੇ ਉੱਡ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਉਦਾਰਵਾਦੀ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਰੋਤਾਂ, ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ, ਲੋੜਾਂ, ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਰਥਿਕ-ਸਮਾਜਿਕ ਹਾਲਤਾਂ ਸਬੰਧੀ ਚੇਤੰਨ ਅਤੇ ਜਥੇਬੰਦ ਹੋਣਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਤਾਂ ਦੀ ਗ਼ਰੀਬੀ, ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ, ਅਬਾਦੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ, ਪਛੜੀ ਖੇਤੀ, ਖੇਤੀ ਦੀ ਉਪਜ ਦੀ ਘਾਟ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਘਾਟ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਰੁਚੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਈ ਸੀ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਦਯੋਗਾਂ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਸੈਕਟਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ, ਨੀਲੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ, ਅਤੇ ਚਿੱਟੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ: ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ

ਪੰਜਾਬ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸੀਮਾ ਤੇ ਸਥਿਤ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ

1.5% ਖੇਤਰਫਲ 'ਤੇ 2.4% ਅਬਾਦੀ ਵੱਸਦੀ ਹੈ। ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ (ਸਤਲੁਜ, ਬਿਆਸ, ਰਾਵੀ, ਚਨਾਬ ਅਤੇ ਜਿਹਲਮ) ਦੀ ਧਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਜਿੱਥੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਹਿਰੂਨੀ ਹਮਲੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ, ਜਿਸ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਇੱਥੇ ਮਿਸ਼ਰਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵੀ ਸੁੰਗੜਨ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦੇ ਨਾਮ ਬਦਲਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਸਪਤ ਸਿੰਧੂ, ਆਰੀਆ ਵਰਤ, ਟੱਕ ਦੇਸ਼, ਬ੍ਰਹਮ ਵਰਤ, ਪੰਚ ਨੰਦ, ਚਾਇਨ-ਚੂ, ਸੂਬਾ-ਏ-ਲਹੌਰ, ਅਰੱਤ ਦੇਸ਼ (ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਵਾਹੀਕਾਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਕੁਨਬਾ ਜਾਰਟੀਕਾਸ ਸੀ ਜੋ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦਾ ਨਿਵਾਸੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਵਡੇਰਾ ਸੀ)। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਮੂਲ ਬੀਜ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਕਾਰਨ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਅਖਾਣ 'ਖਾਧਾ ਪੀਤਾ ਲਾਹੇ ਦਾ, ਰਹਿੰਦਾ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹੇ ਦਾ।' ਵਿਚ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੈਨਿਕ/ਫ਼ੌਜੀ ਤਾਕਤ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੁੱਟ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਬਸਤੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਕੇ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਪਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਹੁਣ ਇਹ ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

1947 ਈ: ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੰਡ ਹੋਈ। ਪਰੋਵਿੰਸ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਾਂ ਈਸਟ ਪੰਜਾਬ ਜੋ ਅੱਠ ਦੇਸੀ ਰਿਆਸਤਾਂ (ਪਟਿਆਲਾ, ਨਾਭਾ, ਜੀਂਦ, ਕਪੂਰਥਲਾ, ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ, ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ, ਨਾਲਾਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਕਲਸੀਆਂ) ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਪੈਪਸੂ ਸਟੇਟ ਅਖਵਾਇਆ। ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਇਸ ਧਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਮੁੱਢਲੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਪਿਆ ਜੋ ਕੇਂਦਰੀ ਜਾਂ ਸਾਂਝੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਆਰਥਿਕ ਸੁਧਾਰਾਂ ਲਈ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੇਕਾਂ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਗਏ ਜੋ 1991 ਈ: ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਖੇਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਰਾਜ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਖੇਤੀ ਲਈ ਬਿਜਲੀ ਅਤੇ ਸਿੰਜਾਈ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਮੁਫ਼ਤ ਦੇ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ

ਆਰਥਿਕ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁੱਠਾ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖਿਆਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

> ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਦੌਰ ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਦਖ਼ਲ ਨਾਲ ਹੀ ਅਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਅਸਲ ਤੇਜ਼ੀ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਆਈ ਜਦੋਂ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਵਿਚ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਪਤਨ ਉਪਰੰਤ ਅਮਰੀਕੀ ਨਵ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਵਰਤਾਰਾ ਬਣ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਮੰਦੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਲੱਗੀ। (ਧਾਲੀਵਾਲ “ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ” 71-72)

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਖੇਤੀ ਅਸਲ ਵਿਚ 1980 ਈ: ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਜਿਵੇਂ: ਜੌਹਲ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਅਨੇਕੀਕਰਨ ਖੇਤੀ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ (ਮੰਡੀਕਰਨ) ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਉਦਯੋਗਿਕ ਇਕਾਈਆਂ ਨਿੱਜੀ/ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਦੀ ਬਜਾਇ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ। 1991 ਈ: ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਕਾਰ ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿੱਤੀ ਹਾਲਤ ਨਰਮ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹਰੇਕ ਘਾਟੇ ਵਾਲੇ ਸੌਦੇ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਵਪਾਰ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਆੜ੍ਹਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਨਿੱਜੀ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ/ਸਰਮਾਏਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

> ਇਸ ਤਹਿਤ ਕਈ ਸਹਿਕਾਰੀ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਗੰਨਾ ਮਿੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰ ਨੂੰ ਕੌਡੀਆਂ ਦੇ ਭਾਅ ਵੇਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਪਾਤੜਾਂ, ਬੁਢਲਾਡਾ, ਅਮਲੋਹ ਅਤੇ ਭੋਗਪੁਰ ਦੀਆਂ ਮਿੱਲਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। (ਪਰਕਾਸ਼

> ਸਿੰਘ ਜੰਮੂ "ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸਮਾਜਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪੱਤਰ" 27)

ਇਹੋ ਹਾਲ ਧਾਗਾ ਮਿੱਲਾਂ ਦਾ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਖੇਤੀ ਅਨੇਕੀਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਏਕੀਕਰਨ (ਕਣਕ-ਝੋਨਾ) ਵੱਲ ਚਲੀ ਗਈ, ਕਪਾਹ/ਨਰਮਾ ਸੇਮ ਅਤੇ ਘਟੀਆ ਸਪਰੇਹਾਂ ਕਾਰਨ ਬੀਜਣੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਮੰਦਾ ਹਾਲ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਕਰਜ਼ਾਈ ਹੋਇਆ, ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਹੀ ਗਹਿਣੇ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਜਿਸ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਰਸਤਾ ਵੀ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ। 1995 ਈ: ਵਿਚ ਗੈਟ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਹੋਈ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਆਤਮ-ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੀ ਗਤੀ ਵੀ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਹੋਈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਅਗਲੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਦੇਸ਼ ਦੀ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਪਿਛਲੱਗ ਸੂਬਾ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਅਪਣਾਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਬਹੁਤ ਬਰਬਾਦੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦੀ ਘੁਸਪੈਠ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੱਲਾ-ਸ਼ੇਰੀ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਢਾਹ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਜਨਤਾ ਗ਼ਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਚਲੀ ਗਈ ਹੈ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਚ ਸਬਸਿਡੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਦਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਘੱਟ ਗਏ ਹਨ ਲਗਭਗ 3 ਲੱਖ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰ ਲਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਇਸ ਧੰਦੇ ਨੂੰ ਹੀ ਛੱਡ ਗਏ ਹਨ। (ਵਰਮਾ "ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਅਸੀਂ" 30)

ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਤਰਸਯੋਗ ਹਾਲਤ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਕੋਈ ਠੋਸ ਉਪਰਾਲੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਸਗੋਂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ, ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੋਰ ਗੰਭੀਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਨਿਘਾਰ ਆਇਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਰਜ਼ੇ ਦਿੱਤੇ। ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ, ਸਰਕਾਰੀ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਆਦਿ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਵਿਚ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨਾਂ/ਸੁਸਾਇਟੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਭਰਤੀਆਂ ਕਰ ਕੇ ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਦਾ ਮੰਦਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਇਹਨਾਂ ਨੀਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਰੀਦਣ (ਪਾਰਲੇ ਨੇ ਕੋਕਾ ਕੋਲਾ, ਟਾਟਾ ਦੀ ਲਿਮਕੇ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਲੀਵਰ ਨੇ ਖ਼ਰੀਦ ਲਿਆ) ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਵੀ ਪਿਆ। ਦਿਓ ਅਕਾਰੀ ਵੱਡੀਆਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨੇ ਛੋਟੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਨਿਗਲਣ ਕਰ ਕੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਵਿਚ ਅਥਾਹ ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਉਪਭੋਗੀ/ਖਪਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਦੋ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਗਈ ਜਿਸ ਦੇ ਇੱਕ ਧੜੇ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਸਾਮਰਾਜੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜੀ ਆਇਆ ਕਿਹਾ, ਦੂਜੇ ਧੜੇ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਸੱਟ ਮਾਰੀ ਕਿ ਉਹ ਗੈਰ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਅਜਿਹੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕੱਲਾ/ਬੇਸਹਾਰਾ/ਦੁਰਬਲ/ਬੇਵੱਸ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।

ਇਸ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ, ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਵਿਸ਼ਵ ਵਪਾਰ ਸੰਸਥਾ, ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ, ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੁਦਰਾ ਫ਼ੰਡ ਅਤੇ ਬਹੁ ਕੌਮੀ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨਾਂ ਹੀ ਕੀਤੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਖ਼ਮਿਆਜ਼ਾ ਦੇਸ਼/ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ (ਲਾਤੀਨੀ ਅਮਰੀਕਾ, ਥਾਈਲੈਂਡ, ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ, ਦੱਖਣੀ ਕੋਰੀਆ, ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਏਸ਼ੀਆ) ਨੂੰ ਭੁਗਤਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਰਮਾਏ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਭਾਵ ਸਰਮਾਇਆ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਹੱਥਾ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਕੁੱਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਹੱਥਾ ਵਿਚ

ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਨਿਮਨ/ਗ਼ਰੀਬ/ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ।

1.2.2. ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰੇਕ ਪੱਖ (ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ) ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਰਹਿਤਬ-ਬਹਿਤਲ, ਮੁੱਲਾਂ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ, ਰਹੁਰੀਤਾਂ, ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦਾਂ ਅਤੇ ਆਦਤਾਂ ਸੋਚਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਬਦਲਿਆਂ ਵੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਫੈਲਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਚਿਹਰਾ-ਮੁਹਰਾ ਹੀ ਬਦਲਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਿਆਰ, ਸਾਂਝ, ਮਿਲਵਰਤਨ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਏਕੇ ਵਰਗੀਆਂ ਮਾਨਵੀ-ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਭੰਜਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੋਚ ਡਾਲਰ ਮੁਖੀ (ਪੈਸਾ ਵਾਦੀ) ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਹੈ। ਡਾਲਰ ਦੀ ਖਿੱਚ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦਲਣ ਕਰ ਕੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਸਕਾ ਸੋਧਰਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਾਲ ਆਧਾਰ ਮੂਲ ਆਰਥਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਸਭ ਉਸਾਰ ਹਨ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਰਾਜ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਹੋਵੇਗੀ ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਉਸਾਰ ਜਾਂ ਵਿਕਾਸ ਹੋਵੇਗਾ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਖੇਤੀ/ਕਿਸਾਨੀ ਅਰਥਚਾਰਾ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹਰੇਕ ਵਰਗ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਵੇਗਾ ਵੀ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਿਸ਼ਵੀ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਨਰੀਖਣ ਲਈ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਦੌਰ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਸੰਕਟ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤ ਵਿਚ ਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ:

> ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਇੱਕ ਕਲੰਕ ਹੈ, ਨਵੀਂ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਨਾਲ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਕੇਂਦਰੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ

> ਅਤੇ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਪਾਰਟੀਆਂ 'ਚ ਇਸ ਤੇ ਆਮ ਸਹਿਮਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਖੱਬੇ ਪੱਖੀ ਦਲ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ, ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੁਦਰਾ-ਕੋਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਉਪਾਰ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਮੰਡੀਆਂ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। 1971 ਤੋਂ ਬਾਅਦ 70 ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀਆਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਆਂਧਰਾ, ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। (ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਕਿਸਾਨ ਮਹਾਂ ਕੁੰਭ ਦੇ ਬਹਾਨੇ" 60)

ਸੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੌਜੂਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਆਰਥਿਕ/ਰਾਜਨੀਤਿਕ/ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਆਦਿ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਮਜ਼ਦੂਰਨ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

1.2.2.1. ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ: ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ

ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਾਮੰਤਵਾਦੀ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਤੋੜਨ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਿਆ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਕੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਸਾਮੰਤਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਵਦਾਨੀ ਸੱਟਾਂ ਲਗਾਈਆਂ। ਜਿੱਤੇ ਹੋਏ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਪਰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਮੁਜ਼ਾਹਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਗ੍ਰਾਮ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਕੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਇਆ। ਵਿਡੰਬਣਾ ਜਨਕ ਗੱਲ ਇਹ ਰਹੀ ਕਿ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਜਿਸ ਪ੍ਰਬੰਧ (ਰਜਵਾੜਾਸ਼ਾਹੀ/ਸਾਮੰਤਵਾਦੀ) ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਤੋੜਿਆ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਪੁਨਰ -ਬਹਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਉਣ ਨਾਲ ਵਿਤਕਰੇਬਾਜ਼ੀ, ਅਨਿਆਂ ਅਤੇ ਲੁੱਟ-ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸਾਨਾਂ 'ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਰ ਲਗਾਏ, ਜੋ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇਣ ਦੇ ਅਸਮਰਥ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਕੋਲ ਗਹਿਣੇ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਗਈ। ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੇ ਵੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ।

1960 ਈ: ਦੇ 'ਹਰੇ ਇਨਕਲਾਬ' ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਅੰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੁੱਟ ਲਈ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ ਖੇਤੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ, ਕੀੜੇਮਾਰ ਅਤੇ ਨਦੀਣ ਨਾਸ਼ਕ ਦਵਾਈਆਂ, ਰਸਾਇਣਿਕ ਖਾਦਾਂ ਅਤੇ ਸੁਧਰੇ ਬੀਜਾਂ ਲਈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ੇ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਨਿਜਾਤ ਪਾਉਣੀ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਖੇਤੀ ਲਾਗਤਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਬਹੁ-ਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਡਾਵਾਂ-ਡੋਲ ਹੋ ਗਈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

> ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਵਿੱਦਿਅਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਉਜਾੜਾ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਬੌਧਿਕ ਕੰਗਾਲੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਬੌਧਿਕ ਕੰਗਾਲੀ ਇਸ ਮੋੜਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਰਥਿਕ ਪਛੜੇਵੇਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ। (ਸ਼ੀਰੀ "ਬੰਜਰ ਮਨ ਪੰਜਾਬ" 10)

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨ ਕਰ ਕੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਅੱਜ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਚੌਤਰਫੇ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ, ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸਭ ਖੇਤਰਾਂ ਆਰਥਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਦਿ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੀ ਅਬਾਦੀ ਦਾ

39% ਹਿੱਸਾ ਕਿਸਾਨੀ ਛੱਡ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਈ, ਜਦ ਕਿ ਦੂਜੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ 27% ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ/ਨੀਂਹ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਪੱਖ ਇਸ ਦੇ ਉਸਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੇਂਡੂ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਖੇਤੀ ਖੜੋਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਕਰ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੇ ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਇੰਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ 1990 ਈ: ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਸਾਨੀ ਹਾਸ਼ੀਆ ਗ੍ਰਸਤ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਵਿਚ ਕਰਜ਼ੇ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿਚ ਅਸੰਤੁਲਨ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹੀ ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦਾ ਹੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਲੇਟ ਕੈਪੀਟਲਇਜ਼ਮ' ਜਾਂ ‘ਉੱਤਰ ਪੂੰਜੀਵਾਦ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਹਰੇਕ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ/ਨੀਂਹ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਪੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰ/ ਰਾਜਨੀਤੀ/ਧਰਮ/ਪਰਵਾਸ/ਇਸ ਦੇ ਉਸਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹੀ ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਵਿਕਸਿਤ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਵਿੱਤ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਉਤਪਾਦਨ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਦੀ ਗਤੀ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਪੂੰਜੀ ਕਿਤੇ ਵੀ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਮੌਜੂਦਾ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨੌਜੁਆਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਕਾਰਨ ਧੁੰਦਲਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਮਹਿੰਗਾਈ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ, ਪੇਂਡੂ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਅਤਿ ਦੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਅਤੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਧੰਦਾ ਫ਼ੇਲ੍ਹ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਪਰਾਮਤਾ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਵਾਨੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵੱਲ

ਅਤੇ ਕਿਸਾਨ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਰੱਸੇ ਵੱਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੋ ਡੂੰਘੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੀ ਡੁੱਬਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਦਰੁਸਤ ਕਰਨ ਲਈ ਖੇਤੀ ਸਹਾਇਕ ਧੰਦੇ ਵੀ ਕੀਤੇ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਲਾਭਕਾਰੀ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ:

> ਕਈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਖੇਤੀ-ਸਹਾਇਕ ਧੰਦੇ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਧੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਮਹਿਜ਼ ਜਿਊਣ ਜੋਗੀ ਆਮਦਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਖ਼ਰਗੋਸ਼ ਅਤੇ ਮੱਛੀਆਂ ਪਾਲਣ, ਸ਼ਹਿਦ ਦੀਆਂ ਮੱਖੀਆਂ ਪਾਲਣ ਅਤੇ ਡੇਅਰੀ ਫਾਰਮ ਖੋਲ੍ਹਣ (ਦੁੱਧ ਆਦਿ ਦੇ ਧੰਦੇ) ਦੇ ਕਾਰਜ ਵੀ ਲਾਹੇਵੰਦ ਨਹੀਂ ਹਨ। (ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ:) "ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੇਂਡੂ ਆਰਥਿਕਤਾ" 45)

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਧਨੀ ਕਿਸਾਨ/ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ/ਸੂਦਖ਼ੋਰ ਆਦਿ ਸਰਮਾਏਦਾਰਾਂ ਨੇ ਪੇਂਡੂ ਵਿਕਾਸ ਅਦਾਰਿਆਂ ਜਿਵੇਂ:- ਕੋਆਪਰੇਟਿਵ ਸੁਸਾਇਟੀਆਂ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਬੈਂਕਾਂ, ਬਿਜਲੀ ਅਦਾਰਿਆਂ, ਰੈਵੀਨਿਊ ਮਹਿਕਮਿਆਂ, ਪੰਚਾਇਤਾਂ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦਾਂ ਤੋਂ ਅਸੈਂਬਲੀ ਤੱਕ ਸਭ ਥਾਵਾਂ ਆਪਣੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤ ਵਿਚ ਲੈ ਲਏ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਅਤੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਸਿਰਫ਼ ਵੋਟ ਦੀ ਪਰਚੀ ਤੱਕ ਸਿਮਟ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। 1980 ਈ: ਵਿਚ ਖੇਤੀ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ 5.0 ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੇ 1990 ਈ: ਵਿਚ 2.6% ਹੋਈ ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਕਰਜ਼ਾ 1998 ਈ: ਵਿਚ 5700 ਕਰੋੜ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ 35000 ਕਰੋੜ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਕਰ ਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਕਿਸਾਨ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਰਮਾਏਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੂਦਖ਼ੋਰ/ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ/ ਧਨੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਹਿਤ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ। ਇਸੇ ਲੁੱਟ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ/ਮਸਲੇ ਸਰਕਾਰ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਪੱਖ ਨੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ

ਵਗਦੇ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲੀ ਤਾਂ ਲਿਆਂਦੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲੀ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲੀ ਕਰ ਕੇ ਇੱਥੋਂ ਦਾ ਕਿਸਾਨ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਇਆ। ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਢੁਕਵੇਂ ਸਮੇਂ, ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਮਾਹੌਲ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਭੂਗੋਲਿਕ ਪੱਖ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਖ਼ਿੱਤੇ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤਿੰਨ ਕਾਰਕ ਸਮੁੰਦਰ, ਪਰਬਤ ਅਤੇ ਮਾਰੂਥਲ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਤਿੰਨੋ ਖੇਤਰ ਵੱਖਰੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਬਣਤਰ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਦੇ ਰੰਗ-ਰੂਪ, ਪਹਿਰਾਵਾ, ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ, ਸੁਭਾਅ, ਸੰਸਕਾਰਾਂ, ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਸਾਧਨ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਧਰਾਈ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵੱਖਰੀ-ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਵੱਖਰਤਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਸੰਸਕਾਰ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖਰਤਾਵਾਂ ਆਈਆਂ। ਅਰਬ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਲੱਕੜਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੁਰਦੇ ਨੂੰ ਜਲਾਉਣ ਅਤੇ ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੁਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਦਫ਼ਨਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜੋ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

> ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆਈ ਖ਼ਿੱਤੇ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦਾ ਭੂਗੋਲਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜਦੋਂ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਤਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਹਿਮਾਲਿਆ, ਦੱਖਣ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਹਿੱਸਾ ਸਮੁੰਦਰ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਹਿੱਸਾ ਭੂਗੋਲਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਰਬ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਬਣਤਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਦੋ ਤਿੰਨ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉੱਤਰ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹਿਮਾਲਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਤਿੰਨ

> ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। (ਥਿੰਦ "ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਮੀਖਿਆ (ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ 'ਚ)" 29)

ਇਸ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਪੱਛਮ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਗ਼ਜ਼ਨੀ. ਪੂਰਬ-ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਇਸ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਚੀਨ ਨਾਲ ਜੁੜਦੀਆਂ ਸਨ, 1000 ਈ: ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦੀ ਹੱਦ ਭਟਨੇਰ/ਹਨੂਮਾਨਗੜ੍ਹ (ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ) ਮੌਜੂਦਾ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਤੱਕ ਸੀ। ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਨੇ ਇਹਦਾ ਨਾਮ ਪੈਂਟਾਪੋਟਾਮੀਆ (ਪੈਂਟਾਂ=ਪੰਜ, ਪੋਟਾ ਮੀਆਂ=ਨਦੀ) ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ 'ਸਪਤ-ਸਿੰਧੂ' ਤੋਂ ਹੈਪਤ-ਹੈਂਦੂ, ਤੋਂ ਹੋਡੂ, ਤੋਂ ਹੈਂਦੂ ਤੋਂ ਹਿੰਦੂ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਸ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਚਰਨ ਛੋਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦੇ ਪਾਸ 1966 ਈ: ਵਿਚ ਢਾਈ ਦਰਿਆ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਉੱਤਰੀ-ਪੱਛਮੀ ਸੀਮਾ ਤੇ ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬਾ/ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ, ਦਰਿਆਵਾਂ ਕਾਰਨ ਜ਼ਰਖੇਜ਼ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਕਿਸਾਨੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲੁੱਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ:

> ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਉਪਜਾਊ ਅਤੇ ਹਰਿਆਵਲ ਧਰਤੀ ਮੁੱਢ ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਹੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੂੰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸੈਨਤਾਂ ਮਾਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਰਸਤੇ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਡਿਉਢੀ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਹਮਲਾਵਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਇਸੇ ਰਸਤਿਓਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਪਰਤਦੇ ਸਨ। (ਥਿੰਦ "ਕਹਾਣੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਸੇਖਾ ਦੀ ਕਥਾ ਸੰਵੇਦਨਾ" 29)

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਾਲ ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਹਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭੂਮੀ ਜ਼ਰਖੇਜ਼ ਹੋਈ ਅਤੇ ਆਮਦਨ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਲੁੱਟ ਲਈ ਹੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰ ਹਿਮਾਲਿਆ/ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਬਣੇ ਦੱਰਿਆਂ

(ਖ਼ੈਬਰ, ਟੋਚੀ, ਗੋਮਲ, ਬੋਲਾਨ, ਕੁਰਮ ਆਦਿ) ਰਾਹੀਂ ਹਮਲੇ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਕਰ ਕੇ ਇੱਥੋਂ ਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਹੀ ਜ਼ੁਲਮ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਵਾਲਾ/ਨਿਡਰ/ਸਾਹਸੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ ਸਗੋਂ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ, ਬੇਗਾਨਿਆਂ ਨਾਲ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਦੇ ਅਭਿਆਸੀ ਵੀ ਹੋ ਗਏ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ 1980 ਈ: ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਵੱਖਰੀਆਂ ਹਨ। ਭੂਗੋਲਿਕ ਪੱਖ ਕਾਰਨ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬ ਸੋਨੇ ਦੀ ਚਿੜੀ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਉੱਥੇ ਅੱਜ ਇਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਿਲਕੁਲ ਵਿਪਰੀਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪੱਧਰ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਨੀਵਾਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਰਾਇਪੇਰੀਅਨ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀਆਂ ਧੱਜੀਆਂ ਉਡਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹਿੱਸਾ ਦੂਸਰੇ ਰਾਜਾਂ (ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ) ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੋ ਬਚਿਆ ਉਹ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਜ਼ਰਖੇਜ਼ ਵਿਰਾਸਤ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਨਿਰਮਿਤ ਜ਼ਰਖੇਜ਼ ਧਰਤੀ ਜੋ ਸੋਨਾ, ਹੀਰੇ, ਮੋਤੀਆ ਰੂਪੀ ਫ਼ਸਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਧਰਤੀ ਅੱਜ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਬੰਜ਼ਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।

ਅੱਜ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਾ, ਚੀਨ, ਜਪਾਨ ਅਤੇ ਜਰਮਨੀ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਣੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਇੰਨੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ ਕਿ ਕਿਹੜੀ ਵਸਤੂ ਕਿਹੜੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਹੈ। ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਲਗਾ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸਸਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਅਤੇ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਰੋਕਾਂ ਹਨ ਜੇਕਰ ਕਿਤੇ ਛੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਰੋਕਾਂ ਲਗਾਇਆ ਗਈਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਕੰਪਨੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਉਹ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਸਾਡੇ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਾਡੀਆਂ ਮਾਲਕ ਹਨ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਨੌਕਰ, ਕੰਮ ਅਸੀਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਪਨੀਆਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਪੁਲ, ਇਮਾਰਤਾਂ, ਚੌੜੀਆਂ ਸੜਕਾਂ, ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਮਾਲ, ਮੈਟਰੋ, ਮੋਬਾਈਲ ਟਾਵਰ ਆਦਿ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਮ ’ਤੇ ਧੋਖਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਚਿੱਤਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਵਪਾਰਕ ਭੁੱਖ, ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਅਤੇ ਗ਼ਰੀਬੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੇ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਕਰੋੜਾਂ ਰੁਪਏ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਖ਼ਰੀਦ ਲਈ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਵੱਟੇ ਕਰੋੜਾਂ ਰੁਪਈਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਰਚ ਕਰਨ ਲਈ ਦੁਬਿਧਾ ਵਿਚ ਪੈ ਗਏ। ਇਹਨਾਂ ਪੈਸਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਆ ਗਈਆਂ ਜੋ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਗਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਬਰਬਾਦੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਨਿਭਾਉਣਗੀਆਂ। ਇਸ ਭੂਗੋਲਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

1.2.2.2. ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ: ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖ

ਭਾਰਤ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮੁਨੀਆਂ, ਪੀਰਾਂ, ਫ਼ਕੀਰਾ, ਸੰਤਾ, ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਹੈ, ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਧਰਮ ਵਿਚ ਅਥਾਹ ਸ਼ਰਧਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਧਰਮ ਪਨਪੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਿੰਦੂ, ਬੁੱਧ, ਜੈਨ, ਮੁਸਲਿਮ, ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆ ਧਰਮਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਜੀਵਨ ਜਾਚ, ਇੱਕ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣ ਦੇ ਰਸਤੇ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਿਆਖਿਆਨ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਬਲਰਾਮ ਦੁਆਰਾ ਹਲ਼ ਚਲਾਉਣਾ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਕੀ ਦੇ ਕਿਰਤ-ਕਰੋ, ਵੰਡ-ਛਕੋ ਅਤੇ ਨਾਮ-ਜਪੋ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਧੰਨੇ ਭਗਤ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਕਿਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਧੰਨਾ ਭਗਤ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਿਚਲੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਕਿਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਅਤੇ ਜੱਟ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਮਨੋਦਸ਼ਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਧੰਦੇ ਕਰਨੇ ਪਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਖੇਤੀ ਸੀ।

ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਖੇਤੀ ਦਾ ਲਾਹੇਵੰਦ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ ਦੇ ਜਾਦੂ ਟੂਣਿਆਂ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਨਿੱਘਰਦੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਕਾਰਨ ਡੇਰਾਵਾਦ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸਾਨੀ ਲਈ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਪੁਛਾਂ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਬਾਬਿਆਂ, ਡੇਰਿਆਂ ਦੇ ਮਹੰਤਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀਆ ਨੇ ਤਾਂ ਕਿਸਾਨੀ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦੀ ਦੇ ਕੰਡੇ 'ਤੇ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਰਗ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਦਾਅ ਪੇਚਾਂ/ਚਲਾਕੀਆਂ ਨਾਲ ਵਰਗ਼ਲਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਸਾਧਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਅੰਤਰ ਆਤਮਾ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕੀਰਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਰਤਮਾਨ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਅੰਦਰੂਨੀ ਕੀਰਤੀ ਦੀ ਥਾਂ ਬਾਹਰੀ ਵਿਖਾਵਿਆਂ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ।

ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਰੁਚੀ ਕਾਰਨ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਮੋਢੀਆਂ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਚੱਜੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮੌਜੂਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਰੁਚੀਆਂ ਕਾਰਨ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਧਰਮ ਨੇ ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਰਾਹੀਂ ਇਕੱਤਰ ਪੂੰਜੀ ਨੂੰ ਮਾਨਵ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਵਰਤਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਅੱਜ ਇਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਬਦਲ ਕੇ ਨਿੱਜ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੂੰਜੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿਚ ਧਰਮ ਸਿੱਧਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਿਆ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਅਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਬੋਲ ਬਾਲਾ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਨਾਮ ਅਧੀਨ ਅਨੇਕਾਂ ਡੇਰੇ ਖੋਲ੍ਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਡੇਰਾ ਸੱਚਾ ਸੌਦਾ, ਡੇਰਾ ਬਿਆਸ, ਆਸ਼ੂਤੋਸ਼ ਦਾ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦਰਬਾਰ, ਬਾਪੂ ਆਸ਼ਾ ਰਾਮ ਦਾ ਡੇਰਾ, ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਪਾਲ ਦਾ ਡੇਰਾ

ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਪੇਂਡੂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਹੋਰ ਛੋਟੇ ਡੇਰੇ ਵੀ ਲਈ ਡੇਰੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਬਲਾਤਕਾਰ, ਕਤਲ ਆਦਿ ਕੁਕਰਮ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਡੇਰਿਆਂ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ/ਬਾਬਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਹਨਾਂ ਅਨੈਤਿਕ ਕੁਕਰਮਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਕੇਸ ਚੱਲ ਰਹੇ ਹਨ ਕੁੱਝ ਕ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਵੀ ਤੈਅ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਪੂਹਲਾ, ਬਾਬਾ ਰਾਮਪਾਲ, ਬਾਪੂ ਆਸਾ ਰਾਮ, ਗੁਰਮੀਤ ਰਾਮ ਰਹੀਮ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰਾਂ ਤੇ ਵੀ ਅਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਵੋਟਾਂ ਲੈਣ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਕੋਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਬਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਖੁੱਲ੍ਹ ਵੀ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਧਰਮ ਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਧਰਮਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਧਰਮ ਵੀ ਹੁਣ ਇੱਕ ਬਹੁਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਗੋਚਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਅਧੀਨ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰੋਡਕਟ ਵਿਕਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ। ਸਾਧੂ/ਸੰਤਾਂ/ਬਾਬਿਆਂ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਖੋਆ/ਦੁੱਧ/ਪਨੀਰ/ਅਚਾਰ/ਸਬਜ਼ੀਆਂ/ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਵੀਟਸ/ਦਾਲਾਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਰਸਰੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪੌਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵੇਚਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਕੰਮ ਤੇ ਲੱਗਣ ਵਾਲੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਫ਼ਤ ਸੇਵਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਖੌਤੀ ਬਾਬੇ/ਸੰਤ ਆਪਣੇ ਚੁੰਗਲ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਆਰਥਿਕ, ਜਿਸਮਾਨੀ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਲੁੱਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ।

1.2.2.3. ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ: ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪੱਖ

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸੰਭਵ ਹੋਈ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਆਰਥਿਕ

ਨਿਰਭਰਤਾ ਨੂੰ ਟੁੱਟਣ ਕਰ ਕੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਭਾਰਤ ਲਈ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਇਹ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਸੰਸਦ ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਅੱਜ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇਸ਼ ਭਲਾਈ ਦੀ ਥਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਖਾੜੇ ਵਜੋਂ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਅੱਜ ਸੰਸਦ ਦੇ ਸੈਸ਼ਨ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਭੰਗ ਕਰਨੇ ਪੈ ਰਹੇ ਹਨ। 1952-61 ਤੱਕ 90.5 ਬੈਠਕਾਂ ਹੋਈਆਂ ਪ੍ਰੰਤੂ 1991-2001 ਤੱਕ 20 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕਮੀ ਆਉਣ ਨਾਲ ਬੈਠਕਾਂ 71.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੈਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਭਾਰੀ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਬਿੱਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਖੋ ਲੈਣਾ ਅਤੇ ਮਿਰਚਾਂ ਦੀ ਸਪਰੇਅ ਕਰਨ ਵਰਗੀਆਂ ਘਿਣਾਉਣੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਹ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਨੇਤਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਕਰਨਗੇ? ਕੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰ ਸਕਣਗੇ? ਰਾਜਨੀਤੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਅਜਿਹਾ ਕੇਂਦਰੀਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕਹਿਰਾ ਮਕੈਨਿਕੀ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਅੰਤਰ ਸਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। 1947 ਈ: ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਬਹੁਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਥੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਕੰਟਰੋਲ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਬਸਤੀ ਤੋਂ ਅਰਧ ਬਸਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋ ਗਿਆ। 1990 ਈ: ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਚੌਧਰ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਭਾਰਤ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਨਵ-ਬਸਤੀ ਬਣਨ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਧੀਨ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂ ਸੱਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਉੱਪਰ ਸਪਸ਼ਟ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਮਰਾਜੀ ਹਕੂਮਤਾਂ ਆਪਣਾ ਤੰਦੂਆ ਜਾਲ ਵਿਛਾ ਕੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿਚ ਕਰ ਕੇ ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿਤਾਂ/ਮੁਫ਼ਾਦ ਮੁਤਾਬਿਕ ਲਈ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ, ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਮੁਦਰਾ ਕੋਸ਼, ਵਿਸ਼ਵ ਵਪਾਰ ਸੰਸਥਾ

ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਕਰਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਖੇਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਸਦਕਾ ਹੀ ਬੈਂਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਤਰਜੀਹੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਕਮੀ, ਜਨਤਕ ਵੰਡ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ, ਖੇਤੀ ਵਿਚ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਤੇ ਸਬਸਿਡੀਆਂ ਵਿਚ ਕਟੌਤੀ, ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਪੇਂਡੂ ਸੈਕਟਰ ਵਿਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਟੌਤੀ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀਆਂ ਹੱਦਬੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਗਏ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਅਰਥਚਾਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਖਿਲਵਾੜ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਦਿਉਕੱਦ ਐਗਰੀ ਬਿਜ਼ਨਸ ਦੇ ਦਾਖ਼ਲਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਆਗਾਜ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ।

1980 ਈ: ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੱਖੀ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦਾ ਇੱਕ ਹਥਿਆਰ ਵਜੋਂ ਵਰਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਮਰਾਜੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕਾਰਜ ਪਾਲਿਕਾ, ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਆਰਥਿਕ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਅਧੀਨ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ, ਦਲਿਤਾਂ, ਔਰਤਾਂ, ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤੀ ਕਰ ਕੇ ਘਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਮੌਜੂਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਦੇ ਪੱਖੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਮਾਇਤ ਵੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਮੁੱਦਿਆਂ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਮਤਭੇਦ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਬਾਣ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਾਮਰਾਜੀ ਨੀਤੀਆਂ ਅੱਗੇ ਇਹ ਨੰਗਾ ਨਾਚ ਨੱਚਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ। ਸਿਆਸੀ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਣ ਲਈ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਨਸ਼ੇ, ਘੁਟਾਲੇ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਮੰਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਕਾਰਨ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੱਦੇ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਕਦੇ ਕੋਈ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਗੱਲਬਾਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜੋ ਕਿ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਵਾ ਕਰੋੜ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ

ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਉੱਪਰੋਂ ਤਾਂ ਦਿਖਾਵੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ ਸਵਦੇਸ਼ੀ ਪੱਖੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਅਤੇ ਭਾਜਪਾ ਦੀ ਜੋੜੀ ਨੇ ਸਤੰਬਰ 1993 ਈ: ਵਿਚ ਸਵਦੇਸ਼ੀ ਜਾਗਰਨ ਮੰਚ ਤੇ ਬਹੁਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੇ ਬਾਈਕਾਟ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਧੂਮ-ਧੜਕੇ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਦ ਹੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨਾਲ ਸਾਹਮਣਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਗੋਡੇ ਟੇਕਣੇ ਪਏ। 1996 ਈ: ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਜਪਾ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਨੌਟੰਕੀ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਵਾਜਪਾਈ ਨੇ ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਸੰਮੇਲਨ ਡਬਲਿਊ. ਟੀ. ਓ. ਦੇ ਸਮਝੌਤੇ ਤੇ ਹਸਤਾਖ਼ਰ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਭਾਰਤ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਭੂ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਦਾਅ ਤੇ ਲਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਦੇ ਵਰੰਟਾਂ ਉੱਪਰ ਹਸਤਾਖ਼ਰ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਆਪ ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਆਈ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਵਿਚ ਇੰਨੀ ਤੇਜ਼ੀ ਆਈ ਕਿ ਪਿਛਲੀਆਂ ਸਾਂਝੇ ਮੋਰਚੇ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਇਸ ਕਾਲ (1997-98 ਦੇ ਸਾਲ) ਦੌਰਾਨ ਐਫ. ਡੀ. ਆਈ. 30% ਵੱਧ ਗਿਆ। ਕਾਂਗਰਸ ਆਈ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਐਨਰੋਨ ਨੇ ਕੁੱਝ ਸਮਝੌਤੇ ਰੱਦ ਕੀਤੇ (ਜਿਵੇਂ: ਢਬੋਲ ਪਲਾਟ) ਪ੍ਰੰਤੂ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਸੈਨਾ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪੂੰਜੀ ਲਈ ਅੱਡੀ ਚੋਟੀ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਲਗਾਇਆ।

ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ (ਐਨ. ਜੀ. ਓ) ਵੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਚੱਲਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਰੁੱਖ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਸਾਮਰਾਜੀ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਪੂਰ ਕੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਖੰਡ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ ਦੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। 1991 ਈ: ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਬੈਂਕ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ 229 ਪ੍ਰਾਜੈਕਟਾਂ ਵਿਚੋਂ 40% ਐਨ. ਜੀ.ਓ ਦੇ ਹਨ ਜੋ ਵਰਤਮਾਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਬਹੁਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਦਲੀਲਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗ਼ਲਬਾ ਇੰਨਾ ਵੱਧ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਭੁੱਖਮਰੀ ਫੈਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਰੋੜਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਅੰਦਰ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ, ਘਰ ਬਿਜਲੀ ਨਹੀਂ, ਬਹੁਤ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਠੀਕ/ਖ਼ੁਰਾਕ

ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਨਵੇਂ ਜੰਮੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਤਿਹਾਈ ਦਾ ਭਾਰ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੀਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤ ਕੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ:

> ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਦਾ ਬੁਰਾ ਅਸਰ ਪਿਆ ਹੈ। ਟਰੈਕਟਰਾਂ ਅਤੇ ਦੂਜੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨਾ ਹੋਣ ਇਹਨਾਂ ਲਈ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਸਾਇਣਿਕ ਖਾਦ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਵਾਲੀਆ ਦਵਾਈਆਂ ਦੇ ਰੇਟ ਏਨੇ ਵਧ ਗਏ ਹਨ, ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨਾ ਇਸ ਵਰਗ ਲਈ ਔਖਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਘਟਾਉਣ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਵਰਗ ਦੀ ਖੇਤੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕਮੀ ਆਈ ਹੈ। ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਦਾ ਭਾਰ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਵਰਗ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਸਤੇ ਭਾਅ ਤੇ ਵੇਚਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਖਪਤ ਹੀਆ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਭਾਅ ਏਨੇ ਉੱਚੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਚਲਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਰਜ਼ੇ ਦਾ ਬੋਝ ਇਸ ਵਰਗ ਤੇ ਇੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਝ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ ਹੈ। (ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੰਮੂ, ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸਮਾਜਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪੱਤਰ" 75)

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ/ਲੀਡਰਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨੇ ਅਰਬਪਤੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਿਵੇਂ, ਵਿਪਰੋ ਇਫੋਸੀਜ, ਸਤਿਅਮ ਆਦਿ। ਹਰਸ਼ ਮਹਿਤਾ ਅਤੇ ਕੇਤਨ ਪਾਰਖ ਪਰਲ ਕੰਪਨੀ ਵਰਗੇ ਲੱਖਾਂ ਗ਼ਰੀਬ ਅਤੇ ਮੱਧਵਰਗੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਮਾਈ ਨੂੰ ਹੜੱਪ ਕਰ ਗਏ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਨਜਾਇਜ਼ ਸੌਦਿਆਂ ਨਾਲ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਲੁੱਟ ਰਹੇ ਹਨ।

ਆਪਣੀਆਂ ਤਨਖ਼ਾਹਾਂ ਅਤੇ ਭੱਤੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਵਧਾ ਲਏ ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਤੇ ਘਰੇਲੂ ਬੋਝ ਵਧਣ ਨਾਲ ਕਰਜ਼ਾਈ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਵਾਪਸ ਨਾ ਕਰਨ ਕਰ ਕੇ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣਾ ਪਿਆ। ਲੋਕ ਮਾਰੂ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਤੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਤਸ਼ੱਦਦ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਸਰਕਾਰ ਕਿਸਾਨਾਂ 'ਤੇ ਲਾਠੀਚਾਰਜ, ਗੋਲ਼ੀਬਾਰੀ ਕਰ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਕਰ ਕੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਖੋਹ ਕੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਰਹੀ ਹੈ। (ਅਜੀਤਪਾਲ, ਭੁੱਖਾ ਕਿਸਾਨ, ਆਰਥਿਕ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਅਤੇ ਸਿਆਸਤ, 22)

ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਸਾਮਰਾਜੀ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇਣ ਲਈ ਜਨਤਕ ਲਹਿਰਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆ। ਐਨ. ਜੀ. ਓ. ਦੀ ਆਮਦ ਹੋਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅੰਦਰੋਂ ਅਮੀਰ ਪੱਖੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਗ਼ਰੀਬ ਪੱਖੀ ਹੈ। ਇਹ ਐਨ. ਜੀ. ਓ. ਵਾਸਤਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ 'ਅੱਗਾਂ ਬੁਝਾ ਦਿਓ' ਵਰਗੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸਾਰੂ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਅਧੀਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਥਾਨਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭਰਤੀ ਕਰਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਪੱਤਰ ਲੈਣ ਭੇਜਣ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਣ ਹਿਤ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਫ਼ੰਡਾਂ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਉੱਤਰਦਾਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਫ਼ੰਡ ਵਸੂਲ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਦੇਸੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ, ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਫ਼ੰਡਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਚੱਲਦੀਆਂ ਹਨ ਤੋਂ ਆਰਥਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਐਨ. ਜੀ. ਓ. ਰਾਹੀਂ ਸਮੁਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਖਰੇਵੇਂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਕੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਇੱਕ ਜੁਟਤਾ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰ ਐਨ. ਜੀ. ਓ. ਨਾਲ ਮਿਲ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਟਾ ਦਾਲ ਸਕੀਮ, ਮੁਫ਼ਤ ਬਿਜਲੀ ਪਾਣੀ, ਕਿਸਾਨ ਬੀਮਾ ਯੋਜਨਾ ਆਦਿ ਦੇ ਲਾਰਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ

ਵਿਚ ਟਪਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਲਈ ਪਸੰਦੀਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਮੱਧਵਰਗੀ ਲੋਕਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਾਕਤਵਰ ਹੀ ਜਿਊਂਦਾ ਰਹਿ ਸਕੇਗਾ, ਗ਼ਰੀਬ/ਕਮਜ਼ੋਰ ਤਾਂ ਜਲਦੀ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਵੱਡੀ ਮੱਛੀ ਛੋਟੀ ਨੂੰ ਖਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਸਥਿਰਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।

ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਨੀਤੀਆਂ ਤਹਿਤ ਭਾਰਤੀ ਨਿਗਮਾਂ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸੌਂਪੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਇਕਾਈਆਂ, ਵਾਯੂ ਮਾਰਗ, ਬੱਸ, ਰੇਲ, ਬਿਜਲੀ, ਸਿੱਖਿਆਂ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਵਿਭਾਗ ਆਦਿ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਦੀ ਲੁੱਟ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਟੀ. ਵੀ. ਚੈਨਲਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਕੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਵੋਟਰਾਂ ਨਾਲ ਛਲਾਵਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਡਾ. ਅਜੀਤਪਾਲ ਸਿੰਘ ਐਮ. ਡੀ. ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਹੱਕ ਦੇਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਅਰਧ ਜਾਗੀਰੂ ਅਤੇ ਅਰਥ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਵੋਟਰਾਂ ਦੀ ਵੋਟਾਂ ਸਮੇਂ ਖ਼ਰੀਦੋ ਫ਼ਰੋਖ਼ਤ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉੱਥੇ ਦਬਾਅ ਧੌਂਸ ਗਿਰੀ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਚੋਣ ਤੇ ਚੋਣ ਅਮਲ ਸਿਰਫ਼ ਵੋਟਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਛਲਾਵਾ ਬਣ ਕੇ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਠੋਸੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਭਾਰਤ ਦੁਆਰਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਕਰਜ਼ਾ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਾਰਤ ਕਰਜ਼ਦਾਰ ਹੈ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕਰਜ਼ਦਾਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਸ: ਮਨਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਾਲਤਾਂ ਬਾਰੇ ਖ਼ੁਦ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਵਿੱਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਮੇਂ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਬਦਤਰ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਠੀਕ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਅੱਜ ਪੰਜਾਬ ਸਿਰ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ 186618 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ

ਜਨਤਕ ਅਦਾਰਿਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਜ਼ਾਮਨ ਹੈ ਦਾ 20608 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਕਰਜ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੂਬੇ ਸਿਰ ਕੁੱਲ 207226 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਕਰਜ਼ਾ ਹੈ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਓਂ-ਜਿਓਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਵਧਦੀਆਂ ਹਨ:

> ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸਾਨ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਵਧਦੀਆਂ ਹਨ ਤਿਵੇਂ ਤਿਵੇਂ ਉਸ ਪੁਰ ਕਰਜ਼ੇ ਦਾ ਬੋਝ ਹੋਰ ਵਧਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਚੱਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਦੱਤ, ਰਜਨੀ ਪਾਮ, ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਨੰਦ (ਅਨੁ:), "ਅਜੋਕਾ ਭਾਰਤ" 191)

ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਚੋਣਾਂ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕਰਜ਼ਾ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦੇਵੇਗੀ। ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਮੁਤਾਬਿਕ 59000 ਕਰੋੜ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਖੋਜ ਕੌਂਸਲ ਵੱਲੋਂ ਕਰਵਾਏ ਸਰਵੇ ਮੁਤਾਬਿਕ 69000 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਮੁਖੀ ਡਾ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁਣ ਇਹ ਕਰਜ਼ਾ 80000 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਐਲਾਨ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਾਉਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ 80000 ਰੁਪਏ ਦੇ ਕਰਜ਼ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ 9000 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਹੀ ਮੁਆਫ਼ ਹੋਵੇਗਾ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਇਹ ਕਰਜ਼ਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੰਭੀਰ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਰੂਪ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

1.2.2.4. ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ: ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖ

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੌਰ ਦਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖ ਉੱਪਰ ਅਜਿਹਾ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਕਿ ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਪਛੜੇ ਹੋਏ ਮੁਲਕ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਮੀਰ/ਧਨੀ/ਪੂੰਜੀਪਤੀ/ਬੁਰਜ਼ੂਆ ਵਰਗ ਆਪਣੀ ਖ਼ਰੀਦ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧਾ ਕੇ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਪੈਰ ਪਸਾਰ ਅਜਿਹੀ ਲੁੱਟ ਕੀਤੀ ਕਿ ਗ਼ਰੀਬਾਂ/ਪ੍ਰੋਲਤਾਰੀ/ਨਿਮਨ/ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਕੰਗਾਲ ਹੋਇਆ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ

ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਕਿਸਾਨਾਂ, ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਅਤੇ ਮੱਧ ਵਰਗ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਭਾਰੂ ਪੈਣ ਕਰ ਕੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਵਧੀ, ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਈ ਖੜੋਤ ਆਈ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਖ਼ਰੀਦ ਸ਼ਕਤੀ ਘੱਟ ਗਈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਖ਼ਰਚੇ ਵੱਧ ਗਏ, ਜਿਸ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਗ਼ਰੀਬੀ ਵੱਲ ਧੱਕੇ ਗਏ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਗ਼ਰੀਬ ਖ਼ਿੱਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਸਹਾਰਾ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਫ਼ਰਕ ਸਿਰਫ਼ ਇੰਨਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਗ਼ੁਰਬਤ ਅਜੇ ਇੰਨੀ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ, ਜਿੰਨੀ ਸਹਾਰਾ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਦੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਕੁ ਭਾਰਤੀ ਅਮੀਰ ਘਰਾਣਿਆਂ/ਸਰਮਾਏਦਾਰਾਂ, ਮਨ-ਪਰਚਾਵੇ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ, ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਅਧਿਆਤਮ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਵਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਕਰੋੜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਜੋ ਅਧ ਭੁੱਖਮਰੀ, ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ, ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਬਹੁਤ ਘਟੀਆ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਂਦੇ ਹਨ। 1990 ਈ: ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਸਤੇ ਬੰਦ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਅਮੀਰਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਉੱਚਾ ਹੋਇਆ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਮਨ-ਵਰਗ ਸੰਸਾਰੀਕਰਨ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕੁੰਭੀ ਨਰਕ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਸਰਕਾਰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਅਖੌਤੀ ਲਾਭਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਗ਼ਰੀਬੀ, ਬਹੁਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਅਤੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਅੰਕੜਿਆਂ ਅਤੇ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚਲੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਖਰੇਵਾਂ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਰੋੜਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਅੰਦਰ ਪੀਣ ਲਈ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ, ਬਿਜਲੀ ਨਹੀਂ, ਖ਼ੁਰਾਕ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਸਿਹਤ, ਸਿੱਖਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ। ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਨੂੰ ਬੜ੍ਹਾਵਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਕੇਵਲ ਦੇਸ਼ ਕੇਂਦਰੀ ਅਤੇ ਸੂਬਾਈ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਿਹਤ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਬਹੁਤ

ਸੀਮਤ/ਘੱਟ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਚਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਸਰਕਾਰੀ ਸਿਹਤ ਸੰਭਾਲ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਕੇ ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਵੱਲ ਰੁਝਾਨ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਵਿੱਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਵੀ ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਸਕੂਲ, ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਗਰੁੱਪਾਂ ਦੁਆਰਾ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆਂ ਦਾ ਮਿਆਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਡਿੱਗਿਆ ਸਗੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜੇਬਾਂ ਵੀ ਖ਼ਾਲੀ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿੱਖਿਆਂ ਦੇਣਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮੋਟੇ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਕਮਾ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਤਜੌਰੀਆਂ ਭਰਨਾ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਿੱਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮੰਡੀ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਕਰਨ ਲਈ, ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਹੋੜ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆ ਤੋਂ ਲੱਖਾ ਰੁਪਏ ਦੀ ਲੁੱਟ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਅੰਦਰ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੰਡੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੇ ਅਮੀਰਾਂ ਅਤੇ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਵਿਚ ਪਾੜਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਜੇ ਤੱਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਹ ਬਿਮਾਰ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦਵਾਈ ਨਹੀਂ ਦਵਾ ਸਕਦੇ, ਉੱਥੇ ਢੁਕਵੀਂ ਸਫ਼ਾਈ, ਪੀਣ ਲਈ ਸਾਫ਼ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਪਹਿਨਣ ਲਈ ਸਾਫ਼ ਕੱਪੜੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਨਾ ਮਾਤਰ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀਆਂ/ਧਨਵਾਨਾਂ/ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕਾ/ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੇ ਕਰੋੜਾਂ ਰੁਪਏ ਮੁਆਫ਼ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੀ ਆਸ ਕੀਤੀ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੱਲੇ ਅਜਿਹੀ ਕੰਗਾਲੀ ਪਾਈ ਕਿ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ, ਭੁੱਖਮਰੀ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਅਤੇ ਮਹਿੰਗਾਈ ਵਿਚ ਅਥਾਹ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਅਥਾਹ ਰਹੱਸਮਈ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਝੂਠੇ ਸਬਜ਼ਬਾਗ ਦਿਖਾ ਕੇ ਖੋਖਲੇ ਵਾਅਦੇ ਕਰ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁੱਝ ਭੁੱਲਾ ਕੇ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੀਆਂ ਤਜੌਰੀਆਂ ਭਰਦੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਵੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਪੀਣ ਲਈ ਸਾਫ਼ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ, ਨਿਕਾਸੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਠੀਕ ਨਹੀਂ, ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ, ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਦਾ ਯੋਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਦੀ ਯੋਗ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਹਨ, ਸ਼ਰਾਬ ਕੱਢਣ ਵਾਲੀਆਂ ਭੱਠੀਆਂ, ਸਮੈਕ, ਚਿੱਟਾ, ਤਮਾਕੂ, ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ, ਕੈਪਸੂਲ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੋਨੇ ਤੇ ਜਗਮਗਾਉਂਦਾ ਠੇਕਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਸਗੋਂ ਹੋਮ ਡਲਿਵਰੀ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਖ਼ਾਨਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ/ਰਿਸ਼ਵਤਖ਼ੋਰੀ ਕਾਰਨ ਅੱਜ ਘੱਟ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਬਿਜਾਈ ਚੀਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ਲਗਾਉਣੇ ਪਸੰਦ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੰਪਨੀ ਮਾਲਕਾ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਢੋਆ ਢੁਆਈ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ, ਕੱਚਾ ਮਾਲ, ਸਰਕਾਰੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀਆਂ ਲੈਣ ਵਿਚ ਸਮੱਸਿਆ, ਬਿਜਲੀ/ਕੋਲੇ ਦੀ ਕਮੀ ਕਾਰਨ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਤਰਸਯੋਗ ਹੈ, ਇੱਥੇ ਬਣਿਆ ਮਾਲ ਮਹਿੰਗਾ ਅਤੇ ਘਟੀਆ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵਿਕਦਾ ਜਿਸ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ਬੰਦ ਕਰਨੇ ਪਏ। ਅਜਿਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ।

ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਗਲੋਬਲ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗਲੋਬਲ ਮੰਡੀ ਵੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਜਿਸ ਨੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਅਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਢੇਰ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਂਦੇ। ਇਸ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਵਹਾਅ ਅੱਗੇ ਡਿਕਡੋਲੇ ਖਾਂਦਾ ਮਨੁੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਟੁੱਟਿਆ ਭੱਜਿਆ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਕੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਵਪਾਰਿਕ ਮੱਕੜ-ਜਾਲ ਵਿਛਾਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਸ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਛੜੱਪੇ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ:

> ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਮਸਲਾ ਬੜਾ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਗਰਾਂ,ਮਹਾਂਨਗਰਾਂ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲੇਵਰ ਵਿਚ ਲੈਂਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਾਂਤਕ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮੂਲ ਜੜਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਟੁੱਟਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। (ਸੁਖਦੀਪ ਕੌਰ "ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ" 27)

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਦਿਆਂ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕਹਿਰੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਲੈ ਕੇ ਨਿੱਜਵਾਦ ਭਾਰੂ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਚੱਲੇ ਆ ਰਹੇ ਲੋਕ ਕਿੱਤੇ (ਲੁਹਾਰ, ਤਰਖਾਣ, ਸੁਨਿਆਰ, ਚਮਿਆਰ, ਠਠਿਆਰ, ਜੁਲਾਹੇ, ਛੀਂਬੇ, ਨਾਈ, ਝਿਊਰ, ਬਾਜ਼ੀਗਰ, ਦਰਜੀ ਆਦਿ) ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿੱਤਾਕਾਰ ਆਪਣੀ ਉਪਜੀਵਕਾ ਕਮਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਧੰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿੱਤਾਕਾਰ ਦੀ ਖ਼ਾਸ ਉਸਤਾਦੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਦਰ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਅੱਗੇ ਚੱਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਿੱਤਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਕਦੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਜਿਨਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਹਨਤਾਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੇਪੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਕਿਸਾਨ ਖੇਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰੱਸੀਆਂ-ਰੱਸੇ ਵਟਣਾ, ਮੰਜੇ-ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਬੁਣਨਾ, ਸੰਲਗਾ-ਤੰਗਲ਼ੀਆਂ, ਟੋਕਰੇ-ਟੋਕਰੀਆਂ ਆਦਿ ਬਣਾਉਣਾ। ਸੁਆਣੀਆਂ ਦਰੀਆਂ-ਖੇਸ, ਚਾਦਰਾਂ, ਸਿਰਹਾਣੇ, ਛਿੱਕੂ-ਪਟਾਰੀਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਅਨੇਕਾਂ ਲੋਕ ਧੰਦੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ, ਸੇਪੀ ਸਿਸਟਮ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਕੁੱਝ ਬਚੇਂ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪਾਣ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ

ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚਾ ਵਿਸ਼ਵ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਵ ਮੰਡੀ ਦਾ ਰੂਪ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਨੇ ਕਿਰਤੀ ਵਰਗ ਨੂੰ ਹੀ ਢਾਹ ਲਾਈ ਹੈ। ਜਦ ਹਵਾ, ਪਾਣੀ ਵਰਗੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੀ ਖੋਹੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਜਮਹੂਰੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁੱਧ ਬੁੱਧ ਕੌਣ ਲਵੇਗਾ।

ਲੋਕ-ਕਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਰਾਸਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੰਧਾਂ ਤੇ ਬਣਾਏ ਚਿੱਤਰ, ਫੁਲਕਾਰੀਆਂ, ਦਰੀਆਂ, ਖੇਸ, ਗਲੀਚਿਆਂ ਵਿਚਲੇ ਪੈਟਰਨ/ਕਲਾ ਮੋਟਿਫ, ਘਰੇਲੂ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਉਪਯੋਗ ਲਈ ਬਣਾਈਆਂ ਵਸਤਾਂ, ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੇ ਬਣੇ ਡਿਜ਼ਾਇਨ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਆਦਿ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਤਕਨੀਕਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਕੇ ਮੌਜੂਦਾ ਮੰਡੀ ਦੀ ਮਾਰ ਨਾਲ ਲੋਕ ਕਲਾਵਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਕੰਧ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਬਲਕਿ ਮੰਡੀ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰਦੇ ਕੰਧ ਚਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵੇਚ ਕੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਲੁਹਾਰਾਂ ਤਰਖਾਣਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਅਤੇ ਬਾਗ਼ ਫੁਲਕਾਰੀਆਂ ਆਦਿ ਲੋਕ-ਕਲਾ ਦੀ ਥਾਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀ ਵਸਤੂ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਮੌਸਮਾਂ, ਰੁੱਤਾਂ, ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ, ਸੰਤਾਂ, ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ, ਗੁਰੂਆਂ ਅਤੇ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਮੇਲੇ ਲਗਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਮੇਲਿਆਂ ਦੀ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਕਿਉਂਕਿ ਹੁਣ ਲੋਕ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਨਿੱਜਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਮਾਲ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਮੇਲਿਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਹੀ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੇਲ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਭੰਗੜਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸਾਨ ਤਾਂ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਯਥਾਰਥਕ ਤਸਵੀਰ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

> ਪੰਜਾਬੀ ਹੁਣ ਵਪਾਰਕ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੇ ਧੱਕੇ ਚੜ੍ਹੇ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਦੀ ਮਾਰ ਨੂੰ ਨਾ ਸਹਾਰਦੇ ਹੋਏ ਆਤਮ-ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਕਰਨ ਦੇ ਰਾਹ ਪਏ ਹੋਏ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ

> ਹਨ। ਕਿਲਕਾਰੀਆਂ ਮਾਰਨ ਵਾਲੀ ਜੀਭ ਹੁਣ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਮੜਕ ਨਾਲ ਤੁਰਨ ਵਾਲੇ ਪੈਰ ਹੁਣ ਡਿੱਕ ਡੋਲੇ ਖਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਉੱਚੀ ਧੋਣ ਹੁਣ ਫਾਹਾਂ ਲੈ ਕੇ ਨੀਵੀਂ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਭੰਗੜੇ, ਗਿੱਧੇ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਹੁਣ ਵੈਣਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਕੇ ਗ਼ਮਗੀਨ ਮਾਹੌਲ ਸਿਰਜ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। (ਸੁਖਦੀਪ ਕੌਰ "ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ: ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ" 46)

ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੇਲੇ ਤਿਉਹਾਰ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਫਾਦਰਜ਼-ਡੇ, ਮਦਰ-ਡੇ, ਚਿਲਡਰਨਜ਼-ਡੇ, ਵੈਲਨਟਾਈਨ-ਡੇ, ਹੱਗ-ਡੇਅ, ਕਿਸ-ਡੇਅ, ਟੈਡੀਬੀਅਰ-ਡੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆ ਕੇ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਗੁਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਲੋਕ ਖੇਡਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਧਨ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਇੱਟਾਂ ਦੇ ਰੋੜੇ, ਗੀਟੇ-ਗੀਟੀਆਂ, ਠੀਕਰਾਂ, ਟਾਹਣਾਂ, ਕੌਡੀਆਂ, ਲੱਕੜੀ, ਕੋਲਾ, ਗੁੱਲੀ-ਡੰਡਾ, ਖੂੰਡੀਆਂ, ਪਾਟੀਆਂ-ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲੀਰਾਂ ਦੀ ਖੁੱਦੋ, ਰੱਸੀਆਂ, ਰੱਸੇ ਆਦਿ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਖੇਡੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਤਰੰਜ, ਚੌਪੜ, ਤਾਸ਼, ਬਾਰਾ-ਟਹਿਣੀ, ਖਿੱਦੋ-ਖੂੰਡੀ, ਕੁਸ਼ਤੀ, ਕਬੱਡੀ, ਗੇਂਦ-ਗੀਟੇ, ਥਾਲ਼-ਪਾਉਣੇ, ਗੁੱਡੀਆਂ-ਪਟੋਲੇ, ਸ਼ੇਰ, ਬੱਚਾ ਅਤੇ ਬੱਕਰੀ, ਦਾਹੀਆ-ਦੁੱਕੜੇ, ਸਮੁੰਦਰ-ਖੂਹੀ, ਰੱਸੀ ਟੱਪਣਾ, ਕਿੱਕਲੀ, ਰੱਸਾਕਸ਼ੀ, ਪੀਚੋ ਬੱਕਰੀ, ਸ਼ਟਾਪੂ, ਬਾਂਦਰ-ਕਿੱਲਾ, ਡੰਡਾ-ਡੁੱਕ, ਡੰਡ-ਪਤੰਗੜ, ਪੀਲ-ਪਲਾਗਣਾ, ਕੀੜ-ਕੜਾਂਗਾ, ਘੜਮੱਸ-ਘੋੜੀ, ਸ਼ੱਕਰ-ਭਿੱਜੀ, ਛੂ-ਛਪਾਈ, ਕੋਟਲਾ- ਛਪਾਕੀ, ਭੰਡਾ-ਭੰਡਾਰੀਆਂ, ਖ਼ਾਨ-ਘੋੜੀ, ਲੱਕੜ-ਕਾਠ, ਊਚ-ਨੀਚ, ਘਰ-ਮੱਲਣੇ, ਰੰਗ-ਮੱਲਣੇ, ਅੰਨ੍ਹਾ-ਝੋਟਾ, ਲੰਗੜਾ-ਸ਼ੇਰ, ਕਲੀ ਕਿ ਜੋਟਾ, ਲੀਡਰ-ਬੁੱਝਣਾ, ਊਠਕ-ਬੈਠਕ, ਗੁੱਲੀ-ਡੰਡਾ, ਖਿੱਦੋ-ਖੂੰਡੀ, ਖੱਤੀਆਂ, ਪਿੱਠੂ, ਗੋਲੀਆਂ, ਕੌਡੀਆਂ-ਬੰਟਿਆਂ, ਗੇਂਦ, ਗੀਟੇ, ਰੋੜੇ, ਗੁੱਡੀਆਂ-ਪਟੋਲੇ, ਆਦਿ ਖੇਡੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਹਨ ਜੋ ਹੁਣ ਅਲੋਪ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਖੇਡਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਹੁਣ ਕੰਪਿਊਟਰ ਅਤੇ ਮੋਬਾਈਲ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਖੇਡਾਂ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ।

ਲੋਕ ਗੀਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਹਨ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ

ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੀ ਸਮਗਰੀ ਲੋਕ-ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਉੱਨੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਸਹਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਇਹ ਸੁਹਾਗ, ਘੋੜੀਆਂ, ਲੰਮੇ ਗੋਣ, ਸਿੱਠਣੀਆਂ, ਟੱਪਾ, ਬੋਲੀਆਂ, ਮਾਹੀਆ ਢੋਲਾ, ਅਲੂਣੀਆਂ, ਵੈਣ (ਕੀਰਨਾ), ਛੰਦ-ਪਰਾਗਾ, ਪੱਤਲ, ਥਾਲ, ਕਿੱਕਲੀ, ਹੇਅਰ, ਲੋਰੀਆਂ, ਮੰਗਲ-ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਦਰ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਅੱਗੇ ਚੱਲਿਆ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਅੱਜ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਇਹ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕਲਾ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਗਵਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਬੱਚੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁੱਖ ਵਿਚ ਕਤਲ ਕਰਵਾਉਣ ਵਰਗੇ ਗੈਰ ਮਨੁੱਖੀ ਕੁਕਰਮ ਡੂੰਘੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਮਕਾਲੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਇੰਨਾ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਹੈ ਕਿ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚੱਲੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਿਹਤਮੰਦ ਮਨੁੱਖੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਤਬਾਹ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਪਵਿੱਤਰ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਇਕੱਲਤਾ ਅਤੇ ਬੇਗਾਨਗੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੇਵਾ, ਨਿਮਰਤਾ, ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ, ਮਿਲਵਰਤਨ, ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਵੇਦਨਹੀਣਤਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੂੰਜੀ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਇਕੱਤਰੀਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਔਰਤ ਨੂੰ ਵੀ ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਅਰਾਜਿਕਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਧਰਤੀ, ਹਵਾ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਵੀ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਤੋਂ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੀ ਆਸ ਕੀਤੀ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪੱਲੇ ਕੰਗਾਲੀ ਪਾਈ। ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਗਿਆ।

1.2.2.5. ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ: ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਪੱਖ

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ/ ਮਨ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਰੂਹ, ਮਨ, ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਜੀਵਨ, ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ, ਅਨੁਭਵਾਂ ਜਾ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ

ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਲਿਖੇ ਤੱਤ 1. ਦਮਨ ਅਤੇ ਦਲ਼ਨ, 2. ਤਦਰੂਪਤਾ, 3. ਆਰੋਪਣ, 4. ਸਥਾਨ ਅੰਤਰੀਕਰਨ, 5. ਸਥਾਈ ਕਰਨ, 6. ਪ੍ਰਤੀਗਮਨ, 7. ਉਦਾਤੀਕਰਨ, 8. ਤਾਰਕੀਕਰਨ, 9. ਦਵੰਦ, 10. ਸੁਪਨੇ, 11. ਫਟੈਂਸੀ, 12. ਪਲਾਇਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ’ਤੇ ਵਿਚਾਰਨਯੋਗ ਹਨ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ: ਅਵਲੋਕਣ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਖਣ ਵਿਧੀ, ਮੂਲ ਵਿਕਾਸ ਵਿਧੀ, ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਧੀ, ਅੰਤਰ ਪ੍ਰੇਖਣ ਵਿਧੀ, ਪ੍ਰਯੋਗਿਕ ਵਿਧੀ, ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣੀ ਵਿਧੀ ਆਦਿ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਜਨਮੇ ਡਾ. ਸਿੰਗਮਡ ਫਰਾਇਡ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਜਨਮਦਾਤਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ‘ਫਰਾਇਡੀਅਨ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ’ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ। ਫਰਾਈਡੀਅਨ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪੱਖ (1. ਇਦ, ਈਗੋ, ਸੁਪਰ ਈਗੋ 2. ਅਚੇਤਨ ਮਨ, 3. ਲਿਬਿਡੋ. 4. ਦਮਨ, 5, ਈਡੀਪਸ ਗ੍ਰੰਥੀ) ਹਨ। ਇਦ, ਈਗੋ, ਸੁਪਰ ਈਗੋ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਦ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਉਮੰਗਾਂ, ਪ੍ਰੇਰਨਾਵਾਂ, ਇੱਛਾਵਾਂ ਵਾਸ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਫਰਾਇਡ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਮ ਪ੍ਰੇਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਰੋਤ ਹੈ ਜੇਕਰ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਨਾ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਤਬਾਹੀ ਦੇ ਰਸਤੇ ’ਤੇ ਵੀ ਲਿਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵੱਸ ਹੋ ਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਮਨੋਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁੱਝ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਰੇਪ ਜਾਂ ਹੋਰ ਅਪਰਾਧਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਇਸੇ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਈਗੋ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦਾ ਉਹ ਅਚੇਤਨ ਭਾਗ ਹੈ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਭਾਗ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾ ਕੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਉੱਠਦੀਆਂ ਤਰੰਗਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। 'ਸੁਪਰ ਈਗੋ' ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਫਰਾਇਡ ਨੇ ਨੈਤਿਕ ਮਨ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਫਰਾਇਡ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਅਚੇਤਨ, ਅਰਧਚੇਤਨ ਅਤੇ

ਚੇਤਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆਂ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹਿੱਸਾ ਇਸ ਦੇ ਘੇਰੇ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਚੇਤਨ ਮਨ ਤਾਂ ਅਚੇਤਨ ਦੇ ਹੱਥ ਦੀ ਕਠਪੁਤਲੀ ਹੈ ਜੋ ਅਚੇਤਨ ਤੋਂ ਲੁੱਕ-ਛਿਪ ਕੇ ਚੇਤਨ ਤੋਂ ਕਾਰਜ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਦੈਨਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਅਚੇਤਨ ਦੇ ਮੱਧ ਨੂੰ ਅਰਧ ਚੇਤਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਇੱਕ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਣਇੱਛਤ ਵਿਚਾਰਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਤ ਰੂਪ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਨਿਰੋਧ (Suppression) ਉੱਤੇ ਅਗਿਆਤ ਰੂਪ ਵਾਲੇ ਵਿਚਾਰਾ ਨੂੰ ਦਮਨ (Repression) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲਿਬਡੋ ਕਾਮ ਭਾਵਨਾ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਨਾ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਹਰੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਲਿੰਕ ਆਕਰਸ਼ਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਪਿਆਰ, ਵਾਸਤਲਯ, ਹਮਦਰਦੀ, ਦਿਆਲਤਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਈਡੀਪਸ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਮ ਪ੍ਰੇਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵਜੋਂ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਮ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਬੀਜ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਵਸਥਾ ਜੁਆਨੀ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਰਾਇਡ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੇ ਬੀਜ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਵਸਥਾਵਾਂ (ਮੌਖਿਕ ਅਵਸਥਾ: ਜਦੋਂ ਬੱਚਾ ਮਾਂ ਦਾ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਦਾ ਹੈ। 2. ਗੁੱਦਾ ਕਾਮ ਅਵਸਥਾ: ਬੱਚਾ ਕਾਮ ਪੂਰਤੀ ਆਪਣੇ ਮਲ ਮੂਤਰ ਵਿਚੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। 3. ਲਿੰਗਕ ਅਵਸਥਾ: ਬੱਚਾ ਲਿੰਗ ਨਾਲ ਖੇਡ ਕੇ ਕਾਮ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।) ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਐਡਲਰ ਅਤੇ ਜੁੰਗ ਦੀ ਮੂਲ ਜੜ ਭਾਵੇਂ ਇੱਕੋ ਹੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣੀ ਵਿਚਾਰਾ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਫ਼ਰਕ ਜ਼ਰੂਰ ਪਾਇਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਐਡਲਰ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸੀ. ਜੀ. ਜੁੰਗ ਨੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨਾਮਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕੀਤਾ। ਐਡਲਰ ਫਰਾਇਡ ਦੀ ਕਾਮ ਪੂਰਤੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਜਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀਣਤਾ ਗ੍ਰੰਥੀ ਹੀ ਸਾਰੇ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ

ਐਡਲਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਪਨੇ ਸਾਡੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਸਾਇਆ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੁੰਗ ਨੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਫਰਾਇਡ ਦੇ ਕਾਮੁਕਤਾ ਸਬੰਧੀ ਪੇਸ਼ ਵਿਚਾਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਨੂੰ ਅਚੇਤ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਕਾਰਨ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਫਰਾਇਡ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸਥਿਤੀਆਂ (1. ਚੇਤਨਤਾ, 2. ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਵਚੇਤਨ, 3. ਸਮੂਹਿਕ ਅਵਚੇਤਨ) ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦਮਿਤ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਫਰਾਇਡ ਨੇ ਪੂਰਨ ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਅਰਧ ਚੇਤਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ, ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੇ ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸੂਤਰ ਜੱਟ ਹੈ ਜੋ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਹਲ਼ ਚਲਾ ਕੇ ਕਰੜੀ ਹੱਡ ਭੰਨਵੀਂ ਮਿਹਨਤ ਕਰ ਕੇ ਉਪਜੀਵਕਾ ਕਮਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਵੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲ ਜਨੂੰਨ ਦੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਨ ਕਿਸਾਨ ਵਰਗ ਲਈ ਕੇਵਲ ਖੇਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਸਰਦਾਰੀ, ਚੌਧਰ, ਆਨ-ਸ਼ਾਨ ਅਤੇ ਇੱਜ਼ਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚ ਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮੋਈ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਰਗ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚੋਂ ਉੱਗਦਾ, ਉੱਸਰਦਾ ਅਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਮੁਖੀਆਂ ਪੱਕੇ ਵਸੇਬੇ ਦੀ ਮੋੜ੍ਹੀ ਗੱਡ ਕੇ ਮਨ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣ ਕੇ ਖੇਤੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲ ਅਟੁੱਟ ਸਬੰਧ ਬਣ ਗਿਆ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਕਾਰਨ ਇਸ ਵਰਗ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਖਹਿ ਬਾਜ਼ੀਆਂ, ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀਆਂ, ਲੜਾਈਆਂ ਨੂੰ ਲੜਿਆ ਜੋ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਵੱਸ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਖੁੱਲ੍ਹਾ-ਡੁੱਲ੍ਹਾ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਵਾਲਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਿੱਤਿਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ

ਵਸਾਇਆ। ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਕਿਸਾਨ ਕੇਵਲ ਅੰਨਦਾਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਜੀਵਨ-ਦਾਤਾ ਵਜੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਿਸਾਨ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਅੱਜ ਤੱਕ ਸਹਾਰਾ ਬਣਨ ਕਾਰਨ ਹੀ ਅੱਜ ਤੱਕ ਅੰਨਦਾਤਾ ਅਖਵਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਕਾਰਨ ਖਹਿ ਬਾਜ਼ੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ-ਡੁੱਲ੍ਹਾ ਸੁਭਾਅ ਖ਼ਰਵਾਂ/ਝਗੜਾਲੂ/ਈਰਖਾਲੂ ਬਣ ਗਿਆ। ਜ਼ਮੀਨ ਲਈ ਮਰ ਮਿਟਣਾ, ਸ਼ਰੀਕੇਬਾਜ਼ੀ, ਖਹਿਬਾਜ਼ੀ, ਮੁਕਾਬਲੇਬਾਜ਼ੀ, ਜ਼ਿੱਦ ਬਾਜ਼ੀ ਕਿਸਾਨ ਦੇ ਅਚੇਤ ਮਨ ਵਿਚ ਹੀ ਵੱਸ ਗਿਆ। ਆਪਸੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀਆਂ ਵਧੀਆ, ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਹਮਲੇ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਔਰਤ ਵਸਤੂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ। ਪਤਨੀ (ਪਤ/ਇੱਜ਼ਤ) ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਤੀ ਲੋੜ ਪੈਣ ’ਤੇ ਬਦਲਾ ਵੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ 'ਜੱਟ ਤੇ ਢੱਟਾ ਖੋਰ ਨਹੀਂ ਗੁਆਉਂਦੇ।' ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਕੌਲ ਪੂਰੇ ਕਰਨੇ ਵੀ ਕਿਸਾਨ/ਜੱਟ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦਾ ਅਹਿਮ ਪੱਖ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਯਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਵਾਧੇ ਨਾ ਪੂਰੇ ਕਰਨ ਨੂੰ ਗ਼ੱਦਾਰ ਜਾਂ ਯਾਰ-ਮਾਰ ਗਰਦਾਨਦਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੇ ਲੋਕ ਲੱਖ ਲਾਹਨਤਾਂ ਪਾਉਣਾ ਵੀ ਕਿਸਾਨੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਅਹਿਮ ਪੱਖ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ: ਘੁੱਕਰ ਮੱਲ ਨੂੰ ਲਾਹਨਤਾਂ ਅਤੇ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੂਰਮਾ ਕਹਿ ਕੇ ਵਡਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੌਲ ਨਿਭਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ 'ਉੱਨਤ-ਖੇਤੀ' ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ 'ਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਉਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਦੂਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਦੌਰ ਦੀ ਨਖਿੱਧ ਖੇਤੀ ਅਜਿਹਾ ਕੜਬ ਦਾ ਟਾਂਡਾ ਹੈ ਜੋ ਬੜੀ ਜਲਦ ਹੀ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਨਾ ਤਾਂ ਕਿਸਾਨ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਨਾ ਹੀ ਕੀਤੇ ਕੌਲ ਨਿਭਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਫ਼ਸਲ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਾਹਾਂ ਤੋਂ ਲਏ ਕਰਜ਼ੇ ਵੀ ਮੋੜਨੇ ਔਖੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਲਗਾਈਆਂ ਆਸ਼ਾ ਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋ ਸਕਣੀਆਂ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹਨ। ਇਸ ਨਖਿੱਧ ਖੇਤੀ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਹੀ ਨਖਿੱਧ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਦੁਖੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਮਾਨਸਿਕ ਦੁਵੰਧ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਰੁਝਾਨ ਲਈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ

ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਫੋਕੀ ਸ਼ੁਹਰਤ ਲਈ ਨਿਭਾਏ ਜਾਂਦੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਪਿੱਛੇ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਖਪਤ-ਕਲਚਰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ।

ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਡਾਂਗਾਂ ਉਲਾਰ ਕੇ ਖੜ੍ਹਨਾ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਟੈਂ ਨਾ ਮੰਨਣ ਵਾਲੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਅੱਜ ਦੁਸ਼ਮਣਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੇਵੱਸ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ਕੁਦਰਤ ਵੀ ਝੱਖੜ, ਤੂਫ਼ਾਨ, ਸੋਕੇ, ਹੜ੍ਹ, ਡੋਬੇ, ਟਿੱਡੀ-ਦਲ, ਤੇਲਾ, ਸੁੰਡੀਆਂ, ਸੁੰਡੀਆਂ ਅਤੇ ਅਵਾਰਾ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਹਨਾਂ ਕਰੋਪੀਆਂ ਤੋਂ ਫ਼ਸਲ ਬਚ ਵੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਆੜ੍ਹਤੀਏ, ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ, ਬਾਣੀਏ ਆਦਿ ਦੇ ਉਧਾਰ ਉਤਾਰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਰਾਹੀਂ ਹੜੱਪ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਿਸਾਨ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਗਰੂਰ/ ਸਵੈਮਾਨ/ਗੁਮਾਨ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਦੀਰਘ-ਰੋਗ ਵਾਂਗ ਚੰਬੜਿਆਂ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਕਾਰਨ ਦੂਸਰੇ ਕਿਰਤੀ ਵਰਗ ਤੋਂ ਸਰੇਸ਼ਟਤਾ ਅੰਨ-ਦਾਤਾ ਹੋਣ ਵਿਚ ਲੁਪਤ ਹੈ। ਹਰੀਆਂ ਭਰੀਆਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਤਾਂ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ/ਆੜ੍ਹਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਕਾਂ ਨੂੰ ਖੰਘੂਰੇ/ਲਲਕਾਰੇ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

> ਸਮਝਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ਤਾਂ ਖੰਘੂਰੇ ਸੁਣ ਕੇ ਸਬਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸ਼ਰੀਕ ਲਲਕਾਰੇ ਸੁਣਕੇ ਬੇਸਬਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇੱਕੀਉਂ-ਇੱਕਤੀ ਪਾਉਣ ਲਈ ਉਤਾਵਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਟਾ, ਡਾਂਗ ਸੋਟੇ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕਤਲਾਂ ਤੱਕ ਕੰਮ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੱਟ (ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ) ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸਿਆਣਿਆਂ ਨੇ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੱਟ ਤੇ ਢੱਟਾ ਰੱਜੇ ਵੀ ਮਾੜੇ ਅਤੇ ਭੁੱਖੇ ਵੀ ਮਾੜੇ। ਰੱਜੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਖੌਰੂ ਪਾਉਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਭੁੱਖੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਆਪਨਾਪਣ (ਸਵੈਮਾਨ) ਗੁਆ ਬੈਠਦੇ ਹਨ। (ਖੀਵਾ "ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਾਤਰ" 13)

ਖੇਤੀ ਕਰਨਾ ਵੀ ਕਿਸਾਨ ਲਈ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਤਪੱਸਿਆ ਵਾਲਾ ਕਾਰਜ ਹੈ।ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕਿਸਾਨ ਗਰਮੀ-ਸਰਦੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੇ ਉੱਤੇ ਝੱਲ ਕੇ ਝੱਖੜਾਂ ਤੁਫ਼ਾਨਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਕੇ, ਦਿਨ-ਰਾਤ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਮਿੱਟੀ ਹੋ ਕੇ, ਸੱਪਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਰੀਆਂ ਮਿੱਧਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੀ ਉਪਜੀਵਕਾ ਲਈ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਕਿਸਾਨ ਦਾ ਸੁਭਾਅ, ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਅਤੇ ਜੁੱਸਾ ਕਰੜਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਕਾਫ਼ੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਗਏ ਪ੍ਰੰਤੂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅੱਜ ਵੀ ਅੱਖੜ ਅਤੇ ਅੜਬ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਪਾਸਾ ਵੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸਾਨ ਦੇ ਅਚੇਤ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਨਫ਼ਰਤ/ਈਰਖਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਸੀਰੀ, ਲਾਗੀ ਕਾਮੇ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਰੱਖਦਾ ਹੋਇਆ ਘਰ ਵਿਚ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਆਮਦ ’ਤੇ ਸਭ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਤੋਰਦਾ ਹੈ। ਪਸ਼ੂ ਧਨ ਵੀ ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਧੀਆਂ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਵਰ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਘਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਸ਼ੂ ਧਨ ਹੋਵੇ। ਅੱਜ ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਨੌਕਰੀ ਪੇਸ਼ਾ ਅਤੇ ਇਕਹਿਰੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਜੱਟ ਲਲਕਾਰੇ ਮਾਰਨੇ, ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣੀ ਅਤੇ ਬੱਕਰੇ ਬਣਾਉਣੇ ਉਸ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹਨ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵਾਚਿਆਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਲੜਨ ਸਮੇਂ ਕਿਸਾਨ ਆਪਣਾ ਭਰੱਪਾ ਵੀ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਲੋੜ ਪੈਣ ’ਤੇ ਗਧੇ ਨੂੰ ਬਾਪੂ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਵੀ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਸ ਦੀ ਮਨੋਦਸ਼ਾ ਬੰਜਰ ਜ਼ਮੀਨ ਵਰਗੀ ਖ਼ੁਸ਼ਕ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਵਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਾਂਗ ਤਰਲ ਅਤੇ ਨਰਮ ਵੀ ਹੈ। ਗੰਨੇ ਦੀ ਮੰਗ ਤੇ ਲੜਨ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਭੇਲੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। 'ਬੋਦੀ' ਅਤੇ 'ਰੀੜੀ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਾਨ ਕਰ ਕੇ ਅੰਨਦਾਤਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸਾਨ ਲਾਈ-ਲੱਗ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਕਟਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਚਿੰਤਨ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾ ਕਰਨ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ 'ਜੱਟ-ਬੂਟ' ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਨਿਯਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਿਸਾਨ ਬਹੁ-ਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀਆਂ, ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੇ ਮਗਰ ਲੱਗ ਕੇ ਕਰਜ਼ਾਈ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹੋਰ ਸੰਕਟਾਂ ਦੀ ਨਮੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਝੱਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕਿਰਦਾਰ ਤੋਂ ਡਿਗ ਕੇ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਨਵੇਂ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੇ ਵਾਰਿਸ ਨਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਵੈਲਪੁਣੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਪਹਿਲਾਂ, ਉੱਨੀ ਸੌ ਸੱਠਵਿਆਂ ਵਿਚ 'ਹਰੀ-ਕ੍ਰਾਂਤੀ' ਦਾ ਨਾਮ ਥੱਲੇ ਜੱਟ ਨੂੰ 'ਉੱਤਮ-ਖੇਤੀ' ਲਈ ਨਵੇਂ ਸੰਦਾਂ ਸਮੇਤ ਟਰੈਕਟਰ-ਟਰਾਲੀ ਆਦਿ ਖ਼ਰੀਦਣ ਲਈ, ਪਾਣੀ ਲਈ ਟਿਊਬਵੈੱਲ ਲਗਾਉਣ ਲਈ, ਅਤੇ ਖੇਤ ਵਿਚ ਖਾਦਾਂ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਗੱਫੇ ਵੰਡੇ ਗਏ ਤੇ ਜੱਟ ਨੇ ਲੋਟੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿਖਾਏ ਸਬਜ਼ਬਾਗਾਂ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੇ ਮਗਰ ਕੇ ਝੋਲੀਆਂ ਭਰ-ਭਰ ਕੇ ਗੱਫੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ। ਜੱਟ ਉਪਰੋਕਤ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਿਚ ਇਤਨਾ ਗੁਆਚ ਗਿਆ ਕਿ ਕਰਜ਼ੇ ਲਹੁਣੇ ਭੁੱਲ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਕਲ ਆਈ, ਪਾਣੀ ਪੁਲਾਂ ਉੱਤੋਂ ਦੀ ਵਗ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨੇ ਫਿਰ ਨਵਾਂ ਮਖੌਟਾ ਪਹਿਨਿਆਂ ਤੇ ਕਰਜ਼ਾਈ ਜੱਟ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ਾ-ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਚਿੱਟੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਮਗਰ ਲਾ ਲਿਆ। ਜੱਟ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚ ਕੇ ਜਾਂ ਕਰਜ਼ੇ ਲੈ ਕੇ ਮੱਝਾਂ-ਗਾਈਆਂ ਖ਼ਰੀਦ ਲਈਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੁੱਧ ਡੇਅਰੀਆਂ ਵਿਚ ਉਲੱਦਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਨੈਸਲੇ ਵਰਗੀਆਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਤਾਂ ਮਾਲਾਮਾਲ ਹੋ ਗਈਆਂ ਤੇ ਜੱਟ ਕੰਗਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਜੱਟ ਨੂੰ ਹੋਸ਼ ਆਈ ਤਾਂ ਉਸ ਮੂਹਰੇ ਨੀਲੀ-ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਪਰੋਸ ਦਿੱਤੀ। ਜੱਟ ਲਾਈਲੱਗ

> ਬਣ ਕੇ ਆਪਣਾ ਪਸ਼ੂ ਧਨ ਗੁਆ-ਵੇਚ ਕੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤੀ ਬਚੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਤਲਾਬ ਪੁੱਟ ਕੇ ਮੱਛੀਆਂ ਪਾਲਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਤੇ ਖ਼ੁਦ ਮਛਲੀ ਬਣ ਕੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਲੁੱਟ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ। ਫਲਸਰੂਪ ਜੱਟ ਆਪਣੇ ਲਾਈਲੱਗ ਪੁਣੇ ਸਦਕਾ ਉੱਤਮ-ਖੇਤੀ ਗੁਆ ਬੈਠਾ, ਪਸ਼ੂ ਧਨ ਲੁਟਾ ਬੈਠਾ ਤੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਦੇ ਰਾਹ ਪੈ ਕੇ ਆਪਣਾ ਅਸਲੀ ਰਾਹ ਭੁੱਲ ਕੇ ਆਪਣਾ ਮੂਲ ਹੀ ਗੁਆ ਬੈਠਾ ਹੈ। (ਖੀਵਾ "ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਾਤਰ" 19)

ਸੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਧਿਐਨ ਉਪਰੰਤ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਰਥਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਪੱਖਾਂ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੇ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਇਆ।

1.2.3. ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ: ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਰੂਪ

ਖੇਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸਾਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਰਗ ਹਨ-1. ਧਨੀ ਕਿਸਾਨ, 2. ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਕਿਸਾਨ, 3. ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ। ਧਨੀ ਕਿਸਾਨ ਉਹ ਹਨ ਜੋ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਨ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਆਪ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ/ਕਾਮਿਆਂ ਤੋਂ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਜਾਂ ਦਰਮਿਆਨੇ ਕਿਸਾਨ ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪੰਜ ਕਿੱਲਿਆਂ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਕੁ ਉੱਪਰ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਮਾਲਕ ਤਾਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਖੇਤੀ ਲਈ ਉਹ ਠੇਕੇ ਜਾ ਹਿੱਸੇ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਖੇਤ ਵਿਚ ਆਪ ਕੰਮ ਕਰ ਕੇ ਆਪ ਜੀਵਨ ਨਿਰਭਾਅ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤੀਜੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਹਨ। ਇਹ ਵਰਗ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਕਿਸਾਨ ਜੋ ਤਿੰਨ ਤੋਂ ਪੰਜ ਏਕੜ ਤੱਕ ਖੇਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੋਟੇ ਜਾਂ ਸੀਮਾਂਤ ਕਿਸਾਨ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਸ਼ਬਦ ਸਬੰਧੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਅਸਲ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ ਕਿਸਾਨੀ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਕਿਰਸ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਕਿਰਸਾਨ ਜੋ ਕਿਰਸ ਕਰੇ ਜੋ ਜ਼ਮੀਨ ਵਾਹੇ, ਕਿਰਸਕਾਰ, ਹਲ-ਵਾਹ ਜਾਂ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰ ਹੈ। (ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ "ਮਹਾਨਕੋਸ਼" 329)

ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਜੀਵਨ ਨਿਰਭਾਅ ਲਈ ਹੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭੋਇੰ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਮਾਲਕੀ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਜਿਨਸੀ ਫ਼ਸਲਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਚੰਗੇਰਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਨਾ ਕਿ ਵਪਾਰ ਜਾਂ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਖ਼ੁਦ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਕਾਰਨ ਖੇਤੀ ਦੇ ਨਵੀਨ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਤੋਂ ਹਿਚਕਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। (ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਇਨਸਾਇਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ਼ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼, 54)

ਗ੍ਰਾਮ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮੂਲ ਮੂਲ ਤੱਤ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਜੇ ਪੇਂਡੂ ਵਸੋਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਭਾਗ ਮਾਲਕ ਕਿਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। (ਵਿਨੋਦ "ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ" 17-18)

ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤੈਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 5 ਏਕੜ ਤੱਕ ਦੀ ਜੋਤ ਵਾਲਾ ਛੋਟਾ ਕਿਸਾਨ, 5 ਤੋਂ 10 ਜਾਂ 15 ਏਕੜ ਤੱਕ ਵਾਲਾ ਦਰਮਿਆਨਾ ਕਿਸਾਨ, ਅਤੇ 15 ਏਕੜ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਵਾਲਾ ਵੱਡਾ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਹੈ, ਆਪਣੀਆਂ ਕਰਜ਼ਾ ਲੋੜਾਂ ਕਿੱਥੋਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। (ਮਾਹਿਲ "ਸੰਸਾਰ ਵਪਾਰ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਜ਼ੱਰਈ ਸੰਕਟ" 18)

ਅਗਲਾ ਵਰਗ ਹੇਠਲਾ ਕਿਸਾਨ ਵਰਗ ਹੈ। ਜਿਸ ਪਾਸ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਮੀਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। 5 ਕਿੱਲੇ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਘੱਟ/ਵੱਧ ਜ਼ਮੀਨ ਵਾਲਾ ਕਿਸਾਨ ਹੇਠਲੇ ਵਰਗ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਨਿਰਬਾਹ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਪੈਮਾਨੇ

> ਦੀ ਖੇਤੀ ਉੱਪਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਰਗ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਜ਼ਮੀਨ 'ਠੇਕਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ' ਅਧੀਨ ਦੂਸਰੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਜੋਤ ਨੂੰ ਵਧਾ ਕੇ ਖੇਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। (ਅਮਨਪਾਲ "ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ" 27)
>
> ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਛੋਟਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜੋ ਜੋਖ਼ਮ ਉਠਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ। ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨ ਉਹ ਹਨ ਜੋ ਮਹਿਜ਼ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਦੇ ਸਤਰ ਤਕ ਹੀ ਖੇਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। (ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਪੇਡੂ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਵਿਕਾਸ" 192)

ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਵਰਗ ਵੰਡ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ: 1. ਧਨੀ ਕਿਸਾਨ ਵਰਗ (ਧਨੀ ਕਿਸਾਨ ਜਗੀਰਦਾਰ, ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਜੋ ਖੇਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ), ਮੱਧ-ਸ਼੍ਰੇਣਿਕ ਕਿਸਾਨ ਵਰਗ (ਘੱਟ ਜ਼ਮੀਨ ਕਿਸਾਨ ਜ਼ਮੀਨ ਠੇਕੇ ਜਾਂ ਅੱਧ ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਖੇਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ), ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨ ਵਰਗ (ਨਿੱਜੀ ਮਾਲਕੀ ਵਾਲੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਜ਼ਮੀਨੇ ਦੇ ਮਾਲਕ ਜਿਸ ਤੇ ਉਹ ਖੇਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਜੀਵਨ ਨਿਰਬਾਹ ਕਰਦੇ ਸਨ।) ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਚੌਥੇ ਭਾਗ (ਬੇਜ਼ਮੀਨੇ ਕਿਸਾਨ/ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਜੋ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਸਾਲ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਵਾ ਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਪਾਲਦੇ ਸਨ।) ਜੋ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ, ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਪਰੋਖੇ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਵਰਤਮਾਨ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਖੇਤ-ਮਜ਼ਦੂਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਤਰਸਯੋਗ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਹੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

1.2.3.1. ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ

ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਉਪਜੀਵਕਾ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤਨਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਖੇਤੀ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਉਪਜੀਵਕਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸੂਤਰ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਨਪਦੇ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧਾਂ ਪਿੱਛੇ ਜਾਇਦਾਦੀ ਸਬੰਧ ਹੀ ਕਾਇਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤਿਆਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਦੌਰ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਸਾਨੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੀ ਵਧਦਾ, ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਇੱਕ ਸਰਲ ਰੇਖਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਵਕਰ ਰੇਖਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਖੇਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਵਕਰ ਰੇਖਾ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸਬੰਧੀ ਰੂਸੀ ਜੈਵ-ਜੁਗਰਾਫਰ ਵੇਵੀਲੋਵ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰੂਸੀ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ 1916 ਤੋਂ 1934 ਈ: ਤੱਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਖੋਜ ਕਰ ਕੇ ਛੇ ਪੁਰਾਣੀ ਦੁਨੀਆਂ ਅਤੇ ਦੋ ਨਵੀਂ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਲੱਭੇ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦੇ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਐਡਮ ਸਮਿੱਥ ਨੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪੜਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਰ-ਕਾਰੀ, ਚਰਵਾਹਾ-ਕਾਰੀ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਤਜਾਰਤੀ ਅਤੇ ਨਿਰਮਾਣ-ਕਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੋ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਮਨੁੱਖ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚਾਰ ਪੜਾਵਾ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਿਆ ਜਿਵੇਂ ਇਕੱਤਰਿਤ ਕਰਨਾ, ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨਾ, ਚਰਵਾਹੀ ਕਰਨੀ, ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਰਨੀ। (ਢਿੱਲੋਂ "ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਜੁਗਰਫੀਆਂ" 67)

ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਦਾਸ-ਪ੍ਰਥਾ, ਜਾਗੀਰਦਾਰ-ਵਾਦ, ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਅਤੇ ਸਾਮਵਾਦ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚ ਲੜੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰੋਸਟੋਵ ਦੇ ਮਾਡਲ ਅਨੁਸਾਰ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪੰਜ ਪੜਾਅ ਹਨ:- 1. ਰਵਾਇਤੀ ਸਮਾਜ, 2. ਬਦਲਾਅ ਲਈ ਪੂਰਵ-ਸ਼ਰਤ ਪੜਾਅ, 3. ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਸਵੈ-ਚਾਲਕ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਬਦਲਾਅ ਦੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ, 4. ਪ੍ਰੋਢ ਸਥਿਤੀ ਵੱਲ ਵਧਾਊ, 5. ਭੌਤਿਕ ਉਪਭੋਗਤਾ ਦਾ ਯੁੱਗ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਪੜਾਵਾਂ ਦੌਰਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਨਪਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਦੌਰਾਂ ਵਿਚ ਵਰਗ ਵੰਡ ਕਰ ਕੇ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ:

1.2.3.1.1. ਪੂਰਬ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੌਰ

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੁੱਢਲੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਜ਼ਰ, ਜੋਰੂ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨਾਲ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸਬੰਧਿਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਿਸਾਨੀ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਗ੍ਰਸਤ ਰਹੀ ਜਿਵੇਂ: ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ, ਮੌਸਮ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ, ਖੇਤੀ ਦੇ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਢੰਗ, ਰਸਾਇਣਿਕ ਖਾਦਾ ਨੂੰ ਖ਼ਰੀਦਣ ਦੀ ਅਸਮਰਥਾ, ਭੂਮੀ ਦੀ ਅਯੋਗ ਵਰਤੋਂ, ਮਾੜੇ ਪਸ਼ੂ/ਚੰਗੇ ਬੀਜਾਂ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਦਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ, ਛੋਟੇ ਆਕਾਰ ਦੀਆਂ ਜੋਤਾਂ, ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ/ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ। ਸਮੁੱਚੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਫ਼ਰੈਡਰਿਕ ਏਂਗਲਜ ਅਨੁਸਾਰ ਤਿੰਨ ਯੁੱਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੰਗਲੀ ਯੁੱਗ, ਜਹਾਲਤ ਦਾ ਯੁੱਗ ਅਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਯੁੱਗ। ਜਿਸ ਦਾ ਅੱਗੇ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਜੰਗਲੀ ਯੁੱਗ

ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਯੁੱਗ ਸੀ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸੋਝੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਦਿ ਮਨੁੱਖ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣਾ ਭੋਜਨ ਕੱਚਾ ਮਾਸ, ਫਲ, ਪੱਤੇ, ਕੰਦ ਮੂਲ

ਆਦਿ ਖਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਪੇਟ ਭਰ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜੰਗਲੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਆਦਿ ਮਨੁੱਖ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਅੱਗ ਦੀ ਖੋਜ ਨਾਲ ਨਾਲ ਭੋਜਨ ਪਕਾਉਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਪਹੀਏ ਦੀ ਕਾਢ ਨਾਲ ਇੱਕ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਥਾਂ ਜਾਣਾ ਸੌਖਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਦਾ ਆਗਾਜ਼ ਵੀ ਹੋਇਆ। ਪੱਥਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਸੋਝੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਹ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਔਜਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੱਥਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਮੁੱਢਲੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਕੰਢੇ ਰਹਿੰਦਾਂ ਹੋਇਆ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨਿਆ ਤਾਂ ਜਹਾਲਤ ਦੇ ਯੁੱਗ ਦਾ ਆਗਾਜ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਹਾਲਤ ਦਾ ਯੁੱਗ

ਇਹ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਬਾਰੇ ਸੋਝੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਕਬੀਲੇ ਬਣਾ ਕੇ ਨਦੀਆਂ ਕਿਨਾਰੇ ਰਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਲਣਾ, ਅਨਾਜ ਬੀਜਣ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋਈ ਜੋ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

> ਸ਼ਿਕਾਰ ਅਤੇ ਚੁੱਗਣ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਇੱਕ ਵਿਉਂਤ ਬੰਧਕ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋਣ ਲਈ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਲਗਿਆ ਪਰ ਪਹਿਲੇ ਮਾਨਵ ਨੇ ਜੰਗਲੀ ਪੌਦਿਆਂ ਦੇ ਵਧਣ-ਫੁਲਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ, ਖਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਅਨਾਜ ਦੇ ਕੁੱਝ ਪੌਦਿਆਂ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰੀ ਵੀ ਸਿਖ ਲਈ। (ਢਿੱਲੋਂ "ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਜੁਗਰਫੀਆਂ" 67)

> ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅੱਗ, ਪਹੀਏ ਅਤੇ ਬੋਲੀ ਦੁਆਰਾ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ ਇਨਕਲਾਬੀ ਵਿਕਾਸ ਕਾਰਨ, ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲੜਨ ਅਤੇ

> ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਨੇਮਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਵਰਤਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿਚ ਬੇਅੰਤ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਆਏ ਸਨਅਤੀ ਇਨਕਲਾਬ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕਾਇਆ ਕਲਪ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। (ਭੱਟੀ "ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ" 45)

ਧਾਤੂ ਕਾਲ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਉੱਨਤੀ ਹੋਈ। ਧਾਤੂ ਨਾਲ ਬਣੇ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਆਸਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਵੱਲੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਦੌਰ ਸੀ। ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਕੰਦ ਮੂਲ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੇ ਅਤੇ ਭੋਜਨ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਨ ਦੇ ਅਰੰਭਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਰਲ ਰੇਖਾ ਖਿੱਚਣੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪੁਰਾਤਤਵ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਸਬੰਧੀ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਲਗਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਨਉਨਿਥਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪਸ਼ੂਆਂ ਅਤੇ ਪੌਦਿਆਂ ਦੇ ਘਰੇਲੂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ।

ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਯੁੱਗ

ਜਹਾਲਤ ਯੁੱਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਯੁੱਗ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਖੇਤੀ/ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋਈ। ਵੇਵੀਲੋਵ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਅੱਠ ਪੁਰਾਤਨ ਖੇਤੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਲੱਭੇ ਚੀਨ ਦੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਚੀਨੀ ਜੀਨ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਪੁਰਾਤਤਵ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਈਸਾ ਤੋਂ 6000-5000 ਈਸਾ ਪੂਰਬ ਹਵਾਂਗ-ਹੂ, ਫੈਨ-ਹੂ, ਅਤੇ ਵੀ-ਹੂ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਅਤੇ ਲੋਇਸ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨ ਖੇਤੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। 2. ਹਿੰਦ ਮਲਾਇਆਂ ਜੀਨ ਕੇਂਦਰ/ਦੱਖਣ ਪੂਰਬੀ ਜੀਨ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਪਠਾਰ, ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼, ਥਾਈਲੈਂਡ, ਹਿੰਦ ਚੀਨੀ, ਮਲਾਇਆ, ਬਰਮਾ ਵਿਚ 9000 ਈ: ਪੂਰਬ ਫਲਦਾਰ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰੀ ਅਰੰਭ ਹੋਈ। 3. ਕੇਂਦਰੀ ਏਸ਼ੀਆਈ ਜੀਨ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਭਾਰਤ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ, ਤਾਜਿਕਸਤਾਨ, ਉਜੇਬਿਕਸਤਾਨ, ਕਜਾਕਿਸਤਾਨ, ਕਿਰਗਿਜ਼ਕਸਤਾਨ,

ਤੁਰਕਮੇਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਖ਼ੁਦਾਈਆਂ ਤੋਂ 3000-4000 ਈ: ਪੂਰਬ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। 4. ਪੂਰਬ ਸਮੀਪ ਜੀਨ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਏਸ਼ੀਆ ਮਾਈਨਰ, ਲੈਵਾਂਤ ਤੱਟ, ਪੇਲਸਟਾਈਨ ਇਜ਼ਰਾਈਲ, ਜਾਰਡਨ, ਲੈਬਨਾਨ, ਗ੍ਰੀਸ, ਤੁਰਕੀ, ਸੀਰੀਆ, ਇਰਾਕ ਈਰਾਨ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਪੁਰਾਤਤਵ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਸਰੋਤਾ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ 12000-10000 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। 5. ਰੂਮ ਸਾਗਰੀ ਜੀਨ ਕੇਂਦਰ ਰੂਮ ਤੱਟਵਰਤੀ ਖੇਤਰ ਸਾਗਰੀ ਏਥੇਰੀਆਨ ਪਰਾਦੀਪ (ਪੁਰਤਗਾਲ ਅਤੇ ਸਪੇਨ, ਫਰਾਂਸ, ਇਟਲੀ, ਆਸਟਰੀਆ, ਸਾਈਪ੍ਰਸ, ਸੀਰੀਆ, ਲਿਬਲਾਨ, ਮਿਸਰ ਲਿਬੀਆ, ਟਿਊਨੀਸ਼ੀਆਂ, ਮੌਰਾਕੋ ਆਦਿ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਖੇਤੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ 8000 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਇਆ। 7000 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਢੰਗ ਮਿਸਰ ਵਿਚ ਆਏ ਅਤੇ 5500 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਨੀਲ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਅੰਦਰ ਹੜ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਸਿੰਜਾਈ ਲਈ ਵਰਤਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। 6. ਇਥੋਪੀਆਈ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਅਫ਼ਰੀਕੀ ਜੀਨ ਕੇਂਦਰ ਐਬੇਸੀਨੀਆ, ਇਰੁਟੱਰੀਆ, ਸਮਾਲੀਲੈਂਡ ਵਿਖੇਂ ਵੀ ਖੇਤੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜੀਨ ਕੇਂਦਰ (ਪੱਛਮੀ ਸੂਡਾਨ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਇਥੋਪੀਆ) 6000 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਏ ਸਨ। 7. ਦੱਖਣੀ ਮੈਕਸੀਕੋ ਅਤੇ ਮੱਧ-ਅਮਰੀਕੀ ਜੀਨ ਕੇਂਦਰ/ ਮੀਸੋ ਅਮਰੀਕਾ ਜੀਨ ਕੇਂਦਰ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੱਖਣੀ ਮੈਕਸੀਕੋ, ਗੁਆਟੇਮਾਲਾ, ਕੋਸਟਾ ਰੀਕਾ, ਹੋਂਡੂਰਸ ਏਲ-ਸਾਲਵਡੋਰ ਅਤੇ ਪਨਾਮਾ ਆਦਿ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਖੇਤੀ ਦੇ 5000 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। 8. ਦੱਖਣੀ ਅਮਰੀਕੀ ਜੀਨ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਖੇਤਰ ਇਕੁਯੇਡਰ ਤੇ ਬੋਲੇਵੀਆ, ਬਰਾਜ਼ੀਲ ਤੇ ਪੀਰੂਗੋਏ, ਚਿੱਲੀ ਵਿਚਲੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਕਿਸਾਨੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਦੱਖਣੀ ਰੂਸ 3000 ਈ: ਪੂਰਬ ਪਹੀਏ ਦੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਧਾਤਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਨੇ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਧੁਰੇ ਦੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। ਗੰਗਾ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ 900-800 ਈ: ਪੂਰਬ ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਇਆ। ਪੰਜਾਬ ਵੀ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਉੱਨਤ ਸੱਭਿਅਤਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਜਨਮ 5000 ਈ: ਪੂਰਵ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਹੜੱਪਾ, ਮੋਹਿੰਜੋਦੋੜੋ, ਲੋਥਲ, ਸੰਘੋਲ ਆਦਿ ਕੇਂਦਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖ਼ੁਦਾਈ ਤੋਂ ਕਿਸਾਨੀ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਅਨੁਮਾਨ ਲਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਖੇਤੀ ਪੂਰੀ

ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਨਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੋਕ ਖੇਤੀ ਵਸਤਾਂ (ਕਣਕ, ਕਪਾਹ) ਅਤੇ ਸੋਨਾ, ਹੀਰੇ, ਜਵਾਹਰਾਤ ਆਦਿ ਦਾ ਵਪਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਖ਼ੁਦਾਈ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਵੱਟੇ (ਭਾਰ ਤੋਲਣ ਲਈ ਵਰਤੋਂ) ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਗਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਕਾਰਨ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਭੂਮੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਉਪਜਾਊ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਪੰਜਾਬ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੂਬਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਈਰਾਨ ਦੇ ਰਸਤੇ ਮੱਧ ਪੂਰਬ ਏਸ਼ੀਆ ਜਾਂ ਯੂਰਪ ਤੋਂ ਭਾਰਤ 3000 ਈ: ਪੂਰਵ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਔਲਾਦ ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਸੀ ਹਨ। ਆਰੀਆ ਕਿੱਤੇ ਵਜੋਂ ਕਿਸਾਨ ਸਨ ਜੋ ਖੇਤੀ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਦੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਲਈ ਚਰਾਂਦਾਂ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਲਈ ਉੱਤਮ ਜ਼ਮੀਨ ਕਾਰਨ ਇੱਥੇ ਹੀ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਨਿਵਾਸ ਕਰ ਲਿਆ। ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਹਲ਼ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਕਰਨ/ਹਲ਼ ਵਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਆਰੀਆ' ਵੀ ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਆਰੀਆ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਵੀ 'ਹਲ਼ ਵਾਹੁਣਾ' ਹੈ। ਪੂਰਬ ਮੱਧ ਕਾਲ (1500 ਤੋਂ 500 ਈ: ਪੂ:) ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਏ। ਕਾਂਸੀ ਯੁੱਗ ਅਤੇ ਲੋਹੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਨੇ ਤਾਂ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਕਾਇਆ ਹੀ ਪਲਟ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਕਿਸਾਨ ਕਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ 'ਮੈਨੂੰ ਹਲ਼ ਦਿਓ, ਮੈਂ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਦਿਆਂਗਾ।' ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਹਲ਼, ਅਤੇ ਫਾਲੇ ਦੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਭੂਮੀ ਨੂੰ 'ਸੰਨਮੀ' ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਕਿਸਾਨੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆ। ਖੇਤੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਜੱਟ ਕਬੀਲੇ ਹੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਆਰੀਆ ਨਸਲ ਦੇ ਖਾੜਕੂ ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਕ ਕਬੀਲੇ ਇੰਡੋ-ਸੀਥੀਅਨ ਘਰਾਣੇ ਹਨ। ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਾਹਰੋਂ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਏ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਮੂਲ ਵਾਸੀਆਂ ਤੇ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾੜਿਆ, ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੀੜਤਾਂ ਦੀ ਦੁਰ ਅਸੀਸ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਮਗਰੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਸੇ ਇਹਨਾਂ ਆਰੀਆ ’ਤੇ ਅਣਗਿਣਤ ਹਮਲੇ ਹੋਏ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਬਾਹਰਲੇ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਹ ਕੁੱਝ ਜੱਟ ਕਬੀਲੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲੋਂ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਪੱਛਮ ਵੱਲੋਂ ਆਏ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਜੱਟ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਕਿਸਾਨ ਕਬੀਲੇ

ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਮਤਭੇਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਮਤ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

> ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਟੱਕ ਦੇ ਢੱਕ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਤਾਕਤਵਰ ਕਬੀਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਸਨ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ, ਸਿੰਧ, ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਸੈਂਕੜੇ ਜੱਟ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਜੱਟ ਲੋਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਸਲੀ ਪੁਰਾਣੇ ਵਾਸੀ ਹਨ। ਇਹ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਕ ਅਤੇ ਵਾਹੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਿਸਾਨ ਸਨ। (ਦੁਲੇਹ "ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ" 19)

ਭਾਰਤ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਸਭਿਆਤਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਪੁਸਤਕ 'ਰਿਗਵੇਦ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਇਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਹੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਰਚੇ ਗਏ ਅਥਰਵਵੇਦ, ਸਾਮਵੇਦ, ਯਜੁਰਵੇਦ, ਪੁਰਾਣਾ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਕਿਸਾਨੀ ਬਾਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਮੌਰੀਆ ਰਾਜ ਤੱਕ ਖੇਤੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ’ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਕਣਕ, ਛੋਲੇ, ਜੌਂ, ਚੌਲ, ਦਾਲ੍ਹਾ, ਫਲ੍ਹਾ ਅਤੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਆਦਿ ਦੀ ਖੇਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ’ਤੇ ਸਮਾਜ ਜਾਤਾ-ਪਾਤਾ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ:-ਲੁਹਾਰ (ਲੋਹੇ ਦੇ ਸੰਦ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ), ਤਰਖਾਣ (ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਲੱਕੜ ਦੇ ਸੰਦ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ), ਜੁਲਾਹੇ (ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਕੱਪੜੇ ਬੁਣਨ ਵਾਲੇ), ਮੋਚੀ (ਜੁੱਤੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ), ਘੁਮਿਆਰ (ਭਾਂਡੇ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ), ਦਰਜ਼ੀ (ਕੱਪੜੇ ਸਿਉਣ ਵਾਲੇ), ਨਾਈ (ਸੁੱਖ-ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਵਾਲੇ), ਝਿਊਰ (ਪਾਣੀ ਪਿਲਾਉਣ ਵਾਲੇ), ਪੰਡਿਤ (ਪੱਤਰੀ ਦੇਖਣ ਦਾ ਕੰਮ), ਕਛੱਤਰੀ (ਲੜਾਈਆਂ ਲੜਨ ਵਾਲੇ), ਵੈਸ਼ (ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ), ਸ਼ੂਦਰ (ਨਿਮਨ ਜਾਤੀ/ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ) ਆਦਿ ਜਾਤੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ

ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਰਚੇ ਗਏ ਗ੍ਰੰਥ ਮਹਾਂਭਾਰਤ, ਗੀਤਾ, ਰਮਾਇਣ ਆਦਿ ਰਚੇ ਗਏ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਪਰਿਮਾਣ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ, ਕਲਾ, ਸਾਹਿਤ, ਧਰਮ, ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਚਕਿਤਸਾ ਆਦਿ ਅਤੇ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵੀ ਇਸ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਭਰਾ ਬਲਰਾਮ ਦੇ ਹਲ਼ ਚਲਾ ਕੇ ਬੰਜਰ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਆਬਾਦ ਕਰਨ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਦੁਆਰਾ ਤੀਰ ਚਲਾ ਕੇ ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇ ਕੇ ਸੋਕਾ ਦੂਰ ਕਰਨ ਆਦਿ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਵਿਵਰਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

> ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ, ਜਿਹੜਾ ਅੱਜ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੀ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਕੰਮ ਦਾ ਢੰਗ ਬਿਲਕੁਲ ਹੁਣ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸੀ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਮਿਲਣ ਤੀਕ ਲਗਭਗ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਤੀਕ ਖੇਤੀ ਦੇ ਧੰਦੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਸੁਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਿਤਨਾ ਕਿ ਮੋਰੀਆ ਰਾਜ ਤੀਕ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। (ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ "ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਾਨ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ" 3)

ਸੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਆਗਾਜ਼ ਨਾਲ ਹੀ ਤੀ ਮੁੱਢ ਬੱਝਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਲ ਖੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਕਰਦੇ ਹਾਂ:

ਮੋਰੀਆ ਕਾਲ

ਮੋਰੀਆ-ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨੰਦ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮਗਧ ਦੇ ਰਾਜੇ ਧਨਾ ਨੰਦ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਕੀਤੇ ਜਿਵੇਂ:- ਕਾਲ ਪੈ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ ਟੈਕਸ ਦੁੱਗਣਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਟੈਕਸ ਨਾ ਭਰਨ ਤੇ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਨੰਦ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਖੇਤੀ ਛੱਡ ਕੇ ਤਲਵਾਰਾਂ ਚੁੱਕੀਆਂ ਅਤੇ ਮੋਰੀਆ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ 137 ਸਾਲ ਤੱਕ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ। ਮੋਰੀਆ-ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਰਤਾ

ਆਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ। ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਮੋਰੀਆ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਧਨਾ ਨੰਦ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ/ਕੁਸ਼ਾਸਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤਾਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਵਰਨ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਮੋਰੀਆ ਦੇ ਗੁਰੂ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਦੇ ਅਚਾਰੀਆ ਚਾਣਕਿਆ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ' ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੰਤਰੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਅਫ਼ਸਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਹਿਕਮੇ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਇੱਕ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਭਾਗ ਵੀ ਇੱਕ ਸੀ। ਸਮੁੱਚੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸੂਬੇ, ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ, ਤਹਿਸੀਲਾਂ, ਬਲਾਕਾਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਮੁਖੀ ਮਾਲ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਨਿਗਰਾਨ ਅਫ਼ਸਰ ਨੂੰ 'ਗੋਪਾ' ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ 'ਗ੍ਰਾਮੀਕ' ਜੋ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮਾਂ ਫ਼ਸਲਾਂ, ਮੁਰਗੀਖ਼ਾਨੇ, ਪਸ਼ੂ-ਡੰਗਰ, ਸੜਕਾਂ, ਗਲੀਆਂ, ਨਾਲੀਆਂ, ਜ਼ਮੀਨਾਂ, ਰੁੱਖਾ, ਮਕਾਨ, ਸਰਾਂਵਾਂ, ਸਿੰਜਾਈ ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਰਜ ਟੈਕਸ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਕੁਟੱਲਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਖੇਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਛੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਟੈਕਸ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। 1. ਭਾਗ (ਉਪਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ), 2. ਬਲੀ (ਅਣਮਿਥੇ ਟੈਕਸ), 3. ਕਰਾਂ (ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਟੈਕਸ), 4. ਰੱਜੂ (ਧਰਤ ਸਰਵੇਖਣ ਟੈਕਸ), 5. ਭੋਰਾ ਰੱਜੂ (ਚੌਕੀਦਾਰ), ਨੀਵਿਤਾ (ਚਰਾਂਦਾਂ ਸਬੰਧੀ ਟੈਕਸ)। ਇਸ ਸਮੇਂ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਅੰਨਦਾਤਾ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਇੱਜ਼ਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਖੇਤ-ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਰੱਖਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਟੈਕਸ ਛੇਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਟ੍ਰੈਬੋ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜੇ ਵੱਲੋਂ ਉਪਜ ਦਾ ਚੌਥਾ ਹਿੱਸਾ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰੀ 'ਗੋਪਾ' ਅਤੇ 'ਗ੍ਰਾਮੀਕ' ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਧੀਆ ਰਿਹਾ ਜਿਸ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਕਿਸਾਨੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆ। ਮੋਰੀਆ

ਵੰਸ਼ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਰਾਜਾਂ ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਤੱਕ ਖੇਤੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਨਾ ਰੁਕੇ, ਅਸਿੱਖਿਅਤ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਯੁੱਗਾਂ ਦੌਰਾਨ ਪੈਦਾਤੀ ਸੈਨਿਕਾਂ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ/ ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦਾ ਸਮਾਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੋਰੀਆ ਵੰਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ੱਕ, ਕਨਿਸ਼ਕ, ਗੁਪਤ-ਵੰਸ਼ ਅਤੇ ਹਰਸ਼-ਵੰਸ਼ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਕਾਰਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਸਥਿਰਤਾ ਰਹੀ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਨਾਲ ਦੌਰਾਨ ਖੇਤੀ/ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

ਤੁਗਲਕ ਵੰਸ਼ ਕਾਲ

ਤੁਗਲਕ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਵੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸਾਨ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਸਖ਼ਤ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਕੇ ਵਿਦਰੋਹ ਨੂੰ ਕੁਚਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੋ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਤੁਗ਼ਲਕ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਸੁਨਾਮ ਅਤੇ ਆਲ਼ੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਕਰ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਤੁਗ਼ਲਕ ਨੇ ਵਿਦਰੋਹ ਕੁਚਲ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। (ਸਿੱਧੂ, ਅਮਨ ਅਤੇ ਜੇਜੀ "ਭਾਰਤ ਦੇ ਦਿਹਾਤ ਵਿਚ ਕਰਜ਼ਾ ਅਤੇ ਮੌਤ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਗਾਥਾ" 51)

ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪੜਾਅ (ਗੁਲਾਮਦਾਰੀ, ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਅਤੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ) ਵਿਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੀ ਸੀ। ਗੁਲਾਮਦਾਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਮਾਲਕ ਖੇਤੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਗ਼ੁਲਾਮਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗ਼ੁਲਾਮਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਤਰਸਯੋਗ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਅੰਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਦੀ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਦਾ ਆਗਾਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਅਧੀਨ ਸਾਰੀ ਭੋਇੰ ਦੀ ਮਾਲਕ ਸਰਕਾਰ ਆਪ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਭੋਇੰ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਅਲਾਟ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜ਼ਮੀਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪਟਿਆਂ ਉੱਪਰ ਦੇਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਭੋਇੰ ਨਿੱਜੀ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਇਕੱਤਰ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਕੁੱਝ ਭੂਮੀਪਤੀਆਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਉਹ ਮੁਜ਼ਾਰਿਆਂ ਜਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਖੇਤੀ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਜਗੀਰਦਾਰ ਕਿਸਾਨ ਤੋਂ ਟੈਕਸ ਉਗਰਾਹ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। (ਅਮਨਪਾਲ ਕੌਰ, "ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ" 13)

ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਟੈਕਸ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮਨ-ਮਰਜ਼ੀ ਕਰ ਕੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੁਜ਼ਾਹਰਿਆਂ ਜਾਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਧੇਰੇ ਤਰਸਯੋਗ ਹੋ ਗਈ। ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲਾਭ ਕਮਾਉਣ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਜਗੀਰਦਾਰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜਨ ਲੱਗੇ।

ਮੁਗ਼ਲ ਵੰਸ਼ ਕਾਲ

ਮੁਗ਼ਲ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਬਾਬਰ ਦੁਆਰਾ 1526 ਈ: ਵਿਚ ਇਬਰਾਹਿਮ ਲੋਧੀ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਮਾਯੂੰ, ਜਹਾਂਗੀਰ, ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ, ਅਕਬਰ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਖੇਤੀ ਸਬੰਧੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਘੱਟ ਹੋਏ ਕਿਉਂਕਿ ਮੋਰੀਆ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਮੋਰੀਆ ਵੰਸ਼ ਤੋਂ ਅਕਬਰ ਦੇ ਰਾਜ ਤੱਕ ਕਿਸਾਨੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੁਧਾਰ ਤਾਂ ਕੀ ਹੋਣਾ ਸੀ ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ ਸੁਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਾਰਾ ਨੇ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਿੱਤਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਰਗ ਵੰਡ ਜਨਮ ਤੋਂ ਜਾਤ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ। ਮੁਗ਼ਲ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਬਾਬਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਕਬਰ ਦੇ ਰਾਜ-ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਟੋਡਰ ਮੱਲ

ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

> ਭਾਰਤ ਦੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਲਗਾਨ ਉਗਰਾਹੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬੰਦੋਬਸਤਾਂ ਨੂੰ ਜੇ ਗਹੁ ਨਾਲ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਅਕਬਰ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਤਕ ਸੁਖਾਵੇਂ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੇ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਾਂ ਗ਼ਰੀਬ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਦਾ ਦੌਰ ਹੀ ਰਿਹਾ। (ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਪੇਡੂ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਵਿਕਾਸ" 165)

ਅਕਬਰ 1956 ਈ: ਵਿਚ ਕਲਾਨੌਰ (ਪੰਜਾਬ) ਵਿਖੇ ਰਾਜ ਗੱਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਇੱਕ ਦਿਆਲੂ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲ ਰਾਜੇ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣਾਈ। ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੂੰ ਜਗੀਰਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ 50 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੌਰਾਨ ਖੇਤੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਟੋਡਰ ਮੱਲ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਟੋਡਰ ਮੱਲ ਨੇ ਖੇਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆ। ਸਿੰਜਾਈ ਲਈ ਨਹਿਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰਾ ਦੇ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਤਰਸਯੋਗ ਹੋ ਗਈ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਰ ਹਰ ਹਾਲਤ ਦੇਣਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਰਾਜ ਵਿਚ ਕਾਲ ਹੀ ਪੈ ਜਾਵੇ, ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਕਰ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮੌਤ ਤੱਕ ਦੇ ਹੁਕਮ ਸੁਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ: ਦੁੱਲੇ ਭੱਟੀ ਦੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

> ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸਾਨ ਸਰਕਾਰੀ ਮਾਲੀਏ ਦੀ ਰਕਮ ਭਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਲਏ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਬਦਲੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਗਿਰਵੀ (ਗਹਿਣੇ) ਕਰ ਦੇਣ ਦੇ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਦੀ ਸਨ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ

> ਦਸ਼ਾ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਦਰਸਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਜ਼ਮਾਨਤ ਦੇਣ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤ ਤਰੀਕਾ ਹੁਣ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। (ਗਾਂਧੀ (ਅਨੁਵਾਦਕ) "ਭਾਰਤ ਅਕਬਰ ਦੀ ਮੌਤ ਸਮੇਂ" 111)

ਅਕਬਰ ਨੇ ਕੁਸ਼ਲ ਭੂਮੀ-ਕਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਵੱਲ ਖ਼ਾਸ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਸੰਤੋਖਜਨਕ ਸੀ।

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਰਾਜ-ਕਾਲ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦੋ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਸਮਰਾਟ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਯੁੱਧਾਂ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਡਰ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ, ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਕੀਤੀ। ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਕਿਸਾਨਾਂ 'ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਾਰਨ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਤਰਸਯੋਗ ਹੋ ਗਈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਖੇਤੀ ਕਰਨੀ ਛੱਡ ਕੇ ਹੋਰ ਧੰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਲੱਗ ਗਏ। ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਖੇਤੀ ਦਾ ਧੰਦਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾ ਦੇ ਚੁੰਗਲ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ੇ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ:

> ਉਪਜ ਦਾ ਤੀਜਾ ਹਿੱਸਾ ਲਗਾਨ ਵਜੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਸਖ਼ਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਫ਼ਸਲ ਤਬਾਹ ਹੋ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਮਾੜੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਲਗਾਨ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਘਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜ ਪੈਣ ਉੱਤੇ ਤਕਾਵੀ ਕਰਜ਼ੇ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਦੇ ਚੁੰਗਲ ਵਿਚੋਂ ਬਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। (ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ "ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਾਨ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ" 11)

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਲੱਗਣ ਵਾਲਾ ਕਰ ਨਕਦੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਸੂਲ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤੀ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆਈ ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਖੇਤੀ ਛੱਡ ਕੇ ਹੋਰ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਲੱਗ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਕਰ ਦੇਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਅਰੰਭਤਾ ਹੋਈ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿਰਤ ਕਰੋ, ਵੰਡ ਛਕੋ ਅਤੇ ਨਾਮ ਜਪੋ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਸਮਤਾ ਦੀਆਂ ਜਕੜਾਂ ਨੂੰ ਢਿੱਲਾ ਕੀਤਾ।

ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਾਲ

ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਬੀਜ 1699 ਈ: ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਗ਼ਰੀਬਾਂ, ਮਜ਼ਲੂਮ ‘ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇੱਕ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੱਝਿਆ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਕਾਰਜ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਥਾਪਣਾ ਨਾਲ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਮੁਗ਼ਲ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ/ਅਨਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸਿਰਫ਼ ਲੜਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਵੀ ਰੱਖੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਵੀ ਖੇਤੀ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਏ। 1765 ਈ: ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿੱਕਾ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ। ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਕਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਵੰਡ ਕੇ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨਿਆਂ ਦੱਬੇ-ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਕੇ ਜੀਨ-ਥੀਨ ਦੀ ਤਮੰਨਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਾਦੇ ਸ: ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਸੁਕਰਚੱਕੀਆ ਮਿਸਲ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖੇਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਇੱਕ ਵੱਖਰਾ ਵਿਭਾਗ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਮਾਮਲਾ ਉਗਾਉਣ ਸਮੇਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਫ਼ਸਲ 'ਤੇ ਟੈਕਸ ਖੜੀ ਫ਼ਸਲ ਦੇ ਅਨੁਮਾਨ,

ਪ੍ਰਤੀ ਵਿੱਘਾ, ਪ੍ਰਤੀ ਹਲ਼ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਖੂਹ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਰ ਅਪਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕਾਲ, ਸੋਕਾ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕੁਦਰਤੀ ਆਫ਼ਤ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਇਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਆਪਣੇ ਮਨੋਰਥ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸਾਈ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਇੰਗਲੈਂਡ, ਅਮਰੀਕਾ, ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਸਵਿੱਟਜਰਲੈਡ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸੁਸਾਇਟੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਗੋਪਾਲਪਾਰਾ ਸਨਤਲ ਕਲੋਨੀ 1980 ਈ: ਵਿਚ ਬਿਹਾਰ ਤੋਂ ਆਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਕਰਨ ਲਈ 200 ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉੱਪਰ ਉਠਾਉਣ ਲਈ 83774/- ਰੁਪਏ ਖ਼ਰਚ ਕੀਤਾ। ਗੋਸਾਬਾ (ਬੰਗਾਲ 1903 ਈ:) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸਰ ਡੇਨੀਅਲ ਹੈਮੀਲੰਟਨ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨੇ 22000 ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਠੇਕੇ ਤੇ ਲੈ ਕੇ 500 ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤੀ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਕਾਇਆ ਹੀ ਪਲਟ ਦਿੱਤੀ। ਰਾਸੂਲੀਆ (ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਅਤੇ ਗੁੜਗਾਵਾ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ (1920-21 ਈ:) ਨੇ ਵੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਵੀ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਪੇਂਡੂ ਪੁਨਰ-ਨਿਰਮਾਣ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਧੀਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1917 ਈ: ਵਿਚ ਚੈਮਪਾਰਨ, 1920 ਈ: ਵਿਚ ਸੇਵਾ-ਗ੍ਰਾਮ ਅਤੇ 1938 ਈ: ਵਿਚ ਵਾਰਧਾ ਵਿਖੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਪੁਨਰ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਤਹਿਤ ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਿਆ। ਬੜੌਦਾ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ (1929-30 ਈ: ਵਿਚ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਨਵਾਸਰੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕਸਾਬਾਂ ਖੇਤਰ ਵਿਖੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋਈ।

1921 ਈ: ਰਵਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਬੰਗਾਲ ਵਿਖੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਲਾਸ ਰੂਮ ਤੱਕ ਲਿਜਾਣਾ ਅਤੇ ਉਪਲਬਧ ਆਸਾਨ ਕਰਜ਼ੇ/ ਗਿਆਨ/ਤਜਰਬੇ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਫ਼ਸਲਾਂ, ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਤੇ ਬਾਗ਼ਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਕਰ ਕੇ ਕਿਸਾਨੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ

ਕਰਨਾ। ਭੂ-ਦਾਨ ਅਤੇ ਗ੍ਰਾਮ-ਦਾਨ 1951 ਈ: ਵਿਚ ਵਿਨੋਬਾ ਭਾਵੇ ਦੁਆਰਾ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇਲੰਗਾਨਾ ਰਾਜ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਾਲ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਦੀ ਵਾਗ ਡੋਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਲੈ ਕੇ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਕਿੱਤੇ ਸੰਬੰਧੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੀਤੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਉਣਾ ਔਖਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਅਧੀਨ ਇੱਕ ਤਿੰਨ ਮੈਂਬਰੀ ਬੋਰਡ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਦਾ ਭਰਾ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਚੀਫ਼ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਬਣਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਸਿੰਜਾਈ ਯੋਜਨਾ ਤਹਿਤ 80000 ਪੌਂਡ ਖ਼ਰਚ ਕੀਤੇ, ਬਾਰੀ ਦੁਆਬ ਨਹਿਰ ਦੀ ਖ਼ੁਦਵਾਈ ਕਰਵਾਈ। ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਪੱਧਰੀ ਮਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਮਾਲੀਆ ਭਾਵੇਂ ਘੱਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਜਿਨਸ ਦੀ ਥਾਂ ਨਕਦੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਆ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣ ਗਏ। ਸਰ ਰੋਬਰਟ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ (1859 ਈ: ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ) ਨੇ ਬਾਰੀ ਦੁਆਬ ਨਹਿਰ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜ਼ਿੱਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਨੂੰ ਉਪਜਾਊ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਸਰ ਡੋਨਾਲਡ ਮੈਕਲਿਉਡ (1859 ਈ: ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ) ਨੇ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਕਾਨੂੰਨ (ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਮਾਲਕ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ) 1968 ਈ: ਵਿਚ ਪਾਸ ਕਰਵਾਇਆ, ਬੰਜਰ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਨਹਿਰਾ ਕੱਢ ਕੇ ਵਾਹੀ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੁਧਾਰ ਨਾ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਕਰਜ਼ੇ ਲੈਣੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਹ

ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਦੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਹੀ ਰਹੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਗਾਨ ਨਕਦੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੈਣ ਦੇ ਢੰਗ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਕੀਤਾ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਿਸਾਨੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਖੋਰਾ ਲਾਉਣਾ ਲਈ ਵਿਚ 'ਸੰਖੇਪ ਬੰਦੋਬਸਤ' ਲਗਾਨ ਬੋਰਡ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਦੇ ਤਹਿਤ ਮਾਲੀਆ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਬੰਦੋਬਸਤ ਤਹਿਤ 1851 ਈ: ਤੱਕ ਮਾਲੀਆ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤਾ। ਮਾਲੀਏ ਦੇ ਭਾਰ ਹੇਠ ਕੁਚਲੀ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਆਫ਼ਤਾਂ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਕਿਸਾਨ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਉੱਠਣ ਲੱਗੀਆਂ ਤਾਂ ਲਾਰਡ ਕਾਰਨਵਾਲਿਸ ਨੇ 1993 ਈ: ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ 'ਸਥਾਈ ਬੰਦੋਬਸਤ' ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਬੰਦੋਬਸਤ ਅਧੀਨ ਹਰ ਖੇਤਰ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਵਰਗੀਕਰਨ ਹੱਦ ਬੰਦੀ, ਭੋਇੰ ਦੀ ਕਿਸਮ, ਫ਼ਸਲ ਦੀ ਕਿਸਮ, ਮਾਲਕ ਅਤੇ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰ ਦਾ ਨਾਮ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਸੰਕਲਿਤ ਕਰ ਕੇ ਦਰਜ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਰ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀਆਂ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪਟਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਈਅਤ ਵਾੜੀ, ਮਹਿਲ ਵਾੜੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀਆਂ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਵੀ ਕਿਸਾਨੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਿੱਧ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਰਈਅਤਵਾੜੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਪਦ ਅਧਿਕਾਰੀ ਇਸ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਮਾਮਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬੰਬਈ, ਮਦਰਾਸ, ਅਤੇ ਮੱਧ-ਪ੍ਰਦੇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ। ਮਹਿਲਵਾੜੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਇਹ ਪਟਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪੰਜਾਬ, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਯੂ. ਪੀ., ਆਗਰਾ ਪ੍ਰਾਤਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ, ਬਿਹਾਰ, ਆਂਧਰਾ, ਯੂ. ਪੀ., ਅਤੇ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੇਂਡੂ ਰਿਣਗ੍ਰਸਤਤਾ ਦੀ ਕੁੱਲ ਰਕਮ 1911 ਈ: ਵਿਚ 300 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ, 1925 ਈ: ਵਿਚ 600 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ, 1929 ਈ: ਵਿਚ 900 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਅਤੇ 1937 ਈ: ਵਿਚ 1800 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 'ਨਿੱਜੀ ਮਲਕੀਅਤ' ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ

'ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਾਨੂੰਨ' ਪਾਸ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਹਿਤ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਕਿਸਾਨੀ ਨੂੰ ਮੰਡੀ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਫ਼ਸਲਾਂ ਵੀ ਵਪਾਰਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਬੀਜੀਆਂ ਜਾਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤਜਾਰਤੀ ਖੇਤੀ ਲਈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਕਰਜ਼ੇ ਲੈਣ ਕਰ ਕੇ ਖੇਤੀ ਸੰਕਟ ਆਗਾਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸਾਨ ਸਿੱਧੇ ਵਿਸ਼ਵ ਮੰਡੀ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਨਾ ਰੱਖਣ ਕਰ ਕੇ ਦਲਾਲ, ਆੜ੍ਹਤੀਏ, ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਲਾਰਡ ਕਰਜ਼ਨ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਘਾਤਕ ਮੰਨਿਆ। ਇਸ ਸੰਕਟ ਦੇ ਨਿਵਾਰਨ ਲਈ 'ਜ਼ਮੀਨ ਹੱਕ ਬਦਲੀ/ਇੰਤਕਾਲਿਆਰਾਜ਼ੀ ਕਾਨੂੰਨ' (Land Alination Act), 'ਸਹਿਕਾਰੀ ਕਰਜ਼ਾ ਸੰਮਤੀਆਂ ਬਿੱਲ' (1904 ਈ:) ਪਾਸ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹਿਤ ਪੂਰੇ। ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਖ਼ਰੀਦਣ ਤੇ ਰੋਕ ਅਤੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ। ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਮਾਲੀਏ ਦੀ ਦਰ ਘਟਾਈ, ਖੇਤੀ ਦੇ ਢੰਗਾ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬੀਜ, ਖੇਤੀ ਦੇ ਸੰਦ, ਕਰਜ਼ੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੇ ਜਾਇਜ਼ ਮੁੱਲ ਅਤੇ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਵਿੱਕਰੀ ਲਈ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਲਾਰਡ ਕਰਜ਼ਨ ਨੇ ਖੇਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਮਹਿਕਮਾ ਅਤੇ ਪੂਨਾ ਵਿਖੇ ਖੋਜ ਕੇਂਦਰ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਭਾਗ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਖੇਤੀ ਫ਼ਾਰਮ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਤਰਸਯੋਗ ਹਾਲਤ ਦੇਖ ਕੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਨੌਜੁਆਨ ਜੱਥੇਬੰਦਕ ਹੋ ਕੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਬੀ. ਕੇ. ਦਿਆਲ ਦਾ ਗੀਤ 'ਪੱਗੜੀ ਸੰਭਾਲ ਓਏ ਜੱਟਾਂ' ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ:

> ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਭੂਮੀ ਲਗਾਨ ਦੇ ਝੰਬੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ 'ਪਗੜੀ ਸੰਭਾਲ ਜੱਟਾਂ' ਵਰਗੇ ਉੱਠ ਰਹੇ ਕਿਸਾਨ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੀ ਪਲੇਠੀ ਗੂੰਜ ਵੀ ਸੁਣਦੇ ਹਾਂ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਜਮ੍ਹਾਂ-ਜੋੜਾਂ ਦਾ ਮੰਤਕੀ ਸਿੱਟਾ 'ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ', ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ

'ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਲਹਿਰ', 'ਕਿਰਤੀ ਲਹਿਰ' ਅਤੇ 'ਮੁਜ਼ਾਰਾ ਲਹਿਰ' ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। (ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ:) "ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੇਂਡੂ ਆਰਥਿਕਤਾ" 12)

ਸ. ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਆਗੂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਗੂਆਂ ਨੇ 'ਕਲੋਨਾਈਜੇਸ਼ਨ ਬਿਲ' ਵਾਇਸਰਾਏ 'ਲਾਰਡ ਮਿੰਟੋ' ਨੇ ਰੱਦ ਕਰਵਾਇਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਮਰਾਜ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਟੁੱਟ ਭੱਜ ਕਰ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਰੋਜ਼ੀ ਕਮਾਉਣ ਖ਼ਾਤਰ 1914 ਈ: ਤੱਕ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਕਿਸਾਨ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ, ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਜਾ ਕੇ ਹੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਅਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ 'ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ' ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਨੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ 'ਗਦਰ ਲਹਿਰ' ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਿਆਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਾਨ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਨ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਕਿ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਖ਼ਰਚ ਚਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ।

ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਤੱਕ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਵਿਗੜ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਖੇਤੀ ਅਧਾਰਿਤ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੇ ਕਪਾਹ, ਪਟਸਨ, ਉੱਨ ਅਤੇ ਰਬੜ ਦੀ ਕੀਮਤ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮਜ਼ਦੂਰ-ਬਚਾਊ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 1910 ਈ: ਵਿਚ ਟਰੈਕਟਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ 1931 ਈ: ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਡੀਜ਼ਲ ਇੰਜਨ ਧਰੇ ਗਏ, ਜਿਸ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਵਹਾਈ, ਬਿਜਾਈ ਅਤੇ ਕਟਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਆਸਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜਿਨਸਾਂ ਦਾ ਭਾਅ ਵਧੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਘੱਟ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਕੋਈ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵੀ ਘੱਟ ਗਈ। 1929 ਈ: ਤੱਕ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਨਿਘਾਰ ਆਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਹੋਰ ਵਧਣ ਲੱਗੀਆਂ ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਨਾਜ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ

ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਘਟਣ ਨਾਲ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ, ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਕਾਰਨ 1929 ਈ: ਵਿਚਲਾ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਵਾੜਾ ਹੀ ਕਿਸਾਨੀ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਿਆ। ਗ਼ਰੀਬ ਮੁਜ਼ਾਰਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਵਧਦੀ ਨਫ਼ਰਤ ਕਾਰਨ ਹਿੰਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵੀ ਘਟੀਆ ਯੂ. ਪੀ. ਦੀ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰੀ ਖ਼ਾਤਮਾ ਕਮੇਟੀ ਰਿਪੋਰਟ ਨੇ ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਸਾਡਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਢਾਂਚਾ ਲੜਖੜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੁਜ਼ਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨੀ ਹੱਕ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਮਤਾ (1929 ਈ:), ਕਰਾਚੀ ਰੈਸੋਲੁਸ਼ਨ ਆਨ ਫੰਡਾਮੈਂਟਲ ਰਾਈਟਜ (1932 ਈ:) ਅਤੇ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰੀ ਹਟਾਉ ਪ੍ਰਥਾ (1935 ਈ:)। ਖੇਤੀ/ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ 1929 ਈ: ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਬੈਂਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੀ, 1932 ਈ: ਵਿਚ ਵਿਧਾਨਿਕ ਕੌਂਸਲ, 1934 ਈ: ਪੰਜਾਬ ਕਰਜ਼ਾ ਰਾਹਤ ਐਕਟ ਅਤੇ 1936 ਈ: ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਕਰਜ਼ਾਈ ਸੁਰੱਖਿਆ ਐਕਟ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਇਹਨਾਂ ਐਕਟਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਰਜ਼ਾ ਸਮਝੌਤਾ ਬੋਰਡ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਕਰਜ਼ਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸੁਖਾਵੇਂ ਸਬੰਧ ਕਾਇਮ ਰਹਿ ਸਕਣ।

1928-29 ਈ: ਤੱਕ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਾਅ ਡਿੱਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਖ਼ਰਚੇ ਘੱਟ ਗਏ ਅਤੇ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੇ ਝਾੜ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੱਧ ਗਏ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ: ਗੰਨੇ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਦਸ ਕਰੋੜ ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਆਬਾਦ ਕਰ ਕੇ ਕਣਕ ਬੀਜੀ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਇਹ ਫ਼ਸਲ ਇੰਨੀ ਚੰਗੀ ਹੋਈ ਕਿ ਗੰਨੇ ਦੀ ਫ਼ਸਲ ਕੱਟੀ ਨਾ ਗਈ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਉੱਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਕਣਕ ਇੰਜਨਾਂ ਵਿਚ ਕੋਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਸਾੜੀ, ਬਰਾਜ਼ੀਲ ਵਿਚ ਕਾਹਵੇ ਦੀਆਂ ਬੋਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਸੁੱਟਿਆ ਅਤੇ ਅੱਗ ਵੀ ਲਗਾਉਣੀ ਪਈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਨਾਲ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਨਿਘਾਰ ਆਇਆ ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਕਾ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਏ ਕਰਜ਼ ਨਾ ਮੋੜੇ ਜਾ ਸਕਣ ਕਾਰਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਕੁਰਕ ਹੋਈਆਂ। ਅਮਰੀਕਾ ਨੂੰ ਕਪਾਹ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ ਹਲ਼ ਵਾਹ ਕੇ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਕੀਮਤਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਾ ਡਿਗ ਜਾਣ। ਇਸ ਦੇ

ਵਿਪਰੀਤ ਜਪਾਨ ਨੇ 'ਮਾਨਚੂਕ' ਵਿਚ ਕਪਾਹ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਵਧਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਖ਼ਾਨਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਾ ਹੋਣਾ ਪਵੇ:

> ਮਾਮਲੇ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਸਮੇਂ ਨਾ ਤਾਂ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਪੈਦਾਵਾਰੀ ਖਰਚਿਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਜਿਮੀਦਾਰ ਦਰਮਿਆਨ ਕੋਈ ਵੀ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਵੱਡਾ ਜਿਮੀਦਾਰ ਜਿੰਨਾ ਮਾਮਲਾ ਸੌਖਾ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਮਾੜਾ ਜਿੰਮੀਦਾਰ ਉਸੇ ਅਨੁਪਾਤ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 1929-30 ਵਿਚ ਵਿਚ ਇਕਾਨਵੇਂ ਸੌ ਦੇ ਕਰੀਬ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਵਰੰਟ ਜਾਰੀ ਹੋਏ ਜਦੋਂ ਕਿ1933-34 ਵਿਚ 15000 ਅਤੇ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਇਦਾਦ ਕੁਰਕੀ ਦੇ ਵਾਰੰਟ ਵੀ ਜਾਰੀ ਹੋਏ। (ਬ੍ਰਿਜ ਨਰਾਇਣ "ਕ੍ਰਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖੜੇ" 7)

1924-25 ਈ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ 17 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਕਣਕ ਅਤੇ 17 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਕਪਾਹ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਖ਼ਰੀਦੀ ਸੀ, ਜੋ 1934-35 ਵਿਚ ਕਪਾਹ 26.5 ਕਰੋੜ ਅਤੇ ਕਣਕ 11 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ ਤੇ ਫਿਰ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ ਚਿੰਤਾ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਆਉਣੀ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਵਾੜੇ ਨੇ ਤਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਦਵਾਲਾ ਹੀ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ 1928-29 ਈ: ਵਿਚ 337 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਮਾਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਗਿਆ ਅਤੇ 251 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਮਾਲ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਇਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ 86 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਬੱਚਤ ਹੋਈ ਅਤੇ 21 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਸੋਨਾ ਖ਼ਰੀਦਿਆ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹੁਣ 260 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੋਨਾ ਬਾਹਰ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਅਤੇ ਜਾ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਨਸਾਂ ਦੇ ਗਾਹਕ ਘੱਟ ਅਤੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਵੱਧ ਹਨ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤਸਵੀਰ 1930 ਈ: ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਮਾਂ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਦੌਰ ਸੀ,

ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਖੇਤਰ ਵੱਲ ਧੱਕੇ ਗਏ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਰਿਆਸਤੀ ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਅਤੇ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਅੰਦੋਲਣ ਸੁਨਾਮ, ਭਗਵਾਨੀਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਬਰਨਾਲਾ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰਿਤ ਸੀ। ਦੇਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੂਬੇ ਦੇ ਜਨ ਸਧਾਰਨ ਨੇ ਪ੍ਰਿੰਸ ਦੀ ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਡਟ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਰਿਆਸਤੀ ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਨੇ ਸਿੱਖ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਪ੍ਰਸਾਸਕੀ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਲਾਮਬੰਦ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਿਆ। 1938 ਈ: ਤਕ ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਦੇ ਜੁਝਾਰੂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਥ ਦਰਦੀ ਜਾਂ ਲੋਕ ਦਰਦੀ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੁਜ਼ਾਹਰਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਲਹਿਰ ਤਹਿਤ ਵਿਸਵੇਦਾਰਾਂ (ਜ਼ਮੀਨ ਮਾਲਕ) ਨੂੰ ਬਤਾਈ (ਫ਼ਸਲਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ) ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਜਥੇਬੰਦਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਮੁਜ਼ਾਹਰਿਆਂ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਕਾਰਨ 1945 ਈ: ਵਿਚ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਵਾਰ ਕੌਂਸਿਲ ਗਠਿਤ ਕੀਤੀ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾ ਬਾਰੇ ਵਰਣਨ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

> ਕਿਰਤੀ ਕਿਸਾਨ ਸਭਾ ਅਤੇ ਬਿਸਵੇਦਾਰੀ ਲਹਿਰਾਂ ਨੇ ਖੱਬੇ ਪੱਖੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਖ਼ਾਸ ਦਿਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ। ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ, ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਲਹਿਰ, ਕਿਰਤੀ ਕਿਸਾਨ ਸਭਾ ਅਤੇ ਬਿਸਵੇਦਾਰੀ ਲਹਿਰ ਆਪਣੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਕਾਰਨ ਆਪਸ ਵਿਚ ਏਨੇ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਨਾਮ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। (ਸਿੱਧੂ, ਅਮਨ ਅਤੇ ਜੇਜੀ “ਭਾਰਤ ਦੇ ਦਿਹਾਤ ਵਿਚ ਕਰਜ਼ਾ ਅਤੇ ਮੌਤ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਗਾਥਾ” 55)

1933 ਈ: ਵਿਚ ਪੇਂਡੂ ਵਿਕਾਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ ਅਤੇ ਯੂਨੀਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ, ਇਹ ਪਾਰਟੀ ਅਤੇ ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਨੇ ਕਿਸਾਨੀ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਦਬਾਅ ਪਾ ਕੇ ਕਈ ਕਾਨੂੰਨ

(ਰੈਗੂਲੇਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਅਕਾਊਂਟਸ ਐਕਟ 1934 ਈ: ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਠੀਕ ਰੱਖਣ ਲਈ, ਰੀਲੀਫ ਆਫ਼ ਇੰਡੇਟਿਡਨਿਸ ਐਕਟ 1934 ਈ:, ਸੂਦ ਘੱਟ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਡੇਟਰਜ ਪ੍ਰੋਟੈਕਸ਼ਨ ਐਕਟ 1936 ਈ:, ਇੰਤਕਾਲੇ ਅਰਾਜ਼ੀ ਕਾਨੂੰਨ 1938 ਈ:, ਰਜਿਸਟਰੇਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਮਨੀ-ਲੈਂਡਰਜ ਐਕਟ 1938 ਈ:, ਰੈਸਟੀਟੀਊਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਮੋਰਗੇਜ ਐਕਟ 1938 ਈ:, ਰੇਗੂਲੇਟਿਡ ਮਾਰਕਿਟਸ ਐਕਟ 1939 ਈ:) ਬਣਵਾਏ। ਇਨਕਮ ਟੈਕਸ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਤਬਦੀਲੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਟੈਕਸ ਲੈਣ ਲਈ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਆਮਦਨ 2000 ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਤੋਂ ਘਟਾ ਕੇ 1000 ਰੁਪਏ ਅਟੇ ਟੈਕਸ ਦਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ/ਗੈਰ-ਕਾਸ਼ਤਕਾਰ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋਏ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਟੈਕਸ/ਮਾਮਲਾ ਦੇਣ ਲਈ ਹੋਰ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਵੱਡੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਛੋਟੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੜੱਪ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਇਲ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਮੁਤਾਬਿਕ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਤਰਸਯੋਗ ਹਾਲਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਕਰ ਕੇ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਕੀਮਾਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ। ਜਿਵੇਂ: ਫਿਰਕਾ ਮਦਰਾਸ, ਇਟਾਵਾ ਯੂ. ਪੀ., ਨੀਲੋਖੇੜੀ ਹਰਿਆਣੇ ਵਿਚ ਸਕੀਮਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਹਰੀਜਨਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ, ਭੂਮੀ ਸੁਧਾਰ, ਨਸ਼ਾ ਬੰਦੀ, ਪੇਂਡੂ ਤਲਾਬ, ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ, ਸਹਿਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ, ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗਾ, ਨਹਿਰਾ ਦੀ ਖ਼ੁਦਾਈ, ਸੜਕਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਟਰੇਨਿੰਗ ਆਦਿ ਸਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

> ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਛੋਟੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਇੱਕ ਕਾਨੂੰਨ ਇੰਤਕਾਲ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਤਾਂ ਜੋ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਉੱਤੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਕਬਜ਼ਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ ਪਰ ਹੁਣ ਵੇਖੋ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਾਗਜ਼ੀ ਮਾਫ਼ੀਆਂ ਤੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦਾ ਪੇਟ ਭਰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਮਾਮਲਾ ਦੇਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਛੋਟੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਕਦੋਂ ਤਕ ਮਾਲ ਡੰਗਰ ਅਤੇ ਗਹਿਣੇ ਵੇਚ ਕੇ ਮਾਮਲਾ ਦੇਣਗੇ। ਏਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ

ਹੋਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚਣੀ ਪਵੇਗੀ। ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚ ਕੇ ਜਾਂ ਛੋਟੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਮੁਜ਼ਾਰੇ ਬਣ ਜਾਣਗੇ ਯਾ ਮਜ਼ਦੂਰ। (ਬ੍ਰਿਜ ਨਾਰਾਇਣ "ਕ੍ਰਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖੜੇ" 85)

1945 ਈ: ਵਿਚ ਮੁਜ਼ਾਰਾ 'ਜੰਗੀ ਕੌਸ਼ਲ' ਵੀ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਜੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਤਾਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਹੋਰ ਗੰਭੀਰ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਿਆ। ਇਸ ਜੰਗ ਨਾਲ ਹਥਿਆਰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਮੀਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰੰਤੂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਲੋੜੀਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਰ ਕੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਮਹਿੰਗਾਈ ਹੋਰ ਵਧੀ ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਈ। ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਨਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ।

1.2.3.1.2. ਉੱਤਰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਕਾਲ

1947 ਈ: ਵਿਚ ਜਦ ਭਾਰਤ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦੋ ਭਾਗ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹਿੱਸਾ (62%) ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵੰਡ ਦੌਰਾਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ, ਬੱਚੇ, ਔਰਤਾਂ, ਮਰਦ, ਧਨ, ਘਰ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਛੱਡਣੀਆਂ ਪਈਆਂ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹੋਈ ਵੰਡ ਦੌਰਾਨ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ, ਜਹਾਲਤ, ਪੱਛੜੇਪਣ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਅਰਾਜਿਕਤਾ ਫੈਲੀ ਅਤੇ ਬੈਂਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪੁਨਰ-ਨਿਰਮਾਣ ਮੁਹਿੰਮ ਤਹਿਤ ਪੁਨਰਵਾਸ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਣਕ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪੰਜਾਬ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਚਲਾ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ 'ਤੇ ਭਾਰੀ ਸੰਕਟ ਆ ਡਿੱਗਿਆ। ਇਸ ਵੰਡ ਵਿਚ ਸੱਠ ਲੱਖ ਲੋਕ 6700,000 ਏਕੜ ਧਰਤੀ ਛੱਡ ਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਏ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ 65 ਲੱਖ ਲੋਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਗਏ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ 4700,000 ਏਕੜ ਧਰਤੀ ਛੱਡ ਕੇ ਗਏ। ਜਿਹੜੀ ਜ਼ਮੀਨ ਲੋਕ ਛੱਡ ਕੇ ਆਏ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਫ਼ 4300,000 ਏਕੜ ਚਾਹੀ

ਸੀ ਭਾਵ ਖੇਤੀ ਯੋਗ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਖ਼ਾਲੀ ਹੋਈ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ 1300,000 ਏਕੜ ਚਾਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਏ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਅਨਾਜ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕਮੀ ਹੋ ਗਈ।

ਭਾਰਤ ਆਏ ਰਫ਼ਿਊਜੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਕਟੌਤੀ ਕਰ ਕੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ/ਖੇਤਾਂ/ਜੋਤਾਂ ਦਾ ਆਕਾਰ ਛੋਟਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਬੀਜ, ਖੂਹ, ਟਿਊਬਵੈੱਲ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਸੰਦਾਂ ਲਈ ਕਰਜ਼ੇ ਦਿੱਤੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੇਂਜੂ ਖੇਤੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋਈ। ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੈਪਸੂ ਦੀ ਮੁਜ਼ਾਰਾ ਲਹਿਰ, ਤਿਲੰਗਾਨਾ ਕਿਸਾਨੀ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ। ਕਾਂਗਰਸ ਅਗਰੇਰੀਅਨ ਕਮੇਟੀ ਰਿਫਾਰਮਰਜ਼ ਕਮੇਟੀ (1947 ਈ:) ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ (ਮੁਰੱਬਾ-ਬੰਦੀ) ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਾਨੂੰਨ (1948 ਈ: ਵਿਚ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਲਾਗੂ) ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਗਏ। 1950 ਈ: ਵਿਚ 'ਵੱਧ ਅੰਨ ਉਗਾਓ' ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਦਿੱਤਾ। 1951 ਈ: ਵਿਚ ਵਿਨੋਬਾ ਭਾਵੇ 'ਭੂ-ਦਾਨ' ਦੀ ਚਲਾਈ ਲਹਿਰ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਰਾਜ ਤੇਲੰਗਾਨਾ ਵਿਖੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ। ਭੂ-ਦਾਨ ਲਹਿਰ ਤਹਿਤ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾ ਤੋਂ ਦਾਨ 20 ਮਿਲੀਅਨ ਹਕਟੇਅਰ ਭੂਮੀ 50 ਮਿਲੀਅਨ ਭੂਮੀਹੀਣ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤੀ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਖੇਤੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸਪੈਸ਼ਲ ਬਜਟ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਵਿਗੜਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਮੂਹਿਕ ਵਿਕਾਸ ਯੋਜਨਾਵਾਂ (Community Development Project), ਸੰਯੁਕਤ ਸਹਿਕਾਰੀ ਖੇਤੀ (Joint Cooperative Farms), ਅਤੇ ਗ੍ਰਾਮੀਨ ਵਿਸਥਾਰ ਸੇਵਾਵਾਂ (Rural Extension Services) ਉੱਪਰ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ੀ ਤਜਰਬਿਆਂ ਅਤੇ ਖੋਜਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਤੀਸਰੀ ਪੰਜ-ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ

ਲਗਭਗ 28 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਵਿਚੋਂ ਕ੍ਰਿਸੀ ਖੋਜ ਲਈ ਲਗਭਗ 11 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਉੱਤੇ 17 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਰਾਜਾਂ ਵੱਲੋਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਮੰਦਭਾਗਾ ਨੂੰ ਇਹ ਰਕਮ ਵੀ ਨਾ ਵਰਤੀ ਗਈ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਪੂਰਨ ਤੇ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਕ੍ਰਿਸ਼ੀ-ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਵਿਚ ਢਿੱਲ ਪੈ ਗਈ।

ਗ੍ਰਾਮ ਦਾਨ ਲਹਿਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ 1952 ਈ: ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਪਿੰਡ ਮੈਂਗਰੋਥ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਵਿਨੋਭਾ ਭਾਵੇ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕਾ ਹੋਈ। ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਬਿਹਾਰ, ਉਡੀਸਾ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ, ਤੇਲੰਗਾਨਾ ਆਦਿ ਨੇ 1969 ਈ: ਤੱਕ 86709 ਗ੍ਰਾਮ ਦਾਨ ਕੀਤੇ। ਗ੍ਰਾਮ ਦਾਨ ਲਹਿਰ ਤਹਿਤ ਜਦੋਂ ਗ੍ਰਾਮ ਦੇ 80% ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਜ਼ਮੀਨੀ ਹੱਕ ਛੱਡ ਕੇ 51% ਜ਼ਮੀਨ ਪੰਚਾਇਤ ਦੇ ਨਾਮ ਕਰਵਾ ਦੇਣ ਤਾਂ ਉਹ ਪਿੰਡ ਦਾਨ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖੇਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ ਵਿਚ ਬਜਟ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਸਕਿਊਰਟੀ ਆਫ਼ ਲੈਂਡ ਐਕਟ (1953 ਈ:), ਟਨੈਨਸੀ ਐਡ ਐਗਰੀਕਲਚਰ ਐਕਟ 1955 ਈ (ਜਿਸ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇੱਕ ਪਰਿਵਾਰ 30 ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੀ) ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਖੇ 1962 ਈ: ਵਿਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਖੇਤੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੁਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਇਨਕਮ ਟੈਕਸ ਵਿਚੋਂ ਛੋਟ ਦੀ ਥਾਂ ਮਾਮਲਾ ਲਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਨਕਮ ਟੈਕਸ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਆਮਦਨੀ (ਗੈਰ-ਕਾਸ਼ਤ ਆਮਦਨ) ਭਾਵ ਨਿਰੋਲ ਮੁਨਾਫ਼ੇ/ਖੱਟੀ 'ਤੇ ਇੱਕ ਨਿਯਮਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮਾਮਲਾ ਨਿਰੋਲ ਕਾਸ਼ਤ ਦੀ ਆਮਦਨ ਵਿਚੋਂ ਭਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ 1855 ਈ: ਵਿਚ ਆਮਦਨੀ ਦਾ ਅੱਧਾ ਜਾਂ 50% ਹਿੱਸਾ, 1928 ਈ: ਵਿਚ ਇਹ ਆਮਦਨੀ ਦਾ ਚੌਥਾ ਹਿੱਸਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਇਹ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਹਤ ਦੇਣ ਲਈ ਬੰਦ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਦੁਖਦਾਇਕ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ:

ਦੇਸ਼ ਵਿਚ 1960-61 ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 1995-96 ਵਿਚ ਖੇਤੀ ਜੋਤਾਂ ਦਾ ਰਕਬਾ 2.69% ਹੈਕਟੇਅਰ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੇ 1.41 ਹੈਕਟੇਅਰ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ 'ਚ ਗਿਆਰਾਂ ਕਰੋੜ 60 ਹਜ਼ਾਰ ਖੇਤੀ ਜੋਤਾਂ ਹਨ। 1950 ਤੋਂ 2001 ਤੱਕ ਖੇਤੀ-ਵਰਤੋਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਲਾਗਤ 'ਚ 283 ਗੁਣਾਂ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਗ਼ਰੀਬ ਕਿਸਾਨ 84% ਆਪਣੀਆਂ ਖੇਤੀ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਸੇਠ, ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ, ਆੜ੍ਹਤੀਆਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। 50 ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਖੇਤੀ ਸੈਕਟਰ 'ਚ ਅਨਾਜ ਵਿਚ 10 ਗੁਣਾਂ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਤੇਲ 4.6, ਦੁੱਧ ਵਿਚ 5.3, ਅੰਡਾ ਮੁਰਗੀ 15.4, ਮਛਲੀ ਵਿਚ 7.4% ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਹਾਸਲ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਗ਼ਰੀਬ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਚੁੱਲ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਤਪਦਾ। (ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਕਿਸਾਨ ਮਹਾਂ ਕੁੰਭ ਦੇ ਬਹਾਨੇ" 56)

"ਜ਼ਿਮੀਦਾਰੋ! ਜਿਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਮਾਮਲਾ ਆਖਦੇ ਹੋ, ਮਾਮਲਾ ਨਹੀਂ, ਮੁਸੀਬਤ ਦਾ ਇੱਕ ਪਹਾੜ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਤੁਸੀਂ ਦਬੇ ਹੋਏ ਹੋ। ਇੱਕ ਡਰਾਉਨਾ ਭੂਤ ਹੈ, ਜੋ ਤੁਹਾਨੂੰ ਚੰਬੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡਾ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਬਾਲ ਬੱਚੇ ਦਾ ਲਹੂ ਚੂਸਦਾ ਹੈ।" (ਬ੍ਰਿਜ ਨਾਰਾਇਣ "ਕ੍ਰਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖੜੇ" 77)

ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤੇ। ਜਿਵੇਂ:- ਵਿਚੋਲਿਆਂ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਕਰਨਾ, ਮੁਜ਼ਾਰੇਦਾਰੀ ਸੁਧਾਰ, ਜ਼ਮੀਨ ਮਾਲਕੀ ਦੀ ਚੱਕਬੰਦੀ, ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਸੀਲਿੰਗ। ਭੋਂ ਸੁਧਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸਾਰਥਿਕ ਨਤੀਜੇ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕਰ ਕੇ ਠੋਸ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ। ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਆਦਿ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅੰਨ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ

'ਐਗਰੀਕਲਚਰਲ ਪ੍ਰੋਡਕਸ਼ਨ ਟੀਮ' ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਬੁਲਾਇਆ ਜਿਸ ਨੇ 1959 ਈ: ਵਿਚ 'ਇੰਡੀਆਜ਼ ਫੂਡ ਕਰਾਈਸਸ ਐਂਡ ਸਟੈੱਪ ਟੂ ਮੀਟ ਇਟ' ਰਿਪੋਰਟ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਸਾਨ ਕਰਜ਼ੇ, ਵਧੀਆ ਰਸਾਇਣਿਕ ਖਾਦਾਂ, ਸੁਧਰੇ ਬੀਜਾਂ, ਕੀੜੇ ਮਾਰ ਦਵਾਈਆਂ, ਵਪਾਰਕ ਸਹੂਲਤਾਂ, ਖੇਤੀ ਦੇ ਸੰਦ, ਸਹਿਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ, ਸਿੰਜਾਈ ਸਹੂਲਤਾਂ, ਵੱਧ ਅੰਨ ਉਗਾਉਣ ਲਈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ, ਕੇਂਦਰੀ, ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਤਾਲ ਮੇਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਇਸ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਵਰਗ ਦੇ ਸੰਕੇ ਦਾ ਹੱਲ ਹੋ ਸਕੇ।

ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਕਾਲ

ਅੱਜ ਤੱਕ ਕਿਸਾਨੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ 'ਹਰੀ-ਕ੍ਰਾਂਤੀ' ਹੀ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਬੀਜ, ਖੇਤੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਅਤੇ ਰਸਾਇਣਿਕ ਖਾਂਦਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਚ ਹੋਏ ਵਾਧੇ ਨੂੰ 'ਹਰੀ-ਕ੍ਰਾਂਤੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਬਰਾਮਨੀਅਮ ਜੋ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਖੇਤੀ ਮੰਤਰੀ ਸੀ, ਦੀ ਕਿਸਾਨੀ ਨੂੰ ਬਹੁ-ਮੁੱਲੀ ਦੇਣ ਕਰ ਕੇ ਹਰੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਪਿਤਾਮਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਹਰੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਇਨਕਲਾਬੀ ਹੈ ਜੋ ਰਾਕਫੈਲਰ ਫਾਉਂਡੇਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਮੈਕਸੀਕੋ ਵਿਚ ਕੀਤੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਖੋਜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਹਰੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਜਨਮਦਾਤਾ ਨਾਰਮਨ ਬੋਰਲੋਗ ਜੋ ਡੂਪੋਂਟ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਜੰਗੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸੀ, ਨੂੰ ਰਾਕਫੈਲਰ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ ਨੇ ਵੱਧ ਤਨਖ਼ਾਹ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਲੈ ਆਂਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੈਕਸੀਕੋ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਕਣਕ ਅਤੇ ਮੱਕੀ ਸੁਧਾਰ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਜਪਾਨੀ ਕਣਕ ਵੰਨਗੀ ਨੋਰੀਨ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ, ਇਸ ਤੇ ਖੋਜ ਕਰ ਕੇ ਮੈਕਸੀਕਨ ਕਣਕ ਦੀਆਂ ਬੌਣੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ

> ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਇਹ ਕਿਸਮਾਂ ਹੀ 'ਹਰੇ ਇਨਕਲਾਬ' ਦੀ ਨੀਂਹ ਬਣੀਆਂ। (ਅਮਨਪਾਲ ਕੌਰ "ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ" 24)

ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਮੁਰੱਬੇਬੰਦੀ ਕਰਨਾ 'ਹਰੀ-ਕ੍ਰਾਂਤੀ' ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲੋੜ ਸੀ। ਇਹ ਕੋਆਪਰੇਟਿਵ ਸੋਸਾਇਟੀ ਐਕਟ ਅਧੀਨ 1930 ਈ: ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬ ਮੁਰੱਬੇਬੰਦੀ ਅਧਿਕਰਣ ਐਕਟ ਅਧੀਨ 1936 ਈ: ਵਿਚ ਅਤੇ ਅਸਲ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਮੁਰੱਬੇਬੰਦੀ 1948 ਈ: ਵਿਚ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਅਧਿਕਰਣ (ਮੁਰੱਬੇਬੰਦੀ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਖੰਡਨ ਦੀ ਰੋਕਥਾਮ) ਐਕਟ ਅਧੀਨ ਕੀਤੀ ਗਈ। 1960 ਵਰਿਆਂ ਦੀ 'ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ' ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਰ ਸਾਲ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਇੱਕ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ 'ਅਰਾਮ' ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਇੱਕ ਤਿਹਾਈ ਹਿੱਸਾ ਅਣਵਾਹੀ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ 'ਤੇ ਪਸ਼ੂ ਚਰਦੇ ਅਤੇ ਗੋਬਰ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਉਪਜਾਊ ਸ਼ਕਤੀ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਮਰੀਕਨ ਫੋਰਡ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਿਆਂਦੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਬੀਜੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਫ਼ਸਲਾਂ (ਕਣਕ, ਤੇਲ ਅਤੇ ਬੀਜਾਂ) ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਜੋ ਸੋਕੇ ਅਤੇ ਕੁੰਗੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ ਨੂੰ ਬੀਜਣਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਹੜੱਪਣ ਵਾਲੇ ਝੋਨੇ ਨੇ ਲੈ ਲਈ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਮੈਕਸੀਕੋ ਤੋਂ ਕਣਕ ਦਾ ਵੱਧ ਝਾੜ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆ ਕਿਸਮਾਂ ਮੰਗਵਾਉਣ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਸਬੰਧੀ ਖੋਜ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੋਈਆ ਖੋਜਾਂ ਨੂੰ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

> ਖੇਤੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਨਵੀਨ ਖੋਜ, ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਯਤਨ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਅਤੇ ਲਗਨ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਖੇਤੀ ਵਿਚ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਇਨਕਲਾਬ ਲੈ ਆਂਦਾ ਜਿਸ ਨੂੰ

'ਹਰੀ-ਕ੍ਰਾਂਤੀ' ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। (ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ "ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਾਨ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ" 20)

ਖੇਤੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਆਮਦ, ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਏ ਤੀਬਰ ਖੇਤੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ, ਸਾਇੰਸਦਾਨਾਂ ਤੇ ਖੇਤੀ ਸਬੰਧੀ ਖੋਜ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਾਰਨ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਇਆ। ਨਵੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ, ਟਰੈਕਟਰ, ਥਰੈਸ਼ਰ, ਕੰਬਾਈਨਾਂ, ਸਿੰਜਾਈ ਸਹੂਲਤਾਂ, ਟਿਊਬਵੈੱਲ, ਨਹਿਰਾਂ, ਡਰਿੱਪ-ਇਰੀਗੇਸ਼ਨ ਸਿਸਟਮ, ਨਵੇਂ ਬੀਜ, ਰਸਾਇਣਿਕ ਖਾਂਦਾ ਅਤੇ ਮਾਰਕੀਟਿੰਗ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਧੀ ਉਪਜ ਕਾਰਨ ਖੇਤੀ ਜੀਵਨ ਨਿਰਬਾਹ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਭਾਵੇਂ ਤਜਾਰਤੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਿਸਾਨੀ ਫਿਰ ਵੀ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਹੀ ਰਹੀ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਸੰਕਟਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੰਕਟ ਮੋਚਣ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸੰਕਟ ਮੋਚਣ ਨੇ ਕਿਸਾਨੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਇ ਇਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕੇਵਲ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਦਿੱਖ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਨਾਅਰਾ 'ਵੱਧ ਅੰਨ ਉਗਾਓ' (ਗਰੋ ਮੋਰ ਫੂਡ) ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਾਨ, ਸਰਕਾਰੀ ਸਹਾਇਤਾ (ਅਸਾਨ ਕਰਜ਼, ਮੰਡੀਆਂ, ਆਵਾਜਾਈ, ਸੜਕਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ), ਖੇਤੀ ਖੋਜ (ਬੀਜ, ਰਸਾਇਣਿਕ ਖਾਂਦਾ), ਪਦਾਰਥਕ ਵਸੀਲੇ (ਖੇਤੀ ਦੇ ਸੰਦ, ਸਿੰਜਾਈ ਸਹੂਲਤਾਂ, ਟਰੈਕਟਰ ਆਦਿ) ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ। ਪੀ. ਐਲ.- 480 ਭਾਰਤੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਝਾੜ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਤੋਹਫ਼ਾ ਮਿਲਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਮਹਾ-ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਬੂਟੀ ਰਲ ਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਈ। ਜਦ ਪੀ. ਐਲ.-480 ਬੰਦ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਵਧੇਰੇ ਝਾੜ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਬੀਜ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ। ਅਮਰੀਕਨ ਖੇਤੀ ਵਪਾਰ (ਐਗਰੀ-ਬਿਜ਼ਨਸ) ਰਾਹੀਂ ਅਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਡੀਆਂ ਨੂੰ ਟੋਹਣ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਬੈਂਕ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਅਧੀਨ ਹਰਾ ਇਨਕਲਾਬ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਹਰੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਲਾਹਾ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਸਿਰਫ਼ ਲੈਂਡ-ਲਾਰਡ ਅਤੇ ਧਨੀ ਕਿਸਾਨ ਹੀ ਸਨ ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ

ਹੀ ਬਰਬਾਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ ਵੀ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੀੜੇ ਮਾਰ ਦਵਾਈਆਂ ਅਤੇ ਮਾੜੀ ਸਿੰਜਾਈ ਨੇ ਤਾਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸਾਲ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਬੇਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਧੱਕਾ ਲੱਗਾ ਜਿਸ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

> 1950-51 ਈ: 20 ਲੱਖ ਟਨ ਅਨਾਜ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ 1984-85 ਈ: ਵਿਚ 161.70 ਲੱਖ ਟਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਣਕ ਦਾ ਝਾੜ 1960-61 ਈ: ਵਿਚ 1244 ਕਿੱਲੋ ਪ੍ਰਤੀ ਹੈਕਟੇਅਰ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ 1975-76 ਈ: ਵਿਚ 2373 ਕਿੱਲੋ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਝੋਨੇ ਦਾ ਝਾੜ ਪ੍ਰਤੀ ਹੈਕਟੇਅਰ 1009 ਕਿੱਲੋ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ 2533 ਕਿੱਲੋ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉੱਤੇ ਰਸਾਇਣਿਕ ਖਾਦਾਂ ਦੀ ਖਪਤ 5000 ਟਨ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ 295000 ਟਨ ਹੋ ਗਈ। ਟਰੈਕਟਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 20,000 ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ 50.664 ਹੋ ਗਈ ਜੋ ਹੁਣ 4.6 ਲੱਖ ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੈ। ਟਿਊਬਵੈੱਲ 1.42 ਲੱਖ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ 13.82 ਲੱਖ ਹੋ ਗਏ। (ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ:) "ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੇਂਡੂ ਆਰਥਿਕਤਾ" 28)

ਤੀਬਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵੀ ਮਿਥੇ ਟੀਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਝਾੜ ਵਧਾਉਣ ਪੱਖੋਂ ਅਸਫਲ ਹੋਏ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਨਾਲ ਅੰਤਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ, ਅੰਤਰ ਇਲਾਕਾਈ, ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਪੱਖੀ ਆਰਥਿਕ ਢਾਂਚਾ ਫ਼ੇਲ੍ਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਹਰੀਆਂ ਖਾਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਘੱਟ ਅਤੇ ਰਸਾਇਣਿਕ ਖਾਦਾਂ/ਕੀਟ-ਨਾਸ਼ਕ/ਨਦੀਣ-ਨਾਸ਼ਕ ਦੀ ਵੱਧ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸਗੋਂ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਹੋਈ। ਜਿਸ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵੱਲੋਂ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ 20 ਨੁਕਾਤੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੇ ਵੀ ਪੇਂਡੂ ਰਿਣ ਗ੍ਰਸਤਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। 20 ਨੁਕਾਤੀ

> ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੇਂਡੂ ਰਿਣ ਗ੍ਰਸਸੱਤਾ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਭੂਮੀ ਰਹਿਤ ਕਾਮਿਆਂ, ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਤੋਂ ਰਿਣ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾਉਣ ਲਈ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਜਾਣਗੇ। ਭੂਮੀ ਰਹਿਤ ਕਾਮੀਆਂ, ਪੇਂਡੂ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਸੀਮਾਂਤ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਦੋ ਹੈਕਟਰ ਏਕੜ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸੰਸਥਾਤਮਿਕ ਸ਼ਾਖ਼ ਜ਼ਮੀਨ ਸੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇਣ ਦੇ ਹੋਰ ਰਾਹ ਲੱਭਣ ਲਈ ਨਵੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਪਰੰਤੂ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। (ਏ. ਘੋਸ਼, "ਭਾਰਤੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ" 296)

1972 ਈ: ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਲੈਂਡ ਰਿਫਾਰਮਜ਼ ਐਕਟ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇੱਕ ਪਰਿਵਾਰ ਸੱਤ ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੀ ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਕਿਸਾਨ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਖ਼ੁਦ ਮਾਲਕ ਅਤੇ ਖ਼ੁਦ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰ ਹਨ। ਵੱਡੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ, ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਕੋਲ ਖੇਤਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਟੁਕੜੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਅਬਾਦੀ ਵਧਣ ਨਾਲ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜੋਤਾਂ ਦਾ ਆਕਾਰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਗਿਆ ਹੈ, ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕਿਸਾਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗ਼ਰੀਬ ਹਨ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨਿਰਬਾਹ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਧੰਦੇ (ਡੇਅਰੀ ਫਾਰਮਿੰਗ, ਖੁੰਬਾਂ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ, ਮੱਛੀਆਂ ਦਾ ਪਾਲਨ, ਪੋਲਟਰੀ ਫਾਰਮਿੰਗ, ਬੀ ਫਾਰਮਿੰਗ) ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਹਨ।

1960 ਈ: ਤੋਂ 1966-67 ਈ: ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਖੇਤੀ ਇਲਾਕਾਈ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ, ਉੱਚ ਝਾੜ ਕਿਸਮ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਤੇ ਇਲਾਕਾਈ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਨਾਲ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ, ਯੂ. ਪੀ., ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। 1969 ਈ: ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਸਰਬ ਭਾਰਤੀ ਪੇਂਡੂ ਕਰਜ਼ਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਮੇਟੀ, ਜਵਾਹਰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਯੋਜਨਾ, ਮਿਲੀਅਨ ਵੈਲ (ਖੂਹ) ਸਕੀਮ, ਇੰਦਰਾ ਆਵਾਸ ਯੋਜਨਾ, ਸਵਰਨ ਜਯੰਤੀ ਗਰਾਮ ਸਵੈ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਯੋਜਨਾਂ,

ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੇਂਡੂ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਗਰੰਟੀ ਯੋਜਨਾ ਤਹਿਤ ਨਰੇਗਾ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹਰਾ ਇਨਕਲਾਬ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਿਸਾਨੀ ਲਈ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਜੰਜਾਲ ਬਣ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਕਿਸਾਨੀ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਫਾਰਮਾਂ ਦੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਂਦੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵਪਾਰੀ ਚੀਨ ਵਿਚ ਜੋਤਾਂ ਦੇ ਆਕਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ:

> ਚੀਨ ਨੇ ਛੋਟੇ ਪਲਾਟਾਂ ਅਤੇ ਢਲਾਨਦਾਰ ਖੇਤਾਂ ਲਈ ਹੱਥ ਨਾਲ, ਹਲ਼ ਵਾਂਗੂੰ ਫੜ ਕੇ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਛੋਟਾ ਮਸ਼ੀਨੀ ਟਰੈਕਟਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜੋ ਖੇਤੀ ਲਈ ਬਹੁਤ ਢੁਕਵਾਂ ਸੀ। ਪਰ ਸਾਡੇ ਇੱਥੇ 5 ਤੋਂ 7 ਏਕੜਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਵੀ ਫੋਰਡ ਟਰੈਕਟਰ ਰੱਖੀ ਬੈਠੇ ਹਨ, ਜੋ ਵੱਡੇ ਫਾਰਮਾਂ ਲਈ ਢੁਕਵਾਂ ਹੈ। ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨ 2-3 ਏਕੜਾਂ ਲਈ ਵੀ ਮੋਟਰਾਂ ਲੁਆਈ ਬੈਠੇ ਹਨ। (ਮਾਹਿਲ "ਸੰਸਾਰ ਵਪਾਰ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਜ਼ੱਰਈ ਸੰਕਟ" 83)

1970 ਈ: ਵਿਚ ਨਕਸਲਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੰਕਟ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖੇਤੀ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਧ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ 20,000 ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ। ਇਹਨਾਂ ਨਕਸਲੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲਨ ਲਈ ਝੂਠੇ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮਾਰਨ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ। ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਘਰ ਬਰਬਾਦ ਹੋਏ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦਾ ਦੌਰ ਚੱਲਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਤਹਿਤ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੂਬਾ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਘਾਣ ਹੋਇਆ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ

ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਹ ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਲਾਭਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਵਤਖ਼ੋਰੀ, ਬਲੈਕ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਅਤੇ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਸਿਰ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਪੰਡ ਭਾਰੀ ਹੋ ਗਈ ਜੋ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਨਿਘਾਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਨ ਬਣਿਆ। 1974-75 ਈ: ਵਿਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਬਸਿਡੀਆਂ ਤਾਂ ਬੰਦ ਹੋਈਆਂ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੇ ਭਾਅ ਘਟੇ, ਖ਼ਰਚੇ ਵਧੇ ਜੋ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਘਾਣ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣੇ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਵਿਗੜਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ 1981 ਈ: ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ ਤੋਂ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈਣ ਕਰ ਕੇ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਭਾਰਤ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਖੇਤੀ ਸੈਕਟਰ ਨੂੰ ਗੈਟ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਅਤੇ 1994 ਈ: ਵਿਚ ਇਸ ਸਮਝੌਤੇ ਉੱਪਰ ਸਹਿਮਤੀ ਹੋਈ ਅਤੇ 1995 ਈ: ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਖ਼ਤਮ ਹੋਈਆ। ਇਸ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪ ਅਨਾਜ ਵਪਾਰ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਗੈਟ ਦੇ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਵਰਣਨ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਪਸ਼ਟ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਗੈਟ ਦੀ ਧਾਰਾ 20 ਖੇਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ। ਗੈਟ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਕੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖੇਤੀ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਨਾ ਸੀ ਅਤੇ ਵਾਧੂ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦਾ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਗੈਟ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸਨ ਜਿਵੇਂ: ਖੇਤੀ ਜਿਨਸਾਂ ਦੀ ਵਿੱਕਰੀ ਉੱਪਰ ਲੱਗੀਆਂ ਰੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਲਾਗਤ ਵਾਸਤੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਬਸਿਡੀਆਂ ਨੂੰ ਘਟਾਇਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਸਤਾਂ ਵਾਂਗ ਫ਼ਸਲਾਂ, ਰੁੱਖਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਵੀ ਪੇਟੈਂਟ (ਹਕੀਕਰਣ) ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਵਪਾਰ

ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਨੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਾਈ। (ਡਾ. ਅਮਨਪਾਲ ਕੌਰ "ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ" 33)

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਖੇਤੀ ਦਾ ਸੈਕਟਰ 1980 ਵਿਆਂ ਵਿਚ ਸੰਕਟ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ 1990 ਵਿਆਂ ਵਿਚ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਿਰ ਗਿਆ। 1991 ਈ: ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆ, 'ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਰਥਿਕ ਡੰਕਲ' ਨੇ 436 ਪੰਨਿਆਂ ਦੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਖੇਤੀ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਕੁੱਝ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਡੰਕਲ ਤਜਵੀਜ਼' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਖੇਤੀ ਸੰਕਟ ਦਾ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਬਣਾਈਆਂ ਪਤਾ ਸਫਲ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖੇਤੀ ਸੈਕਟਰ ਨੂੰ ਗੈਟ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ। ਵਿਕਸਤ ਦੇਸ਼ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ 3% ਯੂਰਪ ਅਤੇ ਜਪਾਨ ਵਿਚ 5% ਲੋਕ ਖੇਤੀ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਕੋਲ ਸਬਸਿਡੀਆਂ ਦੇਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਭਾਰਤ ਕੋਲ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਗੁਣਾਤਮਿਕ ਪੱਖੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧੀਆ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਿਨਸ ਦੀ ਕੀਮਤ ਵੀ ਨਾ-ਮਾਤਰ ਮਿਲਣ ਕਾਰਨ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਪਜੇ ਖੇਤੀ ਸੰਕਟ ਲਈ 'ਜੌਹਲ ਕਮੇਟੀ' ਕਾਇਮ ਹੋਈ ਜਿਸ ਨੇ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਸੰਕਟ 'ਚੋਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਰਵਾਇਤੀ ਫ਼ਸਲੀ ਚੱਕਰ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਪੰਜਾਬ ਸੱਤਾ ਅਮੀਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਪਸਾਰ ਦੀ ਕਮੀ, ਖੇਤੀ ਸਹਾਇਕ ਧੰਦੇ ਫ਼ੇਲ੍ਹ ਹੋਣਾ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਆਫ਼ਤਾਂ ਦੇ ਮਾਰੂ ਪ੍ਰਭਾਵ/ਰੇਹਾਂ-ਸਪਰੇਆਂ ਦੇ ਭਾਅ ਵਧਣ, ਖੇਤੀ ਦਾ ਧੰਦਾ ਛੱਡ ਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਜਾਣ ਦੀ ਹੋੜ, ਪਾਣੀ ਦਾ ਪੱਧਰ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਨੀਵਾਂ ਹੋਣ, ਕਰਜ਼ਾ ਸਮੱਸਿਆ, ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿਚ ਗੁਣਾਤਮਿਕ ਕਮੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਮਾਨਸਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਟੁੱਟ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਆਤਮਹੱਤਿਆ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਮਨੀਸ਼ਾ ਸ਼ਰਮਾ ਅਤੇ ਗੁਰਮੀਤ ਕੌਰ ਅਨੁਸਾਰ ਬਠਿੰਡਾ, ਸੰਗਰੂਰ, ਮਾਨਸਾ, ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਕੀਤੇ 42 ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ 2007-08 ਦੇ ਸਰਵੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਗਿਣਤੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਕੁੱਲ 455 ਵਿਚੋਂ 343 ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ, 102 ਦਰਮਿਆਨੇ ਅਤੇ 10 ਵੱਡੇ ਕਿਸਾਨ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਫ਼ੀਸਦੀ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ 75.28 ਫ਼ੀਸਦੀ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀਆਂ ਫਿਰ ਦਰਮਿਆਨੇ ਅਤੇ ਵੱਡੇ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 22.42ਅਤੇ 2.20 ਫ਼ੀਸਦੀ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ-ਆਰਥਿਕਤਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਲਈ ਨਵਾਂ ਰਸਤਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਪਾਰ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼, ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਖੇਤੀ ਵਸਤਾਂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਉਪਜਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਵਰਤਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ:- ਕਸਟਮ ਡਿਊਟੀਆਂ ਲਗਾਉਣੀਆਂ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਖੇਤੀ ਵਸਤਾਂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਉਪਜਾ ਨੂੰ ਪਛੜੇ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਮੁਲਕਾਂ ਨੂੰ ਮੰਡੀ ਬਣਾ ਕੇ 'ਡੰਪ' ਕਰਨ ਦਾ ਹਰ ਹੀਲਾ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਨਵੀਂ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਨਾਂ ’ਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਲੁੱਟ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਮੱਥੇ ’ਤੇ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਵਰਗੇ ਕਲੰਕ ਲੱਗ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

> ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਕਲੰਕ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਸੰਸਾਰੀਕਰਨ ਨਾਲ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਕੇਂਦਰੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।......1970 ਤੋਂ ਬਾਅਦ 70 ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਆਂਧਰਾ, ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ, ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। (ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ “ਕਿਸਾਨ ਮਹਾਂ ਕੁੰਭ ਦੇ ਬਹਾਨੇ” 50)

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਚਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰੇਲ ਰੋਕੋ ਅੰਦੋਲਨ, ਕਰਜ਼ਾ-ਮੁਕਤੀ, ਔਰਤ-ਮੁਕਤੀ, ਕੋਟੇ ਦੀ ਭੂਮੀ ਲਈ ਅੰਦੋਲਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਬਦ ਤੋਂ ਬਦਤਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਸੁਧਾਰ ਹੋ ਸਕੇ। ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਕਰਜ਼ੇ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਕਰਜ਼ਾ ਵੀ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਜਾਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬਾਣੀਆਂ ਆਦਿ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਨਿੱਗਰ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਦੂਜੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਵਿਆਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਵੀ ਖੱਟਦੇ ਹਨ। ਕਿਸਾਨ (ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜਾਤ ਦੇ ਹੋਣ) ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਰਜ਼ੇ ਥੱਲੇ ਕੱਟ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਪੁਰਾਣੀ ਕਹਾਵਤ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਕਿਸਾਨ, ਕਰਜ਼ੇ ਥੱਲੇ ਜੰਮਦਾ ਹੈ, ਕਰਜ਼ੇ ਥੱਲੇ ਪਲਦਾ ਹੈ, ਕਰਜ਼ੇ ਥੱਲੇ ਮਰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਕਰਜ਼ਾ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਲਈ ਛੱਡ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਵਿਕਾਸ" 21)

ਸਾਮਰਾਜੀ ਮੁਲਕ ਦੀਆਂ ਹਾਕਮ ਜਮਾਤਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਾਰਨ ਬਸਤੀ ਅਤੇ ਅਰਧ ਬਸਤੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਮਜ਼ਦੂਰ ਅਤੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਜਮਾਤਾਂ (ਮਿਹਨਤੀ ਜਮਾਤਾਂ) ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜਿਊਣਾ ਔਖਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਰਗ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ਦਾਰੀ ਦੀ ਦਲ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਸਿਆਸੀ ਤਾਕਤਾਂ, ਰਾਜਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਇਸ ਕਰਜ਼ੇਦਾਰੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਵਜੋਂ ਉਭਾਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਿਆਸੀ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਲੋਕ ਹਿਤੀ ਧਿਰਾਂ, ਕਿਸਾਨ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਕਰਜ਼ਾ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ: 1985 ਈ: ਵਿਚ ਅਸੈਂਬਲੀ ਚੋਣਾਂ ਦੌਰਾਨ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੇ 5000 ਤੱਕ ਦੇ ਕਰਜ਼ੇ ਮੁਆਫ਼ ਕਰਨ, 2017 ਈ: ਦੀਆਂ ਲੈਜਿਸਲੈਟਿਵ ਅਸੈਂਬਲੀ ਚੋਣਾਂ ਦੌਰਾਨ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਜ਼ਾ ਮੁਆਫ਼ੀ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਰਗੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਯੋਗੀ ਅਦਿੱਤਿਆ ਨਾਥ ਦੀ

ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨੇ 2017 ਈ: ਦੀਆਂ ਲੈਜਿਸਲੈਟਿਵ ਅਸੈਂਬਲੀ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਕਰਜ਼ਾ ਮੁਆਫ਼ੀ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਦਿੱਤਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਜ਼ਾ ਮੁਆਫ਼ੀ ਦੀ ਥਾਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਕਰਜ਼ਾ ਮੁਆਫ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਪਰਿਆ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਲੇਬਰ/ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਮੰਗ ਘੱਟ ਜਾਵੇਗੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਤੀਜੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਨਿਕਲੇ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੰਜਾਬ ਸਮੇਤ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਰਾਜ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਨੇਪਾਲ ਆਦਿ ਤੋਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ ਅਤੇ ਬਿਜਾਈ ਸਮੇਂ ਪਰਵਾਸੀ ਮਜ਼ਦੂਰ/ਭਈਆਂ ਦੀਆਂ ਦੂਜੇ ਰਾਜਾ ਤੋਂ ਰੇਲ ਗੱਡੀਆਂ ਭਰੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਥਾਨਕ ਲੇਬਰ ਜਿਸ ਦੇ ਲੈਣ ਦੇਣ ਦਾ ਸਬੰਧ 'ਸੇਪੀ' ਸੀ ਬਦਲ ਕੇ ਬਾਹਰਲੀ ਲੇਬਰ ਜਿਸ ਦੇ ਲੈਣ ਦੇਣ ਦਾ ਸਬੰਧ ਪੂੰਜੀ ਨੇ ਲੈ ਲਿਆ। ਵਰਤਮਾਨ 21 ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਪੇਂਡੂ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸਰੂਪ ਬਦਲ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਵਧਾ ਰਹੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ 'ਗ਼ਰੀਬੀ ਹਟਾਓ' ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਵੀ ਲਗਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ 1990 ਈ: ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਦੌਲਤ ਪੂਰੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਵਿਚੋਂ ਆਮ ਜਨ/ਨਿਮਨ ਗ਼ਰੀਬ ਵਰਗ ਦੀ ਥਾਂ ਕੁੱਝ ਅਮੀਰ ਘਰਾਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜੇਬਾਂ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਖੇਤੀ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕੋਈ ਖ਼ਰਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਖੇਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਿੱਥੇ (ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ) ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ ਦਾ ਹਾਲ ਵੀ ਬਦਹਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਹੇਠਲਾ ਇਹ ਵਰਗ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਨਾ ਸਕੇ। 1980 ਈ: ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਪਹਿਲੂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਹੈ। 1980 ਈ: ਤੋਂ 1990 ਈ: ਤੱਕ ਅੱਤਵਾਦ ਦਾ ਦੌਰ ਦੌਰਾਨ ਕਰਜ਼ਾ/ਵਿਆਜ 'ਤੇ ਪੈਸੇ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਗਿਣਤੀ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਦੀ ਅਤੇ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਗਿਣਤੀ ਸਿੱਖ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਹਿਸ਼ਤ ਭਰੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਕਰਜ਼ਾ ਮੋੜਨ ਲਈ ਦਬਾਅ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਮਾਹੌਲ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋਇਆ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਕਰਜ਼ਾ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੱਧ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨ ਇਸ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਕਰਨ

ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਪਾਉਣ ਲੱਗੇ ਜਿਸ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਦੇਣਦਾਰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਰਾਹ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। 1991 ਈ: ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਣੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਪਣਾਇਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈਣਾ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੜੀ ਹੀਣਤਾ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਹਾਕਮ ਜਮਾਤਾਂ ਵੀ ਪਬਲਿਕ ਫੰਡਾਂ ਦੀ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਕਰਜ਼ਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕਰਜ਼ਦਾਰੀ ਨਹੀਂ ਜਦੋਂ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਆਪਣੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਕਰ ਕੇ ਲਿਆ ਕਰਜ਼ਾ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਕਰਜ਼ਾ ਕਰਜ਼ਦਾਰੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

> ਜੋ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਕਾਰਨ ਮਜਬੂਰੀ ਵੱਸ ਕਰਜ਼ੇ ਨਹੀਂ ਮੋੜ ਸਕਦੇ ਜੋ ਦਰਅਸਲ ਕਰਜ਼ਦਾਰੀ ਦੇ ਬੋਝ ਹੇਠ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਉਹ ਹਨ, ਜੋ ਕਰਜ਼ਾ ਮੋੜਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਤਾਂ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜਾਣਬੁੱਝ ਕੇ ਕਰਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਮੋੜਦੇ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਰਜ਼ਦਾਰ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਰਜ਼ਾ ਹੜੱਪੂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੋਕ ਬੇਜ਼ਮੀਨੇ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨ ਹਨ, ਦੂਸਰੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੋਕ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵੱਡੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਹਨ। (ਮਾਹਿਲ "ਸੰਸਾਰ ਵਪਾਰ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਜ਼ੱਰਈ ਸੰਕਟ" 23)

1994 ਈ: ਦੇ ਗੈਟ ਦੇ ਸਮਝੌਤੇ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਕਿਸਾਨ ਵਿਸ਼ਵ ਵਪਾਰ ਸੰਗਠਨ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਏ ਜਿਸ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਅਵਿਕਸਿਤ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਕੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਰੋਕ-ਟੋਕ ਵਪਾਰ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਆਪਣੀ ਉੱਤਮ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਪਛੜੇ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸੋਮਿਆਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਕਰ

ਰਹੇ ਹਨ। ਸੋ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਮਾਰੂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਗੰਭੀਰ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਪਾਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਕਾਰਨ ਬਹੁਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਪਛੜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਸਤਾ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਅਤੇ ਸਸਤੀ ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਮੰਡੀਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ, ਵਪਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਆੜ੍ਹਤੀਆਂ ਦੇ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੀਆ ਖੇਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ’ਤੇ ਨਵੀਆਂ ਉਦਯੋਗਿਕ ਇਕਾਈਆਂ ਵੀ ਸਥਾਪਿਤ ਦੀ ਥਾਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਉਦਯੋਗਿਕ ਇਕਾਈਆਂ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਈ। ਮੰਡੀ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣ ਨਾਲ ਕਿਸਾਨੀ ਅਨੇਕੀਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਏਕੀਕਰਨ ਵੱਲ ਧੱਕੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਕਿਸਾਨ ਕਣਕ-ਝੋਨਾ ਦੇ ਫ਼ਸਲੀ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਫਸਣ ਕਾਰਨ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਕੁੱਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਤਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਚੇਤਨ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਈ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਇਸ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਜ਼ਬਰ ਨਾਲ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸਾਨ ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ ਲਹਿਰ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਕਿਸਾਨ ਆਪਣਾ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਗੁਆਉਣ ਕਰ ਕੇ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਰਨ ਹਨ ਜਿਵੇਂ: 1. ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ, 2. ਮੌਸਮ ਦੀ ਖ਼ਰਾਬੀ ਨਾਲ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਹੋਣਾ, 3. ਫ਼ਸਲਾਂ 'ਤੇ ਅਮਰੀਕਨ ਸੁੰਡੀ, 4. ਘੁਣ ਅਤੇ ਕੀਟਾਣੂਆਂ ਦਾ ਹਮਲਾ, 5. ਬੀਜਾਂ, ਖਾਦ, ਕੀੜੇਮਾਰ ਦਵਾਈਆਂ, 6. ਤੇਲ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ, 7. ਪਾਣੀ ਦਾ ਪੱਧਰ ਨੀਵਾਂ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵੱਧ ਲਾਗਤ ਵਾਲੇ ਪੰਪਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਅਤਿਅੰਤ ਜ਼ਰੂਰਤ, 8. ਕਰਜ਼ੇ ਸਬੰਧੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ।

ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ: ੳ. ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਧੇਰੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਹਨ। ਅ. ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ੲ. ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਨੇ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਸ. ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ

ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਹ. ਇਹ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੋ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਜੇਕਰ ਅੱਜ ਪੰਜਾਬ ਕਿਸਾਨ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਪੈਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਅਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕੇ ਖੇਤੀ ਵਿਚ ਵਧ ਰਹੇ ਸੰਕਟ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਗੰਭੀਰ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਕਟ ਇਕੱਲਾ ਆਰਥਿਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਹਿਲੂ ਵੀ ਹਨ। ਇਹ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਰਸਾ ਕਾਫ਼ੀ ਜੁਝਾਰੂ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਰਗੀ ਜੁਝਾਰੂ ਸਮਝੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਰਸਤਾ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਹ ਵਰਗ ਡੂੰਘੇ ਆਰਥਿਕ-ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਘਿਰ ਗਿਆ ਹੈ। (ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ:) "ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੇਂਡੂ ਆਰਥਿਕਤਾ" 135)

ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਜਬਰ ਵਿਰੁੱਧ ਲਹਿਰ (M.A.S.R.) ਵਰਗੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਬੀੜਾ ਉਠਾਇਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅਕਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 2010 ਈ: ਵਿਚ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ 2,50,000 ਰੁਪਏ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਸ 'ਤੇ ਪੂਰੀ ਨਾ ਉੱਤਰੀ। 05-05-2005 ਈ: ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਕਿਸਾਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਨਿੱਘਰਦੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਮੁੜ ਵਸੇਬੇ ਅਤੇ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ

ਲਈ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਲਾਗੂ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਦੁਬਾਰਾ ਫਿਰ 2006 ਈ: ਵਿਚ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੜਕਾਉਣ 'ਤੇ ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਕਿਸਾਨ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਮਹਿੰਗੇ ਬੀਜ, ਕੀਟਨਾਸ਼ਕ ਅਤੇ ਨਦੀਣ ਨਾਸ਼ਕ ਦਵਾਈਆਂ ਅਤੇ ਮਹਿੰਗੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਸੰਦਾਂ ਨਾਲ ਇੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਜ਼ਾਈ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਕਰਜ਼ਾ ਮਿਲਣਾ ਹੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਘਰੇਲੂ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਟਰੈਕਟਰ ਫਾਈਨਾਂਸ (ਵਪਾਰਿਕ ਬੈਂਕਾਂ ਪਾਸੋਂ) 'ਤੇ ਲਿਆ ਮੰਡੀਆਂ ਵਿਚ ਘੱਟ ਕੀਮਤ ’ਤੇ ਮਜਬੂਰਨ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਵੇਚਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਮੱਕੜ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ 1990 ਈ: ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਪਨਪੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜਿਨਸਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਘੱਟ ਰਹੀ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਸਬੰਧੀ/ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਲਾਗਤ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਬੈਂਕ, ਆਈ. ਐਮ. ਐਫ. ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਪਾਰ ਸੰਸਥਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਦਾਰਿਆਂ ਨੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਗ਼ਰੀਬ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਦੇ ਖੇਤੀ ਸੈਕਟਰ ਨੂੰ ਤਬਾਹੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਲਿਆਂਦਾ। ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਭਾਜਪਾ 1998 ਈ: ਤੋਂ 2004 ਈ: ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਗੁਜਰਾਤ ਦੀ ਮੋਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਵੈ ਸੇਵਕ ਸੰਘ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਦੰਗੇ ਕਰਵਾ ਕੇ ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਨੂੰ ਬੜ੍ਹਾਵਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੀ ਨੀਤੀ ਛੱਡ ਕੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦਾ ਸਾਥ ਵੀ ਦਿੱਤਾ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖਿਆਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

> ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਦਯੋਗ, ਸਿੱਖਿਆ, ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਤੇ ਪਬਲਿਕ ਸੈਕਟਰ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਨਵੀਂ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਨਾਂ ’ਤੇ ਨਿੱਜੀਕਰਨ, ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਦੀ ਲੁੱਟ ਮਚਾਈ। ਸੰਸਾਰ ਬੈਂਕ, ਆਈ. ਐਮ. ਐਫ. ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਪਾਰ ਸੰਸਥਾ ਦੀਆਂ ਕਿਸਾਨ ਵਿਰੋਧੀ ਨੀਤੀਆਂ

ਅਪਣਾਉਣ ਕਾਰਨ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ 70 ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਆਤਮ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਕਰਨਾਟਕ, ਆਂਧਰਾ,ਅਤੇ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਮੋਢੀ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿਚ ਵੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। (ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਕਿਸਾਨ ਮਹਾਂ ਕੁੰਭ ਦੇ

ਬਹਾਨੇ" 53)

ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਸ਼ਨ ਕਾਰਡ ਧਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਗ਼ਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ (ਬੀ. ਪੀ. ਐਲ.) ਗ਼ਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਉੱਪਰ (ਏ. ਪੀ. ਐਲ.) ਗਰੁੱਪਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆਂ ਹੈ। ਏ. ਪੀ. ਐਲ. ਕੈਟਾਗਰੀ ਲਈ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ।

ਸੰਨ 1967 ਈ: ਤੋਂ 2018 ਈ: ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਾਰਨੀ ਰਾਹੀਂ ਸਾਮਰਾਜੀ ਲੁੱਟ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਕਰ ਕੇ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਤੁਰਿਆਂ ਹੈ।

ਲੜੀ ਨੰ:	1967 ਈ:	2006 ਈ:	2018 ਈ:
1	63 ਪੈਸੇ ਲੀਟਰ 76 ਰੁਪਏ ਕੁਵਿੰਟਲ ਕਣਕ 1 ਕਵਿੰਟਲ ਕਣਕ = 120 ਲੀਟਰ ਡੀਜ਼ਲ	32 ਰੁਪਏ ਲੀਟਰ ਡੀਜ਼ਲ 700 ਰੁਪਏ ਕੁਵਿੰਟਲ ਕਣਕ 1 ਕਵਿੰਟਲ ਕਣਕ = 21.875 ਲੀਟਰ ਡੀਜ਼ਲ	73.88 ਰੁਪਏ ਲੀਟਰ ਡੀਜ਼ਲ (ਮਿਤੀ: 9.10.2018) 1520 ਰੁਪਏ ਕੁਵਿੰਟਲ ਕਣਕ 1 ਕੁਵਿੰਟਲ ਕਣਕ = 20.57 ਲੀਟਰ ਡੀਜ਼ਲ
2	ਟਰੈਕਟਰ ਮੈਸੀ 35 ਐਚ. ਪੀ.	ਟਰੈਕਟਰ ਮੈਸੀ 35 ਐਚ. ਪੀ.	

	14,600 ਰੁਪਏ 1 ਟਰੈਕਟਰ = 195 ਕਵਿੰਟਲ ਕਣਕ	3,20,000 ਰੁਪਏ 1 ਟਰੈਕਟਰ = 457 ਕਵਿੰਟਲ ਕਣਕ	
3	ਸੀਮਿੰਟ 8 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਬੋਰੀ	ਸੀਮਿੰਟ 215 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਬੋਰੀ	315 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਬੋਰੀ
4	45 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ 1000 ਇੱਟ	2200 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ 1000 ਇੱਟ	4800 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ 1000 ਇੱਟ

ਵਿਸ਼ਵ ਵਪਾਰ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੇ ਰੇਟ/ਭਾਅ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਤੇਲ-ਬੀਜਾਂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ 1996-97 ਵਿਚ 24.4 ਮਿਲੀਅਨ ਟਨ ਤੋਂ ਘਟਾ ਕੇ 2001 ਵਿਚ 19 ਮਿਲੀਅਨ ਟਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਨਾਰੀਅਲ ਦੇ ਤੇਲ ਦੀ ਕੀਮਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਰਾਮਦ ਕਰ ਕੇ 1997 ਈ: ਵਿਚ 6825 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਕੁਇੰਟਲ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੇ ਸਤੰਬਰ 2000 ਵਿਚ 2825 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਕੁਇੰਟਲ ਹੋ ਗਈ। ਕਰਨਾਟਕ ਵਿਚ ਝੋਨੇ ਦੀ ਕੀਮਤ 2000 ਈ: ਵਿਚ 730-800 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਕੁਇੰਟਲ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੇ 2001 ਵਿਚ 400-500 ਰੁਪਏ ਤੱਕ ਡਿੱਗੀ। ਮੱਕੀ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ 750-1300 ਰੁਪਏ ਤੋਂ 350-400 ਰੁਪਏ ਤੱਕ ਡਿੱਗਿਆ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਾਲੀ ਅਤੇ ਹਰੇ ਪੱਤੇ ਵਾਲੀ ਚਾਹ, ਗੰਨਾਂ, ਦੁੱਧ ਅਤੇ ਕੇਰਲ ਵਿਚ ਰਬੜ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆ ਗਈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੇਂਡੂ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

> ਜ਼ਰਈ ਆਰਥਿਕਤਾ ਤਬਾਹ, ਕਿਸਾਨ ਬਰਬਾਦ, ਗ਼ਰੀਬੀ ਦੇ ਮਾਰੇ ਲੋਕ ਹੋਰ ਭੁੱਖੇ, ਬਹੁਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀਆਂ/ਦਲਾਲ ਆਪਣੀ 'ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਖੇਤੀ' ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਸੈਕਟਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਦੀ ਮੰਡੀ ਉੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਜਾਰੇਦਾਰਾਨਾ ਕੰਟਰੋਲ ਇਹੀ ਭਾਜਪਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨਵੀਂ ਨੀਤੀ ਦਾ

> ਸਾਰ ਤੱਤ ਹੈ। ਸੰਸਾਰੀਕਰਨ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪੇਂਡੂ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ! (ਅਰਵਿੰਦ "ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਹਮਲਾ" 117)

ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਮਾਰਚ-ਅਪ੍ਰੈਲ 2017 ਵਿਚ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ 45 ਦਿਨ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਯੰਤਰ-ਮੰਤਰ ਵਿਖੇ ਕਦੇ ਤਨ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਲਾਹ ਕੇ, ਕਦੇ ਮੂੰਹਾਂ ਵਿਚ ਮਰੇ ਹੋਏ ਚੂਹੇ ਫੜਕੇ, ਕਦੇ ਸੱਪ ਦਾ ਮਾਸ ਖਾ ਕੇ, ਕਦੇ ਆਪਣਾ ਮੂਤਰ ਆਪ ਪੀ ਕੇ ਅਤੇ ਕਦੇ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਖੋਪੜੀਆਂ ਦੀ ਮਾਲਾ ਪਾ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਕਿ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਹ ਹਾਲਤ ਕੇਵਲ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਕਰਨਾਟਕ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਹਸ਼ਰ ਵੀ ਬੇ-ਹੱਦ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਗਿਣਤੀ 1 ਤੋਂ 3 ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਹੈ ਇਹ ਠੇਕੇ 'ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਲੈ ਕੇ ਵਾਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਠੇਕਾ ਭਰਨ, ਬੀਜ ਲੈਣ, ਸੰਦ ਲੈਣ, ਦਵਾਈ ਲੈਣ ਆਦਿ ਖੇਤੀ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਜਾਂ ਮਾਈਕਰੋ ਵਿੱਤੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਕਰਜ਼ਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਮਜਬੂਰਨ ਸੂਦਖ਼ੋਰ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਵੱਸ ਪੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਸਲ ਦੀ ਪੂਰੀ ਆਮਦਨ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਕਿਸ਼ਤ ਭਰਨ ਵਿਚ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਘਰ ਦੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਲਈ ਨਵਾਂ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਰਜ਼ੇ ਦਰ ਕਰਜ਼ੇ ਦਾ ਇਹ ਕਲਹਿਣਾ ਚੱਕਰ ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਲਈ ਮੌਤ ਦਾ ਖੂਹ ਬਣ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਨਰਿੰਦਰ ਮੋਦੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਏ ਸਵੱਛ ਭਾਰਤ, ਡਿਜੀਟਲ ਇੰਡੀਆ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਖੇਤੀ ਸਿੰਜਾਈ ਯੋਜਨਾ (1 ਜੁਲਾਈ 2015 ਈ: ਨੂੰ 'ਹਰ ਖੇਤ ਨੂੰ ਪਾਣੀ', 'ਇੱਕ ਬੂੰਦ ਜ਼ਿਆਦਾ ਫ਼ਸਲ' ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਦਿੱਤਾ), ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਖੇਤੀ ਬੀਮਾ ਯੋਜਨਾ ਅਤੇ ਨੋਟ ਬੰਦੀ ਅਤੇ ਮਾਰਕੀਟਿੰਗ ਦੇ ਅਭਿਆਨਾਂ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਇਆ ਕਲਪ ਕਰਨ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿਖਾਏ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਇਸ ਨੇ ਮੌਤ ਦੇ ਖੂਹ ਕਿਨਾਰੇ ਖੜ੍ਹੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਧੱਕਾ ਮਾਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਾਵੇਰੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ 80000 ਏਕੜ ਫ਼ਸਲ ਸੋਕੇ ਨਾਲ ਤਬਾਹ

ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਸੋਕਾ ਗ੍ਰਸਤ ਐਲਾਨਣਾ ਪਿਆ। ਮ੍ਰਿਤਕ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ 3-3 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੇ ਚੈੱਕ ਦਿੱਤੇ ਪਤਾ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਸਿਰਫ਼ 17 ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਏ। ਵਰਲਡ ਬੈਂਕ ਤੋਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਾਂ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਜ਼ੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ, ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਧਨ ਦੇ ਕੁਬੇਰਾਂ ਦੇ ਢਿੱਡਾਂ 'ਚ ਜਾ ਪਏ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੱਡੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾ ਦੀ ਹਾਕਮ ਜਮਾਤ ਨਾਲ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਅਤੇ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਨਾਲ ਰਸੂਖ਼ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਰਥਿਕ-ਸਮਾਜਿਕ-ਸਿਆਸੀ ਹੈਸੀਅਤ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਲੋਕ ਸਰਕਾਰੀ/ਸਹਿਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਬਸਿਡੀਆਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਮਰੀਕਾ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਖੇਤੀ ਸਬਸਿਡੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਬਕਸਿਆਂ (ਗਰੀਨ, ਯੈਲੋ ਅਤੇ ਰੈੱਡ) ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੈੱਡ ਬਕਸੇ ਵਿਚ 10% ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਬਸਿਡੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪੈਦਾਵਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਡਾ. ਸ.ਸ. ਜੌਹਲ ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਇਸ ਲਈ 5000 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਏਕੜ ਫ਼ਸਲੀ ਚੱਕਰ ਬਦਲੀ ਲਈ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਅਮਰੀਕਾ ਪ੍ਰੋਡਕਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਰਿਟਾਇਰਮੈਂਟ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਤਹਿਤ ਫ਼ਸਲ ਬੀਜੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਖ਼ਾਲੀ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉੱਕੇ ਪੱਕੇ ਪੈਸੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਬਸਿਡੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਗਰੀਨ ਬਕਸੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ:

> ਇਹੀ ਲੋਕ ਸਹਿਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਅਦਾਰਿਆਂ 'ਤੇ ਵੀ ਕਾਬਜ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਸਹਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਜ਼ਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਕਿ ਵਿਆਜ ਦਰ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਵੱਡੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਹਿੱਸਾ ਦਰਮਿਆਨੇ ਅਤੇ ਧਨੀ ਕਿਸਾਨ ਹੜੱਪ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦਕਿ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਖੇਤ-ਮਜ਼ਦੂਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਰਜ਼ਾ ਲੋੜਾਂ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸੂਦਖ਼ੋਰਾਂ, ਆੜ੍ਹਤੀਆਂ, ਦੋਸਤਾਂ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਿਰਭਰਤਾ ਸੂਦਖ਼ੋਰ ਅਤੇ ਆੜ੍ਹਤੀਏ 'ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਆਜ 60% ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 100% ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹੀ ਹੈ ਕਰਜ਼ਾ-ਕੁੜਿੱਕੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਛੋਟਾ ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰ-ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। (ਮਾਹਿਲ "ਸੰਸਾਰ ਵਪਾਰ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਜ਼ੱਰਈ ਸੰਕਟ" 20)

ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਕਰਜ਼ਾ ਸੰਕਟ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਡੂੰਘਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਜਿਹਾ ਸੰਕਟ ਹੈ ਜੋ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਅੰਦਰ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਫ਼ਸਲ ਉੱਗਣ ਲੱਗ ਪਈ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ 75% ਵਸੋਂ ਖੇਤੀ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਝੋਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲੇ ਨੰਬਰ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਰਾਜ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਸਾਲ ਵਿਚ ਦੋ ਵਾਰ ਝੋਨਾ ਬੀਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਤਲਾਬ ਜੋ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਬਣਾਏ ਹਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮੱਛੀ ਪਾਲ਼ਨ ਲਈ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਔਰਤਾਂ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਬੱਕਰੀਆਂ ਪਾਲ਼ਨ, ਦੁੱਧ, ਪਠੋਰੇ ਆਦਿ ਵੇਚਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਅਜਿਹੀ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਕਿਸਾਨ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਹਨ ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

ਝੋਨੇ ਦੀਆਂ ਦੋ ਫ਼ਸਲਾਂ ਲੈਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਤਲਾਬਾਂ ਵਿਚ ਘਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਮੱਛੀ ਪਾਲਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਔਰਤਾਂ ਖੇਤੀ ਧੰਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬੱਕਰੀਆਂ ਆਦਿ ਵੀ ਪਾਲ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦੁੱਧ, ਮੀਟ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਰੌਂਠੇ ਆਦਿ ਵੇਚਣ ਨਾਲ ਆਮਦਨ ਦਾ ਜ਼ਰੀਆ ਵੀ ਬਣਦਾ ਹੈ।

> ਚੰਗੀ ਖੇਤੀ ਲਈ ਡੂੰਘੇ ਅਤੇ ਰਸਾਇਣ ਰਹਿਤ ਪਾਣੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ 5 ਤੋਂ 6 ਸੌ ਫੁੱਟ ਤੱਕ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਬੋਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਔਖਿਆਈ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਕਸਰ 2 ਹਾਰਸ ਪਾਵਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 4-5 ਹਾਰਸ ਪਾਵਰ ਦੇ ਇੰਜਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਾਣੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਲਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਪਲਾਸਟਿਕ ਪਾਈਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੁੰਨਟਾਈ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨੇੜੇ 5 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਏਕੜ (2 ਵਿੱਘੇ) ਮੁੱਲ ਦੱਸਦੇ ਸਨ। (ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਕਿਸਾਨ ਮਹਾਂ ਕੁੰਭ ਦੇ ਬਹਾਨੇ" 21)

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਇਸ ਸੰਕਟ ਮਈ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਦੇਹ ਵਪਾਰ/ਵੇਸਵਾਪੁਣੇ ਦਾ ਧੰਦਾ ਤੱਕ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰੂਆਂ, ਪੀਰਾਂ, ਸੰਤਾ, ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ, ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਧਰਤੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਖਪਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਤਸਵੀਰ ਬਦਲੀ ਹੋਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਧਰਤੀ ਦੀ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਵਿਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆਉਣ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਣਕ ਝੋਨੇ ਦੇ ਫ਼ਸਲੀ ਚੱਕਰ 'ਚ ਮੋਨੋਬਲਾਕ ਪੰਪਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸਬਮਰਸੀਬਲ ਪੰਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪੱਧਰ ਹੇਠਾਂ ਡਿਗਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਮਾਰੂਥਲ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਖਾਰੇ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਸੇਮ ਵਰਗੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪਾਣੀ ਦੂਜੇ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਮੁਫ਼ਤ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸਾਨੀ ਜਮਾਤ ਦੀ ਕੋਈ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ:

> ਇਸ ਸਮੇਂ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਇੱਕ ਪੱਖ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਕਿਸਾਨੀ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਲਹਿਰ ਦੀ ਵੀ ਘਾਟ ਹੈ, ਉਹ

> ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਗਵਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਤਮ-ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਵਰਗੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਵਾਪਰ ਰਹੇ ਹਨ। (ਅਮਨਪਾਲ ਕੌਰ (ਡਾ.) "ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ" 39)

ਇਨਕਲਾਬੀ ਲੀਹਾਂ 'ਤੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸਾਨੀ ਘੋਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਹੋਣੀ ਦੇ ਬਦਲਣ ਦੀ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਕ ਹਨ, 1. ਪਹਿਲਾਂ ਰਸਾਇਣਿਕ ਹਾਵੀ ਸਾਮਰਾਜੀ ਮਾਡਲ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਰੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਡਲ ਤਹਿਤ ਸੰਤੁਲਿਤ ਖਾਦਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਰਸਾਇਣਿਕ ਖਾਦਾਂ, ਨਵੇਂ ਬੀਜਾਂ, ਕੀਟ-ਨਾਸ਼ਕ ਅਤੇ ਨਦੀਣ-ਨਾਸ਼ਕ ਦਵਾਈਆਂ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਬੰਜਰ ਹੋ ਗਈ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰਸਾਇਣਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪੈਦਾਵਾਰ ਘਟਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਮਾਡਲ ਤਹਿਤ ਕੁਦਰਤੀ ਸੋਮਿਆਂ ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਕੇ ਤੁਰੰਤ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਨੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸੋਮਿਆਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹਾਈਬ੍ਰਿਡ ਬੀਜਾਂ, ਕੀੜੇ ਮਾਰ ਦਵਾਈਆਂ ਅਤੇ ਨਦੀਣ ਨਾਸ਼ਕਾਂ ਨੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਉਪਜਾਊ ਸ਼ਕਤੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੀੜਿਆਂ ਅਤੇ ਨਦੀਣਾਂ ਵਿਚ ਦਵਾਈਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਸ਼ਕਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਪਾਣੀ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਪੱਧਰ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਨੀਵਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸਗੋਂ ਕਈ ਤਹਿਆਂ ਵਿਚ ਸਬਮਰਸੀਬਲ ਮੋਟਰਾਂ ਨੇ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਜਾਬ 1960 ਈ: ਵਿਚ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਏਕੜ ਪਿੱਛੇ 16 ਟਿਊਬਵੈੱਲਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ 1990 ਈ: ਵਿਚ 77 ਟਿਊਬਵੈੱਲ ਹੋ ਗਏ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ 118 ਬਲਾਕਾਂ ਵਿਚੋਂ 60 ਬਲਾਕ ਕਾਲੇ ਹੋ ਗਏ ਭਾਵ ਪਾਣੀ ਰਹਿਤ ਹੋ ਗਏ। 34 ਬਲਾਕ ਭੂਰੇ ਹੋ ਗਏ ਭਾਵ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਸਹੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਘੱਟ ਹੈ। 22 ਬਲਾਕਾਂ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਦੀ ਕੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਇਸ ਪਾਣੀ ਦੇ ਡਿਗਦੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਸਿੰਜਾਈ ਲਈ ਵਰਤਣ ਲਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸਬਮਰਸੀਬਲ ਮੋਟਰਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਉਣਾ ਪਿਆ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਲਾਗਤ ਵਧਣ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਭੂਮੀ ਜ਼ਹਿਰੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਪੈਦਾਵਾਰ ਘਟਣ ਲੱਗੀ। ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਖ਼ਰਚ ਕਰਨ ਤੋਂ

ਅਸਮਰਥ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਕਿਸਾਨ ਖ਼ਰਚ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਕਰਜ਼ਾ ਚੁੱਕ ਕੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਮਾਡਲ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਤਿੱਖੀਆਂ ਬਹਿਸਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਕੁਦਰਤੀ ਸਰੋਤਾ (ਮਿੱਟੀ, ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ) ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਿਸ਼ਵ ਵਪਾਰ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਤੇਲਾ ਨੂੰ ਕੋਟਾ-ਮੁਕਤ ਕਰ ਕੇ ਤੇਲ ਬੀਜਾਂ ਨੂੰ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਰੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਵੇਂ: ਸੂਰਜ ਮੁਖੀ ਦੀ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਕੀਮਤ 1150 ਰੁਪਏ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ 700 ਤੋਂ 750 ਰੁਪਏ ਤੱਕ ਪ੍ਰਤੀ ਕੁਇੰਟਲ ਵਿਕੀ, ਖੰਡ ਮਿੱਲਾਂ ਦੇ ਰੁਕਣ ਨਾਲ ਗੰਨੇ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਆਲੂਆਂ ਅਤੇ ਕਪਾਹ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਹੋਈ। ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਅੰਗੂਰਾਂ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਪੁੱਟਣੇ ਪਏ। ਜਿਸ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਹਾਸ਼ੀਆ ਗ੍ਰਸਤ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। 1947 ਈ: ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 2000 ਈ: ਵਿਚ ਕੌਮੀ ਖੇਤੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਦਰਾਂ ਪੰਨਿਆਂ ਦੇ ਇਸ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਵਿਚ 'ਸਤਰੰਗੀ ਇਨਕਲਾਬ' ਦਾ ਮੋਹਰੀ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਬਰਾਮਦ ਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਭਾਰਤੀ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਘਾਤਕ ਮੁਹਿੰਮ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਉਹ ਖੇਤੀ/ਜੰਗਲੀ ਜਿਨਸਾਂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵੇਚਣ ਲਈ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤਿਆਰ ਬੈਠੇ ਹਨ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹ ਸਥਾਨਿਕ ਜਿਨਸ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਨੱਪਣ ਅਤੇ ਸਸਤੀਆਂ ਖੇਤੀ ਜਿਨਸਾਂ ਦੀ ਦਰਾਮਦ ਕਰ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਡੰਪ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਸਬਸਿਡੀਆਂ ਦੇਣ ਦੇ ਨਾਲ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਸੇਵਕ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਬਸਿਡੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲਾਭ ਖੋਹਣ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉਤਪਾਦਕਾਂ ਨੂੰ ਘਾਟਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖੇਤੀ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਨਅਤ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਖੜੋਤ ਆਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ/ਮਜ਼ਦੂਰ

ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਕੇ ਧਨੀ/ਅਮੀਰ/ਆੜ੍ਹਤੀਏ/ਬੁਰਜ਼ੂਆ ਵਰਗ ਦੁਆਰਾ ਵਿਛਾਏ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਕਰਜ਼ਾਈ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਦ ਇਹ ਕਰਜ਼ ਦਾ ਨਿਵਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.3. ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾ

1.3.1. ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾ

ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਇੱਕ ਸਥਾਪਿਤ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਲਈ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਨਾਵਲ, ਨਾਟਕ, ਲੇਖ, ਅਤੇ ਦੋ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀਆਂ ਰਚ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਪਾਈਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਵਿਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਵਜੋਂ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਬਣਾਇਆ।

ਅਣਖੀ ਦਾ ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਧੌਲ਼ਾ ਵਿਖੇ 28 ਅਗਸਤ 1932 ਈ: ਨੂੰ ਪੰਡਿਤ ਇੰਦਰ ਰਾਮ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਸੋਧਾਂ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨਾਭਾ ਰਿਆਸਤ, ਨਜਮਤ ਫੂਲ ਅਤੇ ਤਹਿਸੀਲ ਤੇ ਥਾਣਾ ਧਨੌਲਾ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਦੇਸੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਟੁੱਟ ਗਈਆਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਇਹਨਾਂ ਅੱਠਾਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ 'ਪੈਪਸੂ' (ਪਟਿਆਲਾ ਐਂਡ ਈਸਟ ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟਸ ਯੂਨੀਅਨ) ਬਣਨ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਪਿੰਡ ਬਰਨਾਲਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਪੈਪਸੂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਬਰਨਾਲਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਟੁੱਟਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫੂਲ ਤਹਿਸੀਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਬਠਿੰਡਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਇਹ ਪਿੰਡ ਸੰਗਰੂਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਅਣਖੀ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਭੈਣ ਭਰਾ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੱਤ ਮੁੰਡੇ ਅਤੇ ਪੰਜ ਕੁੜੀਆਂ ਸਨ। ਅਣਖੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਕੋਲ 70 ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਪਿਤਾ ਦੇ ਅੜੀਅਲ ਰਵੱਈਏ ਕਾਰਨ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਮੂੰਹੀਂ ਵੇਚਣੀ ਪਈ। ਉਸ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਸਨ। ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਹਾਊਮੈਵਾਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਪੰਡਿਤ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜੱਟ ਅਖਵਾ ਕੇ

ਖ਼ੁਸ਼ ਸੀ, ਜਜਮਾਨੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਕੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਬਚਪਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਡੁੱਲ੍ਹਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸੁਭਾਅ ਬਹੁਤ ਜਿਦੀ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਸੀ, ਪੇਂਡੂ ਸ਼ਬਦ, ਪੇਂਡੂ ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜ, ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਅਥਾਹ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਣਖੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਸਿੱਖਿਆ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਚੰਨਣ ਦੀ ਕਰਤਾਰੋਂ ਦੀ ਉਂਗਲ ਵੱਢੀ ਗਈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸ਼ਰਾਰਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਹਲ਼ ਨੂੰ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਮਰਵਾ ਲਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਬੇਹੋਸ਼ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਾਂ ਫਿਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਰਾਰਤਾਂ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆਕੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਪਸ਼ੂ ਚਾਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ, ਲੇਖਕ ਨੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਅਫ਼ੀਮ ਖਾ ਲਈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪੂਰੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਬਦਨਾਮੀ ਵੀ ਹੋਈ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਅੱਕ ਕੇ ਮਾਂ ਨੇ ਸਕੂਲ ਭੇਜਣ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਪਹਿਲੀ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਅਣਖੀ ਨੂੰ ਭੇਜਣ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ 9 ਸਾਲ ਸੀ। ਛੇਤੀ ਨੂੰਹ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਮਾਂ ਨੇ ਦੂਸਰੀ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਸੋਮਾ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫਿਰ ਭਾਗਵੰਤੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦੁਬਾਰਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਗਵਤੀ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਬਿਮਾਰ ਹੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੋਭਾ ਉਸ ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਪਤਨੀ ਬਣੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਬਰਨਾਲੇ ਵਿਖੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨੇਹਪਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਪਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਧੀ ਆਰਤੀ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਚੇਤ ਰਾਮ (ਚੇਤੂ) ਅਤੇ ਸਦੀਕ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਦੇ। ਚੇਤ ਰਾਮ ਕਿੱਸੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਥਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਦੀਕ ਮਰਾਸੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਵਧੀਆ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਗਾਉਂਦਾ ਸੀ।

ਅਣਖੀ ਬਰਨਾਲੇ ਵਿਖੇ ਸਾਹਿਤ ਚੋਰੀ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਪੜ੍ਹਨ ਪ੍ਰਤੀ ਤੜਫ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਕ ਮਾਰਕੰਡਾ ਗੋਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕੱਟੜ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਪੱਤਰ ਦੀ ਛਪਾਈ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਬਿਮਲਾ ਤਖ਼ੱਲਸ ਕਰ ਲਿਆ।

ਅਣਖੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਹੰਡਿਆਇਆ ਅਤੇ ਰੂੜੇਕੇ ਕਲਾਂ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੋਸਤ ਸ. ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਧੌਲ਼ਾ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣ ਗਿਆ ਤਦ ਅਣਖੀ ਨੇ ਪਟਿਆਲੇ ਆ ਕੇ ਮਹਿੰਦਰਾ ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਐਫ. ਏ. ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਮਾਪੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਉਤਰਾਅ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਆਏ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਫਿਰ ਵੀ ਲਗਾਤਾਰ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਛੱਡ ਖੇਤੀ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਤਾਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜ ਪਾਸ ਕਰ ਕੇ ਪਟਵਾਰੀ ਲੱਗ ਜਾਵਾ ਕਿਉਂਕਿ ਪਟਵਾਰੀ ਨੂੰ ਲੋਕ ਝੁਕ-ਝੁਕ ਸਲਾਮਾਂ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਤੋਹਫ਼ੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਐਫ. ਏ ਕਰ ਕੇ ਘਰ ਆ ਕੇ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਦੋ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਖੇਤੀ ਹੁਣ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਵਾਲਾ ਧੰਦਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਉਹ 1953 ਈ: ਵਿਚ ਐਫ ਏ., ਅਤੇ 1956 ਈ: ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਕਰ ਕੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਤੇ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗਿਆਨੀ, ਬੀ.ਏ. (1960 ਈ.) ਐਮ.ਏ. (1963 ਈ:) ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਪਾਸ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੀਐਚ. ਡੀ. ਲਈ ਥੀਸਿਸ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਕਾਰਨ 1976 ਈ: ਨੂੰ ਧੌਲ਼ਾ ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਕੇ ਬਰਨਾਲੇ ਆ ਵਸਿਆਂ। 1990 ਈ: ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਿਆ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਹਿਤ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕਾਰਜ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਛੋਟੇ ਬੇਟੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਪਾਲ ਦਾ ਜਨਮ ਦਿਨ ਸੀ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਸਾਰ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਰੋਟੀ ਖਾਧੀ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਦਸ ਕ ਵਜੇ ਤਬੀਅਤ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਗਈ, ਉਲਟੀ ਆਈ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਅੰਤਿਮ ਸਵਾਸ ਲਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ 78 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ।

ਅਣਖੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਵਡਮੁੱਲੀ ਦੇਣ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਨਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮਹਿੰਦਰਾ ਕਾਲਜ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਮੇਂ ਉੱਥੇ ਦੇ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਿਆ ਅਤੇ ਪਹਿਲਾ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦੇ ਹੱਥੋ ਇੱਕ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਅਤੇ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਇਨਾਮੀ ਕੱਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲੋਂ

1979 ਈ: ਵਿਚ 'ਸੁਲਗਦੀ-ਰਾਤ' ਲਈ 2500 ਰੁਪਏ ਦਾ ਇਨਾਮ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਪੁਰਸਕਾਰ, 1983 ਈ: ਵਿਚ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ ਟਰੱਸਟ ਢੁੱਡੀਕੇ ਵੱਲੋਂ 3100 ਰੁਪਏ ਦਾ ਇਨਾਮ, ਕੋਠੇ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 1986 ਈ: ਵਿਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਪੁਰਸਕਾਰ, 1987 ਈ: ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਅਵਾਰਡ 'ਕੋਠੇ ਖੜਕ ਸਿੰਘ' ਲਈ, ਇਸੇ ਹੀ ਨਾਵਲ ਤੇ 1988 ਈ: ਵਿਚ 10000 ਰੁਪਏ ਦਾ ਦਿਲੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਅਵਾਰਡ ਅਤੇ 1989 ਈ: ਵਿਚ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ 'ਮਲੇ-ਝਾੜੀਆਂ' ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਤੋਂ ਸਨਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ ਦੁਆਰਾ 1987 ਈ: ਵਿਚ 'ਕੋਠੇ ਖੜਕ ਸਿੰਘ' ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ (ਲੁਧਿਆਣਾ) ਦੁਆਰਾ 1992 ਈ: ਵਿਚ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ ਅਵਾਰਡ ਅਤੇ ਸਰਬ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦਾ ਅਵਾਰਡ 2009 ਈ: ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਭਾਰਤੀਯ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰੀਸ਼ਦ ਕਲਕੱਤਾ ਦੁਆਰਾ ਗਿਆਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਦਾ ਇਨਾਮ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਹਿਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤਕ ਕੈਰੀਅਰ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਰੋਤ ਪਿੰਡ ਧੌਲ਼ਾ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਪਾਤਰ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਹਿੱਤਿਕ ਜੀਵਨ 'ਚੰਦਾ ਚੌਕੀ ਦਾ ਦਸ ਇਹ ਭਰਨ ਕਿੱਥੋਂ' ਕਵਿਤਾ ਲਿਖ ਕੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਹਿਤ ਲਈ 15 ਨਾਵਲ, 12 ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, 2 ਵਾਰਤਕ ਪੁਸਤਕਾਂ, 5 ਕਵਿਤਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਲਿਖੇ। ਪ੍ਰੋ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀ ਨੰਦੂ ਲਿਖੀ ਜੋ 'ਪੰਜ ਦਰਿਆ' ਮਾਸਿਕ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ। 1970 ਈ: ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਵਲ 'ਪਰਦਾ ਅਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀ' ਲਿਖਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 50 ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਝੋਲੀ ਪਾਈਆਂ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ’ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਐਮ. ਫਿਲ. ਅਤੇ ਪੀਐਚ. ਡੀ. ਦੇ ਥੀਸਿਸ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ

ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਉਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਗੇਲੋ' 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਫ਼ਿਲਮ ਬਣਾ ਕੇ 5 ਅਗਸਤ 2016 ਈ: ਨੂੰ ਰਿਲੀਜ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਟਰੱਸਟ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ 10 ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ।

ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ

1. ਸੁੱਤਾ ਨਾਗ,
2. ਕੱਚਾ ਧਾਗਾ,
3. ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੌਤ,
4. ਟੀਸੀ ਦਾ ਬੇਰ,
5. ਖਾਰਾ ਦੁੱਧ,
6. ਅੱਧਾ ਆਦਮੀ,
7. ਗੇਲੋ,
8. ਕਦੋਂ ਪਰਤਣਗੇ,
9. ਕਿੱਧਰ ਜਾਵਾ,
10. ਛੱਡ ਕੇ ਨਾ ਜਾ

ਨਾਵਲ

1. ਪਰਦਾ ਅਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀ
2. ਢਿੱਡ ਦੀ ਆਦਰ
3. ਜਿਨਿ ਸਿਰ ਸੋਹਿਨ ਪੱਟੀਆਂ
4. ਕੋਠੇ ਖੜਕ ਸਿੰਘ
5. ਪਰਤਾਪੀ
6. ਸਰਦਾਰੋ

7. ਹਮੀਰਗੜ੍ਹ

8. ਜੱਸੀ ਸਰਪੰਚ

9. ਅੱਥਰਾ ਦਾਦੂ

10. ਸਲਫ਼ਾਸ

11. ਬਾਰਾਂ ਤਾਲੀ

12. ਗੇਲੋ

13. ਕਣਕਾਂ ਦਾ ਕਤਲਾਮ

14. ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਢਾਬ

15. ਕੈਦਣ

16. ਭੀਮਾ

ਬਾਲ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ

ਗੁੜ੍ਹਤੀ

ਨਿਬੰਧ

ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਨਿਰਮਾਤਾ

ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀਆਂ

1. ਮਲ੍ਹੇ-ਝਾੜੀਆਂ

2. ਆਪਣੀ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਰੁੱਖ

3. ਪੈਂਡਾ

4. ਮੇਰੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸਵੈ ਜੀਵਨੀ

1.3.2. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਸੰਸਾਰ

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹਸਤਾਖ਼ਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਧਵਾ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਹਾਂ ਕਾਵਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਵਲ-ਜਗਤ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਕਲ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਖੜੋਤ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਨਿਰੰਤਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਉਹੀ ਕੁੱਝ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਖਿਆਂ, ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ, ਪੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਜੀਵਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅੰਦਰ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਧਵਾ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਇੱਕ ਨਾਵਲਕਾਰ ਵਜੋਂ ਹੋਈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇੰਨੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈਆਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਉਪਨਾਮ ਵਜੋਂ ਜੁੜ ਗਈਆਂ। ਜਿਵੇਂ: ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਸੜਕਨਾਮਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਹ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸੜਕਨਾਮਾ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ 'ਲਾਲ ਬੱਤੀ' ਨਾਵਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਲਾਲ ਬੱਤੀ, ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ 'ਅੰਨਦਾਤਾ' ਨਾਵਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਅੰਨਦਾਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਕਿੱਤਾ ਖੇਤੀ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿੱਤਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ, ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣੀਆਂ। ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਦੌਰਾਨ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ, ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਪ੍ਰੋ: ਕਿਰਪਾਲ ਸਾਗਰ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ।

ਜਨਮ

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਮੋਗਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਚੰਦ ਨਵਾਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਕੈਰੀਅਰ ਇੱਕ ਅਧਿਆਪਕ ਵਜੋਂ ਮੁਕਤਸਰ ਏਰੀਏ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼

ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਸਮੁੱਚੀ ਧਰਤੀ/ਲੋਕਾਈ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋ ਜਾਣ ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਦੌਰ ਦੇ ਨੈਨੋ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਖੋਜਾਂ, ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ, ਮੋਬਾਈਲ-ਫ਼ੋਨ, ਇੰਟਰਨੈੱਟ, ਟੀ.ਵੀ. ਚੈਨਲ, ਸੈਟੇਲਾਈਟ, ਅਖ਼ਬਾਰ, ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੂਚਨਾ ਵਿਸਫੋਟ ਨੇ ਸਮੁੱਚੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਗਲੋਬਲ ਪਿੰਡ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ 'ਸੂਚਨਾ ਵਿਸਫੋਟ' ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ 1990 ਈ: ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਅਖੌਤੀ 'ਸਵਦੇਸ਼ੀ' ਅਤੇ 'ਅਖੌਤੀ ਸਮਾਜਵਾਦ' ਫ਼ੇਲ੍ਹ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕੁੱਝ ਗਿਣੇ ਚੁਣੇ ਸਿਆਸੀ ਘਰਾਣੇ, ਉਦਯੋਗਪਤੀ, ਵਪਾਰੀ ਘਰਾਣੇ ਹੀ ਅਮੀਰ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੀਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਵਤਖ਼ੋਰੀ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਅਤੇ ਬਲੈਕ ਮਾਰਕੀਟ ਨਾਲ ਦੇਸ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਤੇ ਇੰਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਕਿ ਗ਼ਰੀਬ ਭਾਰਤ, ਅਮੀਰ ਇੰਡੀਆ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋਣ ਦੇ ਖੋਖਲੇ ਦਿਖਾਵੇ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੰਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਹਾਲਤ ਕਾਰਨ ਗ਼ਰੀਬ/ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ/ਮਜ਼ਦੂਰ ਦੀ ਅਮੀਰਾਂ ਅਤੇ ਬਹੁਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਹੋਈ ਬੁਰੀ ਹਾਲਤ ਵਿਪਰੀਤ ਆਰਥਿਕ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਆਵਾਜ਼ ਤਾਂ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਨਾਲ 1990-1991 ਈ: ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਇਹ ਧਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਘਾਣ ਹੋਇਆ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਆਰਥਿਕ ਸੁਧਾਰਾਂ ਲਈ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੇਕਾਂ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਗਏ। ਰਾਜ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਖੇਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਖੇਤੀ ਲਈ ਬਿਜਲੀ ਅਤੇ

ਸਿੰਜਾਈ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਮੁਫ਼ਤ ਦੇ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁੱਠਾ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਲਾਭ ਵੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਧਨੀ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਇਆ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ 'ਜੌਹਲ ਕਮੇਟੀ' ਦਾ ਗਠਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਠੋਸ ਹੱਲ ਨਾ ਹੋਇਆ ਸਗੋਂ ਸਹਿਕਾਰੀ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਪਾਤੜਾਂ, ਬੁਢਲਾਡਾ, ਅਮਲੋਹ ਅਤੇ ਭੋਗਪੁਰ ਦੀਆਂ ਗੰਨਾ ਅਤੇ ਧਾਗਾ ਮਿੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰ ਨੂੰ ਕੌਡੀਆਂ ਦੇ ਭਾਅ ਵੇਚ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਅਨੇਕੀਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਏਕੀਕਰਨ (ਕਣਕ-ਝੋਨਾ) ਵੱਲ ਝੁਕ ਗਈ। ਕਪਾਹ ਅਤੇ ਨਰਮਾ ਸੇਮ, ਘਟੀਆ ਸਪਰੇਹਾਂ ਕਾਰਨ ਬੀਜਣੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਖੰਡ ਮਿੱਲਾਂ ਬੰਦ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਬੀਜਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਖ਼ਰਚੇ ਵੱਧ ਗਏ, ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਿਸਾਨ ਕਰਜ਼ਾਈ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਹੀ ਗਹਿਣੇ/ਬੈਅ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਬੈਂਕਾਂ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਇੰਨਾ ਵੱਧ ਗਿਆ ਕਿ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਰਸਤਾ ਵੀ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰਕਸ਼ੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਧਾ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਬਿੰਬ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਾਂ:

ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ

ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵੱਡੀਆਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਨੂੰ ਹੜੱਪਣਾ, ਰੇਹਾਂ-ਸਪਰੇਹਾਂ, ਸ਼ਰੀਕੇਬਾਜ਼ੀ, ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਕਤਲਾਂ, ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਭੂਮੀਵਾਨ ਤੋਂ ਭੂਮੀਹੀਣ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਵਿਆਹਾਂ ਦੀ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਅੰਨਦਾਤੇ ਤੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ਕੰਮੀ ਕਮੀਣ

ਬਣਨਾ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਬਣੇ ਲੇਬਰ ਚੌਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸ਼ਰੀਕ ਦੇ ਘਰ ਸੀਰੀ ਲੱਗਣਾ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਕੁਸ਼ਲ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਨਾ ਹੋਣ ਆਦਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦੀ ਯਥਾਰਥਕ ਤਸਵੀਰਕਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ 'ਸੁਲਗਦੀ ਰਾਤ' ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਕਿਸਾਨ ਗੁਰਨਾਮ ਦੀ ਕਥਾ ਹੈ ਜੋ ਭੂਮੀਵਾਨ ਤੋਂ ਭੂਮੀਹੀਣ, ਵਧੀਆ ਘਰ ਤੋਂ ਉੱਜੜੇ ਘਰ, ਸੁਖੀ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਦਿਨਾਂ, ਸੁਗੰਧਾਂ ਭਰੇ ਸਾਹਾਂ ਤੋਂ ਹਉਕੇ ਹਾਵਿਆਂ ਤੱਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਤਹਿ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦੇਸ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਦੇਸ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ ਲਈ ਹੋਈ ਕਤਲੋਗਾਰਤ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦੁਖਾਂਤ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਹਥਿਆਉਣ ਤੋਂ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਹਰਨਾਮ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਪਾਖਰ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਗੁਰਨਾਮ ਤੋਂ ਚੋਰੀ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਕਰਵਾ ਲੈਣਾ, ਚਚੇਰੀ ਭੈਣ ਗੁਰੋਂ, ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਵਰਿਆਮ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਦੱਬ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਪਨਪਿਆ ਵਿਰੋਧ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੀਆਂ ਚਲਾਕੀਆਂ ਤੇ ਕਮੀਨੇਪਣ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧਨ ਇਕੱਤਰ ਕਰ ਕੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਸ਼ੱਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵੱਡਾ ਕਿਸਾਨ ਉਜਾਗਰ ਆਪਣੀ ਚਲਾਕੀਆਂ ਨਾਲ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਵਰਿਆਮ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਵਰਿਆਮ ਦਾ ਵਾਰਿਸ ਗੁਰਨਾਮ ਹੁਣ ਭੂਮੀਹੀਣ ਹੋ ਕੇ ਸੀਰੀ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਤਲ ਕੇਸ ਵਿਚ ਦੋਨੋਂ ਪਰਿਵਾਰ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਗੁਆ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਗਹਿਣੇ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਤਲ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਤੇ ਦੋਵਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੇ ਅੰਨ੍ਹਾ ਖ਼ਰਚ ਕੀਤਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਕੁੱਝ ਕੁ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਵਾਸ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ:

> ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਵੀਹ ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਹੋ ਗਈ। ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਹੀ ਨਿਰਾਸ਼ ਸਨ। ਤਾਈ ਦਾ ਧੜਾ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ- "ਜੇ ਫਾਂਸੀ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ, ਸੁਆਦ ਤਾਂ ਫੇਰ ਔਂਦਾ।"

ਸਾਡਾ ਧੜਾ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ-"ਵੀਹ ਸਾਲੀ ਜੇ ਨਾ ਹੁੰਦੀ, ਬਰੀ ਹੁੰਦਾ। ਫੇਰ ਬਣਦੀ ਗੱਲ।

(ਅਣਖੀ "ਸੁਲਗਦੀ ਰਾਤ" 79)

ਮਾਰਕਸੀ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਦਾ ਤਕਨੀਕੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਹਿਮ ਪੱਖ ਦਵੰਦਵਾਦੀ ਪਦਾਰਥਵਾਦ ਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਅਨੁਸਾਰ ਧਨੀ/ਅਮੀਰ/ਸ਼ੋਸ਼ਕ/ਬੁਰਜ਼ੂਆ ਵਰਗ ਦੁਆਰਾ ਨਿਮਨ/ਗ਼ਰੀਬ/ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ/ਪ੍ਰੋਲਤਾਰੀ ਵਰਗ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ/ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। 'ਕਣਕਾਂ ਦਾ ਕਤਲਾਮ' ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਨਿੱਘਰਦੀ ਆਰਥਿਕ ਦਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਮਾਇਨੇਖੇਜ਼ ਬਿੰਬ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਆ ਕੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ/ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਖੋਹ ਕੇ ਹੜੱਪਣ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਕੰਮ ਦੇਣ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿਖਾ ਕੇ ਲੁੱਟਣ ਨੂੰ ਇਸ ਗਲਪ ਕਥਾ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਫ਼ੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਕੱਸੀ ਤੋਂ ਪਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਮੁਲਕ ਰਾਜ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੀ ਐਕਵਾਇਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰਚੰਦ ਦਾ ਫ਼ੌਜੀ ਪਿਉ ਮੱਖਣ ਆਪਣੀ ਕਰੜੀ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰੀ ਇਕੱਤਰ ਪੂੰਜੀ ਨਾਲ ਸੱਤ ਕਿੱਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਖ਼ਰੀਦ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਹੀਯੋਗ ਤਾਂ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਕਪੂਰਥਲੇ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਲਗਾਈ ਫ਼ੈਕਟਰੀ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਤਬਾਹ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪੇਂਡੂ ਕਿਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਜ਼ਮੀਨ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜੱਟ ਤਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲ ਹੀ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ ਜ਼ਮੀਨ ਗਈ ਜੱਟ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਜੱਟ ਨੂੰ ਤਾਂ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਹਰਚੰਦ ਨੂੰ ਜੋਗੇ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵੀ ਛੁੱਟਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅੱਗੇ ਵੀ ਕੋਈ

ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਰੱਖੀ ਮੱਝ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁੱਧ ਨੂੰ ਵੇਚ ਉਹ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

> ਕਦੇ ਇਹ ਮੈਸ੍ਹ ਹਥਣੀ ਜਿਹੀ ਸੀ। ਪਿੰਡਾਂ ਥੱਲ-ਥੱਲ ਕਰਦਾ। ਮਿਜ਼ਾਜ ਨਾਲ ਤੁਰਦੀ। ਮਾੜੇ ਕੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨੱਕ ਮਾਰਦੀ। ਹੁਣ ਇਹ ਉਹੀ ਮੱਝ ਸੀ, ਜੋ ਸੁੱਕ ਕੇ ਤਾਂਬੜ ਬਣੀ ਪਈ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਥੱਲੇ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿੰਨਾ ਦੁੱਧ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਖਲ-ਵੜੇਵੇਂ ਕਿੱਥੇ ਚਾਰਦਾ ਸੀ, ਤੂੜੀ ਵਿਚ ਆਟੇ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸੰਨ੍ਹੀ ਕਰਦਾ। ਮੱਝ ਲਈ ਹਰਾ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੱਚ ਹੈ, ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਗਿੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਤੋਂ ਪਛਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਘਰ ਵਿਚ ਸੁੱਕੀ-ਸੜੀ ਲੰਡੀ ਜਿਹੀ ਮੱਝ ਖੁਰਲੀ ਉੱਤੇ ਭੁੱਖੀ-ਭਾਣੀ ਖੜੀ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਦਸ਼ਾ ਵੀ ਲੰਡੂ ਜਿਹੀ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। (ਅਣਖੀ "ਕਣਕਾਂ ਦਾ ਕਤਲਾਮ" 67)

ਘਰ ਦੀ ਮਾੜੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜੁਆਨ ਦਿਹਾੜੀਦਾਰ ਕਾਮੇ ਬਣ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਲੇਬਰ ਚੌਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਕਟ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਾ ਹੋਣ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਪਰਵੀਨ ਇੰਡਸਟਰੀਜ਼ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਅਕਵਾਇਰ ਕਰਨ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਦਿਹਾੜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਸਵੇਰੇ ਲੇਬਰ ਚੌਕ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਬਿਨ ਦਿਹਾੜੀ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਵੀ ਮੁੜਨਾ ਪੈਂਦਾ।

ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਵੀ ਤਨਖ਼ਾਹਾਂ ਤੇ ਸਬਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਖ਼ਰਚ ਵੀ ਤਨਖ਼ਾਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਚਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਯਥਾਰਥ 'ਢਿੱਡ ਦੀ ਆਂਦਰ' ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਕੂਲ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕਾ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਤਨਖ਼ਾਹ ਤੇ ਹੀ ਸਬਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆ ਤੋਂ ਘਰੋ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਮੰਗਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਟਿਊਸ਼ਨ ਪੜਾ ਕੇ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ

ਕਮਾਈ ਕਰਨ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਮੁੰਡੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਹੋਣ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਬਚਾ ਸਕਣਗੇ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜਗਦੀਪ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ 'ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਢਾਬ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖੇਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਰੀਦਣ ਵੇਚਣ ਦਾ ਵਪਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਰਹੇ। ਮੈਂਗਲ ਵਰਗੇ ਕਿਸਾਨ ਦਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਟੁੱਟਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਕਾਰਨ ਵਿਆਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਜਬੂਰੀ ਵੱਸ ਨਿਮਨ-ਜਾਤ ਬਾਜ਼ੀਗਰ ਦੀ ਸਰਦਾਰੋ ਨੂੰ ਕੱਢ ਕੇ ਲਿਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਦੁੱਲਾ ਬਾਜ਼ੀਗਰ ਵੀ ਊਠਾਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੋਨੋਂ ਮੁੰਡੇ ਚੰਨੂ ਅਤੇ ਖੱਡੂ ਵੀ ਆਪਣਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਮਸਾਂ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂਗਲ ਵੀ ਦੁੱਧ ਦਾ ਧੰਦਾ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ 'ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਢਾਬ' ਦੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਅਤੇ 'ਹਮੀਰਗੜ੍ਹ' ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਅਹੰ ਕਾਰਨ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਛੜਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਾਮ ਅਤੇ ਸ਼ਿਆਮ ਦੇ ਪਿਤਾ ਗੁਰਮੇਲ ਆਪਣੀ ਅੜੀ ਕਾਰਨ ਸੰਤੇ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਸ ਕੇਸ ਵਿਚ ਫਾਂਸੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਕੀਤੇ ਅੰਨ੍ਹਾ ਖ਼ਰਚ ਕਾਰਨ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਵਿਚ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਗੁਰਮੇਲ ਰਾਮ ਅਤੇ ਸ਼ਿਆਮ ਨਾਲ ਝਗੜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਰਾਮ ਸਾਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਿਆਮ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਘਰ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਖ਼ਾਤਰ ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਜਲ ਕੁਰ ਵਾਗ ਆਪਣੇ ਦਿਉਰਾਂ/ਜੇਠਾਂ ਨਾਲ ਨਜਾਇਜ਼ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮੌਜੂਦਾ ਦੌਰ ਵਿਚ ਜੱਟ ਆਪਣੀ ਅਹੰ ਕਾਰਨ ਵੀ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਅਕਸਰ ਹੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਵਾਰੀ, ਵੱਟਾਂ, ਖਾਲਾ ਅਤੇ ਰਸਤਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਅਕਸਰ ਹੀ ਝਗੜੇ

ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਝਗੜੇ ਸਾਧਾਰਨ ਗੱਲ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਕਤਲਾਂ ਤੱਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਤਹਿ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੋਵਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦਾ ਜਾਨੀ ਅਤੇ ਮਾਲੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਮ ਅਤੇ ਸ਼ਿਆਮ ਦਾ ਚਾਚਾ ਗੁਰਮੇਲ ਬੜੇ ਹੀ ਤੱਤੇ/ਖਰਬੇ ਸੁਭਾਉ ਦਾ ਜੱਟ ਹੈ ਆਪਣੇ ਖੇਤ ਦੇ ਗੁਆਂਢੀ ਸੰਤੇ ਨਾਲ ਖੇਤ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਵੱਟ ਪਿੱਛੇ ਖਹਿਬਾਜ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕਿੱਕਰ ਲਈ ਹੋਈ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਗੁਰਮੇਲ ਵੱਲੋਂ ਸੰਤੇ ਦਾ ਕਤਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਕਿੱਕਰ ਦਾ ਅਸਲ ਹੱਕਦਾਰ ਗੁਰਮੇਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਤਾ ਇਸ ਨੂੰ ਹਥਿਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਗੁਰਮੇਲ ਕਿੱਕਰ ਨੂੰ ਵੇਚ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਚੁੱਕਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅੱਖੜ ਜੱਟ ਗੁਰਮੇਲ ਦੀ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਠੇਸ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਕਿੱਕਰ ਤੇ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਸਮਝਦਾ ਹੋਇਆ ਗੁਰਮੇਲ ਸੰਤੇ 'ਤੇ ਗੰਡਾਸੇ ਦਾ ਵਾਰ ਕਰ ਕੇ ਕਤਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮੇਲ ਦੇ ਇਸ ਕਾਰੇ ਕਾਰਨ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਡੂੰਘੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮੇਲ ਦੇ ਜੇਲ੍ਹ ਜਾਣ, ਰਾਮ ਦੇ ਸਾਧ ਹੋਣ ਅਤੇ ਸ਼ਿਆਮ ਦੇ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਘਰ ਦੀ ਆਮਦਨ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਮੇਲ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਪਰਿਵਾਰ ਆਪਣੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪੈਸੇ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਵਿਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਮੇਲ ਨੂੰ ਵੀ ਦਸ ਸਾਲ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਤੇ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਵੀ ਗੁਰਮੇਲ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਕਰਵਾਉਣ ਬਹੁਤ ਪੈਸੇ ਖ਼ਰਚ ਕਰਨ ਕਾਰਨ ਕਰਜ਼ਾਈ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਸ਼ਿਆਮ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਪੈਸੇ ਸਦਕਾ ਗਹਿਣੇ ਪਈ ਜ਼ਮੀਨ ਛੁਡਵਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਇਹ ਵੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਆਮ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਹੋਰ ਬੈਅ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਖਹਿੜਾ ਛੁੱਟਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੀ ਭਲਾਈ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਗੁਰਮੇਲ ਦਾ ਅੜਬ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਜੱਟ ਦੀ ਹਉਮੈ ਵਾਲੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਗਹਿਰੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

> ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਜਲ ਕੁਰ ਨੇ ਦੋ ਕਿੱਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਗਹਿਣੇ ਧਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਹੋਰ ਕੀ ਕਰਦੀ ਉਹ ? ਕਿੱਥੋਂ ਆਉਂਦੇ ਪੈਸੇ ਹੋਰ ਕਿਧਰੋਂ ? ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਤਾਂ ਲੱਗੋ-ਲੱਗ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਦੋ ਸਾਲ ਬਠਿੰਡੇ ਲਗਦੇ ਰਹੇ, ਫੇਰ ਇੱਕ ਸਾਲ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ। (ਅਣਖੀ "ਹਮੀਰਗੜ੍ਹ" 87)

ਗੁਰਮੇਲ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਭਤੀਜੇ ਸ਼ਿਆਮ ਨੂੰ ਕੰਮ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਭਤੀਜਾ ਰਾਮ ਵੀ ਆਰਥਿਕ ਥੁੜ ਅਤੇ ਗੁਰਮੇਲ ਦੇ ਤਸ਼ੱਦਦ ਕਾਰਨ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਛੱਡ ਕੇ ਸਾਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਆਪਣੇ ਦਿਉਰਾਂ/ਜੇਠਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜਿਸਮਾਨੀ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਿਆਮ ਅਤੇ ਰਾਮ ਦੀ ਚਾਚੀ ਜਲ ਕੁਰ ਵੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੰਜ ਕਿੱਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਜੱਟ ਦੀ ਮੰਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਅੜਬ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੋਣਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ 'ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਢਾਬ' ਨਾਵਲ ਦੇ ਤੀਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਮੰਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਹੰ ਵੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਚੰਦ ਦਾ ਸੀਰੀ ਗ੍ਹੀਰਾ ਰਾਮ ਸਿਹੁੰ ਦੇ ਲੱਗਦਾ ਪਾਣੀ ਆਪਣੇ ਇੱਖ ਨੂੰ ਲਗਾਉਂਦਾ ਫੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਵਾਰੀ ਤੇ ਚੰਦ ਹੰਕਾਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਆਪ ਪਾਣੀ ਲਾਉਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਚੰਦ ਦਾ ਕਤਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਦੋਵਾਂ ਘਰਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਨਿਘਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਜੱਟ ਕੋਲ ਭੂਮੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਜੱਟ ਹੀ ਕਾਹਦਾ, ਭੂਮੀਹੀਣ ਜੱਟ ਆਪਣੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਸ਼ਰੀਕੇ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਰਵਨ ਆਪਣੀ ਮੰਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਕਾਰਨ ਆਪਣੀ ਅਣਖ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰੀਕੇ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਜੇਲ੍ਹ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ

ਸ਼ਿੰਗਾਰਾ ਉਸ ਦੀ ਧੀ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਅੱਖੋਂ ਕਾਣੇ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਦੁਹਾਜੂ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਵੇਚ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾਗ਼ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਸਵਰਨੇ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਧੀ ਲਈ ਵਧੀਆ ਜ਼ਮੀਨ ਵਾਲਾ ਘਰ ਲੱਭਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਇੱਕ ਸਾਲ ਤਾਂ ਸਰਵਣ ਨੇ ਔਖ-ਸੌਖ ਕੱਟੀ, ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਉਹਨੇ ਰਾਮ ਸੂੰ ਨਾਲ ਸੀਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੋਰ ਵੀ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਜੱਟ ਸ਼ਰੀਕ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਸੀਰੀ ਰਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਿਆਣੇ ਸੋਚਦੇ, ਇਹ ਬੜੀ ਅਣਹੋਣੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੀਰੀ ਰਲਣਾ ਮਜ਼ਬੀ-ਰਾਮਦਾਸੀਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਜੱਟ ਹੋ ਕੇ ਜੱਟ ਸ਼ਰੀਕ ਦਾ ਹੀ ਸੀਰੀ ਬਣ ਜਾਵੇ, ਰੱਬ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਕਰੋਪੀ ਹੈ। ਸੀਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਮਿਹਣਾ ਸੀ, ਤੁਹਮਤ ਸੀ। (ਅਣਖੀ "ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਢਾਬ" 218)
>
> ਏਸੇ ਕਰ ਕੇ ਆਈ ਆ, ਤਾਈ, ਮੈਂ ਤਾਂ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਆਲਾ ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਦੇ ਸੀਰੀ ਰਲਣ ਨੂੰ ਫਿਰਦੈ। ਜ਼ਮੀਨ ਤਾਂ ਦੇਖ ਲੈ ਦੋ ਕਿੱਲੇ ਮਸਾਂ ਐ ਸਾਡੇ ਕੋਲ। ਹੁਣ ਜੱਟ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਰੀਕਾਂ ਦੇ ਸੀਰੀ ਰਲੂਗਾ, ਇਹ ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਐ? ਸੀਰੀ ਤਾਂ ਚੂੜ੍ਹੇ-ਚਮਿਆਰ ਰਲਦੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। (ਅਣਖੀ "ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਢਾਬ" 209)

ਧਨੀ/ਅਮੀਰ ਪੂੰਜੀਪਤੀ/ਬੁਰਜ਼ੂਆ ਕਿਸਾਨ ਵਰਗ ਨੂੰ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਵਰਗ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਫੈਲਾਏ ਮੱਕੜ ਜਾਲ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮਨੋਰਥ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜੱਸੀ ਸਰਪੰਚ ਵਰਗੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਰਸੂਖ਼ ਨਾਲ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਸਵਰਨ ਵਰਗੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਅਤੇ ਘਰਾਂ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਹੀ ਰਾਇ ਦੇ ਕੇ ਕਤਲ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਫਿਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਫਾਂਸੀ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਅੰਨ੍ਹਾ ਖ਼ਰਚ ਕਰ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਗਹਿਣੇ/ਬੈਅ ਲੈਂਦਾ

ਹੈ। ਸਵਰਨ ਤੋਂ ਗਹਿਣੇ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਘਰ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਮ ਸਿਹੁੰ ਦਾ ਇੱਕ ਕਿੱਲਾ ਅਤੇ ਮੁਖਤਿਆਰੋ ਦੇ ਦੋ ਕਿੱਲੇ ਗਹਿਣੇ ਲਿਖਵਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਹੋਇਆ ਕੀਮਤੀ ਲਾਲ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਬੈਂਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸ਼ਤਾਂ ਨਾ ਮੋੜਨ ਕਾਰਨ ਜ਼ਮੀਨ ਬੈਅ ਹੀ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਦੇ ਚੌਥੇ ਭਾਗ ਅਤੇ ਨਾਵਲ 'ਸਲਫਾਸ' ਵਿਚ ਜੱਸੀ ਸਰਪੰਚ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਘੋਗੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਗਹਿਣੇ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅੱਛਰਾ ਦਾਦੂ ਦੀ ਗਹਿਣੇ ਪਈ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਹੜੱਪਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਥਾਣੇਦਾਰ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਅੱਤਵਾਦੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰਨ ਲਈ ਚਾਲ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਸੇ ਅੱਤਵਾਦੀ ਦੇ ਨਜਾਇਜ਼ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੇ ਪੈਸਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅੱਤਵਾਦੀ ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਰਵਾ ਕੇ ਕੇ ਆਪ ਹੜੱਪ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੀ ਗ਼ਰੀਬੀ/ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਕਾਰਨ ਕਦੇ ਡਾਕੂ, ਕਾਲੇ ਕੱਛਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਣ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨੌਜੁਆਨ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨਿਰਬਾਹ ਲਈ ਲੁੱਟਾਂ ਖੋਹਾਂ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਅਲਬੇਲ ਅਤੇ ਕਰਨੈਲ ਅਜਿਹੀ ਸੰਗਤ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਆਰਥਿਕਤਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਆਪਣੇ ਤਿੰਨ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਤਾਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਤੀਜੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪੈਂਦਾ ਹੋਏ ਕਰਨੈਲ ਤੋਂ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਤਾਂ ਹੋਈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਤੋਂ ਨਮੋਸ਼ੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੰਦ ਵਰਗੇ ਆੜ੍ਹਤੀਏ ਮੈਂਗਲ ਵਰਗੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੁਰਗੀ ਤੱਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਲੁੱਟਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ ਨੂੰ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

> ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਸਹਿ ਰਹੇ ਕਿਸਾਨ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਟੁੱਟ ਰਹੇ ਹਨ। ਖਾਦ, ਪਾਣੀ, ਬੀਜ, ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਉਪਜ ਤੇ ਅਨਾਜ ਉੱਪਰ ਬਹੁਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦਾ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕਿਸਾਨ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ,

> ਕਿਉਂਕਿ ਲਏ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਤੇ ਵੱਧ ਵਿਆਜ ਲਾ ਕੇ, ਮਿਲਾਵਟੀ ਬੀਜਾਂ ਤੇ ਨਦੀਣ ਨਾਸ਼ਕ ਦਵਾਈਆਂ ਸਪਲਾਈ ਕਰ ਕੇ, ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਵਸੂਲੀ ਲਈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਜਬਰੀ ਕੱਟ ਕੇ ਆਦਿਕ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਰੱਜ ਕੇ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। (ਅਮਨਪਾਲ ਕੌਰ "ਨਵ-ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ" 41)

ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਜੋਂ ਹੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ 'ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਢਾਬ' ਨਾਵਲ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਭਾਗ ਅਤੇ 'ਸਲਫਾਸ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਫ਼ਸਲਾਂ ਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਕਰੋਪੀ ਨਾਲ ਬਰਬਾਦੀ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਅਤੇ ਰੇਹਾਂ-ਸਪਰੇਹਾਂ ਵਿਚ ਆਇਆ ਨਿਘਾਰ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਮਰੀਕਨ ਸੁੰਡੀ ਦੁਆਰਾ ਨਰਮੇ ਦੀਆਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨਾ, ਨਰਮਿਆਂ ਨੂੰ ਵਾਹ ਕੇ ਝੋਨਾ ਬੀਜਣ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਝੋਨੇ ਦਾ ਮੰਡੀਆਂ ਵਿਚ ਰੁਲਣਾ ਕਾਰਨ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਤਰਸਯੋਗ ਬਣਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਜੋ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

> ਨਾ, ਕਿਤੋਂ ਨ੍ਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਅਸਲੀ ਸਪਰੇਅ। ਜਾਂ ਤਾਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦਾ ਬੇੜਾ ਬੈਠਾ ਹੋਇਐ, ਧੁਰੋਂ ਈ ਨਿਕੰਮੀਆਂ ਭੇਜਦੇ ਨੇ। ਪੱਕੀ ਗੱਲ ਇਹ ਐ ਬਈ ਏਥੇ ਦੁਕਾਨਾਂ ਵਾਲੇ ਕੀੜੇਮਾਰ ਦਵਾਈਆਂ 'ਚ ਮਿਲਾਵਟ ਕਰਦੈ ਐ।
>
> "ਦਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਚਿੱਕ ਨ੍ਹੀਂ ਕਰਦਾ ਕੋਈ? ਬਈ ਅਸਲੀ-ਨਕਲੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਇਆ ਜਾਵੇ।"
>
> "ਹੈਗੇ, ਇੰਸਪਿੱਟਰ ਹੈਗੇ, ਅੱਗ ਲਗਦੇ ਨੇ। ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਤਨਖ਼ਾਹਾਂ ਖਾਂਦੇ ਨੇ, ਬਥੇਰਾ ਹੈਗੇ। ਪਰ ਦੁਕਾਨਾਂ ਆਲ਼ੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੰਦੇ ਨੇ। ਦਵਾਈ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਨਕਲੀ ਸਾਬਤ ਨ੍ਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕੀ ਕਰੂਗਾ ਕੋਈ। ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਬੇੜਾ ਬੈਠਾ ਪਿਐ ਸਭ ਦਾ। ਦੁਕਾਨਾਂ ਆਲ਼ੇ ਧੀ ਦੇ ਜਾਰ ਗੰਧਲਾ ਪਾਣੀ ਵੇਚਦੇ ਨੇ ਨਿਰਾ। ਪੈਸੇ ਬਣਾਉਂਦੇ ਨੇ। ਜੱਟ ਮਰਦਾ ਫਿਰੇ ਮੇਰਾ ਸਾਲਾ।" (ਅਣਖੀ "ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਢਾਬ" 383)

ਘਰ ਦੀ ਮੰਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਕਾਰਨ ਸੰਤੇ ਦੀ ਪਤਨੀ ਜਰਨੈਲ ਦੀ ਪਤਨੀ ਕੋਲ ਜਦੋਂ ਮੁੰਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਪੰਜੀਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਪਾਉਣ ਲਈ ਘਰੇ ਦੇਸੀ ਘਿਉ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਦਿਆਲੋ ਸਿਆਣੀ ਤੀਵੀਂ ਬਣ ਕੁੱਝ ਡਾਲਡਾ ਘਿਉ ਪਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਧੀ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਧੀ ਵਿਆਹੁਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਧੀ ਆਪ ਹੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਦੀਆਂ ਕੋਲ ਤਾਂ ਦੋ ਦੋ ਜੁਆਕ ਵੀ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰਾ ਅਜੇ ਤੱਕ ਵਿਆਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸ ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ ਕਾਰਨ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦੀ ਹੋਈ ਸੋਚਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰਨੈਲ ਅਤੇ ਜਰਨੈਲ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵਿਆਜੂ ਫੜ ਕੇ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਗੇਲੋ ਵਾਰੀ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕੁੱਝ ਕਰਨਾ ਪੈਣਾ। ਕਸਤੂਰੀ ਵਰਗੇ ਬਾਣੀਏ ਵਰਗੇ ਤਾਂ ਲਈ ਘੱਟ ਚੀਜ਼ ਵੱਧ ਕਰ ਕੇ ਖਾਤੇ ਵਿਚ ਲਿਖ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਕਰਜ਼ਾ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੌਜੂਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਨਜਾਇਜ਼ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੂੰਜੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰ ਕੇ ਚਲਾਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜੱਸੀ ਵਾਂਗ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਵਪਾਰੀ ਨਜਾਇਜ਼ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਲਬੇਲ ਵਰਗੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆੜ੍ਹਤ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਤੱਕ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੰਤਾ ਅਤੇ ਜੋਰਾ ਦੋਵੇਂ ਸਕੇ ਭਰਾ ਹਨ। ਸੰਤਾ ਖੇਤੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਕਰਜ਼ਾਈ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਧੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਫ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਮੁੰਡਾ ਕਰਨੈਲ ਵੀ ਸਾਲੇ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਖ਼ਰਚ ਮੰਗਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੀਮਤੀ ਲਾਲ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਤਿੰਨ ਕਿੱਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਗਹਿਣੇ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਲੋਹੜੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਵੀ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਰੋਕਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜੱਸੀ ਵਾਗ ਜੋਰਾ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਅਮੀਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਅਧੀਨ ਛੀਂਬੇ, ਲੁਹਾਰ, ਬਾਣੀਏ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵਧੀਆ ਐਸ਼ਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਜੱਟ ਤਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ

ਭੁੱਖੇ ਮਰਦੇ ਹਨ। ਸੰਤੇ ਵਰਗੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਹਸ਼ਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਧੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆੜ੍ਹਤੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਤਾਂ ਸੇਠਾ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਲੋਨ 'ਤੇ ਨਵਾਂ ਟਰੈਕਟਰ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਘਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਘਾਟਾ ਪਾ ਕੇ ਵੇਚ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਪੈਸਿਆਂ ਨਾਲ ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬੈਂਕ ਦੀਆਂ ਕਿਸ਼ਤਾਂ ਆਉਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਨਾ ਭਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਨਾ ਝੱਲਦਾ ਹੋਇਆ ਸਲਫਾਸ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਖਾ ਕੇ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਵੀ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਡੇਰੇ ਦੀ ਆਮਦਨ ਵਿਚੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਭਤੀਜੇ ਸੁਖਦਿਆਲ ਨੂੰ ਅਠਾਰਾਂ ਕਿੱਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਬੈਅ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੈ ਕੇ ਦਿੰਦਾ ਸਗੋਂ ਬੈਂਕ ਵਿਚ ਐਫ. ਡੀਆਂ ਵੀ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਕੋਠੀ ਵੀ ਡੇਰੇ ਦੇ ਧਨ ਨਾਲ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸਿੰਘਾਂ (ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ) ਨਾਲ ਵੀ ਸਾਂਝਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਾਬਾ ਬਚਿੱਤਰ ਦਾਸ ਕੋਲ ਉਸ ਦੇ ਭੋਗ ਤੇ ਖ਼ਰਚ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਬਚਦਾ। ਜੋ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਐਫਡੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਸੇ ਬੈਂਕ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਭੋਗ ਦਾ ਸਾਰਾ ਖ਼ਰਚ ਨਵਚੇਤਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੰਚਾਇਤ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮਾਰਕਸੀ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਧਨੀ ਵਰਗ ਵੱਲੋਂ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨ ਵਰਗ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ 'ਪਰਦਾ ਅਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਰੱਜੇ ਪੁੱਜੇ ਘਰਾਂ ਧਨੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਭੋਗ ਵਿਲਾਸੀ ਅਤੇ ਖਲਨਾਇਕੀ ਕਿਰਦਾਰ 'ਤੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਕਿਰਤ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਲੁੱਟ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਗੁਰਕ੍ਰਿਪਾਲ ਨੰਬਰਦਾਰ ਕੁੰਢਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਕਲੌਤਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ, ਜੋ ਧਨੀ ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਧਨੀ ਕਿਸਾਨ ਜਮਾਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਜੋ ਨਿਮਨ-ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੋਰ ਅਮੀਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਨਾਵਲ 'ਪਰਤਾਪੀ' ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਹੀ ਗੱਜਣ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਵਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਸਾਰੀ ਢੇਰੀ ਇੱਕ ਥਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਰਹਿ ਸਕੇ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਉਹ ਪੰਜ ਸੌ ਦੀ ਰਿਸ਼ਵਤ ਵੀ ਬੰਤ ਨੂੰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨੰਦ ਕੁਰ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲਿਜਾ ਕੇ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਪੇਕਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹਿੱਸੇ ਨਾਲ ਵੀ ਚਾਰ ਕਿੱਲੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਮੌਜੂਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਕੰਮ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨੰਦ ਕੁਰ ਦੇ ਘਰ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਰਤਾਪੀ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਹੀ ਘਟਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ ਦੇ ਧਨ ਤੋਂ ਵੀ ਪਾਸੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਪਰਤਾਪੀ ਦੀ ਧੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਬੱਚਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਰਤਾਪੀ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਲੈਣ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ, ਪਰਤਾਪੀ ਉਸ ਨੂੰ ਲੈ ਤਾਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਨੂੰ ਜਣੇਪੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖ਼ਾਲੀ ਹੱਥ ਹੀ ਵਾਪਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸਰਪੰਚ ਨੂੰ ਕਹਿ ਕੇ ਚਾਰ ਕਿੱਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਵੰਡਵਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਗੱਜਣ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜ਼ਮੀਨ ਬੀਬੋ ਅਤੇ ਪਰਤਾਪੀ ਦੇ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਹੋਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮਹਿਲਾ ਵਾਲਾ ਪਰਤਾਪੀ ਦਾ ਪਿਉ ਮੈਂਗਲ ਵੀ ਕਬੀਲਦਾਰੀ ਵਿਚ ਟੁੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਕਿਸਾਨ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਸੱਤ-ਅੱਠ ਘੁਮਾ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਅੱਧੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਹੀ ਪਾਣੀ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅੱਧੀ ਮਾਰੂ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਆਸ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਦ ਜੁਆਨ ਹੋਣਗੇ ਤਾਂ ਸੁਖ ਦਾ ਸਾਹ ਆਵੇਗਾ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਇਸ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਗੱਜਣ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਛੱਡ ਨੰਦ ਕੁਰ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਹਰਦੇਵ ਦੀ ਕਦਰ ਵੀ ਗੁਰਦੇਵ ਤਾਂ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਮੁਫ਼ਤ ਵਿਚ ਹੀ ਵਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਹੀ ਉਹ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚੋਂ ਹਿੱਸਾ ਮੰਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਤੇਵਰ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਰਦੇਵ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਕੋਲ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜ਼ਮੀਨ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਹੀ ਨਾ ਕਰਵਾ ਲਵੇ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸੰਸਕਾਰ ਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਹੀ ਚੈੱਕ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

> ਹਰਦੇਵ ਧਾਹ ਮਾਰ ਕੇ ਘਰ ਵੜਿਆ । ਸਭ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਉਹਦੇ ਵਲ ਸਨ। ਪਰਤਾਪੀ ਦੀ ਲੋਥ ਚਿੱਟੇ ਕੱਪੜੇ ਨਾਲ ਢੱਕ ਕੇ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ । ਹਰਦੇਵ ਸਿੱਧਾ ਲੋਥ ਵਲ ਗਿਆ। ਜਾ ਕੇ ਮਾਂ ਦੇ ਉੱਤੇ ਲਿਟ ਗਿਆ । 'ਬੇਬੇ' ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਬਹੁਤ ਲਮਕ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕੱਪੜਾ ਹਟਾ ਕੇ ਬੇਬੇ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਫੜ ਲਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਕਰ ਕੇ ਦੇਖਿਆ। ਦੋਵੇਂ ਹੱਥਾ ਦੇ ਅੰਗੂਠਿਆਂ ਦੀਆਂ ਰੇਖਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਾਲੀ, ਨੀਲੀ ਜਾਂ ਲਾਲ ਸਿਆਹੀ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਜੰਮੀ ਹੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। (ਅਣਖੀ "ਪਰਤਾਪੀ" 280)

ਜੱਟ ਅਤੇ ਬਾਣੀਏ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਨਪੜ੍ਹ ਜੱਟ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਬਾਣੀਏ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾਈ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਕਟ ਨਾਵਲ 'ਗੇਲੋ' ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੌਰਾਨ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੂਲ ਕੇਂਦਰ ਗੇਲੋ ਤੇ ਰਾਮੇ ਦਾ ਪਿਆਰ ਸੰਬੰਧ ਹੀ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸੇ ਪਿੱਛੇ ਅਧਾਰ ਰੂਪੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦਾ ਗਹਿਣੇ ਹੋ ਕੇ ਬੈਅ ਹੋਣਾ, ਕੰਮ ਧੰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਮੰਦਾ ਹੋਣਾ, ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦਾ ਵਧਣਾ ਅਤੇ ਧੀਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ-ਸਿਰ ਨਾ ਕਰ

ਸਕਣਾ ਆਦਿ ਕਿਸਾਨ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਿਟਾਇਰਡ ਫ਼ੌਜੀ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਬਾਪ ਵੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਧੰਦਾ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੀਆਂ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਜ਼ਮੀਨ ਗਹਿਣੇ ਧਰ ਤਾਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਛੁਡਵਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆੜ੍ਹਤੀਏ, ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ, ਧਨੀ ਕਿਸਾਨ ਦੇ ਚੁੰਗਲ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ:

> ਅਨਪੜ੍ਹ ਜੱਟਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਆੜ੍ਹਤੀਏ ਹੀ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਵਾਧੂ ਦਾ ਲੁੱਟ-ਲੁੱਟ ਖਾਈਂ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। (ਅਣਖੀ "ਗੇਲੋ" 83)

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੇਲੋ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਗਹਿਣੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇੱਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕ ਮਜਬੂਰੀ ਕਾਰਨ ਗੇਲੋ ਨੂੰ ਝੋਲਾ ਚੁੱਕ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਧੰਦੇ ਲਈ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਮੇ ਦਾ ਕਤਲ ਹੋਣਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਬਦਹਾਲੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੁੱਦਾ ਉਦਯੋਗਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਨੇ ਹੱਥੀ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਛੋਟੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਸੱਟ ਮਾਰੀ। ਗੁੱਜਰ ਮੱਲ ਦੀ ਇੰਜਨ ਤੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਚੱਕੀ ਨੇ ਊਠਾਂ, ਬਲਦਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਫਲ਼ੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਵਾੜਾ ਆਇਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਆਗਾਜ਼ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਅਯੋਗ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਹੈ, ਜੋ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਵਾੜੇ ਲਈ ਬਹੁਤਾ ਕਰ ਕੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਦਖ਼ਲ ਨਾ ਦੇਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਵੀ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਧਨੀ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਕਹਿ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਇਹ ਸਰਕਾਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੱਤਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਧਨ ਦੇ ਬਲਬੂਤੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਖਣ ਸੁਣਨ ਨੂੰ

> ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ, ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲੋਕ ਰਾਜ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਹੱਥ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਧਨੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਮੋਹਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਨੀ ਤੇ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਲੋਕ ਜਿਸ ਤਰਾਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਵਰਤ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। (ਰਾਮ ਨਾਥ ਸ਼ੁਕਲਾ "ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਵਾੜੇ ਦੇ ਕਾਰਨ ਤੇ ਸਮਾਧਾਨ" 82)

ਨਾਵਲ 'ਬਾਰਾਂ ਤਾਲੀ' ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਦਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਦਸਾ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ (1940 ਈ: ਤੋਂ 1980 ਈ:) ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਵਿਗੜਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਇਆ, ਧਨੀ ਕਿਸਾਨ ਵਰਗ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ/ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੋਬਿੰਦ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕੋਲ ਚਾਲੀ ਕਿੱਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਔਰਤ ਪ੍ਰਸਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੀ ਅਠਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਗੌਰਾਂ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਲਈ ਨਰਕ ਦਾ ਕੁੰਭ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਨਿਮਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਧੀਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹਾਂ ਤੇ ਖ਼ਰਚ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਜ਼ਦੂਰ ਗਿੰਦਰ ਜਿੰਮੀਦਾਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਲੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸੀਰੀ ਬਣਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ 'ਭੀਮਾ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਨਿੱਘਰਦੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਕਾਰਨ ਅਨੇਕਾਂ ਕਾਰਨ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ ਜੋ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁੱਝ ਕੁ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ- ਕੁਦਰਤੀ ਕਰੋਪੀ, ਸੂਦਖ਼ੋਰ, ਆੜ੍ਹਤੀਏ, ਲੋਕਾਚਾਰੀ ਲਈ ਵਿਆਹਾਂ ਤੇ ਕੀਤਾ ਵਿੱਤ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ

ਖ਼ਰਚ, ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਰ, ਸਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਕਾਰਾਤਮਿਕ ਰੋਲ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦੀ ਆਮਦ ਆਦਿ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਪਾਤਰ 'ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਫ਼ੌਜੀ' ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਰਨਾਂ ਸਦਕਾ ਪਨਪੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਆਤਮ-ਹੱਤਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਇਕੱਤਰ ਪੂੰਜੀ ਅਤੇ ਆੜ੍ਹਤੀਏ ਤੋਂ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਚਾਰ ਕਿੱਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਖ਼ਰੀਦ ਕੇ ਅਣਥੱਕ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਖੇਤੀ ਉਸ ਲਈ ਘਾਟੇ ਵਾਲਾ ਸੌਦਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਬੁੜ੍ਹੀ ਬੁੜੇ ਦੇ ਮਰਨੇ ਤੇ ਉੱਤੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਵਿਆਹ 'ਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਵਿੱਤੋਂ ਵੱਧ ਖ਼ਰਚ ਕਾਰਨ ਉਸ ਤੇ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਪੰਡ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਭਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਦੋ ਕਿੱਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚ ਕੇ ਵੀ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਨਿਵਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਅੰਤ 'ਤੇ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਅਜਿਹੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਡੁੱਬਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਗਿੰਦਰ ਦਾ ਤਿਉ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਘਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਬੀਲਦਾਰੀ ਸਾਂਭੀ ਫਿਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਨਾਲ ਘਰ ਦੀ ਗਹਿਣੇ ਪਈ ਜ਼ਮੀਨ ਛਡਵਾਈ ਅਤੇ ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ।

ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਹੀ ਗ਼ਲਤਾਨ ਹੋਇਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਲਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਯੋਗ ਹੱਲ ਕਲਿਆਣ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਾਤਰ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤਾਂ ਵੇਚ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾ ਜ਼ਰੂਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਕੇ ਪਟਵਾਰੀ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਲੱਗਣ ਕਾਰਨ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਬੀਤੇ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆਂ ਸੋਚਦਾ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪਿਉ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਬੈਅ ਹੋਣ ਦੇ ਹੰਦੇਸੇ ਨਾਲ ਮਰ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

> ਤਿੰਨ ਕਿੱਲੇ ਬੈਅ ਹੋਣ ਦੇ ਹੰਦੇਸੇ ਨਾਲ ਮਰ ਗਿਆ, ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਲਾ ਲਈਆਂ, ਅਫ਼ੀਮ ਖਾਂਦਾ ਸੀ, ਆਖ਼ਰ ਨੂੰ ਮੁੱਕ ਗਿਆ। ਜੇ ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਖੇਤੀ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਕਿੱਥੇ ਡੋਲੇ ਧਰੇ ਪਏ ਸੀ। ਇੱਕ ਕਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕੌਣ ਸਾਕ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਿਓ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ

> ਕਰਜ਼ਾਈ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਹੁਣ ਨੂੰ ਸਲਫਾਸ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਖਾ ਕੇ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ। (ਅਣਖੀ "ਭੀਮਾ" 114)

ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਦਿਉਰਾਂ ਅਤੇ ਜੇਠਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਝਾਂਸੇ ਔਰਤ ਆਪਣੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਵੀ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਮੰਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਕਾਰਨ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਸਾਰੇ ਲੜਕਿਆਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਡਰੋਂ ਸਾਰੇ ਲੜਕਿਆਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਲੜਕਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵੁਕ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਅਨੀਤਾ "ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ" 79)

ਨਾਵਲ 'ਕੋਠੇ ਖੜਕ ਸਿੰਘ' ਵਿਚ ਝੰਡੇ ਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਰਾਹੀਂ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਝੰਡੇ ਦਾ ਭਰਾ ਹੈ ਜੋ ਵਧੀਆ ਨੌਜੁਆਨ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਝਾਂਸੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ, ਝੰਡਾ ਉਸ ਦੀ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਦਸ ਕਿੱਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਹੜੱਪਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਝੰਡਾ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ। ਅਰਜਨ ਦੇ ਕਤਲ ਦਾ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਝੰਡੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੁਣ ਵੀਹ ਕਿੱਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਕਤਲ ਕੇਸ ਵਿਚ ਜੰਗੀਰੇ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦਾ ਲਾਲਚ ਦੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਫਸਾਉਂਦੇ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਨਾਜ਼ਰ ਜਦੋਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਦੇ ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਪਾਸਾ ਪਲਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਨ ਗਹਿਣੇ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਭੇਡਾਂ ਵੀ ਵਿਕ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰਨਾਮੀ ਵੀ ਅਰਜਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਉਸ ਕੋਲ ਚੰਗੀ ਜ਼ਮੀਨ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਅੱਠ

ਕਿੱਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਮੁਫ਼ਤ ਵਿਚ ਹੀ ਨੱਪੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਨਾਵਲ ਦੀ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਘੁਰਕ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

> ਇਹ ਜੈਦਾਤ ਬੜੀ ਸ਼ੈਅ ਐ ਭਾਈ। ਨਾ ਕੋਈ ਭਰਾ ਐ ਕਿਸੇ ਦਾ, ਨਾ ਸਾਕ-ਸੰਬੰਧੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਹੋ ਗੀ। ਝੰਡੇ ਨੂੰ ਭਾਈ ਮਰੇ ਦਾ ਕੋਈ ਦੁੱਖ ਨੀ, ਦਸ ਘੁਮਾਂ ਦਾ ਚਾਅ ਅੰਤਾਂ ਦਾ। (ਅਣਖੀ "ਕੋਠੇ ਖੜਕ ਸਿੰਘ" 89)

ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਦੂਜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਬਾਬਾ ਪਰਾਗ ਦਾਸ ਦੇ ਡੇਰੇ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਭੋਲੇ ਭਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਕੇ ਡੇਰੇ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਪਿੱਛੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਭਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਹਰਨਾਮੀ ਦੇ ਪਤੀ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਅਰਜਨ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ ਸਗੋਂ ਪਾਖਰ ਨੰਬਰਦਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਸੂਏ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੀ ਸੱਤ ਕਿੱਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਪੁੰਨ ਵਿਚ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿਹੁੰ ਵਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਨਾਮ ਕਰਵਾਉਣ ਬਾਅਦ ਉਸ ਤੋਂ ਦੋ ਕਿੱਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਡੁੱਬਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਖ਼ਰਚੀ ਨੂੰ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮਲਣ ਆਪਣੀ ਵੱਡੀ ਧੀ ਲੱਖੋ ਦੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆੜ੍ਹਤੀਏ ਮੁੱਕਦੀ ਮੱਲ ਤੋਂ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਅਜੇ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਵਾਪਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਗਲੀ ਕੁੜੀ ਮੀਤੋ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਹੋਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਕੁੜੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਲਣ ਦਾ ਪਿਤਾ ਰਸਾਲਦਾਰ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਮਰਨ ਤੇ ਕੀਤਾ ਵਿੱਤੋਂ ਵੱਧ ਖ਼ਰਚ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਕਰਜ਼ਾਈ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਝੰਡੇ ਕੋਲ ਜ਼ਮੀਨ ਗਹਿਣੇ ਦੇਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਦੌਰ ਵਿਚ ਧੀਆਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਾਪਿਆਂ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਜਾਇਦਾਦ ਵੇਚ ਕੇ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਲਿਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਮਲਣ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੇ ਜਵਾਈ ਜ਼ਮੀਨ ਹਥਿਆਉਣ ਦਾ ਲਾਲਚ ਤਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਬੁੜ੍ਹੀ (ਮੱਖਣ ਦੀ ਪਤਨੀ)

ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਨਾ ਲੱਗਣ ਦਿੱਤਾ। ਤਿੰਨਾਂ ਧੀਆਂ ਦੀ ਬਰਾਬਰ ਵੰਡ ਦੀ ਵਸੀਅਤ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤਿੰਨੋ ਮਿਲ ਕੇ ਵੇਚਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਸਿਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸਰੋਤ ਧਨੀ ਕਿਸਾਨ, ਆੜ੍ਹਤੀਏ, ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ, ਬੈਂਕਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਰਜ਼ ਜਦੋਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਨਹੀਂ ਉਤਾਰ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ:

> ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਪੱਖੋਂ ਸੀਮਾਂਤ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਲਗਭਗ ਇਕੋ-ਜਿਹੀ ਬਣਤਰ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਲਈ ਵਪਾਰਿਕ ਬੈਂਕਾਂ, ਆੜ੍ਹਤੀਏ, ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸਹਿਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ/ਸਹਿਕਾਰੀ ਬੈਂਕਾਂ, ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਅਤੇ ਦੋਸਤ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਰੋਤ ਹਨ। (ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ "ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਸਿਰ ਕਰਜ਼ੇ ਅਤੇ ਗ਼ਰੀਬੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ" 386)

ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਤਾਂ ਕਰਜ਼ਾਈ ਹੋ ਕੇ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਹੱਥੀ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ 'ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵਾਲੇ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੱਟਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜਾਤੀਆਂ ਪਰੋਹਤ, ਤਰਖਾਣਾ, ਦਰਜ਼ੀ ਆਦਿ ਨਿਮਨ-ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਰੂਪ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਹੱਥੀ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰ ਕੇ ਬਰਬਾਦ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਨਿਮਨ-ਜਾਤਾਂ ਵਾਲੇ ਹੱਥੀਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਰਗ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰਗੜ੍ਹ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਪਿੰਡ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਵੱਸਦੇ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਸਿਓਂ ਕੋਲ ਜ਼ਮੀਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਚਾਰੇ ਮੁੰਡੇ ਪੜ੍ਹਨ ਨਹੀਂ ਲਗਾਉਂਦੇ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਹੋਰ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ ਵਧੀਆ ਨੌਕਰੀਆਂ 'ਤੇ ਲਗਵਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜੱਟ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਆਕੜ ਵਿਚ ਸੀਰੀਆਂ/ਲਾਗੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਭਾਵੇਂ ਤਰਸੇਮ ਵਰਗੇ ਪੜ੍ਹ ਕੇ

ਚੰਗੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਤੀ ਸੂਚਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨੀਵਾਂ ਵਿਖਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

> 'ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵਾਲੇ' ਨਾਵਲ ਬਹੁ ਅਰਥੀ ਅਤੇ ਬਹੁ ਦਿਸ਼ਾਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪੇਂਡੂ ਟੁੱਟ ਅਤੇ ਕੰਗਾਲ ਹੋ ਰਹੀ ਕਿਸਾਨੀ, ਲੜਖੜਾ ਰਿਹਾ ਕਿਸਾਨੀ-ਅਰਥਚਾਰਾ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨ ਮਸਲੇ ਹੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਦੇ ਕੇਂਦਰ 'ਚ ਉਪਸਥਿਤ ਹਨ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨੇ ਗ਼ਰੀਬ, ਸੀਮਾਂਤ ਅਤੇ ਲਘੂਤਮ ਕਿਸਾਨੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮੱਧਵਰਗੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੀ ਬਦ ਤੋਂ ਬਦਤਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। (ਵਿਰਕ (ਸੰਪਾ:) "ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦਾ ਮਲਵਈ ਨਾਵਲ-ਸੰਸਾਰ" 166)

ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਕਣਕ ਦੀ ਫ਼ਸਲ ਦੇ ਝਾੜ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। "ਮੈਕਸੀਕਨ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕਣਕ ਨੇ 1961-62 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 1,763.000 ਟਨ ਕਣਕ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਜੋ 1971-72 ਵਿਚ 5,600,000 ਟਨ ਤੱਕ ਵਧ ਗਈ।" (Randahawa "Green Revolution 'A Case study of punjab' 178") ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਟਰੈਕਟਰਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਜਰਨੈਲ ਵੀ ਟਰੈਕਟਰ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਭਗਵਾਨ ਸਿਹੁੰ ਬੈਂਕ ਤੋਂ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਟਰੈਕਟਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਨੰਦ ਕੌਰ ਵੀ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਦਹੇਜ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਆੜ੍ਹਤੀਏ ਕੋਲ ਗਹਿਣੇ ਹੋਣਾ, ਟਰੈਕਟਰ ਦਾ ਕਿਸ਼ਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਘਰ ਨੂੰ ਖਾਣਾ ਅਤੇ ਬੋਰ ਦਾ ਪਾਣੀ ਨਾ ਦੇਣ ਕਾਰਨ ਸਬਮਰਸੀਬਲ ਪੰਪ ਲਗਵਾਉਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਹੋਰ ਗੰਭੀਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੰਕਟ ਜਰਨੈਲ ਦੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋਣ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਦਲਬੀਰ ਵੀ ਟਰੈਕਟਰ ਕਿਸ਼ਤਾਂ 'ਤੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਕਰਜ਼ਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦਸ ਕਿੱਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਮਜਬੂਰਨ ਵੇਚਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜੱਟ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ

ਵਿਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਵਿਗੜੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਵਿਆਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਮਿੰਦਰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚ ਮੁੱਲ ਦੀ ਤੀਵੀਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਤਰਸੇਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਡੇਅਰੀ ਫਾਰਮ ਖੋਲ੍ਹਣ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਵਧੀਆ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਾਰਨ ਵਧੀਆ ਘਰ ਦੀ ਲੜਕੀ ਸਵਿੱਤਰੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦਰਜ਼ੀਆਂ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਆਸਾ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸੇਪੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਕੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਏ। ਆਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਮੁਹਾਣ ਕਰ ਲਿਆ। ਦੇਬਾ ਵਿਜੈ ਕੁਮਾਰ ਦਾ ਕਬਾੜ ਦਾ ਕੰਮ ਸਾਂਭ ਕੇ ਧਨੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਰਤਾਰ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਵੀ ਬਹੁਤ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਗਿਆ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

> ਹੋਰ ਦੇਖ ਲੈ, ਨਿੱਕੀ-ਸੁੱਕੀ ਜਾਤ ਗਾਹਾਂ ਨੰਘਗੀ। ਇਹ ਸਭ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤ ਐ ਭਾਈ। ਹੱਥਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਆਲਾ ਕੁੱਲ ਆਦਮੀ ਪੈਸੇ ਆਲੈ।" "ਆਪਾਂ ਕੀ ਹੱਥਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਨ੍ਹੀਂ ਕਰਦੇ? ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀ ਹੱਥਾਂ ਦਾ ਨ੍ਹੀਂ? ਫੇਰ ਵੀ ਕਰਜ਼ਾਈ ਆ ਆਪਾਂ। (ਅਣਖੀ "ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵਾਲੇ" 85)

ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਲਈ ਪਰਵਾਸੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਛੱਡ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਪਰਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਦੇਸ਼ ਛੱਡ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਪਰਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਦਿਹਾੜੀਦਾਰ ਮੁੰਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣ ਲੱਗੇ, ਜੁੱਤੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਜੁੱਤੀਆਂ ਵੇਚਣ ਲੱਗੇ, ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਵਪਾਰ ਨਾਲ ਰਮਦਾਸੀਏ ਵੀ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵੀ ਕੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪੱਕੇ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਜੱਟਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ/ਭਈਆਂ ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਨੇ ਵਿਹਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਰਤੀ

ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੇ ਹੱਥੀਂ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਨਾ ਛੱਡਣ ਕਾਰਨ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆ ਪਰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਉਹ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹਨ।

ਸੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂ ਜ਼ਮੀਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਕਤਲੋਗਾਰਤ, ਧਨੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਆੜ੍ਹਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਲੁੱਟ, ਜ਼ਮੀਨ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣਾ, ਭਰਾ ਦੁਆਰਾ ਭਰਾ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਹੜੱਪਣ ਲਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਰਨੀਆਂ, ਬਹੁ-ਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਜੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਖੁੱਸਣਾ, ਧੀਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਖ਼ਰਚ, ਖੇਤੀ ਲਾਗਤਾਂ ਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਵਧਣਾ, ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਅਖੌਤੀ ਬਾਬਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ ਆਦਿ ਕਰ ਕੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਗੜੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਕਾਰਨ ਜੱਟ ਦਾ ਸ਼ਰੀਕਾਂ ਦੇ ਘਰ ਸੀਰ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਲੇਬਰ ਚੌਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਦਿਹਾੜੀਦਾਰ ਕਾਮੇ/ਮਜ਼ਦੂਰ ਬਣਨਾ ਅਤੇ ਜੱਟ ਦਾ ਭੂਮੀਹੀਣ ਮਜ਼ਦੂਰ ਬਣਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਕਟ ਇੰਨਾ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਹੈ।

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਜੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਸੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀਆਂ, ਸ਼ਰੀਕੇਬਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਅਹੰ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਕਤਲ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ 'ਦੂਸਰਾ ਹੀਰੋਸ਼ੀਮਾ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅੱਠ ਕਿੱਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਮਾਲਕ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਕਰਨੈਲ ਅਤੇ ਜਗਤਾਰ ਸਨ। ਕਰਨੈਲ ਜਗਤਾਰ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਗਤਾਰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸੂਝ ਬੂਝ ਸਦਕਾ ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਸੁਧਾਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਰਪੰਚਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪਾਈ ਕਾਰਨ ਹੋਈ ਲੜਾਈ ਵਿਚ

ਜਗਤਾਰ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕਰਨੈਲ, ਗੇਜਾ, ਲਾਭਾ, ਰੱਤੂ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ਨੇ ਵੱਲੋਂ ਬਦਲਾ ਲਊ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਸਰਪੰਚ ਅਤੇ ਬਿੱਕਰ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

> ਸਰਪੰਚ ਤੇ ਬਿੱਕਰ ਦਾਣਿਆਂ ਆਂਗੂ ਭੁੰਨਤੇ ਬਾਈ, ਥਾਏਂ ਮਾਰਤੇ ਭੈਣ ਦੇ ਯਾਰ, ਹੁਣ ਬਾਈ ਦਾ ਸਿਵਾ ਠੰਢਾ ਹੋਊ-ਬਦਲਾ ਲੈ ਲਿਆ ਓਏ ਬਾਈ ਜਗਤਾਰ ਸਿਆਂ। (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਦੂਸਰਾ ਹੀਰੋਸ਼ੀਮਾ" 38)

ਜੱਟ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਕੋਰਟ-ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਵੀ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਚਰਨ ਵੀ ਮਹਿੰਗੇ ਭਾਅ ਦੇ ਵਕੀਲ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਵੀ ਆਪਣੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਅਪੀਲ 'ਤੇ ਅੰਨ੍ਹਾ ਪੈਸਾ ਖ਼ਰਚਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਗੇਜੇ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੀ ਫਾਂਸੀ ਉਮਰ ਕੈਦ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੇਸ 'ਤੇ ਹੋਏ ਖ਼ਰਚ ਅਤੇ ਕਣਕ ਦੇ ਬਰਬਾਦ ਹੋਣ ਨਾਲ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਘਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਘਰ ਦੀ ਮੰਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਨਿਰਬਾਅ ਲਈ ਕਲਕੱਤੇ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜਿਸਮ ਵੇਚ ਕੇ ਮਜ਼ਬੂਰਨ, ਧੋਖੇ ਜਾਂ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਜਿਸਮਾਂ ਦੀ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਮਾਲ ਬਣ ਕੇ ਵਿਕਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ 'ਲਾਲ ਬੱਤੀ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤਾਂ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਖੇ ਜਾ ਕੇ ਵੇਖੇ ਉੱਥੇ ਦੇ ਸੋਨਾ ਗਾਚੀ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਘਾਟੀ ਵਿਖੇ ਪੰਜ-ਦਸ ਰੁਪਏ ਵਿਚ ਦੇਹ ਵਪਾਰ ਲਈ ਦੇਵਕੀ ਮੌਸੀ ਨੇ ਮਦਰਾਸ, ਗੁਜਰਾਤ, ਲਖਨਊ, ਪੰਜਾਬ, ਬੰਗਾਲ, ਬਿਹਾਰ, ਨੇਪਾਲ ਦੀਆਂ ਗੁੱਡੀ, ਮਨੀਸ਼ਾ, ਇੰਦਰਾ, ਹੇਮਾ, ਰੇਖਾ, ਸ਼ਾਂਤੀ, ਤਾਰਾ, ਮਾਧੁਰੀ, ਮੀਨਾ, ਸ਼ਾਇਰਾ ਬਾਨੋ ਅਤੇ ਮਧੂ ਬੇਨਜ਼ੀਰ ਆਦਿ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇਹ ਵਪਾਰ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਪਣੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਛੱਡ ਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਧੰਦੇ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤਾਨ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਕੰਚਨਾ ਆਪਣੀ ਧੀ ਜਿਹੀ ਧੀ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਛੱਡ ਕੇ ਅੰਦਰ ਵੇਸ਼ਵਾਪੁਣਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਕੱਪੜੇ ਪਾ ਕੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਦੇਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ

ਬੱਚੀ ਦੇ ਮੱਥੇ ਵਿਚ ਸੱਟ ਵੱਜਣ ਕਾਰਨ ਰੋਂਦੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਆਪ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਰੋਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਨਜਾਇਜ਼ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜੇਬਾਂ ਭਰਦੇ ਹਨ।

ਮੌਜੂਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਸਰਕਾਰੀ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਜਿਸਮਫ਼ਰੋਸ਼ੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਫ਼ੇਲ੍ਹ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਧੰਦੇ ਵਿਚ ਮਜਬੂਰਨ ਪੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ 'ਗੰਧਲੇ ਪਾਣੀ' ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਰਾਜ ਆਂਟੀ ਨੂੰ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ:

> ਕੱਲ੍ਹ ਬੈਂਕ ਵਾਲੇ ਆਏ ਸਨ ਘਰੇ। ਤਿੰਨ ਕਿਸ਼ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਤਾਰੀਆਂ। ਉਹ ਧਮਕੀ ਦੇ ਗਏ ਐ, ਜੇ ਵੀਹ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਵਿਚ ਕਿਸ਼ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾਈਆਂ ਤਾਂ ਪੁਲਸ ਲੈ ਕੇ ਆਵਾਂਗੇ। ਗਰੰਟਰ ਅੱਡ ਸਾਡੀ ਜਾਨ ਖਾਂਦਾ ਐ। (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਗੰਧਲੇ ਪਾਣੀ" 43)

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਰਾਜ ਦਾ ਪਤੀ ਆਪ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਮਾਪਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਮੰਗਵਾਏ ਪੈਸਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਔਰਤਾਂ ਵੱਡੇ ਹੋਟਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਧਨੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸਰੀਰਕ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਂਟੀ ਅਤੇ ਵਾਲੀਏ ਵਰਗੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਅੱਡਿਆ 'ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਨਜਾਇਜ਼ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ 'ਸੈਕਸ ਮੂਵੀ' ਬਣਵਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਮਜਬੂਰੀ ਵੱਸ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਜਾਂਦੀਆਂ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜੱਟਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਅਸ਼ਲੀਲ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਕਰਜ਼ਾਈ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਵੀ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ 'ਕੱਲਰੀ ਧਰਤੀ' ਰਾਹੀਂ ਇੱਕ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਧੀ ਸੀਬੋ ਦਾ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਵਿਆਹ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਹਾਂ ਕੌਰ ਆਪਣੀ ਦੀ ਸੀਬੋ ਦੇ

ਲਈ ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋਚਦੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਵਧੀਆ ਨੌਜਵਾਨ ਮੁੰਡੇ ਬਸੰਤ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਠੀਕ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸੀਬੋ ਦੀ ਮੰਗ ਵੀ ਛੁੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੀਬੋ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਰਨਾ ਹੋਰ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਤ ’ਤੇ ਉਮਰ ਬੀਤ ਜਾਣ ਤੇ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਖੇ ਅਜਿਹੇ ਮੁੰਡੇ (ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼) ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਕੁੱਝ ਰੁਪਈਆਂ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਸੀਬੋ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਦਾ ਸੌਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੁੰਦਰ, ਸੁਸ਼ੀਲ ,ਜੁਆਨ ਮੁਟਿਆਰ ਸੀਬੋ ਜੋ ਘਰ ਦੇ ਹਰੇਕ ਕੰਮ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਹੈ ਇੱਕ ਕੱਲਰੀ ਧਰਤੀ ਦੇ ਰੂਪੀ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਖੇ ਔਰਤਾਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਲਈ ਦੇਹ ਵਪਾਰ ਦਾ ਧੰਦਾ ਤੱਕ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੋ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ:

> ਨਾਵਲ ਕੱਲਰੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸਥਿਤੀ ਜਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਕ, ਜਾਂ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਬਹੁਤ ਪੇਤਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਭਾਅ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਲਝਣ ਬਣਦੀ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਸੁਲਝਦੀ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਚਰਿੱਤਰ ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। (ਮਾਨ “ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥ-ਚਿਤਰਨ” 45-46)

ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਖੇਤੀ ਸਹਾਇਕ ਧੰਦੇ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਟਰੱਕਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ‘ਜੀ. ਟੀ. ਰੋਡ’ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਟਰੱਕ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਸਹਾਇਕ ਧੰਦਾ ਵਜੋਂ ਅਪਣਾ ਕੇ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਟਰੱਕ ਡਰਾਈਵਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਡਰਾਈਵਰ ਭਾਵੇਂ ਵਧੀਆ ਉੱਤਮ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਇਸ ਕਿੱਤੇ

ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸੜਕ ਤੇ ਦੋ ਟਰੱਕਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਟੱਕਰ ਵਿਚ ਡਰਾਈਵਰ ਦੀ ਹੋਈ ਮੌਤ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਅੰਤਰੀਵ ਮਨ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆਂ ਵਿਰਲਾਪ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ:

> -ਰੁਲ ਗਿਆ ਮਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤ ਸੜਕਾਂ ਤੇ। ਆਹ ਪਿਐ ।...ਬਾਲ ਬੱਚੇ, ਘਰ ਵਾਲੀ, ਮਾਂ ਪਿਓ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਕੀ ਆਸਾਂ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਹੋਣਗੇ...। ਆਪਣੀ ਤਾਂ ਮਿੱਟੀ ਵੀ ਪਿੰਡ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦੀ। ...' ਬਾਸ਼ੇ ਨੇ ਸਾਫ਼ੇ ਦੇ ਲੜ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਪੂੰਝੀਆਂ। (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਜੀ. ਟੀ. ਰੋਡ" 30)

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਅਗਲਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੱਖ ਸੜਕਾਂ 'ਤੇ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਔਰਤਾਂ ਅੱਡੇ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਜਿਸਮ ਵੇਚਣ ਨੂੰ ਵੀ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੜਕਾਂ 'ਤੇ ਬਣੇ ਝੌਂਪੜੀਆਂ ਰੂਪੀ ਡਰਾਈਵਰਾਂ ਦੀ ਹਵਸ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਬਣੇ ਅੱਡੇ ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਹੋਟਲਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਨਾਵਲ 'ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ' ਭਾਵੇਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰ ਗੱਦੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਗ਼ਰੀਬਾਂ, ਮਜ਼ਲੂਮ, ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਵਰਗ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਲਈ ਤਲਵਾਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਸੱਤਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਹੁੰਦੀ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਜੰਗਾਂ ਤੱਕ ਲੜਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਅਮੀਰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਅਮੀਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗ਼ਰੀਬ ਵਧੇਰੇ ਗ਼ਰੀਬ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਾੜਾ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਵਧਣ ਕਾਰਨ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ

ਨੌਜੁਆਨ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ:

> ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਅਤੇ ਦੱਬੇ ਹੋਏ ਦੋਹਾਂ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਗ਼ਰੀਬੀ ਅਤੇ ਵਧਦੀ ਹੋਈ ਆਮਦਨ ਦੀ ਨਾ-ਬਰਾਬਰੀ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਉੱਘੜਵੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਗ਼ਰੀਬ ਲਗਾਤਾਰ ਭੁੱਖਮਰੀ ਕਾਰਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਮੌਤ ਵਿਚਕਾਰ ਲਟਕੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਪਜ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦਾ ਲਾਭ ਉਚੇਰੇ ਆਮਦਨ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਉਪਜ ਦੇ ਰਾਹ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਮੋੜਾ ਦੇਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਸ਼ੀਏ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਲਗਾਤਾਰ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਝੱਲ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। (ਸੁਨੰਦਾ ਸੇਨ, ਅਰਸ਼ੀ (ਅਨੁਵਾਦਕ) "ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ" 6-7)

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ 'ਅਫਲਾਤੂ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਨਪੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦੀ ਤਸਵੀਰਕਸ਼ੀ ਬਿਧੀ ਚੰਦ, ਮਾਘੀ, ਭੰਤੋ ਆਦਿ ਪਾਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੇ ਆਲਮ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਤ ਬਿਧੀ ਚੰਦ (ਬਿਧੀਆ) ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਘਰੋਂ ਭੱਜ ਕੇ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਣ, ਕਾਲੇ ਕੱਛੇ ਵਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਕੇ ਆਮ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ ਕਰਨੀ, ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਟਰੱਕ ਡਰਾਈਵਰ ਬਣਨ, ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਨ, ਗੋਡਿਆ ਮੋਢਿਆਂ ਦੇ ਜੋੜਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦੇਸੀ ਹਕੀਮ, ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨ, ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸੱਜ ਕੇ ਪਾਠੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਾਰਤਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਉਸ ਦੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਕੋਲ ਬਹੁਤੀ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਇਦਾਦ ਹੋਣ ਦੇ

ਬਾਵਜੂਦ ਵਧੀਆ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਜਰਦਾ ਹੈ। ਭੰਤੋ ਦਿਨ ਰਾਤ ਜੱਟਾਂ, ਸਰਪੰਚਾਂ ਅਤੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਕੁਜੋੜ ਵਿਆਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬੀਬੋ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਰਦਾਰ ਨਾਲ ਵਿਆਹੀ ਤਾਂ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਸੰਤਾਪ ਹੀ ਭੋਗਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭੰਤੋ ਵੀ ਕੁਜੋੜ ਵਿਆਹ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦੀ ਹੈ ਉਹ ਤਾਂ ਪਤੀ ਦਾ ਪੇਟ ਵੀ ਆਪ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰ ਕੰਮ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਭਰਦੀ ਹੈ। ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਮ ਨਿਮਨ-ਵਰਗ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪ ਭੰਤੋ ਨੂੰ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ:

> ਦੁਨੀਆਂ ਲੁੱਟਣ ਆਲੀ ਪਈ ਐ। ਲੁੱਟਣ ਦਾ ਵੱਲ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਕੋਈ ਲੀਡਰ ਬਣ ਕੇ ਲੁੱਟੀ ਜਾਂਦੈ, ਕੋਈ ਸਾਧ ਬਣ ਕੇ, ਆਪਾਂ ਵੈਦ ਬਣ ਕੇ ਲੁੱਟੀ ਜਾਨੈ ਐਂ। (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਅਫਲਾਤੂ" 180)

ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੂਝ ਬੂਝ ਨਾਲ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ ਕੀਤੀ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ 'ਸਤਲੁਜ ਵਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾਸਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਖਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਨਿੰਬੂਆਂ ਵਾਂਗ ਨਿਚੋੜ ਰਹੇ ਹਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਦਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਦਸ਼ਾ ਬਹੁਤ ਖ਼ਰਾਬ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਖਿਆਨ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

> ......ਅੱਜ ਹਾਲਤ ਇਹ ਹੈ, ਹਰ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੰਕਟ ਹੈ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਲਗਭਗ ਤਬਾਹੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਹੈ। ਵਾਹੀਯੋਗ ਜ਼ਮੀਨ ਛੋਟੀ ਹੋਰ ਛੋਟੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਉੱਪਰ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਦਾ ਬੋਝ ਵੱਧ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀਏ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ

> ਬਣ ਰਹੇ ਹਨ। ਬੇ-ਜ਼ਮੀਨੇ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਲੱਖਾਂ ਕਰੋੜਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਸਤਲੁਜ ਵਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ" 27-28)

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਵਿਗੜੀ ਹੋਈ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਬਾਰਾਂ ਆਬਾਦ ਕੀਤੀਆਂ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਕਾਰਜ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨੋਰਥ ਸਿੱਧ ਕੀਤੇ। ਆਪਣੇ ਪਿੱਠੂਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਇਹ ਅਲਾਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਮੁਫ਼ਾਦ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਕਟ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ......ਕਿੰਨੀ ਮੱਕਾਰ ਕੌਮ ਹੈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ, ਬੇਅਬਾਦ ਪਈਆਂ ਬਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ। ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਮੰਗਲ ਹੋ ਗਏ। ਕਿਰਸਾਨਾਂ ਨੇ ਲਾਇਲਪੁਰ, ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ, ਸਰਗੋਧਾ, ਦੀਆਂ ਬਾਰਾਂ ਆਬਾਦ ਕਰ ਲਈਆਂ। ਮੇਹਨਤ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਬਥੇਰੀ ਕੀਤੀ, ਜਦੋਂ ਏਥੇ ਬੰਗੇ ਮੁਰੱਬੇ ਅਲਾਟ ਕਰਾਏ ਹਨ। (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਸਤਲੁਜ ਵਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ" 59)

ਇਹ ਬਾਰਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚਹੇਤਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿੱਠੂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ। ਇਸੇ ਆੜ ਵਿਚ ਆਪਣਾ 'ਆਬਿਆਨਾ' (ਪਾਣੀ ਕਰ) ਵਧਾਇਆ? ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਜ਼ਿਮੀਦਾਰਾ ਲੀਗ' ਬਣਾਈ। ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਵੀ ਅਣਮੰਨੇ ਜਿਹੇ ਮਨ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਬਾਂਕੇ ਦਿਆਲ ਦੇ ਗੀਤ ਦੇ 'ਪੱਗੜੀ ਸੰਭਾਲ ਜੱਟਾਂ, ਪਗੜੀ ਸੰਭਾਲ ਓਏ !' ਦੇ ਗੀਤ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਖ਼ੂਨ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਗ਼ੀ ਮਸੀਹਾ/ਬਾਗ਼ੀ ਸਰਦਾਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਅੰਬਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨੇ 'ਬਾਗ਼ੀ ਮਸੀਹਾ' ਨਾਮੀ ਪੁਸਤਕ ਵੀ ਲਿਖੀ।

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਡੇਅਰੀ ਫਾਰਮ ਤੱਕ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਵੀ ਕਿਸਾਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸੂਝ ਬੂਝ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਕੁੱਦ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ

ਆਰਥਿਕ ਉਚ ਨੀਚ ਦੇ ਪਾੜੇ ਨੂੰ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਕੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਭਗਵਤੀ ਚਰਣ ਵੀ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਰਾਹੀਂ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਇਹ ਆਜ਼ਾਦ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਕਾਇਮ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼, ਹਰੀ ਸਿੰਘ, ਭਗਵਤੀ ਚਰਣ, ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਬਾਬੂ, ਤ੍ਰੈਲੋਕਯ ਨਾਥ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਅਧੀਨ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਖੇ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸਾਂ ਤੱਕ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨੀਆ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭਰਤੀ ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਕਰ ਕੇ ਇੱਕ ਪਲੇਟਫ਼ਾਰਮ ਤੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਕਿਸਾਨਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇਣ ਦਾ ਲਾਲਚ ਦੇ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

'ਅੰਨਦਾਤਾ' ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਡੁੱਬਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਨੌਜੁਆਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਗ਼ਲਤ ਰਸਤਿਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਜ਼ੀਰ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਆਪਣੇ ਕਰਜ਼ੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਵਾਪਸ ਕਰੇਗਾ? ਮਾਮਲਾ ਕਿਵੇਂ ਭਰੇਗਾ? ਕਬੀਲਦਾਰੀ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਕਿਵੇਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰੇਗਾ? ਜਦੋਂ ਕਿ ਝੋਨਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੋਇਆਂ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਖ਼ਰੀਦ ਨਹੀਂ, ਕਰਦੀ ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਰਾਜਪਾਲ ਵਰਗੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸਾਨ ਯੂਨੀਅਨ ਬਣਾ ਕੇ ਧਰਨੇ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਗ਼ਰੀਬੀ ਕਾਰਨ ਹੀ ਭਗਤੂ, ਲਾਲੇ ਰੂਪ ਚੰਦ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਬੱਕਰੀਆਂ ਵਾਲੇ ਠਾਕੁਰ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਮਾਘੀ ਨੌਕਰੀ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਰ ਕੇ ਵਿਹਲੇ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਨਾਲ ਲੁੱਟਾਂ ਖੋਹਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਹੋ ਸਕੇ। ਜਦੋਂ ਵਜ਼ੀਰ ਭਗਤੂ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਅੱਗੋਂ ਟਰੈਕਟਰ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਵਜ਼ੀਰ ਦੇ ਕਰਜ਼ਾਈ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਤੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ

ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਖੇਤਰੀ ਕਾਰਜ ਦੌਰਾਨ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ:

> ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਠਿੰਡਾ ਦੇ ਪਿੰਡ ਕੋਠਾ ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਖੇਤਰੀ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਪੁੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਸਰਵਨ ਸਿੰਘ, ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਪੁੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ, ਨਛੱਤਰ ਸਿੰਘ ਪੁੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਨਿਰਭੈ ਸਿੰਘ ਪੁੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਘਣੀਆਂ ਦੇ ਬਾਘ ਸਿੰਘ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਮਾਘਾ ਸਿੰਘ, ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਪੁੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਪੁੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਜੰਗੀਰ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਰਿਵਾਰ ਵੱਲੋਂ ਘਰ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਸੋਨਾ/ਜ਼ਮੀਨ ਆਦਿ ਵੇਚ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦੇ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। (ਨਿੱਜੀ ਮੁਲਾਕਾਤ)

ਖੇਤੀ ਛੱਡ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਦੇ ਨਾਮ ’ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਲੁੱਟ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਅਚਾਨਕ ਲੁੱਟ ਕਰਨ ਜਾਂਦੀ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਦਾ ਕੋਈ ਸਰੋਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲੁੱਟ ਦਾ ਜਦੋਂ ਕੈਨੇਡਾ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਔਰਤ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਬਚਾਊ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਕਤਲ ਤੱਕ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਇਸ ਅਚਾਨਕ ਵਰਤੇ ਭਾਣੇ ਤੋਂ, ਤਿੰਨੋਂ ਡਰ ਗਏ। ਛੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਲੁੱਟਾਂ ਖੋਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਚਾਅ ਨਾਲ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਖੌਤੀ ‘ਬਾਬਿਆਂ’ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਕਦੇ ਉਹ ਵੇਖੇ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਨਾ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਕਾਹਦਾ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਲੜ ਰਹੇ ਹਨ। ਕੀ ਮੰਗਦੇ ਹਨ? ਕਿਉਂ ਮੰਗਦੇ ਹਨ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ

ਸਾਹਮਣੇ, ਬਿਰਧ ਔਰਤ ਤੜਫ਼-ਤੜਫ਼ ਕੇ ਦਮ ਤੋੜ ਗਈ। (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਅੰਨਦਾਤਾ" 63)

ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤ ਵਿਚ ਆ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਮੈਲਕਮ ਡਾਰਲਿੰਗ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਹੁਤ ਕਿਸਾਨ ਕਰਜ਼ਈ ਜੰਮਦੇ ਹਨ, ਜੀਵਨ ਭਰ ਕਰਜ਼ੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਰਜ਼ਈ ਹੀ ਮਰਦੇ ਹਨ।" (Malcolm Darling "The Punjab Peasant in Prosperity and debt" 20) ਜੱਟ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇੱਜ਼ਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੀਮਤ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵੇਚਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਕਰਜ਼ੇ ਦਾ ਬੋਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਜਬੂਰਨ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚਣੀ ਵੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਉਸ ਲਈ ਅਸਹਿ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਜ਼ੀਰ ਅੱਖ 'ਤੇ ਹਰੀ ਪੱਟੀ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦਾ ਹੋਇਆ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਤੋਂ ਹਉਕਾ ਲੈਂਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪੁੱਤਰ ਭਗਤੂ ਵੀ ਗਵਾਇਆ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਗਈ।

ਮਾਘੀ ਦਾ ਪਿਤਾ ਠਾਕੁਰ ਵੀ ਕਰਜ਼ਾਈ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਫੈਲਸੂਫ਼ੀਆ ਵਾਲਾ ਡੇਢ ਕਿੱਲਾ ਪਹਿਲਾਂ ਗਹਿਣੇ ਤੇ ਫਿਰ ਬੈਅ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਠਾਕੁਰ ਦੇ ਨਾਲ ਮਾਘੀ ਵੀ ਬੇ-ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਹੋ ਗਿਆ। ਬੇ-ਜ਼ਮੀਨੇ ਬੱਕਰੀਆਂ ਵਾਲੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਗ਼ਲਤ ਰਸਤੇ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਵਜ਼ੀਰ ਆਪਣੀ ਮੁਟਿਆਰ ਧੀ ਭੂਪੀ (ਭੁਪਿੰਦਰ ਕੌਰ) ਦਾ ਵੀ ਠੀਕ ਸਮੇਂ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ ਤੱਕ ਛੱਡਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਝੋਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਮੱਝ ਬਣ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਆਪਣੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਗੁਰਮੀਤ ਕੌਰ (ਮੀਤੋ) ਅਤੇ ਦੀਪੋ ਆਪਣੇ ਘਰ ਛੱਡ ਪੀ. ਸੀ. ਓ. ਤੇ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਕੁੱਝ ਪੈਸਿਆਂ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਸੈਕਸ ਵਰਕਰ

ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਕੂਲ ਦੀਆਂ ਫ਼ੀਸਾਂ/ਵਰਦੀਆਂ/ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਸਕਣ।

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਧਾਰਮਿਕ ਡੇਰਾਵਾਦ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਹੀ ਭਗਤੂ ਵਰਗੇ ਨੌਜੁਆਨ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸਾਧ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਗਤੂ ਸਾਧ ਬਣ ਕੇ ਗੇਰੂਏ ਰੰਗ ਦਾ ਚੋਲਾ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੀ ਖੂਹ ਵਾਲੀ ਸਮਾਧ ਤੇ ਧੂਣਾ ਲਗਾ, ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਤੂ ਦੀ ਮਾਂ ਗਿਆਨ ਕੌਰ ਉਸ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਪਤਨੀ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਦਿੰਦੀ ਹੋਈ ਘਰ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਭਗਤੂ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੁਆਬ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਦੀ ਤਸ਼ਵੀਰਕਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

> -ਨਹੀਂ ਮਾਤਾ, ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਪਿੱਛੇ ਵਲ ਮੁੜਨ ਲਈ ਨਾ ਕਹੋ। ਪਾਪ ਲੱਗੇਗਾ। ਜੇ ਮੁੜਾਂ ਵੀ ਤਾਂ ਕੀ ਵੇਖ ਕੇ ਮੁੜਾਂ ਮਾਤਾ। ਤੂੰ ਸਮਝਦਾਰ ਹੈਂ। ਪੰਜ ਕਿੱਲਿਆਂ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਭਾਈ ਡਹਿ ਡਹਿ ਮਰਨਗੇ। ਅਜੇ ਤਾਂ ਬਾਪੂ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਵੀ ਬੈਠੇ ਨੇ। ਡੇਢ ਕਿੱਲੇ ਨਾਲ ਕੀ ਖੁਆਵਾਂਗਾ ਘਰਵਾਲੀ ਨੂੰ ਤੇ ਕੀ ਬਣਾਵਾਂਗਾ ਜੁਆਕ ਨੂੰ? ਮੈਥੋਂ ਹੁਣ ਸੀਰੀ ਤਾਂ ਰਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਕਿਸੇ ਨਾਲ। ਨਾ ਵਿੜ੍ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਹੈ। ਘਰ ਵਿਚ ਨਾ ਬਲਦ ਹੈ, ਨਾ ਹਲ਼ ਹੈ, ਨਾ ਪੰਜਾਲੀ। (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਅੰਨਦਾਤਾ" 245)

ਸੋ ਇਸ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਡੁੱਬਦੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਯਥਾਰਥਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਵਜ਼ੀਰ ਨੂੰ ਆੜ੍ਹਤੀਆਂ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾਈ ਹੋਣ ਦਾ ਹੀ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਗਾਉਣ ਲੱਗਣ, ਦੂਜੇ ਦਾ ਸਾਧ ਬਣਨ, ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਦਾ ਵੱਢੀ ਉਮਰ ਕਾਰਨ ਵਿਆਹ ਨਾ ਹੋਣ ਅਤੇ ਮੁਟਿਆਰ ਧੀ ਭੂਪੀ ਦੇ ਘਰੋਂ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦੇ ਦੁੱਖੋਂ ਪਛੜੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਅੰਨਦਾਤਾ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਇਸ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਚੱਲੀ ਹਨੇਰੀ ਨੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਘਾਣ ਕੀਤਾ

ਕਿ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੀ ਮਜਬੂਰੀ ਵੱਸ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਧੰਦੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹੋਰਨਾਂ ਧੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਅੰਤ ’ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

> ਇੱਕ ਅੰਨ ਦਾਤਾ, ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਕੱਦੂ ਗੰਡੇ ਟਿੰਡੇ ਵੇਚ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ ਅੰਨ ਦਾਤਾ : ਡੇਰੇ ਦੇ ਲੰਗਰ ਲਈ ਰਸਦ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਦੇ ਬਹਾਨੇ, ਦਰ ਦਰ ਮੰਗਣ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।–‘ਵਾਹ ਓਏ ਦਾਤਿਆ।’ ਵਸਾਖਾ ਸਿੰਘ ਉੱਪਰ ਵਲ ਝਾਕਦਾ ਹੈ। (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ “ਅੰਨਦਾਤਾ” 351)

‘ਅੰਨਦਾਤਾ’ ਨਾਵਲ ਦੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗ ‘ਖ਼ਾਕੂ ਜੇਡੁ ਨਾ ਕੋਇ’ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਹੱਲ ਵੀ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਅਤੇ ਵਿਸਾਖੀ ਸਿੰਘ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਪਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆਂ-ਲਿਖਿਆਂ ਨੌਜੁਆਨ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਸਾਂਝੀ ਖੇਤੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਕਨੀਕ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਨਿਵਾਰਨ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਵਾਇਤੀ ਫ਼ਸਲੀ ਚੱਕਰ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਇਸ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਢੁਕਵੀਆਂ ਸਬਸਿਡੀਆਂ ਦੇਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਜੋ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਜੇਕਰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਅਢੁਕਵੀਂਆ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਧਨੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲਾਭ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆੜ੍ਹਤੀਏ/ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ/ਧਨੀ ਕਿਸਾਨ ਲੁੱਟਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਇਕੱਲਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅੰਨ ਦਾ 70 ਫ਼ੀਸਦੀ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਂ ਫ਼ਸਲ ਵਾਸਤੇ, ਆੜ੍ਹਤੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਂ ਸ਼ਾਹਕਾਰਾਂ ਬੈਂਕਾਂ ਤੋਂ ਕਰਜ਼ੇ ਚੁੱਕਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਸਰਕਾਰੀ ਨੀਤੀਆਂ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੀਆਂ। ਕਰਜ਼ਾ ਵਧਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ, ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਇਆ ਕਿਸਾਨ ਆਖ਼ਰ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।...ਏਹੀ ਨਾ....? (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ “ਖ਼ਾਕੂ ਜੇਡੁ ਨ ਕੋਇ” 37)

'ਮਹਾਂਬਲੀ ਸੂਰਾ' ਭਾਵੇਂ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ, ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ, ਕਾਮੇ-ਮੁਜ਼ਾਰਿਆਂ 'ਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੀ ਗਾਥਾ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਹੋਈ। ਫ਼ਸਲਾਂ ਤੇ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਬਾਰਸ਼ ਨਾ ਹੋਣ, ਕਣਕ ਦਾ ਪੀਲਾ ਪੈਣਾ, ਫ਼ਸਲਾਂ ਦਾ ਸੁੱਕ ਸੜ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਵੀ ਲਗਾਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਟੌਤੀ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਲਏ ਪੈਸੇ ਤਾਂ ਕੀ ਵਿਆਜ ਵੀ ਨਾ ਮੋੜਨਾ ਡੂੰਘੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਥਾ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਤਹਿਤ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਤੋਂ ਲਗਾਨ ਲੈਣ ਲਈ ਹਰ ਸੰਭਵ ਯਤਨ ਕਰਦੇ, ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਉਸ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਕਰਦੇ। ਜੋ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਲਠੈਤਾਂ ਨੇ ਗੁਲਾਬ ਚੰਦ ਖੱਤਰੀ ਦਾ ਬੂਹਾ ਜਾ ਖੜਕਾਇਆ। ਉਹ ਬਿਮਾਰ ਸੀ, ਖੰਘਦਾ ਖੰਘਦਾ ਉੱਠ ਕੇ ਬਾਹਰ ਗਿਆ। ਨਵਾਬ ਦੇ ਲੱਠ-ਮਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਗਿੜਗਿੜਉਣ ਲੱਗਾ-'ਇਸ ਵਾਰ ਮੀਂਹ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ਸਾਰੀ ਫ਼ਸਲ ਸੜ ਗਈ। ਇੱਕ ਦਾਣਾ ਨੀ ਹੋਇਆ। ਵੇਖ ਲਓ ਘਰ ਦੀ ਭੜੋਲੀ ਵੀ ਖ਼ਾਲੀ ਪਈ ਹੈ।
>
> -ਨਵਾਬ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਤੇਰੀ ਭੜੋਲੀ ਦਾ ਠੇਕਾ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਹੋਇਆ। ਲਗਾਨ ਅਦਾ ਕਰ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਤੁਰ।' ਇੱਕ ਲਠੈਤ ਨੇ ਗੁਲਾਬ ਚੰਦ ਨੂੰ ਗਿੱਚੀ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਤੋਰਨਾ ਚਾਹਿਆ। (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਮਹਾਂਬਲੀ ਸੂਰਾ" 210)

ਆਪਣੀ ਨਿੱਘਰਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਕਰ ਕੇ ਨਵਾਬ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੀ ਧੀ ਵੀ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੁਗ਼ਲ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਲੜਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਦਸਵੰਧ ਕੱਢ ਕੇ ਧਨ, ਘੋੜਿਆਂ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਆਦਿ

ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਹਾਇਤਾ ਸ਼ਾਹੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨਿਆਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਨਾਲ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਠੀਕ ਹੋ ਕੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਨਾਲ ਲੜਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਏ।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ 'ਸੂਰਜ ਦੀ ਅੱਖ' ਰਾਹੀਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਟੈਕਸ ਲਗਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੁੱਟ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆਂ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਆਂਢੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਵਪਾਰਿਕ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ। ਜੋ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਕੱਪੜਾ ਅਤੇ ਚਮੜੇ ਦੇ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ਵੀ ਹਨ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਜ ਪੂਰਾ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਮੱਧ-ਏਸ਼ੀਆ ਤੱਕ ਵਪਾਰਕ ਸੰਧੀਆਂ ਹਨ। ਲੂਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੋਨੇ ਚਾਂਦੀ ਤੱਕ ਦਾ ਵਪਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਢੋਆ ਢੁਆਈ ਦੇ ਸਾਧਨ ਰਵਾਇਤੀ ਹਨ। ਘੋੜੇ, ਗਧੇ, ਖੱਚਰਾਂ, ਬੈਲਗੱਡੀਆਂ, ਊਠ ਅਤੇ ਬੇੜੀਆਂ ਆਦਿ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ, ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅਰਥਚਾਰਾ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਹੈ। (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਸੂਰਜ ਦੀ ਅੱਖ" 461)

ਨਾਵਲ 'ਢਾਹਵਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕਿੰਗਰੇ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਾਂਦਲ ਬਾਰ ਦਾ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਫ਼ਸਲਾਂ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਜਦ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਟੁੱਟਦੇ ਹਨ ਬਿਜਲੀ ਖ਼ਾਨ ਭੱਟੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਅਧੀਨ ਇਕੱਤਰ ਹੋ ਕੇ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਲਗਾਨ ਨਹੀਂ ਭਰਦੇ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਜ਼ਬਰ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਾਹੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਦੀ ਲੁੱਟ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

> ਸੂਹੀਆਂ ਨੇ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਤੀ ਸਾਂਦਲ ਬਾਰ ਵਿਚ ਭੱਟੀ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਤ ਖ਼ਰਾਬ ਨੇ। ਕਿਸਾਨ ਲਗਾਨ ਦੇਣੋਂ ਨਾਬਰ ਹੋ ਗਏ ਨੇ। ਸ਼ਾਹੀ ਕਾਫ਼ਲੇ ਲੁੱਟੇ ਜਾ ਰਹੇ ਨੇ। (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਢਾਹਵਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕਿੰਗਰੇ" 23)

ਨੇੜੇ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬੰਦੇ ਇਕੱਤਰ ਕਰੋ ਹੁਣ ਲਿਹਾਜ਼ਾ ਸਕੀਰੀਆਂ ਕੰਮ ਆਉਣਗੀਆਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆਂ ਦੁੱਲਾ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਭਿਆਨਕ ਲੜਾਈ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਿਮਨ-ਵਰਗ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਹੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ 'ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਜਾਤੀਆਂ, ਧਰਮਾਂ, ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਇਕੱਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

> ਸੁੱਖੇ ਕੀ, ਕਾਲੇ ਕੀ, ਰਸੂਲਪੁਰ, ਜਲਾਲਪੁਰ, ਭੀਖੀ, ਜੰਡਿਆਲਾ, ਚੂਹੜਾ ਕਾਣਾ, ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਨਾਨਕੀ, ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੀਂ, ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸੋ, ਅਕਬਰੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਲਗਾਨ ਨਹੀਓਂ ਦੇਣਾ। ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਸਾਡੀਆਂ, ਖੇਤ ਸਾਡੇ, ਪੈਲ਼ੀਆਂ ਸਾਡੀਆਂ। ਮੁਜ਼ਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਖੋ, 'ਕੱਠੇ ਹੋਵੋ। (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਢਾਹਵਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕਿੰਗਰੇ" 140)

ਨਾਵਲ 'ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਵੀ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਹੱਡ ਭੰਨਵੀਂ ਮਿਹਨਤ ਕਰ ਕੇ ਨੌਕਰੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਬੱਚਿਆ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾ ਲਿਖਾਂ ਕੇ ਵਧੀਆ ਨੌਕਰੀਆਂ/ਕੰਮਾਂ 'ਤੇ ਲਗਾਇਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਜ ਬਿਰਧ

ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਵਿਚ ਛੱਡਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤਾਨ ਹੋ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵੇਚ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਨਸ਼ਿਆਂ ਕਾਰਨ ਜੱਟ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਕਣ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਵੀ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

> ਹੁਣ ਨੰਬਰਦਾਰ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਈ ਫਿਰਦੈ, ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਕੋਈ ਕਿੱਲਾਂ ਗਹਿਣੇ ਕਰੂਗਾ ਜਾਂ ਵੇਚੂਗਾ। ਜਿਹੜੇ ਦੁੱਖੋਂ ਘਰ ਛੱਡਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਹੱਲ ਨਾ ਹੋਇਆ, ਗੱਲ ਹੋਰ ਵੀ ਵਿਗੜ ਗਈ। (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ “ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ” 100)

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਚਿੱਟੇ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਚਿੱਟੀ ਮੱਖੀ, ਚਿੱਟੇ ਮੱਛਰ ਦੁਆਰਾ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਕਾਰਨ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਖਿਆਨ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਚਿੱਟੇ ਮੱਛਰ ਨੇ, ਚਿੱਟੀ ਮੱਖੀ ਨੇ ਕਪਾਹ, ਨਰਮੇ ਖਾ ਲਏ। ਕਿਸਾਨ ਕਿਧਰ ਜਾਣ। ਪੈਂਤੀ-ਚਾਲ੍ਹੀ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਠੇਕੇ ’ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਫ਼ਸਲ ਬੀਜੀ ਸੀ, ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੇ ਕਰਜ਼ਾ ਚੁੱਕ ਕੇ, ਬਈ ਫ਼ਸਲ ਆਈ ਤੋਂ ਚਕਾ ਦਿਆਂਗੇ। ਪਰ ਹੁਣ ਕੀ ਮੋੜਨਗੇ ਤੇ ਕੀ ਖਾਣਗੇ।... (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ “ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ” 101)

ਸੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਭਾਵੇਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂ ਜ਼ਮੀਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਸਰਪੰਚੀ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਕਤਲੋਗਾਰਤ, ਭਰਾ ਦੁਆਰਾ ਭਰਾ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਹੜੱਪਣ ਲਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਰਨੀਆਂ, ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਅਖੌਤੀ ਬਾਬਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ, ਵਿਗੜੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਕਾਰਨ ਜੱਟ ਦਾ ਸ਼ਰੀਕਾਂ ਦੇ ਘਰ ਸੀਰ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਲੇਬਰ ਚੌਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ

ਦਿਹਾੜੀਦਾਰ ਕਾਮੇ/ਮਜ਼ਦੂਰ ਬਣਨ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਤੱਕ ਬਣਨਾ, ਬਹੁ-ਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਮੰਡੀਆਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਲੁੱਟ, ਧੀਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਖ਼ਰਚ, ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਦਾ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਕਾਰਨ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨਾ, ਖੇਤੀ ਲਾਗਤਾਂ ਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਵਧਣਾ, ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਦੁਰਗਤੀ, ਸਰਕਾਰੀ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਵਿਚਲਾ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤਾਨ ਹੋਣਾ, ਨਿਮਨ ਜਾਤੀ ਦਾ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਅਤੇ ਜੱਟ ਦਾ ਭੂਮੀਹੀਣ ਮਜ਼ਦੂਰ ਬਣਨ ਕਾਰਨ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨ ਯੂਨੀਅਨਾਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਹੋਰਨਾਂ ਸੰਕਟਾਂ ਦਾ ਅਧਾਰ ਵੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਦੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ

ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਨੇ ਵੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ 'ਪਿੱਪਲ ਵਾਲਾ ਮੋੜ' ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬਲਵੀਰ ਸਿਹੁੰ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਜਮਾਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਪਾਤਰ ਹੈ ਜੋ ਨਾਵਲ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਹੀ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਕੋਲ ਨਾ ਖੇਤ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਲਈ ਨਾ ਯੂਰੀਆ ਖਾਦ, ਨਾ ਕਣਕ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਲਗਾਉਣ ਮੋਟਰ, ਨਾ ਹੀ ਖੇਤ ਇੰਜਨ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਲਈ ਤੇਲ, ਬੈਂਕ ਤੋਂ ਲਏ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਪਿਛਲੀ ਕਿਸ਼ਤ ਵੀ ਨਾ ਭਰ ਸਕਣਾ, ਆੜ੍ਹਤੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਦੁਆਨੀ ਨਾ ਮਿਲਣਾ ਉਸ ਦੀ ਨਿੱਘਰਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ। ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ ਜਟੂਰੀਆਂ ਬਣ ਗਏ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਸਿਰ ਵਿਚਾਲਿਓਂ ਕੱਟੇ ਵੀ ਹਨ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

> ਜਟੂਰੀਆਂ ਬਣੇ ਕੇਸ ਖੋਲ੍ਹੇ ਕੇਸ ਕਿੱਥੇ ਸੀ, ਵਚਾਲਿਉਂ ਵਚਾਲਿਉਂ ਸਿਰ ਮੁੰਨਿਆ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਤੇਜੋ ਆਖ ਚੁੱਕੀ ਸੀ " ਹਾਅ ਕੀ ਬਣਾ ਲੈਨਾ ਐਂ ਵਚਾਲੇ ਮਸੀਤ ਪਾਸੀਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਜੇਹਾ ਹੈ। (ਸੰਧੂ "ਪਿੱਪਲ ਵਾਲਾ ਮੋੜ" 6)

ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਹੀ ਘਰ ਵਿਚ ਕਲੇਸ਼ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪੁੱਤਰ ਮੇਜਰ ਪੜ੍ਹਨ ਲਿਖਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਫਿਰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਹ ਘਰ ਛੱਡ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਲੁੱਟਾਂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸੁਧਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਲੀਲ੍ਹਾ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਅਨੇਕਾਂ ਘਰਾਂ ਦਾ ਉਜਾੜਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨੇ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਜਿਸ ਬਲਵੀਰ ਸਿਹੁੰ ਦੀਆਂ ਕਦੇ ਜਟੂਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਬੱਝੀਆਂ ਸਨ, ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ ਵੀ ਹੁਣ ਰੇਸ਼ਮ ਦੇ ਵਾਲਾ ਵਰਗੇ ਹੋ ਗਏ, ਪੱਗ ਦਾ ਤੁਰ੍ਹਲਾ ਵੀ ਆਕੜਨ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਉਮਰੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬੁੱਢੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਤੇਜੋ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਨਿਖਾਰ ਆਇਆ। ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਰੁਚੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਲਵੀਰ ਸਿਹੁੰ ਦਾ ਮਨ ਵੀ ਧਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਭਰਿਆ। ਇਸੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦੀਪੋ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵੀ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਕਰੂਪ/ਆਚਰਨ ਹੀਣ/ਲਾਲਚੀ ਵਿਅਕਤੀ ਜਬਰੇ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਵੀ ਲਾਲਚ ਵੱਸ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਪਾ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਬਲਵੀਰ ਸਿਹੁੰ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਹੋਰ ਧਨ ਦੌਲਤ ਵੀ ਹੜੱਪ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਆਸੋਂ ਵੀ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਬੰਤੇ (ਰਾਜ ਦੀ ਦਾਦੀ ਭਾਨੋਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪਤੀ) ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੂਏ ਤੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਆਦਤ ਕਾਰਨ ਆਪਣੀ ਅਤੇ ਭਾਨੋ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਵੇਚੀ ਸਗੋਂ ਘਰ ਵੀ ਵੇਚ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਬਹੁ ਕੌਮੀ ਫ਼ੈਕਟਰੀ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ ਕੇ

ਭਾਨੋ ਜੋ ਵੀ ਕਮਾ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਕੁੱਟ ਕੇ ਖੋਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕੁੱਟ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਆਸੋ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਅਧੀਨ ਘੁੱਦੜੇ ਦੀ ਹਵਸ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਰੇਲ ਅੱਗੇ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇੱਕ ਫ਼ੈਕਟਰੀ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਟੁੱਟਿਆਂ ਟ੍ਰੇਨੀ ਭਿੰਦਾ ਜੀਵਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਚਾਉਂਦਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਵੀ ਭਜਾ ਕੇ ਲਿਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਕਾਰਨ ਹੀ ਦੋਨੋਂ ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ, ਨਿੰਦਰ, ਸਚਦੇਵ ਅਤੇ ਅਮਲੀ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ ਦਾ ਵਿਖਿਆਨ ਵੀ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰਾਂ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਲੁੱਟ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਰੂਪ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰੀ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਡਾਕਟਰ ਕੇਵਲ ਤਨਖ਼ਾਹਾਂ ਲੈਣ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਤਾਂ ਉਹ ਘਰੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਸਰਕਾਰੀ ਦਵਾਈਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਮੈਡੀਕਲ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਜ ਦਸੂਹੇ ਜਦੋਂ ਲੰਗੀ ਨਰਸ ਤੋਂ ਮਰੀਜ਼ ਨਾ ਆਉਣ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਜੁਆਬ ਦਿੰਦੀ ਹੈ:

> ਆਪਾਂ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਕੀ ਧਾਰ ਕਢਾਉਣੀ ਆ, ਸਰਕਾਰ ਤਨਖ਼ਾਹ ਦੇ ਦਿੰਦੀ ਆ ਬੱਸ ਠੀਕ ਆ, ਹੋਰ ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਚਾਹੀਦਾ। (ਸੰਧੂ "ਪਿੱਪਲ ਵਾਲਾ ਮੋੜ" 86)
>
> ਡਾਕਟਰ ਦਸੂਹੇ ਆਪਣੀ ਦੁਕਾਨ ਬਣਾਈ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਰਾਜ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਮ ਸਰਕਾਰੀ ਡਾਕਟਰ ਵੇਖੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਡਿਊਟੀ ਤੇ ਹੋਰ ਬੋਲੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਮਰੀਜ਼ ਨਾਲ, ਤੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਹਸਪਤਾਲ 'ਚ ਹੋਰ ਬੋਲੀ। (ਸੰਧੂ "ਪਿੱਪਲ ਵਾਲਾ ਮੋੜ" 86)

ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੂੰਜੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਕਿਸੇ 'ਤੇ ਦਇਆ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਮੁਸੀਬਤ ਵਿਚ ਫਸੇ ਅਣਭੋਲ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ

ਲੁੱਟਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬਲਵੀਰ ਸਿਹੁੰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਣ ’ਤੇ ਵੀ ਉਸ ਤੇ ਕੋਈ ਤਰਸ ਕਰ ਕੇ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਲੁੱਟਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਝੂਠੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਕਾਬਲੇ ਬਣਾ ਕੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਨੋਂ ਮਾਰਦੇ ਹਨ।

ਨਾਵਲ ‘ਲੰਕਾ ਦਾਹ’ ਰਾਹੀਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਿਕ ਰੂਪ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਭਾਗ ਕੋਲ ਵੀ ਮਸਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਜੋਗੀ ਜ਼ਮੀਨ ਸੀ, ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਲਾਲ ਅਤੇ ਕਰਤਾਰ ਸਨ। ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਅੱਡ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਾਲ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਵੀ ਸਬਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਦੌਰਾਨ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ (ਥੱਮਣ ਅਤੇ ਮਾਨਾ) ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਲੁੱਟਦਾ ਹੈ। ਸੇਖੇ ਵਾਲੇ ਕਾਫ਼ਲੇ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਧਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਔਰਤਾਂ (ਨੂਰਾਂ) ਨੂੰ ਵੀ ਲੁੱਟ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪਾ ਕੇ ਪੁਲਿਸ ਵੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਰਾਹੀਂ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨੂਰਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਿੰਨ ਸੌ ਰੁਪਈਆ ਕਰਤਾਰੇ ਤੋਂ, ਲਖਬੀਰ ਅਤੇ ਦਲਬੀਰ ਕਿਆ ਦੇ ਘਰ ਲਾਲ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਡਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਅੱਧਾ ਹਿੱਸਾ, ਸੋਹਣ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਲਾਲ ਦੇ ਕਤਲ ਵਿਚ ਚਰਨ ਨੂੰ ਫਸਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਭਾਰੀ ਰਕਮ ਵਸੂਲ ਕਰ ਕੇ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੱਟ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਜ਼ਮੀਨ ਹੈ, ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਘਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਚਰਨ ਦਾ ਪਿਉ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਰਤਾਰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਾਵਲ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਥੁੜੇ ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦਲੀਪ ਸਿਹੁੰ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਦਲੀਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਮਿੱਤ ਸਿੰਘ ਵੀ ਘਰ ਦੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਕਾਰਨ ਚੱਲ ਵੱਸਦਾ ਹੈ। ਦਲੀਪ ਭਾਵੇਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਘਬਰਾਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਖੇਤੀ ਸਹਾਇਕ ਧੰਦੇ ਰਾਹੀਂ ਡਟ ਕੇ ਮਿਹਨਤ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਵਧੀਆ ਜੀਵਨ ਨਿਰਬਾਹ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੁੱਧ ਪਾਉਣ, ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਕਿਰਾਏ

ਤੇ ਤ੍ਰਪਾਲੀਆਂ ਫੇਰਨੀਆਂ ਅਤੇ ਭਾਰ ਢੋਣ ਆਦਿ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਫ਼ਸਲ ਮਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਟੁੱਟਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਸਭ ਕੁੱਝ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਯਥਾਰਥ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਚੇਤ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਸੀ। ਕੁੱਝ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਕਣਕ ਨੂੰ ਦਾਤੀ ਪੈ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਵੇਖਦਿਆਂ ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਛਿਪਦੇ ਵੱਲੋਂ ਬੱਦਲ ਬਣਿਆ....... ਪਹਿਲਾਂ ਝੱਖੜ ਤੇ ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਹੀ ਗੜੇ ਲਹਿ ਪਏ....ਸੁੱਕੇ ਆਲੂਆਂ ਜਿੱਡੇ ਜਿੱਡੇ ਗੜਿਆਂ ਖੜਕਾਟ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਪੂਰਾ ਅੱਧਾ ਘੰਟਾ ਸੁੱਕੇ ਗੜੇ ਡਿੱਗੀ ਗਏ। ਫਿਰ ਮੀਂਹ ਲੱਥਾ......ਕਿਸਾਨ ਵਾਖਰੂ ਵਾਖਰੂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਹੱਥ ਬੰਨ੍ਹਣ ਲੱਗ ਪਏ।
>
> ਮਿੱਤ ਸਿੰਘ ਖੇਤ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਪੁੱਤਾਂ ਵਾਂਗ ਪਾਲੀ ਕਣਕ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਪਤਾ ਹੀ ਨੀ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਕਾਹਦਾ ਖੇਤ ਆ.... ਗਾਹ ਪਿਆ... ਪਿਆ ਸੀ। ਮਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਉਕਾ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਬੱਸ। ਇਸ ਫ਼ਸਲ ਤੋਂ ਉਮੀਦ ਬੱਝੀ ਸੀ ਕਿ ਆੜ੍ਹਤੀਆਂ ਦੇ ਪੈਸੇ ਲੱਥ ਜਾਣਗੇ ਪਰ ਉਹ ਉਮੀਦ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। (ਸੰਧੂ "ਲੰਕਾ ਦਾਹ" 50)
>
> ਇਹ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਆ ਮੱਲਾ, ਪਰ ਹੁਣ ਖੇਤੀ ਵੀ ਅਗਲੀ ਗੱਲ ਨੀਂ ਰਹੀ....... ਅੱਗੇ ਰੇਹਾਂ ਸਪਰੇਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ........ਹੁਣ ਤਾਂ ਬਥੇਰੇ ਖ਼ਰਚੇ ਆ। (ਸੰਧੂ "ਲੰਕਾ ਦਾਹ"
>
> 40)

ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਤਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧੀਆ ਚਾਹ ਦਾ ਖੋਖਾ ਪਾਉਣਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਖੇਤੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਕੇ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਚੁਣ ਲੈਂਦੇ ਹਨ

ਲੋੜ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰਾਹ ਵਿਖਾਉਣ ਦੀ, ਇਸੇ ਲਈ ਨਾਲ ਵਿਚ ਕਿੱਕਰ ਅਤੇ ਚਰਨ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ 'ਜਾਗ ਕਿਸਾਨਾਂ ਜਾਗ' ਅਤੇ ਰੋਵੇ ਖ਼ੂਨ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ' ਵਰਗੇ ਨਾਟਕ ਲੋਕ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਿਚ ਹੁਣ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚੱਲ ਪਿਆ ਹੈ, ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚਰਨ ਤੋਂ ਪੁੱਛਦੇ ਹਨ ਕਿ:

> ਅਮੀਰ ਹੋਰ ਅਮੀਰ ਹੋਈ ਜਾਂਦੈ, ਗ਼ਰੀਬ ਹੋਰ ਗ਼ਰੀਬ ਹੋਈ ਜਾਂਦੈ...ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਕਿੱਥੇ ਜੇ' ਜਾ ਕੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋਊ (ਸੰਧੂ "ਲੰਕਾ ਦਾਹ" 98)

'ਚੱਕਰਵਿਊ ਦਰ ਚੱਕਰਵਿਊ' ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਗੜਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਾਤਰ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਭਗਵਾਨ ਕੌਰ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਦੌਰਾਨ ਮੁਸਲਮਾਨਾ ਦੀ ਕੁੜੀ ਚੰਦ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਦੌਰਾਨ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ ਦਾ ਵਿਖਿਆਨ ਵੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਗ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮੁੰਡਾ ਜੂਪਾ ਪਿੰਡ ਦਾ ਸਰਪੰਚ ਬਣ ਕੇ ਐਮ. ਐਲ. ਏ. ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਗਰਾਂਟਾਂ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਵੀ ਹਜ਼ਮ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਐਸ. ਪੀ. ਡੀ. ਅਤੇ ਐਸ. ਪੀ. ਰੈਕ ਤੱਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸਾ ਪੱਤੀ ਬਟੋਰਦੇ ਹਨ। ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਐਸ. ਐਚ. ਓ.ਬਲਾਤਕਾਰ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਫੀਨ੍ਹੇ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਫੀਨ੍ਹੇ ਦੀ ਧੀ ਨਾਲ ਹੀ ਬਲਾਤਕਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਬਲਾਤਕਾਰ ਜੂਪਾ ਆਪਣੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਹੰਕਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਡਿਪਟੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਧੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚੋਂ ਆਏ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੀਰਤ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਕੇ ਬਾਰਾਂ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦਾਜ ਵਜੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਬਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੀ ਫਾਈਲ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਹੋਰ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ।

‘ਤੇਜਾ ਨਗੌਰੀ’ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਟੁੱਟਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੀ ਦੁਰਗਤੀ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜੱਗਰ ਸਿਹੁੰ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਪਾਲਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਪੂਰਨਾ ਸਨ ਪਾਲਾ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਲੀਡਰੀ ਵਿਚ ਫਿਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਪੂਰਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਦੋਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਬੰਸੋ ਤੇ ਦੇਬੋ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਬਣਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਪਾਲੇ ਦੀਆਂ ਮਾੜੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਕਾਰਨ ਦੋਵੇਂ ਅੱਡ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਾਲਾ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਵਾਲਾ ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਪਿਉ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰੱਖਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਆਪ ਹੀ ਰੱਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ ਪਾਲੇ ਦਾ ਆੜ੍ਹਤੀਆਂ ਤੋਂ ਲਿਆ ਕਰਜ਼ਾ ਜਦ ਪੂਰਨ ਸਿਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਤੇ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦਾ ਪਹਾੜ ਟੁੱਟ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਲੇ ਦੁਆਰਾ ਲੜੀ ਸਰਪੰਚੀ ਦੀ ਚੋਣ ਨੂੰ ਵੀ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਵਜੋਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

> ਬਾਪੂ ਵੱਡੇ ਦੀ ਲੀਡਰੀ ਨੇ ਘਰ ਨੂੰ ਉੜਦੂ ਲਾਇਐ, ਤੈਥੋਂ ਭੁੱਲ ਆ। ਸਰਪੰਚੀ ਦੀ ਚੋਣ ਲੜਿਆ....ਹਾਰ ਵੀ ਪੱਲੇ ਪਈ ਅਤੇ, ਨਹਿਰ ਵਾਲੀ ਦੋ ਘੁਮਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਗਈ। ਓਨੀ ਰਕਮ ਨਾਲ ਤਾਂ ਸੁਮਨ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੰਦੇ... (ਸੰਧੂ “ਤੇਜਾ ਨਗੌਰੀ” 12)

ਆਪ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ ਕਰੋਪੀਆਂ ਕਾਰਨ ਪਾਲਾ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਗੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੱਡ ਹੋ ਕੇ ਪਾਲੇ ਨੂੰ ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਬੜਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸੇ ਲਈ ਆਪਣੀ ਧੀ ਸੁਮਨ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵੀ ਠੀਕ ਸਮੇਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਸੁਮਨ ਦੀ ਉਮਰ ਵਧਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਵਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਧੀਰੇ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

> “ਮੇਰੇ ਹਾਣਦੀਆਂ ਕੋਲ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਜੁਆਕ ਆ ...ਮੈਂ ਛੜੀ ਦੀ ਛੜੀ ......।” (ਸੰਧੂ “ਤੇਜਾ ਨਗੌਰੀ” 19)

ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਕਈ ਵਾਰ ਅਨਜੋੜ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਹੋਰ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸੁਮਨ ਲਈ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦਾ ਕਰੂਪ ਵਰ ਵੇਖਿਆ

ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਸੁਮਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਮੁੰਡਾ ਕਰੂਪ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਮਰੋਂ ਪਕਰੋੜ ਸੀ, ਮੂੰਹ 'ਚੋ ਲਾਲਾਂ ਡਿਗਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਮੋਟੀ ਮੱਤ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਈ ਰਿਸ਼ਤੇ ਹੋ ਹੋ ਕੇ ਟੁੱਟੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰੀ ਸੁਮਨ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਨਾਈਆਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਧੀਰੇ ਨਾਲ ਨਿਕਲ ਤੇਜੇ ਨਗੌਰੀ ਕੋਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੁਮਨ ਦੀ ਮਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਤਾਂ ਰੇਲ ਹੇਠ ਸਿਰ ਦੇ ਕੇ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਸਬਰ ਕਰਦੀ।

ਤੇਜੇ ਨਗੌਰੀ ਦੀ ਭੈਣ ਸੀਤੋ ਵੀ ਦਾਜ ਦੇ ਲੋਭੀਆਂ ਦੇ ਘਰ ਵਿਆਹੀ ਗਈ, ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤੇਜਾ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਦਾ ਘਰ ਵਸਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚ ਕੇ ਪੈਸੇ ਭੈਣ ਦੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਬਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸੀਤੋ ਦੀ ਸੱਸ ਸਹੁਰੇ ਅਤੇ ਜਸਵੀਰ ਨੇ ਸਪਰੇਅ ਪਿਆ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸੰਸਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਂਢ ਗੁਆਂਢ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਵੀ ਤੇਜੇ ਨੇ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਭੈਣ ਨੇ ਦਵਾਈ ਆਪ ਪੀਤੀ ਹੈ। ਤੇਜੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੱਗ ਬਲਦੀ ਰਹੀ ਦੋ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਤੇਜੇ ਨੇ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਸੀਤੋ ਦੇ ਸਹੁਰੇ ਸਿਰ ਅਤੇ ਜਸਵੀਰ ਦੀਆਂ ਬਾਂਹਾਂ ਵੱਢ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਤੇਜਾ ਇਸ ਕੇਸ ਵਿਚ ਸਜ਼ਾ ਕੱਟ ਕੇ ਜਦ ਘਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਹੋ ਰਿਹਾ ਬਰਬਾਦ ਘਰ ਫਿਰ ਆਬਾਦ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਘਰ ਕਬਾੜ ਖਾਨਾ ਬਣਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਕਈ ਦਿਨ ਲਾ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਘਰ ਸੰਵਾਰਿਆ ਸੀ। ਮੁਕੱਦਮੇ 'ਚ ਜ਼ਮੀਨ ਜੇਹੜੀ ਗਹਿਣੇ ਹੋਈ ਸੀ .. ਉਹ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਹਰ ਸਾਲ ਆਉਂਦੇ ਠੇਕੇ ਨਾਲ ਹੀ ਛੁੱਟ ਗਈ ਸੀ। (ਸੰਧੂ "ਤੇਜਾ ਨਗੌਰੀ" 53)

ਕਈ ਵਾਰ ਚੁੰਗਲਖੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਚੁੰਗਲੀ ਨਾਲ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਤੇਜੇ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਦੁਬਾਰਾ ਫਿਰ ਰੌਣਕ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤੇਜੇ ਕੋਲ ਧੀਰਾ ਡਾਕਟਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਕਰ ਕੇ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਹੋਰ ਵਧੀਆ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਧੰਨੂ ਚੁਗ਼ਲ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਚੁਗ਼ਲੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪਾਲੇ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਧੀਰੇ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਪਾਲੇ ਤੇ ਪਏ ਕਤਲ ਕੇਸ ਦਾ ਖ਼ਰਚ ਵੀ ਪੂਰਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਜੱਦੋ ਉਹ ਜੇਲੋ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਖ਼ਰਚ ਪੈਸੇ ਦੇਣ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਮੁੱਕਰ ਜਾਣਾ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਪਾਲੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕਰਜ਼ਾਈ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਨਿਵਾਰਨ ਵੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬਲਕਰਨ ਦੇ ਪਾਤਰ ਰਾਹੀਂ ਖੇਤੀ ਸਹਾਇਕ ਧੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਬਖਾਣ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਬਲਕਰਨ ਗੱਭਰੂ ਸੀ....ਖੇਤੀ ਦਾ ਮਾਹਿਰ ਕਿਸਾਨ। ਨੌਕਰੀ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਛੱਡ ਇੱਕ ਡੇਅਰੀ ਫਾਰਮ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਭਈਆ ਰੱਖਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਦੋ ਡਰੰਮ ਦੁੱਧ ਦੇ ਭਰ ਕੇ ਲਿਜਾਂਦਾ.. ਘਰਾਂ ’ਚ ਮਹਿੰਗੇ ਭਾਅ ਦੁੱਧ ਪਾਉਂਦਾ, ਐਂ ਦੁੱਗਣੀ ਕਮਾਈ ਹੋ ਜਾਂਦੀ, ਗਾਹਕ ਵੀ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨ ਮਿਲਾਵਟ ਤੋਂ ਦੁੱਧ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ। ਭਈਏ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਘਰ ਵਿਖਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਭਈਆ ਦੁੱਧ ਲੈ ਜਾਂਦਾ। ਨਵੀਂ ਤਕਨੀਕ ਨਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੱਠੇ ਬੀਜਣੇ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਫੀਡ ਦੀ ਟਰਾਲੀ ਭਰਾ ਕੇ ਲੈ ਆਉਂਦੇ, ਤੂੜੀ ਅਤੇ ਫੀਡ ਹੀ ਖੁਆਈ ਜਾਂਦੀ। ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਲਈ ਵੱਡੀ ਖੇਲ੍ਹ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਪੱਕੀਆਂ ਖੁਰਲੀਆਂ ਨਾਲ ਕੁੰਡੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗਊਆਂ ਮੱਝਾਂ ਬੰਨੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਗਰਮੀਆਂ ’ਚ ਪੱਖੇ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ,....ਮੱਛਰ ਲਈ ਮੱਛਰ ਦਾਨੀ...ਜੋ ਸਾਰੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਕਵਰ ਕਰ ਲੈਂਦੀ। ਬਲਕਰਨ ਦੀ ਮੇਹਨਤ ਰੰਗ

> ਲਿਆਉਂਦੀ ਗਈ ...ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਕੰਮ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੀ ਤੁਰਿਆ ਗਿਆ...ਨਵੀਂ ਤਕਨੀਕ ਨਾਲ ਫ਼ਸਲ ਬੀਜੀ ਜਾਂਦੀ। (ਸੰਧੂ "ਤੇਜਾ ਨਗੌਰੀ" 107)

ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਹਜਾਮਤਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ ਇਸੇ ਲਈ ਨਿੱਕਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਧੀਰੇ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਛੱਡ ਆਪਣਾ ਜੱਦੀ ਪੁਸ਼ਤੀ ਕਿੱਤਾ ਕਰ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਰਮ ਨਹੀਂ, ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਤਾਂ ਇਹ ਕੰਮ ਸਿੱਖ ਕੇ ਮੌਜਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਵਿਆਹਾਂ 'ਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖ਼ਰਚ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਨੌਜੁਆਨ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਅਪਣਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚਲਾ ਪਾਤਰ ਬਲਕਰਨ ਆਪਣੇ ਵਿਆਹ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਖ਼ਰਚ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰਿੰਕੂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿਆਹ 'ਤੇ ਘੱਟ ਖ਼ਰਚ ਕਰਨ ਦੀ ਹਾਮੀ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਵੱਲੋਂ ਵਿਆਹਾਂ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਖ਼ਰਚੀ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਕਿਸਾਨ ਵਰਗ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਡੁੱਬਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਸਾਰਥਿਕ ਉਪਰਾਲਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ 'ਸੂਲ਼ਾਂ ਦੀ ਨੋਕ 'ਤੇ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਡੁੱਬਦੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਜੈਬ ਸਿਹੁੰ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ਾਈ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਡੂੰਘੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋਣ ਵਜੋਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਜਦੋਂ ਕਿਸਾਨ ਫ਼ਸਲ ਬੀਜਣ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲੀ ਮੁੱਠ ਚਿੜੀ ਜਨੌਰ ਦੇ ਭਾਗੀਂ, ਰਾਹੀਂ ਪਾਂਧੀ ਦੇ ਭਾਗੀਂ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਕੱਢ ਕੇ ਮਹੂਰਤ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਅੱਜ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਵਿਸਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਸਲ ਦੇ ਬੀਜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰੇਹ ਅਤੇ ਦਵਾਈਆਂ ਲਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਜਾਨਵਰਾਂ ਲਈ ਖਾਣੀਆਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਬਦਲਾਅ ਨੂੰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਵੀ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ:

> ਹੁਣ ਜ਼ਮਾਨੇ ਬਦਲ ਗਏ ਸਨ। ਰਾਹੀ ਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲਾਂ ਤੇ ਫੁਰਰ ਦੇਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਚਿੜੀ ਜਨੌਰਾਂ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਵੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। (ਸੰਧੂ "ਸੂਲ਼ਾਂ ਦੀ ਨੋਕ 'ਤੇ" 7)

> ਕਾਮੇ ਦੀ ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਉਜਰਤ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੁੰਦੀ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਸਰਗਰਮੀ ਦੁਆਰਾ ਉਜਰਤ ਨਾਲ ਬੇਗਾਨਗੀ ਵਾਲੇ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਿਸਟਮ ਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਓਨਾ ਕੰਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੇ। ਮਾਰਕਸ ਦੀ ਬੇਗਾਨਗੀ ਬਾਰੇ ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਲਭਤ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਉਦੋਂ ਬੇਗਾਨਗੀ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਕਿਰਤ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਕਾਮੇ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕੀਮਤ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਨੂੰ ਦਰੜਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਪਹਿਲੀ ਬੇਗਾਨਗੀ ਕਿਰਤੀ ਵਿਚ ਉਦੋਂ ਉਪਜਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਪਜ ਦੀ ਕੀਮਤ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗਾਹਕ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ. ਪਰੰਤੂ ਪਹਿਲੀ ਬੇਗਾਨਗੀ ਦੂਜੀ ਬੇਗਾਨਗੀ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਤੇ ਕਿਰਤ ਕੀਮਤ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਕੰਮ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣੀ ਸਹਿਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਕੰਟਰੋਲ ਖ਼ੁਸ਼ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬੇਗਾਨਗੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਹਰਵਿੰਦਰ ਢਿੱਲੋਂ "ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਂਕੇ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਬੇਗਾਨਗੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ" 39-40)

ਮੌਜੂਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਬਦਲਦੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਫ਼ਸਲੀ ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਖ਼ਰਚ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਵਧੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੇ ਰੇਟ ਖ਼ਰਚਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਨਹੀਂ ਵਧੇ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਕਰਜ਼ਾਈ ਹੋ ਕੇ ਬੇਗਾਨਗੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਲਈ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਨ ਦਾ

ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਧੀਆਂ ਪੁੱਤਰ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਅਲਾਮਤ ਵਿਚ ਫਸਣ ਕਾਰਨ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸੰਕਟ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜੈਬ ਸਿਹੁੰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜੱਸਾ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਧੀ ਜਗਰੂਪ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ। ਉਸ ਕੋਲ ਕੋਈ ਪੈਸਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਵਿਚ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਲਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ:

> ਜਿਸ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਤੋੜੇ ਜੱਸੇ ਨੇ, ਉਸ ਦਿਨ ਤੂੰ ਕੀ ਕਾਰਾ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਸੀ ਖੇਤ ....ਹੈਂ.....ਕਮਲਿਆ ਤੈਥੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਸੀਂ ਕੀ ਕਰਦੀਆਂ।" ਘੀਲੇ ਨਾਈ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਓਹਨੇ ਅਖੇ "ਚਾਚਾ ਤਾਂ ਪੀਂਘ ਪਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਟਾਹਲੀ ਦੇ ਡਾਹਣ ਨਾਲ ਰੱਸਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। (ਸੰਧੂ "ਸੂਲ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਨੋਕਾਂ 'ਤੇ" 12-13)

ਮੌਜੂਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਵਾਨੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤਾਨ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣਾ ਅਸਤਿਤਵ ਗੁਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੁੱਖਾਂ ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਮਾਰਿਆ ਜੈਬ ਸਿਹੁੰ ਜਦੋਂ ਪੁੱਤਰ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਜੋ ਕਿਰਲੀ, ਅੱਕਾਂ ਦੀਆਂ ਡੋਡੀਆਂ, ਧਤੂਰਾ, ਬਰੈਂਡਾਂ ਤੇ ਆਇਓ ਡੈਕਸ ਲਗਾ ਕੇ ਖਾਣੀ, ਟੀਕੇ ਲਗਾਉਣਾ ਆਦਿ ਨਾ ਛੱਡਣ ਕਾਰਨ ਰਾਹੋ ਕੁਰਾਹ ਪਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੁਟਿਆਰ ਧੀ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੋਰ ਡੂੰਘੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਹੱਲ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹੀ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਖੇਤ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਜੈਬ ਸਿਹੁੰ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਹੈ, ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਖੇਤ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਟਾਹਲੀ ਖੇਤ ਵਿਚ ਗੱਡੀ ਫਾਂਸੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਨ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ:

> ਉਹ ਟਾਹਲੀ ਉਹ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖੇਤ 'ਚ ਗੱਡੀ ਫਾਂਸੀ ਲੱਗ ਰਹੀ ਸੀ। ਜੈਬ ਸਿਹੁੰ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਰੱਸਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗਲ 'ਚ ਪਾਕੇ ਆਪਣੀ ਧੌਣ ਦਾ ਮੇਚ ਜਿਹਾ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਰਿਸਕ ਪਾਈ ਗੰਢ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਪਲਾਸਟਿਕ ਦਾ ਰੱਸਾ ਮਮੂਲੀ ਜਿਹੇ ਖਿੱਚ ਨਾਲ ਹੀ ਰਿਸਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। (ਸੰਧੂ "ਸੂਲ਼ਾਂ ਦੀ ਨੋਕ 'ਤੇ" 13)

ਇਸ ਦਿਨ ਤਾਂ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਪੁੱਤਰ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥੋਂ ਹੀ ਕਤਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੈਬ ਸਿਹੁੰ ਇਸ ਹਾਦਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਹਾਰ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਆਪ ਤੂੜੀ ਵਾਲੇ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਝੋਨੇ ਤੇ ਛਿੜਕਾਅ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਪਰੇਅ ਦੀ ਸ਼ੀਸ਼ੀ ਚੱਕੀ ਡਟ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕੋ ਸਾਹ ਸਾਰੀ ਪੀ ਕੇ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕੋ ਮੇਰੇ ਹੱਥੋ ਮੇਰਾ ਪੁੱਤ ਮਰ ਗਿਆ।

ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਰਾਹੀਂ ਹੋਈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਵੀ ਇਸ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜੈਬ ਸਿਹੁੰ ਵਰਗੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਪੁੱਤ ਨਸ਼ਿਆਂ ਨੇ ਖਾਂ ਲਿਆ। ਫਿਰ ਖੇਤ ਵੀ ਨਸ਼ੇ ਤੇ ਲੱਗ ਗਏ। ਰੇਹਾਂ ਸਪਰੇਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਫ਼ਸਲ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਘਰ ਫੂਕਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਦਾ ਅਗਲਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਪਰਾਲੀ ਸਾੜਨ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਧੂੰਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਹੈ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਫ਼ਰਮਾਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਰਲੀ ਨਾ ਸਾੜੋ ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਿਸਾਨ ਕੀ ਕਰਨ ਇਸ ਦਾ? ਸਾਨੂੰ ਕਿਤੇ ਖਪਾਅ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਜੇ ਕੁਤਰ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਹੀ ਖਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਖ਼ਰਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਰਜ਼ਾਈ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਸਾਨ ਸਰਕਾਰੀ ਫੁਰਮਾਨਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਜਬੂਰੀ ਬਸ ਪਰਾਲੀ ਅੱਗ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ:

> ਕਈ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਵਾਲੇ ਸਪੀਕਰ ’ਚੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਵੀ ਆਈ ਸੀ ਕਿ ‘ਡੀ. ਸੀ. ਵੱਲੋਂ ਹੁਕਮ ਆ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਣਕ ਦਾ ਨਾੜ ਨਹੀਂ ਸਾੜਨਾ’, ਅੱਗ ਲਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੀ ਮਜਬੂਰੀ ਸੀ। (ਸੰਧੂ “ਸੂਲਾਂ ਦੀ ਨੋਕ ’ਤੇ” 13)

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੀ ਆਮਦ ਹੋਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਦਰੁਸਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਰਨਜੀਤ ਵਰਗੇ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਘਰੋਂ ਦੂਰ ਵੀ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਸ਼ਿਆਂ ਗ੍ਰਸਤ ਪੁੱਤਰ ਘਰ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਕਰੂ ਦਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਸਮਝ

ਵੇਚਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜੱਸਾ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਕੰਮ ਤੇ ਲਾਣ ਲਈ ਲਿਆ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਵੇਚ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਆਦਤ ਪੂਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਕਰੋਪੀ ਕਾਰਨ ਇੱਕ ਤਾਂ ਜੈਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫ਼ਸਲ ਤਬਾਹ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬੈਂਕ ਤੋਂ ਲਿਆ ਕਰਜ਼ਾ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਨਾ ਉਤਾਰਨ ਕਾਰਨ ਕਿਤੋਂ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਕਰਜ਼ਾ ਨਾ ਮੋੜਨ ਕਾਰਨ ਜੈਬ ਸਿਹੁੰ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਹਵਾ ਵੀ ਖਾਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜਰਨੈਲ ਕੌਰ ਦੇ ਭਰਾ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਡੂਢੇ ਸਵਾਏ ਫੜ ਕੇ ਛੁਡਵਾ ਤਾਂ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਤਮ ਸਨਮਾਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬਚਾ ਸਕਦੇ। ਜੈਬ ਸਿਹੁੰ ਅਜਿਹੇ ਸੰਕਟਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਪਰੇਅ ਪੀ ਕੇ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਡਾਕਟਰ ਮੰਗੀ ਪੰਡਿਤ ਅਤੇ ਟੈਣੀ ਨੰਬਰਦਾਰ ਵਰਗੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਨਜਾਇਜ਼ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਟੈਣੀ ਨੰਬਰਦਾਰ ਵੱਢੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਰਾਣੀ ਕੋਕਲਾ ਵਰਗੀ ਸੁੰਦਰ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਜਲਦੀ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨ/ਜਾਇਦਾਦ ਆਪਣੇ ਨਾ ਕਰਵਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਹੜੱਪ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

ਜਗਤ-ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚਿੰਤਕ, ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਰਮ ਮਿੱਤਰ, ਫਰੈਡਰਿਕ ਏਂਗਲਜ਼ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ/ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਾਂਝੀ ਪੁਸਤਕ 1848 ਈ: ਵਿਚ 'ਦੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਮੈਨੀਫੈਸਟੋ' ਤੇ ਦੂਸਰੀ 1867 ਈ: ਵਿਚ ਪੂੰਜੀ ਛਪੀ ਜਿਸ ਨੇ ਮਹਿਜ਼ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਤੱਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਚੁਤਰਫ਼ਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਇਹ ਇੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਲਤਾਰੀ ਅਤੇ ਬੁਰਜੁਆ ਦੇ ਆਪਸੀ ਦਵੰਦਾਤਮਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਅਹਿਮ ਪਹਿਲੂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਧਨੀ ਅਤੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਤਣਾਓ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬਣਿਆਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਆਗਾਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ, ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਗੰਭੀਰ ਹੁੰਦੀ ਗਈ ਅਤੇ ਧਨੀ ਕਿਸਾਨ/ਆੜ੍ਹਤੀਆਂ/ਬਹੁਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਕਿਸਾਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ/ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈ। ਜਿਸ

ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਇਆਂ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ' ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਘਰ ਦੀ ਵਿਗੜੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਰਵੀ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਰੀ ਨਾ ਰੱਖਣਾ, "ਭੈਣ ਅਮਨਜੋਤ ਦੇ ਵਿਆਹ 'ਤੇ ਲਿਆ ਕਰਜ਼ਾ ਹਨੂੰਮਾਨ ਦੀ ਪੂਛ ਵਾਂਗ ਵਧਦਾ" (ਸੰਧੂ "ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ" 7) ਜਾਣਾ, ਫ਼ਸਲ 'ਤੇ ਕੁਦਰਤ ਵੱਲੋਂ ਗੜੇਮਾਰ ਹੋਣਾ, ਨਰਮਾ ਸੁੰਡੀ ਦੁਆਰਾ ਖਾਣ ਕਰ ਕੇ ਫ਼ਸਲ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ,ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਰੇਹ, ਸਪਰੇਅ ਦਾ ਖ਼ਰਚ ਵੀ ਸਿਰ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਰਜ਼ ਨਹੀਂ ਉੱਤਰਦਾ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਰਵੀ ਹੋਰ ਖੇਤੀ ਸਹਾਇਕ ਧੰਦਿਆਂ (ਡੇਅਰੀ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਦੁੱਧ ਵੇਚਣਾ,ਖੇਤੀ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨੌਕਰੀ ਲੱਭਣਾ ਅਤੇ ਕਰਿਆਨੇ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਪਾਉਣਾ ਆਦਿ) ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬੋਤਲ ਦਸ ਰੁਪਏ ਵਿਕਣਾ ਅਤੇ ਦੁੱਧ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਰੁਪਏ ਵਿਕਣਾ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਵਿਚਲਾ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਖੇਤੀ ਸਹਾਇਕ ਧੰਦਿਆਂ ਦੇ ਫ਼ੇਲ੍ਹ ਹੋਣ ਰਾਹੀਂ ਪਤਲੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰੇਸ਼ਮ ਕੁਰ ਆਪਣੀ ਪਤਲੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਕਾਰਨ ਗੁਆਂਢਣਾਂ ਤੋਂ ਉਧਾਰ ਲਿਆ ਆਟਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮੋੜ ਸਕਦੀ। ਫ਼ਸਲ ਦੇ ਬਰਬਾਦ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਰਵੀ ਬੈਂਕ ਵਿਚ ਡਿਫਾਲਟਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਰੇਹ ਵੀ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਤੇ ਫ਼ਸਲ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਭੂਪਵਾਦੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਜੋ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

> ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਾਨੀ ਅਜੇ ਵੀ ਭੂਪਵਾਦੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ ਹੈ। ਭੂਪਵਾਦੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਫੋਕੀਆਂ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਲਗਣਾਂ ਵਿਚ ਫਸੀ ਕਿਸਾਨੀ ਆਪਣੀ ਜੱਟ ਹਉਮੈਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ 'ਤੇ ਉਹ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੱਤਕ ਸਮਝਦੀ ਹੈ। (ਅਮਨਪਾਲ ਕੌਰ "ਨਵ-ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ" 133)

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਰੁਲਦੂ ਵਰਗੇ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਲਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸਬਜ਼ੀ ਵੇਚਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਵੇਰੇ ਸਦੇਹਾਂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਅਧੀਨ ਸਥਾਪਿਤ ਮੰਡੀ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਸਬਜ਼ੀ ਖ਼ਰੀਦਣੀ ਪੈਂਦੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਰਵੀ ਵਰਗੇ ਵਿਅਕਤੀ ਖੇਤੀ ਦੇ ਧੰਦੇ ਦਾ ਲਾਭਕਾਰੀ ਨਾ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਨਿਮਨ-ਜਾਤੀ ਦੇ ਕੰਮੀ ਕਮੀਣ/ਖੇਤ-ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਜੱਟਾਂ ਵਾਲੀ ਫੋਕੀ ਹੈਂਕੜ ਛੱਡ ਕੇ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਅਹੰ ਨੂੰ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ।

ਆਰਥਿਕ ਮਜਬੂਰੀ ਕਾਰਨ ਇੱਥੋਂ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਧਨੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸਗੋਂ ਮਰਦ ਵੀ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸਾਧ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੱਗੇ ਵਰਗੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਐਫ. ਡੀ. ਆਈ. ਦੇ ਕੱਚੇ ਚੌਕੀਦਾਰ ਵਜੋਂ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਘਰ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਚੌਲ ਲਿਜਾਂਦਾ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਘਪਲੇ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਦਾ। ਅਮੀਰ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੇ ਕੁੱਤੇ ਵੀ ਦੁੱਧ ਪੀਂਦੇ ਅਤੇ ਮੀਟ ਖਾਂਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਗ਼ਰੀਬ ਦੇ ਘਰ ਰੋਟੀ ਵੀ ਚਟਣੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜੇਕਰ ਜੱਗੇ ਵਰਗਾ ਮਜ਼ਦੂਰ ਕਿਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਚੌਲ ਲੈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਤੋਂ ਖਹਿੜਾ ਛੁਡਵਾਉਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਜੰਗਲਾਤ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਗ਼ਰੀਬ ਦੀਆਂ ਤੋੜੀਆਂ ਦਾਤਣਾਂ ਕਾਰਨ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲਣਾ ਅਤੇ ਵੱਡੀਆਂ ਟਾਹਲੀਆਂ ਦੇ ਕੱਟਣ ਤੇ ਦਰੋਗ਼ੇ ਵੱਲੋਂ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈ ਕੇ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕਹਿਣਾ ਅਤੇ ਜਲ ਸਪਲਾਈ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਓਵਰਸੀਅਰ ਅਤੇ ਠੇਕੇਦਾਰ ਮਿਲ ਕੇ ਟਰਾਲੀ ਸੀਮਿੰਟ ਅਤੇ ਸਰੀਏ ਦੀ ਚੁੱਕਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਜੱਗੇ ਨੂੰ ਕੋਰੇ ਤੌੜੇ ਨੂੰ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਨਾ ਮਿਲਣਾ ਨਿਮਨ-ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਾਲੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਕਿਰਤ ਦਾ ਮੰਡੀਕਰਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਫ਼ੈਕਟਰੀਆਂ ਵਿਚ ਘੱਟ ਤਨਖ਼ਾਹਾਂ ’ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ

ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮੀਤਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਫ਼ੈਕਟਰੀਆਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਫ਼ੈਕਟਰੀ ਮਾਲਕਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ, ਫਿਰ ਕਲਰਕਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦੀ ਲੁੱਟ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਜਬਰ ਵਰਗੇ ਹਵਸੀਆਂ ਤੋਂ ਸਰੀਰਕ ਲੁੱਟ ਵੀ ਕਰਵਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਰਵੀ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੁੱਟਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਨਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਕੰਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵੀ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਦਾ ਪੱਲਾ ਨਾ ਛੱਡਦਾ ਹੋਇਆ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਦੁਖੀ ਮਨ ਨਾਲ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ:

> ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਰ ਨਹੀਂ ਵੇਚਣੀ ਭਾਵੇਂ ਕੁੱਝ ਵੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ...ਕੁੱਝ ਵੀ ਕੀ ਕੁੱਝ ਵੀ ਕੀ...। ਫਿਰ ਉਹਨੂੰ ਖ਼ਿਆਲ ਆਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਸਾਨਾਂ ਦਾ ਜਿਹੜੇ ਖੇਤੀ ਬੰਨੀ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਾਂ ਵਾਂਗ ਪਾਲੇ ਦਰਖ਼ਤਾਂ ਦੇ ਡਾਹਣਾ ਨਾਲ ਹੀ ਪੱਗਾਂ ਪਾ ਝੂਲ ਗਏ। ਆਪਣੀ ਆਮਦਨ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਖ਼ਰੀਦੀ ਸਪਰੇਅ ਪੀਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਏ। ਕਈ ਥਾਂਈਂ ਭਰਿਆ ਪੂਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਦੈਂਤ ਨੇ ਨਿਗਲ ਲਿਆ। (ਸੰਧੂ "ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ" 97)

ਘੋਨਾ ਆਪਣੇ ਆਰਥਿਕ ਮੁਫ਼ਾਦ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਮੀਤਾਂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਭੁੱਕੀ ਵੇਚਣ ਦੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਿਚ ਲਗਾਉਣ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਰਵੀ ਦੀ ਭੈਣ ਅਮਨਜੋਤ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਅੱਡ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਭਰਾ ਨੂੰ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਰਵੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਦਹੇਜ ਲੈਣ ਦੀ ਰਾਇ ਦਿੰਦੀ ਹੋਈ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਲਈ ਵਧੀਆ ਸੋਨੇ ਦੀ ਛਾਪ ਦੀ ਮੰਗ ਵੀ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

ਮਾਰਕਸੀ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਧਨੀ/ਅਮੀਰ/ਬੁਰਜ਼ੁਆ ਵਰਗ ਦੁਆਰਾ ਨਿਮਨ/ਗ਼ਰੀਬ/ਪ੍ਰੋਲਤਾਰੀ ਵਰਗ ਦੀ ਲੁੱਟ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ

ਪਨਪੀਆਂ ਬਹੁਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਜੋ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

> ਮਜ਼ਦੂਰ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਸਰਕਾਰਾਂ ਲੁੱਟੀ ਜਾਂਦੀ ਐਂ ਕੁੱਝ ਕੰਪਨੀਆਂ। ਬਾਕੀ ਬਚਦਾ ਸਾਡੇ ਆਪੇ ਬਣੇ ਚੌਧਰੀ ਲੁੱਟੀ ਜਾਂਦੇ ਆ। ਫਿਰ ਆਪਾਂ ਰਹਿ ਜਾਨੇ ਆ ਫਾਕੇ। (ਸੰਧੂ "ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ" 67)

ਨਾਵਲ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਟੁੱਟਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਹੱਲ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਹਾਇਕ ਧੰਦੇ ਅਪਣਾਉਣ, ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਕੰਮ ਕਰਨ, ਰਵਾਇਤੀ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ/ਫਲਾਂ ਦੀ ਖੇਤੀ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਫ਼ਾਲਤੂ ਖਰਚਾ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ ਹੈ। ਮੀਤਾਂ ਅਤੇ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਕਾਇਆ ਕਲਪ ਇਹਨਾਂ ਨੀਤੀਆਂ ਤਹਿਤ ਹੀ ਕਰਦੇ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਬੁੱਕਲ ਦੇ ਸੱਪ' ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਦਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਖਿਆਨ ਰਣਜੀਤ ਦੇ ਪਾਤਰ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਰਣਜੀਤ ਇਹਨਾਂ ਕਾਮਾ ਹੈ ਕਿ ਕੰਵਲ ਦੁਆਰਾ ਖੇਤ ਭੱਤੇ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੀ ਚੂਰੀ ਭੜਕੀ ਲੱਗਣ ਦੇ ਡਰੋਂ ਛੱਡ ਕੇ ਚਟਣੀ ਨਾਲ ਹੀ ਦੋ ਰੋਟੀਆਂ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਨੀ ਹੱਡ ਭੰਨਵੀਂ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਕਰਜ਼ਾਈ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੇ ਖੇਤਾਂ/ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਵਹਾਉਣ ਲਈ ਵੱਡੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਰੁਚੀਆਂ ਅਧੀਨ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੰਵਲ ਦੀ ਚਾਚੀ ਉਸ ਦੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੇ ਪੈਸਾ ਖ਼ਰਚ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਖੇਸਾਂ ਨੂੰ ਵੇਚ ਪੈਸੇ ਆਪ ਕਮਾਉਣ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਆਪ ਹੜੱਪਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਕੰਵਲ ਦੇ ਪਿਉ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਨੰਬਰਦਾਰ ਸਾਡਾ ਨੰਬਰਦਾਰ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਚਾਚੀ ਵੀਰੋ ਅਤੇ ਦੇਬੀ ਮਿਲ ਕੇ ਕੰਵਲ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਬੈਅ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਤਾਂ ਦੇਬੀ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਸਪਸ਼ਟ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

> ਕਰਜ਼ਾਈ ਹੋਏ ਪਏ ਸੀ ਕੰਵਲ ਨਹੀਂ ਜ਼ਮੀਨ ਕਾਹਦੀ ਵੇਚਣੀ ਸੀ। ਸੁਸਾਇਟੀ ਦਾ ਪੈਸਾ ਹੀ ਬਹੁਤਾ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਸੀ ਸਿਰ....ਅਸਲ 'ਚ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਪੈ ਗਿਆ। (ਸੰਧੂ "ਬੁੱਕਲ ਦੇ ਸੱਪ" 41)

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਸਕੇ ਭਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਹਥਿਆਉਣ ਲਈ ਜੱਟ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਾਲਾਂ ਚੱਲਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕੰਵਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਵਾਰਿਸ ਦੱਸਦੀ ਹੋਈ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਵਾਰਿਸ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਹੀ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕੰਵਲ ਦੀ ਕੁੱਖ ਹਰੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਬਲੌਰੀ ਦਲਾਲ ਰਣਜੀਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਾਲੀ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਜਿਸ ਦਾ ਅੜਬ ਸੁਭਾਅ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤਲਾਕ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਦਾ ਰਣਜੀਤ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਰਵਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਲੁੱਟਦਾ ਹੈ। ਘਰ ਦਾ ਰਾਸ਼ਨ ਦਾ ਝੋਲਾ ਭਰ ਬਲੌਰੀ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਕਣਕ ਭਈਏ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਬਲੌਰੀ ਦਾ ਲਾਲਚ ਇੱਥੇ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਜ਼ਮੀਨ ਲੈਣ ਲਈ ਕੈਪਸੂਲ ਵਿਚ ਜ਼ਹਿਰ ਪਾ ਮਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਦੋਂ ਦਾਈ ਚੰਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਖੋ ਦੇ ਕੇਸ ਵਿਚ ਬਲੈਕ ਮੇਲ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਮੰਗਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਵਾਉਣਾ, ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਦੀ ਦੋ ਕਿੱਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਵੀ ਅੱਖ ਰੱਖਣਾ, ਸਰਜੂ ਦੀ ਮੱਝ ਦੇ ਪੈਸੇ ਮੁੱਕਰਨ ਅਤੇ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਪੈਸਿਆਂ ਨੂੰ ਨੱਪਣ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਰੇਡ ਪਵਾਉਣਾ, ਧਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਆਦਿ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਮੁੰਦਰੋ ਦੇ ਕਤਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੇਲ੍ਹ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆੜ੍ਹਤੀਆਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਲੈਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਮੁਖ਼ਤਾਰਨਾਮਾ ਸਰਜੂ ਦੇ ਨਾ ਕਰਵਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਗ਼ਰੀਬ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸਰਜੂ ਦੀ ਮੱਝ ਦੇ ਪੈਸੇ ਬਲੌਰੀ ਦਲਾਲ ਦੁਆਰਾ ਮੁੱਕਰਨਾ, ਰਣਜੀਤ ਦੇ ਜੇਲ੍ਹ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਗੋਲਡੀ ਦਾ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤਾਨ ਹੋਣੇ, ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਕਰਨਾ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਪਲਾਟਾਂ ਤੇ ਨਜਾਇਜ਼ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਾ, ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਗੋਲਡੀ ਵਰਗੇ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਰਥਿਕ ਮੁਫ਼ਾਦ ਲਈ ਕਤਲ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਬਲੌਰੀ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰੋ

ਵਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਕਰ ਕੇ ਦੋਨਾਂ ਘਰਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਆਰਥਿਕ ਬਰਬਾਦੀ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਹੀ ਸਰਜੂ ਅਤੇ ਤੋਖੀ ਵਰਗੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਆਪਣੇ ਸੀਰ ਅਤੇ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵੱਲ ਪਰਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚਲੇ ਲੇਬਰ ਚੌਂਕਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ/ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥਿਕ ਬਿੰਬ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂ ਜ਼ਮੀਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਕਤਲੋਗਾਰਤ, ਦਹੇਜ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ, ਜ਼ਮੀਨ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਕਾਰਨ ਨਜਾਇਜ਼ ਸਬੰਧ ਬਣਾਉਣਾ, ਭੂਮੀਹੀਣ ਜੱਟ ਦਾ ਵਿਆਹ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਭਰਾ ਦੁਆਰਾ ਭਰਾ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ, ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਅਖੌਤੀ ਬਾਬਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ, ਵਿਗੜੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਕਾਰਨ ਜੱਟ ਦਾ ਸ਼ਰੀਕਾਂ ਦੇ ਘਰ ਸੀਰ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਲੇਬਰ ਚੌਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਦਿਹਾੜੀਦਾਰ ਕਾਮੇ/ਮਜ਼ਦੂਰ ਬਣਨਾ, ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੌਰਾਨ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਦੁਰਗਤੀ ਧੀਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਖ਼ਰਚ, ਖੇਤੀ ਲਾਗਤਾਂ ਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਵਧਣਾ, ਨਿਮਨ ਜਾਤੀ ਦਾ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਅਤੇ ਜੱਟ ਦਾ ਭੂਮੀ-ਹੀਣ ਮਜ਼ਦੂਰ ਬਣਨ ਆਦਿ ਤੱਥ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦੇ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ (ਬਹੁ-ਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਮਦ, ਪੇਂਡੂ

ਸ਼ਰੀਕੇਬਾਜ਼ੀ, ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਕਤਲਾਂ, ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਕੁਸ਼ਲ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਨਾ ਹੋਣ ਪਰਵਾਸ) ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਨਾਵਲ 'ਤਰਕਸ਼ ਟੰਗਿਆ ਜੰਡ' ਰਾਹੀਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨੌਜੁਆਨ ਮੁੰਡੇ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਅੱਤਵਾਦ ਦੇ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿੰਦਰ ਅਤੇ ਮਿੰਦਰ ਵਰਗੀਆਂ ਧੀਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਫ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਲੂਆਂ ਅਤੇ ਗੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸਿਆਣਦਾ, ਕੁਦਰਤੀ ਆਫ਼ਤ ਕਾਰਨ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਆੜ੍ਹਤੀਏ ਅਤੇ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਮਿਲ ਕੇ ਬਲਿਹਾਰ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਲੁੱਟਦੇ ਹਨ। ਆਰਥਿਕ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਬਲਿਹਾਰ ਸਿੰਘ ਸਪਰੇਅ ਪੀ ਕੇ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਬਖਾਣ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> -ਤੇ ਜਦੋਂ ਬਾਈ ਮੈਂ ਪੱਠੇ ਵੱਢਣ ਆਸਤੇ ਟੂਬਲ ਆਲੀ ਕੋਠੀ ਚੋਂ ਦਾਤੀ ਲੈਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਚਾਚਾ ਢੇਰੀ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਸੀ-ਕੋਲੇ ਈ ਸਪਰੇਅ ਆਲੀ ਪੀਪੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਪਈ ਸੀ- ਮੈਂ ਤਾਂ ਫੱਟ ਸਮਝ ਗਿਆ ਬਈ ਕਾਰਾ ਤਾਂ ਚਾਚੇ ਨੇ ਕਰ ਲਿਆ-ਮੈਂ ਰੌਲਾ ਪਾਇਆ ਤਾਂ ਲੋਕ 'ਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ-ਜਥੇਦਾਰ ਕਾ ਪਾੜ੍ਹਾ ਮੋਟਰ ਛੈਂਕਲ ਲੈ ਕੇ ਡਾਕਦਾਰ ਆਤਮੇ ਵੱਲ ਭੱਜ ਗਿਆ-ਖ਼ਤਮ ਤਾਂ ਚਾਚਾ ਮੇਰੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਈ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ-ਪਰ ਮਨ ਨੂੰ ਤੋੜ ਲੱਗੀ ਵੀ ਸੀ ਬਈ ਕੀ ਐ ਬਚ ਈ ਰਹੇ? ਦਿਲ ਨੂੰ ਤਾਂ ਹੁਣ ਤੱਕ 'ਤਬਾਰ ਨੀ ਆਉਂਦਾ ਬਈ ਚਾਚਾ---! (ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ "ਤਰਕਸ਼ ਟੰਗਿਆ ਜੰਡ" 64)

1947 ਈ: ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਵੰਡ ਨੇ ਵੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। 'ਬਾਰ੍ਹੀਂ ਕੋਹੀ ਬਲਦਾ ਦੀਵਾ' ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ/ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵੰਡ ਦੌਰਾਨ ਹੋਏ ਆਰਥਿਕ ਘਾਣ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜਾਗਰ, ਸੰਤੂ, ਹਜ਼ੂਰ, ਥੰਮ੍ਹਣ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖ ਵਰਗਿਆਂ

ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਛੱਡ ਪੰਜਾਬ ਜਾਣ ਅਤੇ ਨਿਜਾਮਉਦੀਨ, ਕਾਦਰ, ਚਿਰਾਗ਼ਦੀਨ ਅਤੇ ਗੁਜ਼ਰਖਾਨ ਵਰਗਿਆਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਛੱਡ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਆਰਥਿਕ ਨੁਕਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਅਨਸਰ ਇਸ ਮੌਕੇ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾ ਕੇ ਜ਼ਰ, ਜੋਰੂ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਅਗਲਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੌਰਾਨ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਇਹਨਾਂ ਸੰਤਾਪਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗਦੇ ਉਸ ਦਾ ਪੋਤਾ ਕੁਲਬੀਰ ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਘਰ ਵੇਚ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ 1984 ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਘਰ ਹੀ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੌਜੂਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਕਿਰਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਨੌਜੁਆਨ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਰੁਚੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਤੇ ਭਈਏ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਗੁਰਕੀਰਤ ਵਰਗੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਵਿਅਕਤੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਕਾਰਨ ਨੌਕਰੀਆਂ ਲਈ ਧਰਨੇ ਤਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸੁਣਵਾਈ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੇ ਆਲਮ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਜਦੋਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਏਜੰਟਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬਿੱਲਾ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਲੁੱਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਨੇਕਾਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਝੱਲ ਕੇ ਘਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਅਤੇ ਬਿਹਤਰ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਆਸ ਵਿਚ ਪਰਿਵਾਰ ਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਦੇ ਪੱਲੇ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਖ਼ਾਲੀ ਹੱਥ ਹੀ ਵਾਪਸ ਆਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਨਾਵਲ 'ਅੱਖੀਆਂ 'ਚ ਤੂੰ ਵੱਸਦਾ' ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਿੰਮੀ ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਪਾਗਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਇੰਨੀ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਿ ਪਿਤਾ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਉਸ ਕੋਲ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਪੈਸੇ ਇਕੱਤਰ ਕਰ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਨਿੰਮੀ ਦਾ ਦਿਮਾਗ਼ੀ ਇਲਾਜ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਨਿੰਮੀ ਦਾ ਪਿਤਾ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਆਪਣਾ

ਗੁਰਦਾ ਚਾਰ ਲੱਖ ਵਿਚ ਵੇਚ ਕੇ ਪੈਸੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਮਜਬੂਰੀ ਦਾ ਵਿਵਰਨ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਗੁਰਦਾ ਵੇਚਣ ਲਈ ਹਾਮੀ ਭਰ ਦਿੰਦਾ ਅਤੇ ਕਦੇ ਮੁਨਕਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਪਰ ਮਰਦੇ ਨੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਅੱਕ ਚੱਬਣਾ ਪੈਣਾ ਸੀ। ਹੱਥ 'ਤੇ ਹੱਥ ਧਰ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੁੜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪੈਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਘਰ ਜ਼ਹਿਰ ਖਾਣ ਲਈ ਕੋਈ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਠੂਠੇ ਨਾਲ 'ਕੁਨਾਲ' ਖੜਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਅਚਵੀ ਲੱਗੀ ਪਈ ਸੀ। ਮਸਾਂ ਕੁੜੀ ਦਾ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦਾ ਬਣਨ ਲੱਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਪੈਸੇ ਲਈ ਕਿਤੇ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਅੜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੋਚਾਂ ਦੀ ਭੁੱਬਲ ਵਿਚ ਉਹ ਸ਼ਕਰਕੰਦੀ ਵਾਂਗ ਭੁੱਜੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। (ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ "ਅੱਖੀਆਂ 'ਚ ਤੂੰ ਵੱਸਦਾ" 143)

ਵਲਾਇਤ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵੱਸ ਉਮਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਮੁੰਡੇ ਬੰਤ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਹੋ ਸਕੇ। ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਗੁਰਜੰਟ ਵਰਗੇ ਵਿਅਕਤੀ ਏਜੰਟਾਂ ਦੀ ਠੱਗੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਜੰਟ ਦਾ ਬਾਪੂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਭੇਜਣ ਲਈ 65000 ਰੁਪਏ ਦਾ ਕਰਜ਼ ਵੀ ਚੁੱਕਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਏਜੰਟ ਉਸ ਨੂੰ ਕਤਰ ਭੇਜਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸਾਉਦੀ ਅਰਬ ਭੇਜ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਦੁਰਵਿਵਹਾਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮਾਸਟਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵਾਪਸ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੰਤਾ ਦੀ ਦੂਜੀ ਪਤਨੀ ਮਨਜੀਤ ਕੌਰ ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਇੱਕ ਲੱਖ ਸੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਠੱਗੀ ਮਾਰ ਕੇ ਪੈਸੇ ਆਪਣੇ ਖਾਤੇ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਪੀ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਹਰਪਾਲ ਕੌਰ ਦਾ ਘਰ ਵੇਚ ਕੇ ਪੈਸੇ ਆਪ ਰੱਖ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਥਾਣੇਦਾਰ ਰਿਸ਼ਵਤ ਰਾਹੀਂ ਨਸ਼ੇ ਵੇਚਣ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਪੱਚੀ ਲੱਖ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਨਸ਼ੇ ਛੁਡਾਉਣ ਆਏ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਕਤਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜੁਆਨ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀ ਵਿਗੜਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਕਾਰਨ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸੁਧਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ

ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਘਾਣ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਧੀਆਂ ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਬੁਢਾਪੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਹਾਰਾ ਨਹੀਂ ਬਣਦੇ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਕਟ ਨਾਵਲ 'ਰੂਹ ਲੈ ਗਿਆ ਦਿਲਾਂ ਦਾ ਜਾਨੀ' ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਭੈਣਾਂ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਭਰਾ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਭਰਾ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੰਡ ਕੇ ਅੱਡ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਵੰਡ ਕਾਰਨ ਘੱਟ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਘਰ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਬੋਝ ਨੂੰ ਉਤਾਰਨ ਲਈ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚ ਕੇ ਪਰਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ:

> ਪਾਸਪੋਰਟ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਬਾਪੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਪੈਲ਼ੀ ਗਹਿਣੇ ਧਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਟਿਕਟ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। (ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ "ਰੂਹ ਲੈ ਗਿਆ ਦਿਲਾਂ ਦਾ ਜਾਨੀ" 18)

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਧੀਆ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਪੈਲੀ ਗਹਿਣੇ ਕਰ ਕੇ ਮਾਮੇ ਕੋਲ ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਉਹ ਅੱਗੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਅੰਤਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਖ਼ਰਚੇ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਸੱਦ ਸਕੇ। ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੇ ਪੈਸੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲੁੱਟੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਕਾਮਰੇਡ, ਭਾਨ ਸਿੰਘ, ਅਤੇ ਅਮਨ ਵੜੈਚ ਵਰਗੇ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਸੁਧਾਰਨ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਕੰਮ ਕਰਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਆਪਣੀ ਮੰਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਕਈ ਵਾਰ ਅਨਜੋੜ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ 'ਗੋਰਖ ਦਾ ਟਿੱਲਾ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਸਰਬਜੀਤ ਕੌਰ ਦੇ ਮਾਪੇ ਆਪਣੀ ਮਾੜੀ ਆਰਥਿਕਤਾ

ਕਾਰਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਵੱਡੇ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਕੁਜੋੜ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਘਰ ਦੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਦੂਰ ਹੋ ਸਕੇ। ਬਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਦੋ ਕਿੱਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਬੈਅ ਕਰ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬਾਬਾ ਬਖਤੌਰਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਦੁਖੜੇ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜਦੇ ਝਗੜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਘਾਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ,

> -"ਬਾਈ ਜੀ ਲੋੜ ਕਾਢ ਦੀ ਮਾਂ ਐ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਪੰਜਾਬ ਮਲੰਗ ਹੋਇਆ ਪਿਐ-ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਐ-ਵਿਹਲੇ ਫਿਰਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ-ਖੇਤੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਘਰ ਤੱਕ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਭਈਆਂ ਨੇ ਸਾਂਭ ਲਏ ਐ-ਭਈਆਂ ਦਾ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਪੈ ਗਿਆ ਪੂਰਾ ਸੁਖ-ਹੁਣ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਘਤਿੱਤਾਂ ਜਾਂ ਨਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੰਮ ਈ ਕੋਈ ਨਹੀਂ-ਕੁੜੀਆਂ ਓਦੂੰ ਦੋ ਰੱਤੀਆਂ ਉਪਰ ਦੀ ਐ ਨਸ਼ੇ ਕਰਨ 'ਚ" (ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ "ਗੋਰਖ ਦਾ ਟਿੱਲਾ" 49)

ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜੁਆਨ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਵਿਚ ਨਸ਼ੇੜੀ ਮੁੰਡਿਆ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸੁੰਦਰ ਸੁਸ਼ੀਲ ਮੁਟਿਆਰ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਆਹੁਣ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਵਿਆਹ 'ਤੇ ਨਜਾਇਜ਼ ਖ਼ਰਚ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਇੱਜ਼ਤ ਬਣਾਉਣਾ ਲੋਚਦੇ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚਣੀ ਪਵੇ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਕਟ ਨਾਵਲ 'ਡਾਚੀ ਵਾਲਿਆਂ ਮੋੜ ਮੁਹਾਰ ਵੇ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਸੰਜੀਦਗੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਜੋਤ ਦੀ ਮਾਸੀ ਤੇਜੋ ਕੈਨੇਡਾ ਤੋਂ ਰਿਸ਼ਤਾ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੇ ਉਹ ਤੀਹ-ਪੈਂਤੀ ਲੱਖ ਰੁਪਈਆ ਖ਼ਰਚ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਨ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਜੋਤ ਦਾ ਪਿਤਾ ਗਿਆਰਾਂ ਕਿੱਲੇ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਪੱਚੀ ਲੱਖ ਕਰਜ਼ਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਨੋਰੋਗੀ ਬਣਾ ਲਿਆ:

> ਬਾਪੂ ਨੇ ਗਿਆਰਾਂ ਕਿੱਲਿਆਂ ਦੇ 'ਨੰਬਰ' ਦੇ ਕੇ ਇੱਕ ਫਾਈਨਾਂਸ ਕੰਪਨੀ ਤੋਂ ਪੱਚੀ ਲੱਖ ਕਰਜ਼ਾ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਅਤੇ ਜੋ 'ਭੋਰ-ਚੋਰ' ਕੋਲ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਦਾਅ 'ਤੇ ਲਾ ਕੇ 'ਕੈਨੇਡਾ'

ਵਾਲੇ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਤਹਿ ਕਰ ਲਿਆ! ਪਰ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਨੰਬਰ ਦੇ ਕੇ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈਣ ਵੇਲੇ ਬਾਪੂ ਕਮਲ਼ਾ ਹੋਣ ਵਾਲ਼ਾ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਪੂੰਜੀ ਅਤੇ ਪਿਉ-ਦਾਦੇ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੂਏ ਦੇ ਦਾਅ ’ਤੇ ਲੱਗ ਗਈ ਸੀ। (ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ “ਡਾਚੀ ਵਾਲਿਆਂ ਮੋੜ ਮੁਹਾਰ ਵੇ” 31)

ਨਾਵਲ ਦਾ ਅਗਲਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਪਰਵਾਸ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਝਾਂਸੇ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸ ਵਿਚ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਹੈ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜੋਤ ਦਾ ਪਤੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਆਦੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਨਵਾਂ ਘਰ ਲੈਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਜੋਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗਹਿਣੇ ਵੇਚ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਸਵੀਰ ਕੌਰ ਜੱਸ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦੀ ਹੋਈ ਵਾਪਸ ਤਾਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇੱਥੇ ਉਹ ਬਚਨੇ ਦੀ ਕੈਨੇਡਾ ਜਾਣ ਦੀ ਚਾਲ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਤੀਹ ਸਾਲ ਦੇ ਜਿੰਮੀ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਇੰਨੀ ਮਾੜੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕਮਰਾ ਕਿਰਾਏ ਤੇ ਲੈਣਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੈ। ਲੱਕੀ ਦੇ ਮਾਪੇ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕ ਮਜਬੂਰੀ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਬਾਹਰ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਿੰਨ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਕੇ ਵੀ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਰਹਿ ਕੇ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਜਿੰਮੀ ਨੂੰ ਘਰ ਰੱਖ ਕੇ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਿੰਮੀ ਉਸ ਨੂੰ ਵਰਤ ਕੇ ਪੱਕਾ ਹੋਣ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਹੈ। ਲੱਕੀ ਜਿੰਮੀ ਨੂੰ ਘਰ ਅਤੇ ਗੱਡੀ ਆਦਿ ਲੈ ਕੇ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਦੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹਾਂ ’ਤੇ ਚਾਲੀ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਪੌਂਡ ਵੀ ਭੇਜਦੀ ਹੈ। ਜਿੰਮੀ ਵੱਲੋਂ ਲੱਕੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਆਪਣੀ ਮੰਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਕਾਰਨ ਕਈ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਦਾ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਲਾਜ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾ ਸਕਦੇ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ‘ਏਤੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕੁਰਲਾਣੈ’ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬਿੱਲੂ ਦੀ ਬੁੱਢੀ ਮਾਂ ਅਤਰ ਕੌਰ ਦਿਲ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਕਾਰਨ ਮੰਜੇ ਉੱਪਰ ਬੈਠੀ ਹੈ। ਪੈਸੇ ਦੀ ਕਮੀ ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਠੀਕ ਢੰਗ ਦਾ ਇਲਾਜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਬੱਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਡਾਕਟਰ ਤੋਂ ਹੀ ਟੀਕਾ ਜਾਂ ਗੋਲੀ ਗੱਟਾ ਲੈ ਕੇ ਛਕਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨੋ ਬਿਲੋ ਦੀ ਭੈਣ

ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀ ਅਤੇ ਮਾਂ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਕਾਰਨ ਪੰਜ ਜਮਾਤਾਂ ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ ਹੀ ਹਟਾ ਲਈ ਸੀ। ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਬਿੱਲੇ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਬਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕਹਿ ਕੇ ਜ਼ਲੀਲ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

"ਥੋਡਾ ਬੁੜ੍ਹਾ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ਼ ਸੀਰੀ ਰਲ਼ ਕੇ ਟੱਬਰ ਪਾਲ਼ਦੈ"...

-ਸਾਅਲ਼ੀ ਕੁੱਤੀ ਜਾਤ..! ਸਾਡੇ ਘਰੇ ਕੰਮ ਕਰ ਕੇ ਮਸਾਂ ਡੰਗ ਟਪਾਉਂਦੇ ਐ 'ਤੇ ਇਹੇ ਬਣਨ

ਤੁਰ

ਪਿਆ ਗਾਜੀਆਣੇਂ ਵਾਲ਼ਾ ਕੁੰਢਾ ਸਿਉਂ..।" (ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ "ਏਤੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕੁਰਲਾਣੇ" 14)

ਇਸ ਆਰਥਿਕ ਮਜਬੂਰੀ ਕਾਰਨ ਬਿੱਲਾ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੇਮਣ ਪ੍ਰੀਤੀ ਨਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਆਪਣੀ ਚੰਗੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਕਾਰਨ ਬਿੱਲੇ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਪ੍ਰੀਤੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਬਦਲਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਬਿੱਲੇ ਦਾ ਪਿਤਾ ਮੁਕੰਦ ਸਿੰਘ ਕਰਨੈਲ ਦੇ ਕਰਜ਼ੇ ਬਦਲੇ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਮਿੰਦੀ ਦੇ ਕੀਤੇ ਕਤਲ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਕਰਨੈਲ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਲੈ ਕੇ ਫਾਂਸੀ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੱਦੋ ਕਿ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੁਕੰਦ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਇਲਾਜ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਤਰ ਕੌਰ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਜੱਟ ਦੀ ਧੀ ਚੋਰੀ ਕਿਸੇ ਪਰਾਏ ਮਰਦ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਮੋਸ਼ੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਜੱਟ ਕਤਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਆਰਥਿਕ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਨਾਵਲ 'ਜੱਟ ਵੱਢਿਆ ਬੋਹੜ ਦੀ ਛਾਵੇਂ' ਰਾਹੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆ ਦੇ ਪਿਆਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ 'ਤੇ ਪਏ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਭਾਣਜੇ ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬਿੱਲੂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜਿੰਦਰ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਸੰਬੰਧਾਂ ਕਰ ਕੇ ਵੱਢ ਸੁੱਟਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਬਿੱਲੂ ਦਾ ਬਾਪ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਥਾਣੇ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਰਿਪੋਰਟ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬਚਨਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਭੂਆ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਅਤੇ ਜਿੰਦਰ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕੇਸ ਵਿਚੋਂ ਬਰੀ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਸਾਦ ਰਾਮ ਆੜ੍ਹਤੀਏ ਕੋਲੋਂ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਲੈ ਕੇ ਥਾਣੇਦਾਰ

ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਵਤ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਕੀਲ ਦੀਆਂ ਫ਼ੀਸਾਂ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕਿਸਾਨ ਜੱਟਵਾਦੀ ਹਉਮੈਂ ਅਧੀਨ ਮੁਕੱਦਮੇ ਤੇ ਘੱਟ ਪੈਸਾ ਲਗਾਉਣਾ ਗੀਦੀਪੁਣੇ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ, ਵਕੀਲ, ਜੱਜ ਆਦਿ ਸਮੁੱਚਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੇ ਜਰੀਏ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਲੁੱਟਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਲੁੱਟ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ 'ਉੱਜੜ ਗਏ ਗਰਾਂ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹੋ ਰਹੀ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਕਰਮੇ, ਗੁਰਜੰਟ, ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ, ਗੁਰਮੇਲ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਪਾਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਤਨੀ ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀ ਮਾੜੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਤਿੰਨ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਆਪ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਝੂਠਾ ਇਲਜ਼ਾਮ ਬੁੱਕਣ ਸਿੰਘ ਕਰਮੇ ਤੇ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਪੁਲਿਸ ਥਾਣੇ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਕੇਸ ਦਰਜ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁਲਿਸ ਥਾਣੇ ਵਿਚ ਚੁਗ਼ਲੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕਾਰਜ ਲਈ ਕਰਮੇ ਦੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਨੂੰ ਭਟਕਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਗਰ ਲਗਾ ਕੇ ਗੁਰਜੰਟ ਰਾਹੀਂ ਪਰਚਾ ਦਰਜ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਥਾਣੇਦਾਰ ਨੂੰ ਮੋਟੀ ਰਿਸ਼ਵਤ ਵੀ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗਿੱਲ, ਬਰਾੜ ਅਤੇ ਸਰਪੰਚ ਵਰਗੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਦੇ ਪਰਚੇ 'ਚੋ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਜਾਂ ਪਰਚਾ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਰਿਸ਼ਵਤ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਿਪਾਹੀ ਵੀ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈ ਕੇ ਜਲਦੀ ਜਲਦੀ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਕਰਜ਼ ਜਲਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਉਤਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਰਮੇ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਡਾਕਟਰ ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ (ਬਬਲੀ, ਗੁੱਡੋ ਅਤੇ ਪਰਮੀ) ਦੇ ਪੋਸਟਮਾਰਟਮ ਰਿਪੋਰਟ ਲਈ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੀ ਕੀਤੀ ਮੰਗ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪੋਸਟਮਾਰਟਮ ਲਈ ਹਸਪਤਾਲੋਂ ਫ਼ਰੀ ਮਿਲਦਾ ਸਮਾਨ ਵੀ ਬਾਹਰੋਂ ਮੰਗਵਾ ਕੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਡਾਕਟਰ ਅਤੇ ਨਰਸ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਫ਼ਾਈ ਸੇਵਕ ਵੀ ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੋਏ ਆਰਥਿਕ ਨੁਕਸਾਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ 'ਪੁਰਜ਼ਾ ਪੁਰਜ਼ਾ ਕਟਿ ਮਰੈ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪਾਠਕ ਜਗਤ ਦੇ ਰੂ-ਬਰੂ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਧੀਆ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜੁਆਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਭਟਕ ਕੇ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਈ। ਸੁਖੀ ਵੱਸਦੇ ਰਣਜੋਧ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਥਾਣੇਦਾਰ ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈ ਕੇ ਵੀ ਝੂਠੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਕਾਬਲੇ ਰਾਹੀਂ ਕਤਲ ਕਰਨਾ, ਝੂਠੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦਰਜ਼ ਕਰਨਾ, ਰਣਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਘੁਮੰਡ ਸਿੰਘ ਰਾਕੇਟ ਅਤੇ ਬਿੱਕਰ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਬੈਂਕ ਡਕੈਤੀ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਦਾਜ ਦੀ ਮੰਗ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਆਰਥਿਕ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਦਸ਼ਾ ਸਪਸ਼ਟ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਅਫ਼ਸਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ ਲੁੱਟਦੇ ਹਨ।

1984 ਈ: ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੁਲਿਸ ਦੁਆਰਾ ਸਿੰਘਾਂ 'ਤੇ ਤਸ਼ੱਦਦ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਸੰਕਟ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ, ਨੂੰ ਨਾਵਲ 'ਤਵੀ ਤੋਂ ਤਲਵਾਰ ਤੱਕ' ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜੁਆਨਾਂ 'ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਸੂਰ ਤਸ਼ੱਦਦ ਕਰਨੇ ਝੂਠੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਅਤੇ ਪਰਚਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਕਰ ਕੇ ਧਨ ਨਾਲ ਇਕੱਤਰ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਝੋਲੀਆਂ ਭਰੀਆਂ। ਸੁਲੱਖਣ ਸਿੰਘ ਪੁੱਤਰ ਦਿਲਬਾਗ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਸਿਕੰਜੇ ਵਿਚੋਂ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਥਾਣੇਦਾਰ ਮੱਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ: ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਸਗੋਂ ਬੈਂਕ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਕਢਵਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਤਾਕੀਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਵਰਤਣ ਅਤੇ ਫਿਰ ਆਪ ਅੱਤਵਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਸਹੁਰਿਆ ਵੱਲੋਂ ਦਹੇਜ ਦੀ ਮੰਗ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਹੁਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਾਰਨ ਵੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਕਟ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰਾਹੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> -ਪੋਤੀ ਵਿਆਹੀ ਸੀ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਘਰੇ-ਲੈਣ ਦੇਣ ਵਿੱਤੋਂ ਵੱਧ ਕੀਤਾ- ਉਹ ਸਾਲੇ ਐਡੇ ਲਾਲਚੀ! ਹੋਰ ਤੇ ਹੋਰ ਮੰਗਾਂ ਧਰੀ ਗਏ ਤੇ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਨਾ ਕਿਵੇਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ-ਫੇਰ ਪਤਾ ਨ੍ਹੀਂ ਕੀ ਹੋਇਆ? ਸਹੁਰਿਆਂ ਨੇ ਕੁੜੀ ਅੰਦਰੇ ਈ ਮਾਰ ਕੇ ਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਸਕਾਰ ਕਰਤਾ-ਪੋਤੀ ਨਾਲ ਇਹਨੂੰ ਬਾਹਲ਼ਾ ਮੋਹ ਸੀ-ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਡਮਾਕ 'ਚ ਫ਼ਰਕ ਪੈ ਗਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਵੀਰ ਮੇਰਿਆ-ਇੱਕ ਦਿਨ ਤੜਕਿਓਂ ਮਰਿਆ ਪਿਆ ਈ ਮੰਜੇ 'ਚੋਂ ਚੱਕਿਆ। (ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ "ਤਵੀ ਤੋਂ ਤਲਵਾਰ" ਤੱਕ 123)

ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਕਈ ਵਾਰ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਆਪੇ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਅਨਜੋੜ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਕਟ ਨਾਵਲ 'ਬੋਦੀ ਵਾਲਾ ਤਾਰਾ ਚੜ੍ਹਿਆ' ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜੰਗੀਰੋ ਦੇ ਮਾਪੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ 'ਤੇ ਖ਼ਰਚ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਨਸ਼ੇੜੀ ਜੈਲੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਭੇਡਾਂ ਬੱਕਰੀਆਂ ਚਾਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਚਲਾਉਂਦੇ ਨੇਕੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਬੱਕਰੀਆਂ ਅਤੇ ਭੇਡਾਂ ਵੇਚ ਕੇ ਘਰੋ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਥਾਂ ਥਾਂ ਭਟਕਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰਵਿੰਦਰ ਦਾ ਪੈਸੇ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਵੀ ਕਰਨ ਤੱਕ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਹਥਿਆਉਣ ਲਈ ਤਾਂਤਰਿਕ ਬਾਬੇ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਬੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਦੇ ਪਲਾਟ ਵਿਕਵਾ ਕੇ ਪੈਸੇ ਹੀ ਆਪ ਨਹੀਂ ਹੜੱਪਦਾ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਡੇਰਿਆਂ ਦੇ ਸਾਧ ਵੀ ਮਹਿੰਗੇ ਤੋਂ ਮਹਿੰਗੇ ਸੌਦੇ ਕਰਦੇ

ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਠੱਗਣ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਲਾਰੇ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਮੀਤ ਕੌਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਗਿਆਰਾਂ ਕਿੱਲੋ ਸੋਨੇ ਦਾ ਲਾਰਾ ਲਾ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਇਕਵੰਜਾ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਲੁੱਟ ਕੇ ਲਿਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨੇਕੇ ਦੇ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚ ਕੇ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੇ ਪੈਸੇ ਨੂੰ ਲੈਣ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਭਾਣਜਾ ਬਹੁਤ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਸਾਰੇ ਪੈਸੇ ਬੈਂਕ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਜ ਆਪ ਖ਼ਰਚ ਲਈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਵਸੀਅਤ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਨਾਮ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨਾ, ਪੇਂਡੂ ਸ਼ਰੀਕੇਬਾਜ਼ੀ, ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ, ਭਰਾ ਦੁਆਰਾ ਭਰਾ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ ਕਰਨਾ, ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਅਖੌਤੀ ਬਾਬਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ, ਵਿਗੜੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਕਾਰਨ ਜੱਟ ਦਾ ਸ਼ਰੀਕਾਂ ਦੇ ਘਰ ਸੀਰ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਲੇਬਰ ਚੌਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਦਿਹਾੜੀਦਾਰ ਕਾਮੇ/ਮਜ਼ਦੂਰ ਬਣਨਾ, ਬਹੁ-ਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਜੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਉਣਾ, ਧੀਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਖ਼ਰਚ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਨਸ਼ੇੜੀ/ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਜੱਟ ਦਾ ਭੂਮੀਹੀਣ ਮਜ਼ਦੂਰ ਬਣ ਕੇ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸੋ ਅਸੀਂ ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਸਮੇਟਦੇ ਹੋਏ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮੌਜੂਦਾ ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਆਰਥਿਕਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਇੱਕ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇਸ਼ ਹੋਣ ਕਰਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਖੇਤੀ ’ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖੇਤੀ ਵਰਗ ’ਤੇ ਪਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਕਿਸਾਨ ਵਰਗ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਧਨੀ ਕਿਸਾਨ ਹੋਰ ਧਨੀ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਕੇ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਚਲਾ

ਗਿਆ। ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਬੈਂਕਾਂ, ਆੜ੍ਹਤੀਆਂ, ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਧਨੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਕਰਜ਼ਾਈ ਹੋਇਆ, ਆਰਥਿਕਤਾ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵਿਗਾੜ ਆਉਣ ਕਾਰਨ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਗੁਆ ਭੂਮੀਵਾਨ ਤੋਂ ਭੂਮੀਹੀਣ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਜਿਹੇ ਸੰਕਟ ਦੇ ਨਿਵਾਰਨ ਲਈ ਪਰਵਾਸ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸੰਕਟ ਅਜਿਹਾ ਫਸਿਆ ਕਿ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦਾ ਦਰਪਣ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਵਿਗੜਦੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਹਸ਼ਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਇਆ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥਿਕ ਰੂਪ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਬੈਂਕ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ, ਸ਼ਰੀਕੇਬਾਜ਼ੀ, ਪਰਵਾਸ, ਰੇਹਾਂ-ਸਪਰੇਹਾਂ, ਸਰਪੰਚੀ ਲਈ ਕਤਲੋਗਾਰਤ, ਧੀਆਂ ਦਾ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਵਿਆਹ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣਾ, ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਕੁਸ਼ਲ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਆੜ੍ਹਤੀਆਂ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਅਤੇ ਧਨੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਕਰਜ਼ ਨਾਲ ਭੂਮੀਵਾਨ ਤੋਂ ਭੂਮੀਹੀਣ ਹੋਣ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਮਦ ਕਾਰਨ ਅੰਨਦਾਤੇ ਤੋਂ ਕੰਮੀ ਕਮੀਣ ਬਣ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚਲੇ ਲੇਬਰ ਚੌਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ/ਸੀਰੀ ਲੱਗਣਾ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਟੁੱਟਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਦੇ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਲਈ ਕੀਤੇ ਕਤਲ (ਹਮੀਰਗੜ੍ਹ, ਸੁਲਗਦੀ ਰਾਤ), ਸਵਰਨੇ ਵਰਗੇ ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਸ਼ਰੀਕਾ ਦੇ ਘਰ ਸੀਰ ਕਰਨਾ (ਹਮੀਰਗੜ੍ਹ), ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣਾ (ਪਰਤਾਪੀ), ਝੰਡੇ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਅਰਜਨ ਜ਼ਮੀਨ ਹੜੱਪਣਾ, ਬਾਬਾ ਪਰਾਗ ਦਾਸ ਦੀ ਲੁੱਟ (ਕੋਠੇ ਖੜਕ ਸਿੰਘ), ਪਰਵਾਸੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਰੂਪੀ ਭਈਆਂ ਦੀ ਆਮਦ (ਭੀਮਾ), ਧਨੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂ ਰਹੀ ਲੁੱਟ, ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚਲੇ ਰਾਮਦਾਸ ਵਰਗੇ ਅਖੌਤੀ ਬਾਬਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਲੁੱਟ (ਜੱਸੀ ਸਰਪੰਚ), ਬਹੁ-ਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ (ਕਣਕਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ), ਧਨੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਕੰਮੀ ਕਮੀਣ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਨਿਮਨ ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਧਨੀ ਹੋਣਾ (ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵਾਲੇ) ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਸਰਪੰਚੀ ਲਈ ਕਤਲੋਗਾਰਤ (ਦੂਸਰਾ ਹੀਰੋਸ਼ੀਮਾ), ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਹਾਨਗਰਾਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਣਪੇ ਵੇਸ਼ਵਾਪੁਣਾ (ਲਾਲ ਬੱਤੀ ਅਤੇ ਗੰਧਲੇ ਪਾਣੀ), ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ 'ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥ (ਸਤਲੁਜ ਵਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ), ਮੰਡੀ ਦੇ ਯਥਾਰਥ, ਰਾਜਪਾਲ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸਾਨ ਯੂਨੀਅਨ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਚਿਤਰਨ ਭੂਪੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣਾ, ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਲਾਲਸਾ, ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ, ਭਗਤੂ ਦਾ ਸਾਧ ਬਣਨਾ (ਅੰਨਦਾਤਾ), ਡੇਰਿਆਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥ (ਮਹਾਂਬਲੀ ਸੂਰਾ), ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਧੀ ਸੀਬੋ ਦਾ ਵਿਆਹ ਨਾ ਹੋ ਸਕਣਾ (ਕੱਲਰੀ ਧਰਤੀ), ਬਿਧੀ ਚੰਦ (ਬਿਧੀਆ) ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਕਰਨਾ (ਅਫਲਾਤੂ), ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਕਰਨਾ (ਢਾਹਵਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕਿੰਗਰੇ) ਆਦਿ ਤੱਥਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਮੇਜਰ ਵਰਗੇ ਨੌਜੁਆਨ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋਣਾ, ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਲੁੱਟ (ਪਿੱਪਲ ਵਾਲਾ ਮੋੜ), ਕਿੱਕਰ ਅਤੇ ਚਰਨ ਲੋਕ ਚੇਤਨਾ ਪੈਂਦਾ ਕਰਨ, ਆੜ੍ਹਤੀਆਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥ (ਲੰਕਾ ਦਾਹ) ਪਾਲਾ ਲੀਡਰੀ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਪੂਰਨਾ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਕੰਮ ਕਰਦਾ, ਪਾਲੇ ਤੇ ਕਤਲ ਕੇਸ ਦਾ ਖ਼ਰਚ ਵੀ ਪੂਰਨਾ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਧੀਰੇ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਨਾ , ਦਹੇਜ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ (ਤੇਜਾ ਨਗੌਰੀ), ਜੈਬ ਸਿਹੁੰ ਦੇ ਕਰਜ਼ਾਈ ਹੋਣਾ, ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਰੇਹਾਂ-ਸਪਰੇਹਾਂ, ਜੱਸਾ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ, ਜੈਬ ਸਿਹੁੰ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਨਾ (ਸੂਲ਼ਾਂ ਦੀ ਨੋਕ 'ਤੇ) ਸਹਾਇਕ ਧੰਦੇ ਡੇਅਰੀ ਕੁਦਰਤੀ ਕਰੋਪੀ ਰੇਹਾਂ ਸਪਰੇਹਾਂ ਦੇ ਖ਼ਰਚ ਵੀ ਸਿਰ ਪੈਣਾ, ਸਰਕਾਰੀ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਵਿਚਲਾ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਨਿਮਨ ਅਤੇ ਧਨੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚਲਾ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼, (ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ), ਰਣਜੀਤ ਕਰਜ਼ਾਈ ਹੋਣਾ, ਕੰਵਲ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਹੜੱਪਣਾ, ਬਲੌਰੀ ਦਲਾਲ ਦੁਆਰਾ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣਾ, ਗੋਲਡੀ ਦਾ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਮਰਨਾ, ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਦੁਆਰਾ ਕੁਕਰਮ ਕਰਨੇ, ਜ਼ਮੀਨ ਹੜੱਪਣਾ, ਸਰਜੂ ਦੀ ਬਲੌਰੀ ਦੁਆਰਾ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਧੀ ਦੀ ਲੁੱਟ (ਬੁੱਕਲ ਦੇ ਸੱਪ ਰਾਹੀਂ) ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਸੰਕਟ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਿੰਦਰ ਤੇ ਮਿੰਦਰ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਫ਼ਿਕਰ, ਕਿਸਾਨ ਦੀਆਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਬਰਬਾਦੀ, ਬਲਿਹਾਰ ਸਿੰਘ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਨਾ, ਪਰਵਾਸ ਕਰਨਾ (ਤਰਕਸ਼ ਟੰਗਿਆ ਜੰਡ), ਫ਼ੌਜੀ ਭਰਾ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਮੀਨ ਵੰਡਣਾ, ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਗਹਿਣੇ ਹੋਣਾ, ਪਰਵਾਸ ਕਰਨਾ (ਰੂਹ ਲੈ ਗਿਆ ਦਿਲਾਂ ਦਾ ਜਾਨੀ), ਸਰਬਜੀਤ ਕੌਰ ਦਾ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਕੁਜੋੜ ਵਿਆਹ, ਬਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚ ਕੇ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨਾ (ਗੋਰਖ ਦਾ ਟਿੱਲਾ), ਗੁਰਜੋਤ ਦੀ ਮਾਸੀ ਦਾ ਕੈਨੇਡਾ ਤੋਂ ਰਿਸ਼ਤਾ ਲਿਆਉਣਾ, ਜੋਤ ਦੇ ਪਤੀ ਦਾ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਆਦੀ ਹੋਣਾ, ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਸੰਕਟਾਂ (ਡਾਚੀ ਵਾਲਿਆਂ ਮੋੜ ਮੁਹਾਰ ਵੇ), ਬਿੱਲੂ ਦੀ ਮਾਂ ਅਤਰ ਕੌਰ ਦਾ ਦਿਲ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਦਾ ਇਲਾਜ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਆਰਥਿਕਤਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਬਿੱਲੇ ਦਾ ਪਿਤਾ ਮੁਕੰਦ ਸਿੰਘ ਕਰਨੈਲ ਦੇ ਕਰਜ਼ੇ ਕਾਰਨ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਲਗਵਾਉਣਾ (ਏਤੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕੁਰਲਾਵੇ), ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬਿੱਲੂ ਦਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਅਤੇ ਜਿੰਦਰ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਸੰਬੰਧਾਂ ਕਾਰਨ ਕਤਲ ਕਰਨਾ (ਜੱਟ ਵੱਢਿਆ ਬੋਹੜ ਦੀ ਛਾਵੇਂ), ਪੇਂਡੂ ਸ਼ਰੀਕੇਬਾਜ਼ੀ' ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਬਬਲੀ, ਗੁੱਡੋ, ਪਰਮੀ ਦੁਆਰਾ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ (ਉੱਜੜ ਗਏ ਗਰਾ), ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਨਾਰ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਦੁਰਗਤੀ, ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ, ਰਣਜੋਧ ਦੇ ਪਿਤਾ ਥਾਣੇਦਾਰ ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਲੈਣਾ (ਪੁਰਜ਼ਾ ਪੁਰਜ਼ਾ ਕਟਿ ਮਰੈ), ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੌਰਾਨ ਪੈਂਦਾ ਹੋਇਆ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ, ਥਾਣੇਦਾਰ ਮੱਲ ਸਿੰਘ ਪੈਸੇ ਲੈਣਾ ਅਤੇ ਦਹੇਜ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਯਥਾਰਥ (ਤਵੀ ਤੋਂ ਤਲਵਾਰ ਤੱਕ), ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਜੰਗੀਰੋ ਦੇ ਮਾਪੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਖ਼ਰਚ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਨਸ਼ੇੜੀ ਜੈਲੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹੁਣਾ, ਗੁਰਵਿੰਦਰ ਤਾਂਤਰਿਕ ਬਾਬੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਬਾਬੇ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣਾ, ਸਹੁਰਿਆਂ ਦਾ ਪਲਾਟ ਵੇਚ ਕੇ ਪੈਸੇ ਆਪ ਹੜੱਪਣਾ (ਬੋਦੀ ਵਾਲਾ ਤਾਰਾ ਚੜ੍ਹਿਆ) ਆਦਿ ਤੱਥ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਣਖੀ ਤੇ ਸੰਧੂ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਪਤੀ ਬਾਹਰੇ ਸੰਬੰਧ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਇਸ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਵੇਸ਼ਵਾ ਬਣਨ ਤੱਕ ਲਿਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ

ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਦੁਰਗਤੀ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੌਜੂਦਾ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਹੱਲ ਅਣਖੀ ਖੇਤੀ ਸਹਾਇਕ ਧੰਦਿਆਂ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣੇ, ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਕਰਨਾ (ਦੁੱਲ੍ਹੇ ਦੀ ਢਾਬ) 'ਕਣਕਾਂ ਦਾ ਕਤਲਾਮ' ਵਿਚ ਕਿਸਾਨ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਰਾਹੀਂ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ 'ਖਾਕੂ ਜੇਡ ਨਾ ਕੋਇ' ਰਾਹੀਂ ਸਾਂਝੀ ਖੇਤੀ, ਸੰਧੂ ਅਤੇ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਵਰਗ ਨੂੰ ਲੋਕ ਮਾਰੂ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਤੇ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਪਰਵਾਸ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹੱਲ ਅਲਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਹੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ ਨਾਵਲ ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕੇ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮੌਜੂਦਾ ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਜ ਕਰ ਰਹੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵੀ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਪਹਿਲੂ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਸੀਂ ਅਗਲੇ ਅਧਿਆਇ **ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਕਟ** ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

………………………..

ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਕਟ

ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਮਾਨਵ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਪੜਾਅ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਮਨੁੱਖ ਮੰਡੀ ਆਧਾਰਿਤ ਅਰਥਚਾਰੇ ਵਿਚ ਮੰਡੀ ਦੀ ਵਸਤ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸਾਮੰਤਵਾਦ ਦੋਵਾਂ ਅਰਥਚਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਵਰਗਾ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਅਤੇ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਆਜ਼ਾਦ ਮੁਲਕ ਹੈ, ਦੇਸ਼ ਦਾ ਕੁਸ਼ਲ ਸ਼ਾਸਨ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਉਣ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਸੰਸਦ ਵਿਚ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਅੱਜ ਇਹਨਾਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਆਪਣੀ ਕੁਰਸੀ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰ ਕੇ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਆਮ ਸਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰਾਜਨੇਤਾ ਅਵਾਮ ਦੀ ਭਲਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਪਣੇ ਹੀ ਢਿੱਡ ਭਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇਸ਼ ਅਰਧ ਬਸਤੀਵਾਦ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋਣ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਹਰੀ-ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਿਕਲਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਹੋਣ ਦੀ ਆਸ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਬੱਝੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਨਾਲ ਵੀ ਫ਼ਾਇਦੇ ਦੀ ਬਜਾਏ ਨੁਕਸਾਨ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਭਾਰਤ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਇਆ।

1990 ਈ: ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ, ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਮੁਦਰਾ ਕੋਸ਼, ਵਿਸ਼ਵ ਵਪਾਰ ਸੰਸਥਾ ਨੀਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਮਰਾਜੀ ਤਾਕਤਾਂ ਆਪਣਾ ਤੰਦੂਆ ਜਾਲ ਵਿਛਾ ਕੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਆਪਣੇ

ਕੰਟਰੋਲ ਵਿਚ ਕਰ ਕੇ ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿਤਾਂ/ਮੁਫ਼ਾਦ ਮੁਤਾਬਿਕ ਲਈ ਬਦਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਖੇਤੀ ਖੇਤਰ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਰਜ਼ੇ ਅਤੇ ਸਬਸਿਡੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜੋ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਇਸ 'ਤੇ ਲਗਾਏ ਕੱਟਾਂ, ਦਿਉਕੱਦ ਐਗਰੀ ਬਿਜ਼ਨਸ ਦੇ ਦਾਖ਼ਲੇ ਨਾਲ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਕਰਜ਼ਾਈ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੌਜੂਦਾ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸਾਮਰਾਜੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦੇ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਆਉਣ 'ਤੇ ਕਾਰਜ-ਪਾਲਿਕਾ, ਵਿਧਾਨ-ਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂ-ਪਾਲਿਕਾ ਸਮਾਜਕ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਅਧੀਨ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ, ਦਲਿਤਾਂ, ਔਰਤਾਂ, ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤੀ ਰਾਹੀਂ ਘਾਣ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਨੋਰਥ ਸਿੱਧ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ ਸਗੋਂ ਸੱਤਾ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਣ ਲਈ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖਤਾ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਨਸ਼ੇ, ਕਿਸਾਨ-ਮੈਨੀਫੈਸਟੋ, ਘੁਟਾਲੇ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਮੰਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੱਦੇ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਪ ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣ ਤੇ ਸਭ ਮੁੱਦੇ ਵਿਸਾਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਖੇਤੀ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਖਰੜਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਜਗਤ ਪੱਖੀ ਝੁਕਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:ਯ

> ਖੇਤੀ ਨੀਤੀ ਬਣਾਉਣ ਵੱਲ ਕਦਮ ਵਧਾਉਣਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸ਼ੁੱਭ ਸ਼ਗਨ ਹੈ ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਖੇਤੀ ਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਜਿਹੜਾ ਖਰੜਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸਿਰਫ਼ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਭਲਾਈ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਜਗਤ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਵਾਲੇ ਛਾਉਲੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। (ਬਰਾੜ "ਕਿਸਾਨ ਨੀਤੀ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨੀਤੀ: ਕੁੱਝ ਸਵਾਲ" 6)

ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਜਗਤ ਦੀ ਲੁੱਟ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਨੇ ਵੀ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਕੇ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ:

> ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸੰਬੰਧ ਰਾਜਸੀ ਦਲਾਂ, ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਮਿਤ ਹੋਇਆ ਉਹ ਸਾਹਿਤਕ ਚਿੱਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼, ਰਾਜਸੀ

> ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। (ਵਾਡੀਆ "ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅੰਸ਼" 29)

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਕੱਲਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਵਿਖਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸਗੋਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸਰਪੰਚਾਂ, ਨੰਬਰਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਘਰਾਂ (ਅਮੀਰ ਜੱਟਾਂ) ਅਤੇ ਆੜ੍ਹਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਅਜੋਕੇ ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨਾਂ ਨੇ ਬਜਟ ਵੀ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰਿਤ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਸੁਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਵੱਧ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਕਟ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਕਟ

ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੀ ਆਮਦ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨ ਇਹਨਾਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਤੋਂ ਫ਼ੰਡ ਲੈ ਕੇ ਆਮ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਵੋਟਾਂ ਲੈਣ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਝੂਠੇ ਵਾਧੇ ਕਰ ਕੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਰਕਾਰ ਬਣਨ ਤੇ ਸਭ ਕੁੱਝ ਭੁੱਲ ਕੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ/ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਣ ਕੇ ਹੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ 'ਸੁਲਗਦੀ ਰਾਤ' ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥਕ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੀਡਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੁਰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ:

> ਵੋਟਾਂ ਵੇਲੇ ਈ ਇਹ ਤਾਂ ਲੋਕ-ਸੇਵਕ ਦਿਸਦੇ ਨੇ, ਫੇਰ ਪੰਜ ਸਾਲ ਕੋਈ ਔਂਦੈ ਮੁੜ ਕੇ ਥੋਡੇ ਕੋਲ? ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਜਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਣ ਕੇ ਈ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਲੋ, ਜਿਹੜਾ ਵੀ

> 'ਕੇਰਾਂ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੈ, ਧਜਾਂ ਜੋੜ ਲੈਂਦੈ। ਫੇਰ ਭਾਵੇਂ ਜਿੱਤੇ ਵੀ ਨਾ। ਕੇਰਾਂ ਤਾਂ ਪੜੋਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ ਬਣਾ ਲੈਂਦੈ ਨਾ। ਲੋਕ ਵੀ ਕਿੰਨੇ ਮੂਰਖ ਨੇ। ਪੰਜ ਸਾਲ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢੀ ਜਾਣਗੇ। ਵੋਟ ਫੇਰ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਈ ਪਾ ਦਿੰਦੇ ਨੇ। (ਅਣਖੀ "ਸੁਲਗਦੀ ਰਾਤ" 42)

ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ 2015 ''ਚ ਪਾਸ ਕੀਤਾ 'ਭੋਂ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਾਨੂੰਨ' ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਡੀਆਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਕੀਮਤ ਤਹਿ ਕਰ ਕੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਮੀਨ ਖ਼ਰੀਦ ਕੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਬਿੱਲ ਦਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਬਿੱਲ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਮਰਾਹ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਧਨੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਬੇ-ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਹੋ ਕੇ ਲੇਬਰ-ਚੌਂਕਾਂ ਵਿਚ ਮਜਬੂਰਨ ਦਿਹਾੜੀਦਾਰ ਕਾਮੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ 'ਕਣਕਾਂ ਦਾ ਕਤਲਾਮ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਕਟ ਦੀ ਤਸਵੀਰਕਸ਼ੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੁਲਕ ਰਾਜ ਵਰਗੇ ਵਿਅਕਤੀ ਬਹੁਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਰਸੂਖ਼ ਨਾਲ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਅਕਵਾਇਰ ਕਰ ਕੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬੇ-ਜ਼ਮੀਨ ਮਜ਼ਦੂਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰਵੀਨ ਇੰਡਸਟਰੀਜ਼ ਵਾਲਾ ਮੁਲਖ ਰਾਜ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਰਸੂਖ਼ ਬਣਾ ਕੇ ਝੁੱਗੀਆਂ ਪਿੰਡ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨ ਯੂਨੀਅਨਾਂ ਧਰਨੇ ਲਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਦੇ ਪੱਖੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਆਮ ਸਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸੁਣਵਾਈ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਝੁੱਗੀਆਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਅਕਵਾਇਰ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਤਿੰਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮੌਤਾਂ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਸੁਣਵਾਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਧਰਨੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ:

> ਹੁਣ ਤਾਂ ਜਾਰ ਸਾਰੇ ਹੀ ਅੱਗ ਲੱਗ 'ਗੀ। ਆਪਣੇ ਵਾਂਗੂੰ ਗੁਜਰਾਤ ਤੇ ਉੱਧਰ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵੀ ਇਹੀ ਬਿਆਨ ਦਿੰਦੀਆਂ ਨੇ ਕਿ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਬਗੈਰ ਜ਼ਮੀਨ ਨਹੀਂ ਲਈ ਜਾਵੇਗੀ। ਪਰ ਅਮਲ ਜਾਰੀ ਐ। ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਫੇਰ ਵੀ ਉੱਥੇ ਅਕਵਾਇਰ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਨੇ। ਆਪਾਂ ਕੀ ਨ੍ਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਜਾਰ, ਸਭ ਜਾਣਦੇ ਆ। ਵੋਟਾਂ ਵੇਲੇ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਲੀਡਰ ਕਿਸਾਨਾਂ-ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ-ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਦੇ ਹੱਕ 'ਚ ਵਾਅਦਿਆਂ ਦੇ ਪੁਲ ਉਸਾਰ ਦਿੰਦੇ ਨੇ। ਕੇਰਾਂ ਤਾਂ ਮਾਰ ਫੜਕੇ ਭਾਖੜਾ ਡੈਮ ਬਣਾ ਦੇਣਗੇ। ਜਦੋਂ ਜੀਹਦੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਐ, ਫੇਰ ਸਭ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਫੇਰ ਤਾਂ ਬਸ ਅੱਖਾਂ ਈ ਪੂੰਝਣਗੇ। ਜਾਂ ਫੇਰ ਫੋਕੇ ਬਿਆਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿਧਰੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨ੍ਹੀਂ। ਕੋਈ ਅਮਲ ਨ੍ਹੀਂ। ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਨ੍ਹੀਂ ਦੁੱਖ ਸੁਣਨ ਆਲਾ। (ਅਣਖੀ "ਕਣਕਾਂ ਦਾ ਕਤਲਾਮ" 116)

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫ਼ੈਕਟਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਕਾਰਨ ਨਾਲ ਅਤਿ ਭਿਆਨਕ ਕੈਂਸਰ ਵਰਗੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਹੀ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਹਰਚੰਦ ਦੀ ਮਾਂ ਵੀ ਕੈਂਸਰ ਦੇ ਰੋਗ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਵੀ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਚਮੜੀ ਦੇ ਰੋਗ ਲੱਗ ਰਹੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਧੁਰਾ ਸਰਪੰਚ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਾਨ ਸਨਮਾਨ ਦਾ ਪਾਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਰਪੰਚੀ/ਮਾਨ-ਸਨਮਾਨ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਜਾਇਜ਼ ਅਤੇ ਨਜਾਇਜ਼ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਨੌਜੁਆਨ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਲਗਾਉਣਾ ਪਵੇ, ਭਾਵੇਂ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਨੇੜੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਖਾਉਣੇ, ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਦੇ ਕਾਰਜ, ਧਾਰਮਿਕ ਡੇਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ, ਲੁੱਟਾਂ ਮਾਰਾਂ ਕਰਨੀਆਂ, ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਮੰਦੇ ਸਭ ਕਿਸਮ ਦੇ ਬੰਦਿਆ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਗਰ ਲਗਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸਰਪੰਚੀ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਹਰੇਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ 'ਦੁੱਲੇ

ਦੀ ਢਾਬ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਵਿਖਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲੇਖਕ ਨਾਵਲ ਦੇ ਤੀਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਜੱਸੀ ਸਰਪੰਚ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਸਰਪੰਚੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਘੋਗੇ ਦੀ ਪਤਨੀ ਰੂਪੋ ਨੂੰ ਰਖੇਲ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਸਵਰਨੇ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਗਤਾਰ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮੱਖਣ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬੇਵੱਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਵਰਨਾ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਕੋਠੇ ਦੇ ਡਿੱਗਣ ਕਾਰਨ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਰਸੂਖ਼ ਕਾਰਨ ਡਾਕਟਰ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਰੂਪੋ ਅਤੇ ਸਵਰਨ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਘਰ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ-ਚਾਲਾ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਕਰਜ਼ਾਈ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਲਗਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਰਸੂਖ਼ ਨਾਲ ਨਸ਼ੇ ਵੇਚਣ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਨਜਾਇਜ਼ ਕਾਰਜ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਦਾਸ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮਨੋਰਥ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅੰਤ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਇੱਜ਼ਤ ਘਟਦੀ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੁਬਾਰਾ ਸਰਪੰਚੀ ਦੀ ਚੋਣ ਲੜ ਕੇ ਨਜਾਇਜ਼ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰੂਪੋ ਨੂੰ ਇਸ ਪੰਚਾਇਤ ਵਿਚ ਮੈਂਬਰਨੀ ਵੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਡੇਰਿਆਂ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰੀ ਬੈਠੇ ਅਖੌਤੀ ਬਾਬੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮਨੋਰਥ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਦਾਸ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਢਾਬ ਤੇ ਕੇਵਲ ਆਪਣਾ ਹੀ ਪੇਟ ਨਹੀਂ ਭਰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਭਤੀਜੇ ਨੂੰ ਅਠਾਰਾਂ ਕਿੱਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਬਣਾ ਕੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੱਸੀ ਸਰਪੰਚ ਦੀ ਕੁੜੀ ਸੁਰਜੀਤ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਭਤੀਜੇ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵੀ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਾਬੇ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਸੁਖਦਿਆਲ ਦੁਹਾਜੂ ਹੈ, ਰੰਗ ਦਾ ਕਾਲਾ ਹੈ, ਉਮਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕਰਤਾਰੋ ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜੱਸੀ ਸਰਪੰਚ ਦੇ ਸਮਝਾਉਣ ਤੇ ਮਜਬੂਰੀ ਵੱਸ ਸਹਿਮਤੀ ਵੀ ਦੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨ ਆਪਣੇ ਮਨੋਰਥ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ 1984 ਈ: ਦੇ (ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ) ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਜੱਸੀ ਆਪਣੀ ਸਰਪੰਚੀ ਲਈ ਅੱਛਰੇ ਦਾਦੂ ਵਰਗੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਸਤੇ ਦੇ ਰੋੜੇ ਸਮਝਦਾ ਹੋਇਆ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲ ਚੱਲ ਕੇ ਵੋਟਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਰੋੜੇ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਕੁੱਝ ਸਮਾਂ ਅਮਨ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਚੋਣ ਬਾਰੇ ਵੀ ਅਹਿਮ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਜੋ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

> ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਹ ਲਹਿਰ ਲਗਭਗ ਆਪਣੇ ਅੰਤਮ ਪੜਾ ਉੱਤੇ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ-ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੇ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲਿਆ। ਉਹ ਕਾਂਗਰਸੀ ਉਮੀਦਵਾਰ ਵੀ ਜਿੱਤ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਮੂੰਹ ਦੇਖਣਾ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਈ ਤਾਂ ਐਨੀਆਂ ਥੋੜ੍ਹੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਲੈ ਕੇ ਜਿੱਤੇ ਕਿ ਥੰਮ੍ਹਣ ਵਾਲੇ ਵਿਚ ਲਤੀਫ਼ਾ ਉੱਡ ਗਿਆ, ਅਖੇ-“ਐਦੂੰ ਵੱਧ ਵੋਟਾਂ ਤਾਂ ਕੌਰਾ ਬਾਮ੍ਹਣ ਕੱਲੇ ਥੰਮਣ ਆਲ਼ੇ ’ਚੋਂ ਲੈ ਜੇ।” ਲੋਕ ਵੋਟਾਂ ਪਾਉਣ ਗਏ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। (ਅਣਖੀ “ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਢਾਬ” 376)
>
> ਅਖੇ-ਇਹ ਲੀਡਰ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਪਿਛੋਂ ਮੂੰਹ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਨੇ, ਮੁੜ ਕੇ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਾਰ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ। (ਅਣਖੀ “ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਢਾਬ” 376)

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਚੇਤਨ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਚੇਤਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਤੇ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਗੰਧਲੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚੋਂ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਕੱਢ ਕੇ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਦਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇੱਕ ਨੌਜੁਆਨ ਸਭਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਢਾਬ ਵਿਖੇ ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਖੋਲ੍ਹਣੀ, ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇੱਕ ਖੇਡ ਮੇਲਾ ਆਯੋਜਿਤ ਕਰ ਕੇ ਟੂਰਨਾਮੈਂਟ ਕਰਵਾਉਣਾ ਅਤੇ ਅੱਛਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਯਾਦਗਾਰੀ ਬੁੱਤ ਸਥਾਪਿਤ

ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਰਾਹ ਪਾ ਕੇ ਡੁੱਬਦੀ ਨੌਜੁਆਨੀ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਨੌਜੁਆਨ ਮੁੰਡੇ ਨਵਚੇਤਨ ਨੂੰ ਸਰਪੰਚ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਨ ਦੀ ਆਸ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਗੰਧਲੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਕੇ ਨਵੇਂ ਅਤੇ ਨਰੋਏ ਸਮਾਜ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਨੇ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ? ਇਹ ਸਵਾਲ ਦਾ ਉੱਤਰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਪਾਠਕਾਂ ਉੱਪਰ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵੀ ਵੋਟਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਕਰਜ਼ਾ ਮੁਆਫ਼ੀ ਦੇ ਲਾਰੇ ਲਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਿਸਾਨੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਰਨ ਕਰਨ ਲਗਾਏ ਲਾਰੇ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਵਰਣਨ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਚੱਕਰਵਿਊ ਵਿਚ ਫਸ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਬੈਂਕਾਂ/ਆੜ੍ਹਤੀਆਂ/ਧਨੀ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਕਰਜ਼ੇ ਮੋੜਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਜਿਹੇ ਸੰਕਟ ਦਾ ਅਜਿਹੇ ਸੰਕਟਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

> ਗੇਲੋ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਟਰੈਕਟਰ ਵਾਸਤੇ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਟਰੈਕਟਰ ਵੇਚ ਕੇ ਗੇਲੋ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੇਲੋ ਦੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਾਂ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਘਿਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨੈਹਰ ਚੰਦ ਤੇ ਕਸਤੂਰੀ ਲਾਲ ਦੇ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਟਰੈਕਟਰ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਕਿਸ਼ਤਾਂ ਖੜੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਗਤੀਹੀਣ ਸਮਾਜਕ ਕੀਮਤਾਂ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਫੋਕੇ ਦਿਖਾਵੇ ਕਾਰਨ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਸਤੂਰੀ ਅਤੇ ਨੈਹਰ ਚੰਦ ਅੱਗੇ ਤਰਲੇ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੱਥ ਵਿਚ ਬੰਦਿਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਂਕ ਮੈਨੇਜਰ ਤੋਂ ਵੀ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਕਰਵਾਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਹ ਸਲਫਾਸ ਖਾ ਕੇ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।" (ਵਿਰਕ "ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦਾ ਮਲਵਈ ਨਾਵਲ-ਸੰਸਾਰ" 152)

"ਐ ਕਰ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਫ਼ੇਲ੍ਹ ਹੋਣੈ ਜਾਰ। ਚੱਲ, ਸਾਰੇ ਕਰਜ਼ੇ ਮਾਫ਼ ਹੋ ਜਾਣ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਜੱਟ ਬਾਬਿਆਂ ਨੇ ਓਨਾ ਈ ਕਰਜ਼ਾ ਫੇਰ ਸਿਰ ਚੜ੍ਹਾ ਲੈਣੈ। ਚੱਲ ਛੱਡ, ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਮਝ ਸਾਰਾ ਕਰਜ਼ਾ ਮਾਫ਼ ਕਰ 'ਤਾਂ, ਆੜ੍ਹਤੀਏ ਫੇਰ ਕਿਧਰ ਜਾਣਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੈਸਾ ਜੱਟਾਂ ਸਿਰ ਬੈਂਕਾਂ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨ੍ਹੀਂ। (ਅਣਖੀ "ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਢਾਬ" 396)

ਜ਼ਮੀਨ ਜੱਟ ਦਾ ਧੁਰਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੱਟ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਉਪਜੀਵਕਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਜੱਟ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਨਿਰਭਾਅ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਜੱਟ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਤੈਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ 'ਪਰਤਾਪੀ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਧਨ/ਜ਼ਮੀਨ/ਪੂੰਜੀ ਨੂੰ ਹਥਿਆਉਣ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਗੱਜਣ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਚਾਨਣ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਭਰਜਾਈ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਦਸ ਕਿੱਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਉਹ ਇਸ ਕਾਰਜ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਚੰਦ ਕੁਰ ਦੇ ਮਾਮੇ ਨੂੰ ਪੰਜ ਸੌ ਰੁਪਏ ਦਾ ਲਾਲਚ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਘਰ ਉਸ ਨੂੰ ਲਿਆ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪੇਕਿਆਂ ਤੋਂ ਆਉਂਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚ ਕੇ ਲਈ ਪੰਡਿਤਾਂ ਵਾਲੀ ਚਾਰ ਕਿੱਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਨੰਦ ਕੁਰ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਹਰਦੇਵ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲ ਰਾਹੀਂ ਗੱਜਣ ਤੋਂ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਈਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ ਸਗੋਂ ਹਰੇਕ ਸਾਲ ਘਰ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਕਣਕ ਵੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਅੰਤ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵੀ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਕਿਤੇ ਗੁਰਦੇਵ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਦਾ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਗੂਠਾ ਨਾ ਲਵਾ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਮਾਸਟਰ ਮਥਰਾ ਦਾਸ ਵੀ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲ ਨਾਲ ਹਰਦੇਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਪਲਾਟ ਦੁਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਘੱਟ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਪਲਾਟ ਖ਼ਰੀਦ ਸਕੇ।

ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਰਤਦੀਆਂ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਨੁਕਸਾਨ ਕਿਉਂ ਨਾ ਭੁਗਤਣਾ ਪਵੇ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪਰਤਾਪੀ ਦਾ ਵੀ ਰੂਪ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਗੱਜਣ ਦੁਬਾਰਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਮੀਨ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਹੀ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਸਰਪੰਚ ਨੂੰ ਕਹਿ ਕੇ ਚਾਰ ਕਿੱਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਆਪ ਵੀ ਲੈ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਯਾਰ ਜਿਉਣੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲ ਨਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੂੰ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਨੰਦਾ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਉਂਣੇ ਦੀ ਮੌਤ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਤਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਤਾਪੀ ਦਾ ਹੀ ਪਤੀ ਮਰ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪੱਖ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰਦੇਵ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਮਨਜੀਤ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਵਤ ਵਿਚ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਦੁਆਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਨੌਕਰੀ ਨੇਕ ਦਾਸ ਦੇ ਰਸੂਖ਼ ਨਾਲ ਬਿਜਲੀ ਬੋਰਡ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸੂਬਿਆਂ ਤੋਂ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਕੇ ਪਰਵਾਸੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੂਝ ਬੂਝ ਨਾਲ ਇੱਥੇ ਹੀ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ 'ਭੀਮਾ' ਰਾਹੀਂ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਗੰਧਲੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋਕ ਵਿਰੋਧੀ ਨੀਤੀਆਂ ਤੇ ਤਿੱਖੇ ਹਮਲੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਾਰੀ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੱਕੜ-ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਇਹਨਾਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਵਾਰੀ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ

ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਲੁੱਟ ਨੂੰ 'ਉੱਤਰ ਕਾਟੋ ਮੈ ਚੜ੍ਹਾਂ' ਦੀ ਉਪਮਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਦੋਨਾਂ ਹੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿਚ ਧਨਾਢ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੈ ਜੋ ਸੇਵਾ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜੇਬਾਂ ਭਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੁਣ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪੈਰ ਪਸਾਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਭੋਲੇ ਭਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਮੰਤਵ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵੋਟਾਂ ਵੇਲੇ ਇਹ ਰਾਜਨੇਤਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੇਵਕ ਅਖਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਚੋਣਾਂ ਜਿੱਤਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਪਰੋਖੇ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸੌੜੇ ਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਪਿਉ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਾਗ ਪੰਜ ਪੰਜ ਸਾਲ ਵਾਹੁਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਪਿਉ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਾਂਗ ਪੰਜ ਪੰਜ ਸਾਲ ਲਈ ਵਾਹੁਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀਆਂ ਵੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਪਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਇਹ ਲੋਕ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜ ਝਗੜ ਰਹੇ ਲਗਦੇ, ਪਰ ਅੰਦਰਖਾਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀਆਂ ਸਨ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦੇ ਘਰੀਂ ਵਿਆਹੇ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਘਰ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਜਮਾਤੀ ਖ਼ਾਸਾ ਇੱਕੋ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਜਨਤਾ ਦੇ ਅੱਖੀਂ ਘੱਟਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਆਪ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿਰ-ਧੜ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਲੱਗੀ ਹੁੰਦੀ, ਮੀਡੀਆ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਾਂਟੇ ਦੀ ਟੱਕਰ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ। (ਅਣਖੀ "ਭੀਮਾ" 121)

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਆਪਣੇ ਘਪਲਿਆਂ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਪਿੰਡ ਪੱਧਰ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸੁਰਜਣ ਫ਼ੌਜੀ ਅਤੇ ਬੋਘਾ ਮੱਲ ਜਿਹੇ ਲੋਕ ਸਰਪੰਚ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਿੰਡ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਪੈਸਾ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਨਾਲ ਗੰਢ ਤੁੱਪ ਕਰ ਕੇ ਹੜੱਪ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਦੋਵੇਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਮੁਫ਼ਾਦ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਕਾਰੋਬਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਪਤੀਆਂ ਦੇ ਪੱਖੀ ਨੀਤੀਆਂ

ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਘਰਾਣੇ, ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀ ਲੋਕ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ’ਤੇ ਹਰ ਹੀਲੇ ਆਪਣਾ ਸੁਆਰਥ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੇਪਰ-ਮਿੱਲ ਦਾ ਕਾਲਾ ਪਾਣੀ ਦੀ ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਫ਼ਸਲ ਬਰਬਾਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਰੌਲਾ ਪੈਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਪੇਪਰ ਮਿੱਲ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਕੰਨ ’ਤੇ ਜੂੰ ਨਾ ਸਰਕਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਿੱਠ ’ਤੇ ਹੱਥ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਵੋਟਾਂ ਦਾ ਲਾਹਾਂ ਲੈਣ ਲਈ ਨਵੀਂ ਬਣੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵੀ ਵੋਟਾਂ ਵਿਚ ਸਵਾਮੀਨਾਥਨ ਦੀਆਂ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੇ ਵਾਅਦੇ ਕੀਤੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਭ ਵਾਅਦੇ ਭੁੱਲਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਖੇਤੀ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਹੋਣਹਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਤੋਂ ਨਾ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚਾਲੇ ਛੱਡਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਗੁਰਜੀਤ ਬੇ-ਨਕਾਬ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

> ਇਹ ਲੀਡਰ ਵੋਟਾਂ ਵੇਲੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਚੱਟਦੇ ਫਿਰਨਗੇ, ਜਦੋਂ ਐਮ. ਐਲ. ਏ. ਜਾਂ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਨੇ, ਪੈਸਾ ਲਏ ਬਗੈਰ ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਕਿਸੇ ਨਾਲ। ਕਿਧਰ ਨੂੰ ਜਾਵੇ ਕੋਈ ਇਹ ਤਾਂ ਲੋਕਤੰਤਰ ਹੈ ਦੇਸ਼ ਦਾ। (ਅਣਖੀ “ਭੀਮਾ” 222)

ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਆੜ੍ਹਤੀਆਂ/ਬੈਂਕਾਂ/ਸੁਸਾਇਟੀਆਂ/ਧਨੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆੜ੍ਹਤੀਆਂ ਅਤੇ ਬੈਂਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੁੱਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। “ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਗ/ਟਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਲਈ ਨਿਰਭਰ ਹੋ ਸਕੇ।” (Darling “The Punjab Peasant in Prosperity and Debt” 21) ਇਸੇ ਲਈ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ

ਆੜ੍ਹਤੀਆਂ/ਬੈਂਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਚੱਲਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸਾਨ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਆੜ੍ਹਤੀਏ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੀ ਸੱਤਾ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਆੜ੍ਹਤੀਏ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਤਸ਼ੱਦਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਭੀਮੇ ਦੀ ਮੌਤ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਧਨਾਢ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਵਿਚ ਭੁਗਤਣ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਅਗਲਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਦੀ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਕਲੱਬ/ਕਮੇਟੀਆਂ/ਸਭਾਵਾਂ ਬਣਾ ਕੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਦੇ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨੌਜੁਆਨ ਸਭਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜੋ ਪਿੰਡ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਦਸ਼ਾ ਬਦਲਣ ਲਈ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਭਾ ਦੁਆਰਾ ਨੌਜੁਆਨ ਵਿਅਕਤੀ ਸੁਦਾਗਰ ਨੂੰ ਸਰਪੰਚ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਹੀ ਬਦਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਕੀਤੀ ਕਾਇਆ ਕਲਪ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਮਿਸਾਲ ਬਣਦੀ ਹੈ।

'ਕੋਠੇ ਖੜਕ ਸਿੰਘ' ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਰਥਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਧਨੀ ਕਿਸਾਨ/ਆੜ੍ਹਤੀਏ/ਰਾਜਨੇਤਾ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਬਣੀਆਂ ਗ੍ਰਾਮ ਪੰਚਾਇਤਾਂ, ਸੁਸਾਇਟੀਆਂ ਅਤੇ ਕਲੱਬਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਆਗੂ ਬਣ ਕੇ ਕਬਜ਼ਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਰੂਪ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚਲੀ ਸਰਦਾਰੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚਲੀ ਸਰਦਾਰੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਝੰਡਾ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਲੜਕਾ ਹਰਦਿੱਤ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਿੰਡ ਦੀ ਪੰਚਾਇਤ, ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਇ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਦੀ ਪੰਚਾਇਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਤਕ ਧਨੀ ਕਿਸਾਨ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਹੈ। (ਬ੍ਰਹਮ ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ:) "ਕੋਠੇ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਬਿਰਤਾਂਤ-ਜੁਗਤਾਂ" 75)

ਮੌਜੂਦਾ ਦੌਰ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਕ ਚਾਲਾਂ ਚੱਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹਰਨਾਮੀ ਵਰਗੀਆਂ ਬਦਕਾਰ ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਸਵਾਰਥ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਰਨਾਮੀ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨੂੰ ਰੋਲ ਕੇ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਨੌਜੁਆਨ ਦੁੱਲੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਅਰਜਨ ਨਾਲ ਯਾਰੀ ਪਾ ਕੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲ ਨਾਲ ਅਰਜਨ ਤੋਂ ਦੁੱਲੇ ਨੂੰ ਕੁਟਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਨਾਜ਼ਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਤੋਂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਮਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਨਾਜ਼ਰ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪ ਫ਼ੌਜੀ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਫ਼ੌਜੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲ ਨਾਲ ਨਾਜ਼ਰ ਦੇ ਘਰ ਵੱਸਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਿਆਮੋ ਵੀ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲ ਨਾਲ ਅਰਜਨ ਵਰਗਿਆਂ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਕਮਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਨਾਜ਼ਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਹੱਥੋ ਅਰਜਨ ਦਾ ਕਤਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲ ਨਾਲ ਜੰਗੀਰੇ ਤੋਂ ਇਕਬਾਲ ਕਰਵਾ ਕੇ ਆਪ ਬਚਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਧਨੀ-ਕਿਸਾਨ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਨਿੱਘਰਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਧਨੀ-ਕਿਸਾਨ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ

ਕੂਟ-ਨੀਤਕ ਚਾਲਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਲਈ ਘਾਤਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੌਜੂਦਾ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਧਨੀ ਕਿਸਾਨ ਦਿਖਾਵੇ ਵਜੋਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਜਤਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਅੰਦਰੋਂ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਭੁਗਤ ਕੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਮੁਕੰਦੀ ਮੱਲ ਅਤੇ ਝੰਡਾ ਮਿਲ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕੋਝੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਨਾਲ ਮਲਣ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ਾਈ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਹੜੱਪਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ, ਅਕਾਲੀ, ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਨੌਜੁਆਨ ਐਮ. ਐਲ. ਏ. ਹਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਤਸ਼ਵੀਰਕਸ਼ੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਐਮ. ਐਲ. ਏ. ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਰਸੂਖ਼ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਲਈ ਬੰਦੂਕ ਦਾ ਲਾਇਸੰਸ ਵੀ ਬਣਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਹਰਦੀਪ ਆਪ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਧਨ ਇਕੱਤਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਐਮ. ਐਲ. ਏ. ਬਣਨ ਦੀ ਝਾਕ ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ। ਜੋ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਹੁਣ ਕੀ ਲੈਣਾ ਸੀ ਹਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣ ਕੇ ? ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਵਰਗੀ ਹੀ ਉਹਦੀ ਠੁੱਕ ਸੀ। ਦੋ ਵਾਰੀ ਕਾਂਗਰਸੀ ਵਜ਼ੀਰ ਰਹਿ ਕੇ ਉਹਨੇ ਬਹੁਤ ਧਨ ਇਕੱਠ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਅੱਸੀ ਕਿੱਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਬਣਾ ਲਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਦੇ ਬਾਪ ਵੱਲੋਂ ਮਿਲੀ ਜੱਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਪੰਦਰਾਂ ਕਿੱਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਮਸਾਂ ਸੀ। (ਅਣਖੀ "ਕੋਠੇ ਖੜਕ ਸਿੰਘ" 168)

ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਰਾਜਨੇਤਾ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਮੁਫ਼ਾਦ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਬਦਲਣ ਲਈ ਕੋਈ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਲਗਾਉਂਦੇ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹਰਦੀਪ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਰਦੀਪ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵੱਲੋਂ ਚੋਣ ਲੜਦਾ ਹੈ

ਪ੍ਰੰਤੂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਕੇ ਦੋ ਵਾਰ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਰਸੂਖ਼ ਕਾਰਨ ਹੀ ਬਲਕਾਰ ਵਰਗੇ ਨੌਜੁਆਨ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਘਰ ਤੱਕ ਛੱਡਣਾ ਪੈਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਨਾਲ ਹੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਾਜਨੀਤੀ ਕਾਰਨ ਫੈਲੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਵਤਖ਼ੋਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਅਹਿਮ ਮੁੱਦੇ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੁਸ਼ਪਿੰਦਰ ਦਾ ਪਿਤਾ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪੁਸ਼ਪਿੰਦਰ ਦੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਰਿਸ਼ਵਤ ਵਿਚ ਪੈਸੇ ਨਾ ਦੇਣ ਕਾਰਨ ਨੌਕਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ।

ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਝੂਠੀ ਖ਼ੁਸ਼ਾਮਦ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੀ ਪੁੰਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਦੋ ਕਿੱਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਤਾਂ ਉਹ ਵਾਪਸ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕੇਸ ਵੀ ਚੱਲਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਗੋਦੀ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਾਮਦ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲ ਚੱਲਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਡਿਤ ਗੋਦੀ ਰਾਮ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਕਰ ਕੇ ਵਧੀਆ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਵਦੀ ਮੰਗ ਖਾਣ ਦੀ ਆਦਤ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦਾ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਬੱਦਰੀ ਨਰਾਇਣ ਨਾਰਾਜ਼ ਵੀ ਹੁੰਦਾ।

ਜੱਟ ਆਪਣੀ ਇੱਜ਼ਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲ ਨਾਲ ਕਤਲ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਾਈਆਂ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਨਸੀਬ ਅਮੀਰ ਜੱਟ ਹਰਦਿੱਤ ਦੀ ਧੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਰਦਿੱਤ ਸਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਬੜੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਤਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਆਪ ਹੀ ਕਤਲ ਕਰ ਕੇ ਆਪ ਹੀ ਜੰਗੀਰੇ ਨਾਲ ਜਾ ਕੇ ਪੋਸਟ ਮਾਰਟਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਾਸ਼ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦਾ ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਪਨਪਿਆ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਯੋਗ ਰਾਜਨੇਤਾ ਵੋਟਾਂ ਲੈਣ ਲਈ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਵਰਗ ਨੂੰ ਲਾਰੇ ਲਾ ਕੇ ਗੁਮਰਾਹ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਆਮ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਨੂੰ ਲਾਏ ਲਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਭੁਲਾਉਣਾ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ

ਵਿਚ ਸਰਪੰਚੀ ਲੈਣ ਲਈ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਉਣ ਲਈ ਕੋਝੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚੱਲਣਾ, ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਨਾ, ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੌਰਾਨ ਝੂਠੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਕਰਨੇ, ਝੂਠੇ ਪਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਕਰਵਾ ਕੇ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਕੱਢਣਾ, ਮੁਲਕ ਰਾਜ ਵਰਗੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਅਕਵਾਇਰ ਕਰ ਕੇ ਪਰਵੀਨ ਇੰਡਸਟਰੀ ਲਗਾਉਣਾ, ਹਰਚੰਦ ਦੀ ਮਾਂ ਵੀ ਕੈਂਸਰ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਲੱਗਣਾ, ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਗ੍ਰਸਤ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਸਾਧ ਬਣ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣਾ, ਔਰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿਉਰਾਂ ਨਾਲ ਨਜਾਇਜ਼ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣੇ, ਸਰਪੰਚਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਿਆਂ ’ਤੇ ਲਗਾਉਣਾ, ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਲਾਲਚ ਲਈ ਦੂਹਰੇ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣੇ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਦਾ ਕਰੂਰ ਯਥਾਰਥ, ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਔਰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਤੀ ਬਾਹਰੇ ਸੰਬੰਧ, ਐਮ. ਐਲ. ਏ. ਦਾ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ, ਨੌਕਰੀ ਲੈਣ ਲਈ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੇਣਾ ਆਦਿ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਕਟ

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ। ਮੌਜੂਦਾ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਪਏ ਦੂਰ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੰਕਟ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਕਾਰਨ ਕਰਜ਼ਾਈ ਹੋਇਆ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾ ਦਾ ਬਖਾਣ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸਰਪੰਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰਪੰਚੀ ਲੈਣ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਕੇਵਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਚੱਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਗੋਂ ਕਤਲ ਤੱਕ ਹੁੰਦੇ ਵੀ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਘਰ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ‘ਦੂਸਰਾ ਹੀਰੋਸ਼ੀਮਾ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸਰਪੰਚੀ ਖ਼ਾਤਰ ਹੁੰਦੇ ਕਤਲਾਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ

ਹੈ। ਪੰਚਾਇਤ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਸੱਤ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਣੀ ਤੇ ਲੜਾਈ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਜਗਤਾਰ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਚੋਣ ਨਾ ਲੜ ਸਕੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸਿਉਂ ਵੀ ਬਿੱਕਰ ਅਤੇ ਸਰਪੰਚ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਰਸੀ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਵਿਚ ਦੋਨੋਂ ਘਰ ਤਬਾਹ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਦੋਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਵੇਖ ਕੇ ਰੋਂਦੀ ਹੋਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

-ਤੇਰੀਆਂ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਪੱਟਤਾ ਵੇ...।

-ਵੇ ਪੁੱਤ ਤੋਰ ਤਾਂ ਜਹਾਨੋਂ ਖ਼ਾਲੀ...।

-ਕਿਤੋਂ ਆਕੇ ਬਹੁੜ ਵੇ ਬਿੱਕਰ ਸਿਆਂ..। (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਦੂਸਰਾ ਹੀਰੋਸ਼ੀਮਾ" 42)

ਇਹੀ ਭਾਵਨਾ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਪ੍ਰੀਤੂ ਤੋਂ ਗੁਰਮੀਤ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਰਨੈਲ ਅਤੇ ਸਰਪੰਚ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣੀਆਂ ਅਤੇ ਸਰਪੰਚੀ ਲੈਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਕਾਰਨ ਪਿੰਡ ਹੀਰੋਸ਼ੀਮਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਧੜੇਬੰਦੀ ਕਾਰਨ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਨਾਵਲ 'ਦੂਸਰਾ ਹੀਰੋਸ਼ੀਮਾ' (1977) ਵਿਚ ਪੇਂਡੂ ਕਿਸਾਨੀ ਵਿਚ ਲੜਾਈ, ਝਗੜੇ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣੀਆਂ ਅਤੇ ਅਮਲ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੇ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੌਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਅੱਗੇ ਆਉਣ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮੇਲ ਜੋ ਕਿ ਪਿੰਡ ਦਾ ਸਰਪੰਚ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਸੂਝਵਾਨ ਪਾਤਰ ਜਗਤਾਰ ਉਸ ਦੀ ਤਾਕਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੜਿੱਕਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਗੁਰਮੇਲ ਉਸ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ 'ਦੂਸਰਾ ਹੀਰੋਸ਼ੀਮਾ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ਕਿਸਾਨੀ ਅਜਿਹੇ ਝਗੜਿਆ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਸੰਕਟਗ੍ਰਸਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। (ਹਰਜੀਤ ਕੌਰ "ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ (1960-1999)" 228)

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਭਾਰੀ ਟੈਕਸ/ਕਰ/ਲਗਾਨ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਧਨੀ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ/ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ 'ਸੂਰਜ ਦੀ ਅੱਖ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰ ਕੇ ਸੰਕਟਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਰ/ਲਗਾਨ/ਟੈਕਸ ਲਗਾ ਕੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ/ਖੇਤ-ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਅੱਜ ਵੀ ਜਾਰੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

> ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ, ਸਾਮੰਤਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਆ ਗਏ ਨੇ ਮੰਤਰੀ, ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ, ਐਮ. ਐਲ. ਏ., ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਮੈਂਬਰ। ਕੰਮ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਉਹੀ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਉਹ ਰਜਵਾੜੇ ਆਪਣੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਾਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਹੁਣ ਇਹ ਆਧੁਨਿਕ ਰਜਵਾੜੇ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਜਾਂ ਪਾਰਟੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਾ ਉਦੋਂ ਇਹ ਲੋਕ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਨਾ ਹੁਣ ਇਹ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਕਰਦੇ ਹਨ। (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਸੂਰਜ ਦੀ ਅੱਖ" 451)

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਵਧੀਆ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਔਖੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇਣ ਕਾਰਨ ਕਾਰਨ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਵੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਗ਼ਰੀਬ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਨਾਚੀ ਮੋਰਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਵੀ ਕਰਵਾ ਕੇ ਨਿਮਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਵਾਮ ਨੂੰ ਰਾਜਨੇਤਾ ਮਹਾਰਾਜੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਰਗਾ ਲੋਕ ਹੱਕੀ ਰਾਜ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਵਾਧੇ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਵੋਟਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

> ਸਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੱਤੀ-ਭਰ ਵੀ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਰਗਾ ਰਾਜ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਦਾਅਵੇ ਕਰ ਕੇ ਸਾਡੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਨੇਤਾ, ਸੱਚਮੁੱਚ ਉਸੇ ਦੀ ਕੂਟਨੀਤੀ ’ਤੇ ਚੱਲ ਰਹੇ ਹਨ। (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ “ਸੂਰਜ ਦੀ ਅੱਖ” 451)

ਸਰਕਾਰੀ, ਅਰਧ-ਸਰਕਾਰੀ, ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ, ਸਮਾਜ-ਸੇਵੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਆਗੂ ਔਰਤ ਦੀ ਭਲਾਈ ਦੇ ਵਾਅਦੇ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਬਜ਼ਬਾਗ ਵਿਖਾ ਕੇ ਭੁਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ‘ਲਾਲ ਬੱਤੀ’ ਰਾਹੀਂ ਔਰਤਾਂ ‘ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਜਿਨਸੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਅੱਜ ਸਰਕਾਰਾਂ/ਸਮਾਜ ਸੇਵੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਕੋਈ ਢੁਕਵਾਂ ਕਦਮ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕ ਰਹੀਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਨਾਲ ਨਜਾਇਜ਼ ਬੱਚੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਗਲੀਆਂ ਮੁਹੱਲਿਆਂ ਵਿਚ ਨਰਕ ਭਰਿਆਂ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਨੇਕਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਏਜੰਸੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਕੜੇ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਸਰੂਫ਼ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵੋਟਾਂ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਗੂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਬਜ਼ਬਾਗ ਵਿਖਾ ਕੇ ਲੁੱਟਦੇ ਕਰਦੇ ਹਨ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਭ ਕੁੱਝ ਭੁੱਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰਾਜਨੇਤਾ ਆਪਣੇ ਮੁਫ਼ਾਦ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਹਨ:

> ਕਲ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਸੇਵੀ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ, ਚੰਦਾ ਲੈਣ ਆਉਣਗੇ ਤੇ ਫਿਰ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਮੁਹੱਲੇ ਦੇ ਚੁਰਸਤੇ ਵਿਚ ਲੰਮੇ-ਚੌੜੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣਗੇ। ਆਖਣਗੇ ਇਹਨਾਂ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ...ਜੋ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੱਥੇ ’ਤੇ ਕਲੰਕ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਊਣ ਲਈ, ਅਸੀਂ ਤਮਾਮ ਸਹੂਲਤਾਂ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਾਂਗੇ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਭੱਦਰ ਸਮਾਜ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਮਾਣ ਤੇ ਪਿਆਰ ਮਿਲੇਗਾ। ਲੋੜਵੰਦ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਵਿਆਹ ਰਚਾ ਕੇ ਘਰ ਵਸਾਉਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣਗੇ। ਫਿਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਚੰਦੇ ਦੇ ਪੈਸਿਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ਰਾਬੀ ਹੋ ਕੇ ਲੀਡਰ ਕਿਸੇ ਰੰਡੀ ਦੇ ਕੋਠੇ ’ਤੇ ਚਲੇ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਕਹਿਣਗੇ ...’ ‘ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਨਾ ਹੋਵੋ ਤਾਂ ਮੁਹੱਲਿਆਂ ’ਚ

> ਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ ਬਲਾਤਕਾਰ ਹੋਣ ਲੱਗ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਆਦਮੀ ਪਾਗਲ ਹੋ ਕੇ ਆਤਮ-ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਲੈਣਗੇ। (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਲਾਲ ਬੱਤੀ" 150)

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ 'ਅਫਲਾਤੂ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਕਟ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਉਰਫ਼ ਬਿਧੀਆ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੁੱਠੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਬਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਬੀਬੋ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਣਨ ਕਾਰਨ ਧੀਰੇ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਨਾਲ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਣਾ, ਫ਼ੌਜ ਵਿਚੋਂ ਭੱਜ ਕੇ ਕਲਕੱਤੇ ਟਰੱਕ ਚਲਾਉਣਾ, ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਗ੍ਰੰਥੀ ਬਣਨਾ, ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਦੇਸੀ ਵੈਦ ਬਣਨਾ, ਹੱਡੀਆਂ ਦੇ ਜੋੜ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਮਾਲਿਸ਼ ਬਣਨਾ ਅਤੇ ਭੰਤੋ ਨਾਲ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਉਹ ਵੋਟਾਂ ਦੋਵਾਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਲੈਂਦਾ। ਉਸ ਨੇ ਚਿੱਟੀ, ਨੀਲੀ ਅਤੇ ਕੇਸਰੀ ਤਿੰਨਾਂ ਰੰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਪੱਗਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਸਨ ਜਿਸ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਜਾਣਾ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਢੁਕਵੀਂ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈਣੀ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਨੇ ਸਿਆਸੀ ਹਵਾ ਦਾ ਰੁਖ਼ ਵੇਖ ਕੇ ਨੀਲੀ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹ ਲਈ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਜਾ ਕੇ ਸਰਪੰਚ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਆਇਆ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ 'ਚ ਰਹਿ ਕੇ ਭੇਤ ਲਊਂ। ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਫ਼ਿਕਰ ਨਾ ਕਰੀਂ। ਜਦੋਂ ਮਿਲਣਾ ਹੋਇਆ, ਮੈਂ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਆਊਂ। ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਉੱਕਾ ਈ ਨਾ ਫੇਰਾ ਨਾ ਪਾਈਂ। ਸਾਰਾ ਵਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਕਹਿਣੇ 'ਚ ਐ। ਇੱਕ ਇੱਕ ਵੋਟ ਭੁਗਤਾਊਂ।' (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਅਫਲਾਤੂ" 237)

ਵੋਟਾਂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਰਾਤ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਸਰਪੰਚ ਦੇ ਘਰ ਅਤੇ ਦਿਨੇ ਸਰਪੰਚਣੀ ਦੇ ਘਰ ਪਾਰਟੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਦਾਅਵੇ ਕਰਦਾ। ਆਪਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸਭ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ

ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਆਪ ਬਗਲਾ ਭਗਤ ਬਣ ਜਾਂਦਾ। ਸਰਪੰਚ ਨਾਲ ਵੋਟਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਨਾ ਲੈਣ ਦਾ ਅਹਿਦ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆਂ ਬਿਮਾਰੀ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਲਾ ਕੇ ਘਰ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਹੱਥ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਸਰਪੰਚ ਆਪਣੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਕੱਢਣ ਲਈ ਜਦੋਂ ਸਰਪੰਚਣੀ ਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਫੜਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਝੱਟ ਸਮਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਰਪੰਚ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਚਾਲ ਨੂੰ ਪੁੱਠਾ ਮੋੜਾ ਵੀ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਰਪੰਚਣੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾ ਕੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਖ਼ਰਚ ਕੀਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬੀਬੋ ਅਤੇ ਭੰਤੋ ਨਾਲ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕਾਮੁਕ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਗ਼ੁਲਾਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਚੱਲਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ 'ਸਤਲੁਜ ਵਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ' ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਵਸਥਾ ਬਾਰੇ ਵਿਆਖਿਆਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਨਾਇਕ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ, ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋਕ ਵਿਰੋਧੀ ਚਾਲਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਬਾਰਾ ਨੂੰ ਆਬਾਦ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਆਪਣੇ ਚਹੇਤਿਆਂ ਕੁੱਝ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਅਲਾਟ ਕਰ ਕੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੱਠੂ ਬਣਾ ਕੇ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ 'ਪਾੜੋ ਅਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ' ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸਾਂ ਕਰ ਕੇ ਕਿਸਾਨ-ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵੀ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ:

> ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਦੋ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਹਨ : (1) ਲੁੱਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ, (2) ਲੁੱਟੇ ਜਾਣ ਵਾਲੀ । ਇਹਨਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਹਿੱਤ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਉਲਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।" (ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ੀ "ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਬਦਲਦੇ ਪਰਿਪੇਖ" 60)

ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਲੁੱਟ ਕਰਨ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਚੱਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾਵਲ 'ਅੰਨਦਾਤਾ' ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਵਰਗ ਦੀ ਧਨੀ ਵਰਗ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਿਸਾਨ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਮਿਹਨਤ ਕਰ ਕੇ ਮਸਾਂ ਫ਼ਸਲ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਉਸ ਦਾ ਢੁਕਵਾਂ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੀਆਂ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਰਾਜਪਾਲ ਵਰਗੇ ਨੌਜੁਆਨ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸਾਨ ਯੂਨੀਅਨਾਂ ਬਣਾ ਕੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਧਰਨੇ/ਮੁਜ਼ਾਰੇ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਰਸੂਖ਼ ਨਾਲ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਵੱਡੇ ਕਿਸਾਨ/ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ/ਆੜ੍ਹਤੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਲੁੱਟ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦੂਜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਬੁਰਛਾਗਰਦੀ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜੁਆਨ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਭਗਤੂ ਵਰਗੇ ਨੌਜੁਆਨ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਰਸਤੇ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਅਜੋਕੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਡੇਰਾਵਾਦ ਦਾ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਰਾਜਨੇਤਾ ਸਾਧਾਂ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ 'ਤੇ ਵੀ ਵੋਟਾਂ ਮੰਗਣ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਭਗਤੂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵੀ ਮੰਤਰੀ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਦੇ ਭੋਗ ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਵਾਗਤ ਲਈ ਡੀ. ਸੀ., ਐਸ. ਐਸ. ਪੀ., ਐਸ. ਡੀ. ਐਮ. ਆਦਿ ਵੀ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਭਗਤੂ ਅਤੇ ਸਾਧਾ ਰਾਮ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲ ਨਾਲ ਡੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਘਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਧ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਕਰ ਕੇ ਕੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨਹੀਂ ਲੁੱਟਦੇ ਸਨ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਕੁਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਰਾਜਨੇਤਾ ਵੋਟਾਂ ਬਟੋਰਨ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਾਅਦੇ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸਭ ਕੁੱਝ ਭੁਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਕਟ 'ਅੰਨਦਾਤਾ' ਨਾਵਲ ਦੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗ 'ਖ਼ਾਕੂ ਜੇਡ ਨ ਕੋਇ' ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦਾ ਕਾਰਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੰਧਲੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਵਜੋਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨੇਤਾ ਵੋਟਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਅੱਯਾਸ਼ੀ ਬਾਬਿਆਂ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ 'ਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਵੀ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸਹਿ ਤੇ ਹੀ ਬਲਾਤਕਾਰੀ ਅਖੌਤੀ ਬਾਬੇ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਨੂੰ ਹੜੱਪਦੇ ਹਨ।

ਧਨੀ/ਅਮੀਰ/ਪੂੰਜੀਪਤੀ/ਬੁਰਜ਼ੂਆ ਵਰਗ ਦਾ ਨਜਾਇਜ਼ ਢੰਗਾ ਨਾਲ ਕਮਾਇਆ ਧਨ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਬੈਂਕਾਂ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਾਅਦੇ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਵੋਟਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਸਭ ਵਾਅਦੇ ਭੁਲਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਰਾਜਨੇਤਾ ਇਸ ਕਾਲੇ ਧਨ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਵੋਟਾਂ ਬਟੋਰਨ ਲਈ ਹੀ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਧਨੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ/ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਾਲੇ ਧਨ ਬਾਰੇ ਵੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਲੋਕ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

> ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦਾ ਕਰੋੜਾਂ ਡਾਲਰ ਕਾਲਾ ਧਨ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਧਨ ਨੂੰ ਜੇ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿਸਾਨ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਬੋਝ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਣਗੇ, ਸਗੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ 50 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੱਕ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਫ਼ਤ ਪਾਣੀ ਬਿਜਲੀ, ਖਾਦਾਂ ਅਤੇ ਬੀਜ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਹਨ। ... ਲੱਖਾਂ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀਆਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।".... (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਖ਼ਾਕੂ ਜੇਡੁ ਨ ਕੋਇ" 18)

ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਸਰਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਝਾਕ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਅਲਾਪਣੇ ਪੈਣਗੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਕਾਰਾਂ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਵੋਟਾਂ ਲਈ ਹੀ ਸਭ ਕੁੱਝ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿਸੇ ਦੀ

ਭਲਾਈ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਰੋਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

> ਚਲੋ, ਅੰਨ ਭੰਡਾਰ ਭਰ ਵੀ ਦਿੱਤੇ, ਪਰ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕੀ ਸੁਆਰਿਆ ਜੱਟਾਂ ਦਾ ? ਅਨਾਜ ਗੁਦਾਮਾਂ ’ਚ ਸੜੀ ਜਾਂਦੈ। ਗੁਦਾਮਾਂ ’ਚ ਰਖਵਾਲੇ ਕਰੋੜਾਂ ਦੇ ਘਪਲੇ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਐ। ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਡੰਗ ਦੀ ਰੋਟੀ ਨਸੀਬ ਨੀ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਨੀਤੀਐਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ। ਮੈਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ’ਚ ਪੜ੍ਹਿਐ, ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹਰ ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਮਗਰੋਂ ਇੱਕ ਕਿਸਾਨ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਦੈ। ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਸਮਝਾਵਾਂ, ਅੱਡ ਅੱਡ ਭੁੱਖੇ ਮਰਨ ਨਾਲੋਂ, ਜੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਈਏ, ਰਲ ਕੇ ਖੇਤੀ ਕਰ ਕੇ ਤਾਂ ਵੇਖੀਏ। ਸਰਕਾਰੀ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਮੱਝ ਨੇ ਕਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਨੀ ਦੇਣਾ...। (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ “ਖ਼ਾਕੂ ਜੇਡੁ ਨ ਕੋਇ” 78)

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ ਅਤੇ ਮੁਜ਼ਾਰੇ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰ ਕੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਮੁਜ਼ਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲਿਆ। ਜੰਗਾ/ਯੁੱਧਾਂ/ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ‘ਮਹਾਂਬਲੀ ਸੂਰਾ’ ਵਿਚ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ, ਜੰਗੀ ਪੈਂਤੜਿਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਨਾਇਕ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਨਾਲ ਮੁਗ਼ਲ ਸ਼ਾਸ਼ਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਅਤੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਲਈ ਡਟ ਕੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਖੜਦਾ ਸਗੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਕਤਲਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਹੋਏ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਹਮਲੇ ਕਰ ਕੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਹ ਸਿੱਖੜੇ ਕਿਥੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸੇ ਸੰਬੰਧੀ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

> ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਕਿਸ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਨੇ ਖ਼ਬੀਸ। ਨਾ ਖ਼ੁਦ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਟਿੱਕ ਕੇ ਬੈਠਦੇ ਨੇ, ਨਾ ਸਾਨੂੰ ਬੈਠਣ ਦਿੰਦੇ ਨੇ। ਆਰਿਆਂ ਨਾਲ ਚੀਰ ਦਿੱਤੇ, ਦੇਗਾਂ 'ਚ ਉਬਾਲ ਦਿੱਤੇ, ਬੰਦ ਬੰਦ ਪੁਰਜ਼ਾ ਪੁਰਜ਼ਾ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਨੀਂਹਾਂ 'ਚ ਚਿਣ ਦਿੱਤੇ, ਫਿਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਥੋਂ ਉੱਗ ਪੈਂਦੇ ਨ। (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਮਹਾਂਬਲੀ ਸੂਰਾ" 207)

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ 'ਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਫ਼ਸਲ ਨਾ ਨਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਜਬਰੀ ਲਗਾਨ ਲੈਣ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸੰਕਟਾਂ ਅਤੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਦੁਰਗਤੀ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਸਿੱਕੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਚਲਾਏ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਝੰਡਾ ਵੀ ਝੁਲਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰ ਕੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਿਚ ਤਕਸੀਮ ਕਰ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਹਲ-ਵਾਹਕਾਂ ਦੀ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤਾ। ਜੋ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

> ਇਸ ਬੰਦੇ ਨੇ ਸਮਾਣਾ, ਸਢੌਰਾ, ਸਰਹਿੰਦ, ਸੋਨੀਪਤ, ਬੂੜੀਆ, ਬਨੂੜ ਸਭ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠ ਕਰ ਲਏ ਨੇ। ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਮੁਜ਼ਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਤਕਸੀਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਨੇ (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਮਹਾਂਬਲੀ ਸੂਰਾ" 243)
>
> ਅੱਜ ਤੋਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਹਲ਼-ਵਾਹਕਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਮਹਾਂਬਲੀ ਸੂਰਾ" 253)

ਬਾਬਾ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਬਣਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਵਿਰੁੱਧ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਵੀ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾ ਚੱਲਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਗਾ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਵਿਰੁੱਧ ਭੜਕਾਉਂਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਆਪ ਸੰਧੀ ਕਰ ਕੇ ਆਪ ਜਗੀਰਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀਆਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫੜਨ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ: ਵਾਅਦੇ ਕਰ ਕੇ ਮੁੱਕਰਨਾ, ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਲਾਲਚ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ

ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣਾ ਆਦਿ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ, ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ, ਮੁਜ਼ਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੀ। ਨਾਦਰਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕੀਤੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਵਾਂਗ ਇਹ ਸਿੱਖ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਲੋਕ ਰਾਜ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਹਲ਼-ਵਾਹਕਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣਾਇਆ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਜਾਇਜ਼ ਲਗਾਨ ਮੁਆਫ਼ ਕੀਤੇ, ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਪੱਤ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।

ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖਾਂ ਜਾਂ ਮਰਾਠਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਹੀਂ ਵਰਤਦਾ ਸਗੋਂ ਰਾਜਗੱਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਘਰੇਲੂ ਜੰਗ ਵਿਚ ਭਰਾ-ਭਰਾ ਨਾਲ ਲੜਨ ਦੀ ਯਥਾਰਥਿਕ ਤਸਵੀਰ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

> -ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਬਿਮਾਰ ਹੈ।
>
> -ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।
>
> ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਲਈ ਗ੍ਰਹਿ-ਯੁੱਧ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਹੈ।
>
> -ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਤਖ਼ਤ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ।
>
> -ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਫ਼ਤਿਹ ਕਰਨ ਗਿਆ, ਤਖ਼ਤ ਉੱਪਰ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਜਿਤਾਉਣ ਲਈ ਰਸਤੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਆਇਆ।
>
> -ਦੋਹਾਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਿਚ 'ਜਾਜੋਂ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਘਮਸਾਣ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ। (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਮਹਾਂਬਲੀ ਸੂਰਾ" 93)

ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ 'ਢਾਹਵਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕਿੰਗਰੇ' ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਘਟਨਾ ਖੇਤਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪਿੰਡੀ ਭੱਟੀਆਂ ਅਤੇ ਸੁੱਖੇ ਕੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਇਲਾਕਾ ਸਾਂਦਲ ਬਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਸਾਕਲਾ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ, ਜੈਸਲਮੇਰ ਦੇ ਭੱਟੀ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਹ ਪੰਜਾਬ

ਦੀ ਜ਼ਰਖੇਜ਼ ਭੂਮੀ ਧਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਲਈ ਮਹਾਨ ਸਿਕੰਦਰ, ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਖਿੱਚ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ/ਘੁਣਤਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦਾ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਸੂਹੀਏ ਛੱਡੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਾਂਦਲ ਬਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਭੱਟੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਲਗਾਨ ਨਾ ਦੇਣਾ, ਸ਼ਾਹੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਲੁੱਟਣਾ ਆਦਿ ਵਰਗੀਆਂ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੋਧੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਦਬਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਹ ਦੁੱਲੇ ਭੱਟੀ ਦੇ ਪੁਰਖਿਆਂ "ਦੁੱਲੇ ਦਾ ਦਾਦਾ, ਉਹਦੇ ਭਾਈ, ਦੁੱਲੇ ਦਾ ਅੱਬਾ, ਉਹਦੇ ਭਰਾ, ਕੀਹਦਾ ਕੀਹਦਾ ਨਾਂ ਲਵਾਂ, ਪੁਰਾਣਾ ਖ਼ਾਂ, ਸ਼ੇਖੂ ਖ਼ਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ, ਦੁੱਲੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭਰਾ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ" (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਢਾਹਵਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕਿੰਗਰੇ" 30-31) ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲਹੌਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਅੱਗੇ ਟੰਗਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਹੋਰ ਵੀ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਸਰਕਾਰੀ ਹੁਕਮਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਾ ਕਰੇ। ਜਦ ਦੁੱਲਾ ਬਾਗ਼ੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਖ਼ੂਨ ਖ਼ਰਾਬੇ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਚਾਲ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲ ਨਾਲ ਹੀ ਸੇਖੂ ਬਾਬਾ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਭੇਜਦਾ ਹੈ ਜੋ ਦੁੱਲੇ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਅਕਬਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਲਿਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਦੁੱਲਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਇਸ ਚਾਲ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੇਂਡੂ, ਗਵਾਰ ਅਤੇ ਪਾਗਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਚਾਲ ਰਾਹੀਂ ਸਰੁੱਖਿਅਤ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਹਾਸਿਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਦੁੱਲੇ ਆਪਣੀ ਚਾਲ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇੱਕ ਲੋਕ ਨਾਇਕ ਵਜੋਂ ਅਮਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਸਰਪੰਚੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹੁੰਦੇ ਕਤਲ, ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਦੇ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੋਟਾਂ ਬਟੋਰਨਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਸੇਵੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਧਨ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨਾ, ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਉਰਫ਼ ਬਿਧੀਆ ਆਪਣੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ

ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਗ਼ਲਤ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬਚਣਾ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨਾਲ ਖੜਨਾ, ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ, ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਰਾਜਪਾਲ ਯੂਨੀਅਨਾਂ ਬਣਾ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ, ਰਾਜ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੋਟਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਬਾਬੇ ਭਗਤੂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨਾ, ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੀਆਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਵਿਰੱਧ ਚਾਲਾਂ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰ ਕੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਭੂਮੀ ਦੇ ਮਾਲ ਬਣਾਉਣਾ, ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਕਬਰ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਦੁੱਲੇ ਭੱਟੀ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਆਦਿ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਕਟ

ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਰੂਪ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਗੁਆਉਣ ਕਾਰਨ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦੁਰਗਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਗੰਧਲੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਹੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਘਰੇਲੂ ਕੰਮਾਂ ਜਿਵੇਂ: ਧੀਆਂ/ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ, ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਖ਼ਰਚ, ਨਵਾਂ ਘਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ, ਫ਼ਸਲੀ ਖ਼ਰਚ ਲਈ, ਖੇਤੀ ਲਈ ਸੰਦ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਆਦਿ ਲਈ ਕਰਜ਼ੇ ਲੈਣ ਕਰ ਕੇ ਕਰਜ਼ਾਈ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਰਜ਼ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਵਧਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

> ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਚ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ ਤਾਂ ਲੈਣਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕੁੜੀ ਜਾਂ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ, ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸਮੱਸਿਆ ਨਜਿੱਠਣੀ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਇੱਕ ਵਾਰ ਕਰਜ਼ ਰੂਪੀ ਦਲਦਲ ਵਿਚ ਫ਼ਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

> ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਕਰਜ਼ਾ ਸੁਰਸਾ ਦੇ ਮੂੰਹ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਧਦਾ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਘੱਟਦਾ ਨਹੀਂ। (ਅਨੀਤਾ, "ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ" 67)

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਨਾਵਲ 'ਪਿੱਪਲ ਵਾਲਾ ਮੋੜ' ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਵਿਖਿਆਨ ਯਥਾਰਥਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿਆਸਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਮਨ- ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਡਿਆ ਕੇ ਆਪਣਾ ਮਨੋਰਥ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਨਮਾਨ ਯੋਗ ਸ਼ਬਦ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਜਿਹੜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜੂਠ ਸਾਫ਼ ਕਰਦੇ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ, ਵਚਾਰੇ ਭੰਗੀਆਂ ਨੂੰ ਜਮਾਂਦਾਰ ਹੋਰ ਵੀ ਪਤਾ ਨੀ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਔਹਦੇ ਦਿੱਤੇ ਆਪਣੇ ਸੁਆਰਥ ਖ਼ਾਤਰ, ਜੈ ਕਿਸਾਨ, ਜੈ ਜਵਾਨ! ਕਿਸਾਨ, ਨੂੰ ਰੱਜ ਕੇ ਲੁੱਟਿਆ ਜਵਾਨ ਨੂੰ ਵਰ੍ਹਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਕਰਤਾ। (ਸੰਧੂ "ਪਿੱਪਲ ਵਾਲਾ ਮੋੜ" 15)

ਰਾਜਨੇਤਾ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਮੁਨਾਫਿਆਂ ਲਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ੇ ਵੇਚਣ ਅਤੇ ਖਾਣ ਵਿਚ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਉਕਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਘਰਾਂ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਰਸ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਨਸ਼ੇ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸਦਾ ਮਰਦ-ਪੁਣਾ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਜੋ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਐਨੇ ਭੈੜੇ ਨਸ਼ੇ ਕਰਦੈ, ਮੈਨੂੰ ਦਸਦੀ ਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਆਉਂਦੀ ਆ, ਸੌ ਸੌ ਗੋਲੀ ਲੋਮੋਟਿਲ ਖਾ ਜਾਂਦੈ, ਖੰਘ ਦੀ ਦਵਾਈ ਫੈਂਸੀ ਵਗੈਰਾ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸ਼ੀਸ਼ੀਆਂ ਪੀਂਦੈ...ਸਾਡੇ ਘਰੇ ਕੀ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਦੇ ਵੀ ਕਿਰਲੀਆਂ ਨੀ ਬਚੀਆਂ ਅੱਕਾਂ ਦੇ ਟੂਸੇ ਤੋੜ-ਤੋੜ ਖਾ ਜਾਂਦੈ, ਭੁੱਕੀ ਪੋਸਤ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ...ਮੇਰੀ ਮਹੀਨੇ ਭਰ ਦੀ ਕਮਾਈ ਇੱਕੋ ਝਪੁੱਟ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ

ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਲੋਕੀਂ ਤਨਖ਼ਾਹ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਆ, ਮੇਰੀ ਕਵੱਖ਼ਤੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦਿਨ ਕੁੱਟ ਖਾਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਪਤਾ ਨੀ ਮੁੰਡਾ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਗਿਆ। ਊਂ...ਨਮਰਦ ਆ...ਐਨੇ ਨਸ਼ੇ ਛੱਡਦੇ ਆ। (ਸੰਧੂ "ਪਿੱਪਲ ਨਾਲਾ ਮੋੜ" 14-15)

ਨਸ਼ਿਆਂ (ਨਸ਼ੀਲੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ/ਸ਼ਰਾਬ/ਭੁੱਕੀ) ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਪਿੰਡ ਕੋਠਾ ਗੁਰੂ ਦਾ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪੁੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਆਪਣਾ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਹੀ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਏਕੜ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਭੋਇੰ ਹੈ। ਸਿਰ ਕਰਜ਼ਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਆਸ ਅਤੇ ਆਸਰਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਨਿੱਜੀ ਮੁਲਾਕਾਤ)

ਡਾਕਟਰਾਂ ਆਪਣੇ ਘਰੇਲੂ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਚੱਲਦੇ ਹਨ। ਚੰਗੀਆਂ ਤਨਖ਼ਾਹਾਂ ਲੈ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਸਾਥੀ ਵਿਅਕਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਅੜਿੱਕਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਡਾਕਟਰ ਰਾਜ ਦੀ ਬਦਲੀ ਵੀ ਇਸੇ ਨੀਤੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਮੇਜਰ ਵਰਗੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹਨ ਕਾਰਨ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਬਲਵੀਰ ਸਿਹੁੰ ਵਰਗੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਉੱਜੜ ਗਏ। ਇਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਝੂਠੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜਬਰੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਪਤੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਵੀ ਉਤਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਲਵੀਰ ਸਿਹੁੰ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਧਨ ਵੀ ਕੋਝੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹਥਿਆਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚੱਲਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦਾ ਕਰੂਰ ਯਥਾਰਥਕ ਰੂਪ ਫ਼ੈਕਟਰੀ ਦੀ ਯੂਨੀਅਨ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਘੁੱਦੜ ਹੈ ਰਾਹੀਂ ਵਿਖਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਯੂਨੀਅਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕਾਂ ਨਾਲ

ਮਿਲ ਕੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ/ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲਾ ਕੇ ਆਪ ਵਿਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਨੂੰ ਸਦਾ ਹੱਕ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਨਾ ਅੰਨਦਾਤੇ ਨੂੰ ਪੇਟ ਭਰਨ ਲਈ ਰੋਟੀ। ਇਸ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਨਿਜ਼ਾਮ ਵਿਚ ਮਾੜੇ ਦੀ ਕੋਈ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੀ, ਸਾਰੇ ਕਾਨੂੰਨ ਹੀ ਮਾੜੇ ਤੇ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੇ ਆ, ਤਕੜੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਦਾ।

ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਨਿਘਾਰ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮੇਜਰ ਘੱਟ, ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਿਸਟਮ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੋਸ਼ੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਤਰੱਕੀ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਗ਼ਰਕਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ। ਜੇ ਤਰੱਕੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਅਮੀਰ ਦੀ ਗ਼ਰੀਬ ਤਾਂ ਤਾਬੜ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਢਿੱਡ 'ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰ ਰੱਬ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕਰਵਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਘਾਣ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ 'ਚੱਕਰਵਿਊ ਦਰ ਚੱਕਰਵਿਊ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਗੰਧਲੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੂਪੇ ਦੇ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕੇਸ ਵਿਚ ਜੇਲ੍ਹ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਲਿੰਕ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਵਰਗਿਆਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੈਦ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੂਪਾ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾ ਨਾਲ ਸਰਪੰਚ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਐਮ. ਐਲ. ਏ. ਬਣ ਕੇ ਗ਼ਲਤ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਮਿਲ ਕੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲ ਨਾਲ ਵੱਡੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਤੋਂ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈਣ ਅਤੇ ਅਫ਼ੀਮ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਕਰਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਘਾਣ ਕੀਤਾ। ਜੂਪਾ ਆਪਣੇ ਭਰਾਂ ਬੂਟੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਹੜੱਪਣ ਲਈ ਭਰਾਂ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਛਿੰਦਰ ਨਾਲ ਅਵੈਧ ਸੰਬੰਧ ਤੱਕ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਐਮ. ਐਲ. ਏ. ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜੂਪੇ ਵਰਗਿਆਂ ਦੇ ਕੀਤੇ ਅਨੈਤਿਕ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਬਦਲਣ ਦੇ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲ ਨਾਲ ਹੱਥ ਖੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਜੱਟ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਅਤੇ ਵੋਟ ਬਟੋਰੂ ਰਾਜਨੇਤਾ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਨ

ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬੂਟੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜੁਆਨ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਛਿੰਦਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਅਤੇ ਜੁਪੇ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਕੇ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ 1947 ਈ: ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋਈ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੁੱਟ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ 'ਲੰਕਾ ਦਾਹ' ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਨਾਲ ਕੋਝੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਦੇ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੱਤਾ ਸੰਭਾਲਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਵਧੀਆ ਹੋਟਲਾਂ ਵਿਚ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਿਚ ਲਈ ਕੀਤਾ ਸੰਘਰਸ਼, ਫਾਂਸੀਆਂ ਦੇ ਚੁੰਮੇ ਰੱਸੇ ਅਤੇ ਘਰਾਂ ਦੀ ਹੋਈ ਬਰਬਾਦੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੁਹਜਾ ਮਜ਼ਾਕ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ 'ਪਾੜੋ ਅਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ' ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਇੱਕ ਡੂੰਘੇ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਸੁੱਟਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਅਨੇਕਾਂ ਮਜ਼ਲੂਮਾਂ ਦਾ ਸਿੱਖ ਮੁਸਲਿਮ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਕਤਲੇਆਮ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਕਤਲੇਆਮ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

> ਮਾਂ ਦਿਉ ਪੁੱਤੋ ਹਨੇਰੀ ਤਾਂ ਉੱਠਣ ਵਾਲੀ ਆ ਅੱਜ ਜਾਂ ਭਲਕ। ਓਧਰ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸੁਣਿਐਂ ਲਹੌਰ ਵੱਲ ਮੁਸਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਵੱਢਣ ਵੀ ਲੱਗ ਪਏ ਆ... ਆਪਾਂ ਵੀ ਸਾਲਾ ਇੱਕ ਨੀ ਸੁੱਕਾ ਜਾਣ ਦੇਣਾ। (ਸੰਧੂ "ਲੰਕਾ ਦਾਹ" 11)

ਭਾਗ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਲਾਲ ਅਤੇ ਕਰਤਾਰਾ ਦੀ ਘਰੇਲੂ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲ ਨਾਲ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਭੈਣ ਕਰਮੋਂ ਥੰਮਣ ਨਾਲ ਰਲ਼ੀ ਹੋਣ ਦਾ ਪਤਾ ਜੱਦੋ ਨੂਰਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਡਰ ਵਿਚ ਹੀ ਥੰਮਣ ਅਤੇ ਕਰਮੋਂ ਆਪਣੇ ਰਸਤੇ ਦੇ ਕੰਡੇ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਲਾਕੀ ਨਾਲ ਨੂਰਾਂ ਦਾ

ਕਤਲ ਕਰਵਾ ਕੇ ਸਾਫ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨ ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਨਜਾਇਜ਼ ਕਾਰੋਬਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਐਮ. ਐਲ. ਏ. ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਸ਼ੇ ਵੇਚਣਾ ਅਤੇ ਨਜਾਇਜ਼ ਮੁਕੱਦਮੇ ਚਲਾ ਕੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ 'ਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਿੱਲੇ ਖਾਣਿਆਂ ਦਾ ਮਾੜੂ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਹੀ ਖ਼ਾਕ 'ਚ ਡੁੱਬ ਮਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗ੍ਰਟੂ ਵੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਭੇਂਟ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ/ਇਨਕਲਾਬੀ ਸੋਚ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਡਰਾਮੇ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਚਰਨ ਵੀ 'ਜਾਗ ਕਿਸਾਨਾਂ ਜਾਗ', 'ਰੋਵੋ ਖ਼ੂਨ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ', ਵਰਗੇ ਨਾਟਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਰਤਮਾਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਲੁੱਟ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕਿੱਕਰ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦੌਰਾਨ ਦੱਸਦਾ ਹੈ:

> ਮੇਰੇ ਵੀਰੋ ਸ਼ੇਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਰਾਂ ਤੇ ਅਸੀਂ ਗਿੱਦੜ ਕਲੋਲਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਦੇਣੇ। ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਸਿਸਟਮ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਾਡੀ ਜੰਗ ਜਾਰੀ ਰਹੂ। ਅਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗਰਤ ਕਰ ਕੇ ਰਾਵਣ ਰਾਜ ਖ਼ਤਮ ਕਰਾਂਗੇ, ਲੋਕੀਂ ਜਾਗਰਤ ਹੋਣਗੇ ਤਾਂ ਹੀ ਲੰਕਾ ਸੁਆਹ ਹੋਊ। (ਸੰਧੂ "ਲੰਕਾ ਦਾਹ" 60)

ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਮੀਰ/ਧਨੀ/ਬੁਰਜੂਆ/ਸ਼ੋਸ਼ਕ ਵਰਗ ਗ਼ਰੀਬ/ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ/ਪ੍ਰੋਲਤਾਰੀ ਵਰਗ ਦੇ ਆਪਸੀ ਦਵੰਦਵਾਦੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹਦੇ ਕਾਰਨ ਗ਼ਰੀਬ ਵਧੇਰੇ ਗ਼ਰੀਬ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਅਮੀਰ। ਉਹ ਦਿਨ ਜਾਪਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਜਦੋਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਗੂਆਂ ਦੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਆਲੂ/ਗੰਡਿਆਂ ਵਾਗ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਲੇਬਰ ਚੌਕ 'ਤੇ ਵਿਕਣਗੇ, ਲੇਬਰ ਤਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਵਿਕਣ ਲੱਗ ਪਈ ਹੈ। ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਪਨਪਦੇ ਅਜਿਹੇ ਵਰਤਾਰੇ ਕਾਰਨ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਗਈ:

> ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੋ ਭਾਗਾਂ 'ਚ ਵੰਡੀ ਸੀ। ਅਮੀਰ ਤੇ ਗ਼ਰੀਬ 'ਚ। ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਅਤੇ ਮਲਕ ਭਾਗੋ 'ਚ। ਅੱਜ ਵੀ ਅਸੀਂ ਉਸ ਹੀ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਆਂ, ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਗ਼ਰੀਬ ਦੇ ਪਾੜੇ 'ਤੇ। (ਸੰਧੂ "ਲੰਕਾ ਦਾਹ" 61)

ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਵਿਅਕਤੀ ਚੰਗੇ ਅਮੀਰ ਸਰਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਰਸੂਖ਼ ਨਾਲ ਡਾਕੇ ਮਾਰਦੇ ਹਨ,ਇਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ ਇਸ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਚਰਨ ਵਰਗੇ ਨੌਜੁਆਨ ਗੱਭਰੂਆਂ ਨੂੰ ਫਸਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਲਖਬੀਰ ਦੇ ਘਰ ਮਾਰੇ ਡਾਕੇ ਵਾਲੇ ਪੈਸੇ ਵਰਤ ਕੇ ਲਾਲ ਪਿੰਡ ਦਾ ਸਰਪੰਚ ਅਤੇ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਐਮ. ਐਲ. ਏ. ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

> ਲਾਲ ਕੋਲ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਐਮ. ਐਲ. ਏ. ਵੀ ਦਸੀ ਵੀਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਗੇੜਾ ਮਾਰਦਾ। ਲੋਕ ਵੋਟਾਂ ਪਛਤਾਅ ਰਹੇ ਸਨ, ਅੱਗੇ ਚੂਹਾ ਮਾਨ ਨੀ ਸੀ, ਹੁਣ ਮਗਰ ਛੱਜ ਬੰਨ੍ਹ ਲਿਆ ਸੀ। (ਸੰਧੂ "ਲੰਕਾ ਦਾਹ" 96)

ਮੌਜੂਦਾ ਦੌਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਚਲਾਕੀ ਨਾਲ ਫਸਾਉਣ ਲਈ ਨਜਾਇਜ਼ ਕੇਸ ਪਵਾਉਣ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸੋਹਣ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਚਰਨ ਦੇ ਭੁਲੇਖੇ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀ ਕਤਲ ਦੇ ਇਲਜ਼ਾਮ ਵਿਚ ਚਰਨ ਅਤੇ ਕਰਤਾਰੇ ਦਾ ਨਾਮ ਧਰਦਾ ਹੈ। ਕੱਦੀ ਨੂੰ ਵੀ ਨਜਾਇਜ਼ ਕੇਸ ਵਿਚ ਫਸਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਰਤਮਾਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ, ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬਹੁ-ਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਆਈਆਂ। "ਮੋਗੇ ਡੇਅਰੀ ਆ ਦੁੱਧ ਵਾਲੀ" (ਸੰਧੂ "ਲੰਕਾ ਦਾਹ" 70) ਰਾਹੀਂ (ਨੈਸਲੇ) ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਰਸੂਖ਼ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਭਿਆਨਕ ਉਜਾੜਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਪੰਚਾਇਤੀ ਚੋਣਾਂ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਅੰਨ੍ਹਾ ਖ਼ਰਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਝਾਂਸੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਗੁਆ ਬੈਠਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਰਬ ਸੰਮਤੀ ਰਾਹੀਂ

ਜੇਕਰ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਬੱਚਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ 'ਤੇਜਾ ਨਗੌਰੀ' ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਸਰਪੰਚੀ ਦੀ ਚੋਣ ਜਿੱਥੇ ਪਾਲੇ ਵਰਗੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ਾਈ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਹੱਲ ਨਾਵਲਕਾਰ ਪੰਚਾਇਤ ਦੀ ਸਰਬਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ:

> ਪੂਰਨ ਸਿਹਾਂ, ਸਾਰੀ ਪੰਚਾਇਤ ਈ ਇਸ ਵਾਰੀ ਸਰਵ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਚੁਣੀ ਆ। ਬੋਘੀ ਦੀ ਵੱਡੀ ਨੂੰਹ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਆ ...ਉਸ ਨੂੰ ਚੁਣ ਲਿਐ ਸਰਪੰਚ... ਠੁਲਿਆ 'ਚੋਂ ਮੈਂਬਰ ਲੈ ਲਏ ਆ...ਬਲਕਰਨ ਨੂੰ ਮੈਂਬਰ ਚੁਣ ਲਿਐ...। (ਸੰਧੂ "ਤੇਜਾ ਨਗੌਰੀ" 132)

'ਤੇਜਾ ਨਗੌਰੀ' ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਸਰੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੱਗਰ ਸਿਹੁੰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਪਾਲਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲ ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ ਵੀ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖ਼ਤਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪਾਲਾ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਕੇ ਸਰਪੰਚੀ ਦਾ ਇਲੈੱਕਸ਼ਨ ਵੀ ਲੜਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਪਣੀ ਫ਼ਸਲ ਦਾ ਪੂਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਫ਼ਸਲ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਟੁੱਟਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵੀ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਵਿਆਹ ਦੇ ਖ਼ਰਚ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਪਾਲਾ ਧੀ ਸੁਮਨ ਲਈ ਜਾਇਦਾਦ ਮਾਲਕ ਲਾਲੂ/ਮਰ ਦਾ ਪਕਰੋੜ ਵਰ ਲੱਭਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਮਨ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਸੁਮਨ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆ ਨਾਲ ਚਲਾਕੀ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਬਾਲਗ ਹੋਣ ਦੇ ਸਬੂਤ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਧੀਰੇ ਨਾਲ ਉੱਧਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਤਾਇਆ ਤੇਜਾ ਨਗੌਰੀ ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਰਸੂਖ਼ ਵਾਲੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਕੋਰਟ ਮੈਰਿਜ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਤੇਜੇ ਦੀ ਭੈਣ ਸੀਤੋ ਦੀ ਸੱਸ, ਸਹੁਰਾ ਅਤੇ ਜਸਬੀਰ ਬੜੀ ਹੀ ਚਲਾਕੀ ਨਾਲ ਤੇਜੇ ਕੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਕਵਾ ਕੇ ਪੈਸੇ ਹੜੱਪਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਸੀਤੋ ਨੂੰ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਜ਼ਹਿਰ ਪਿਆ ਕੇ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਾਲੇ ਨੂੰ ਧੀਰੇ ਅਤੇ ਸੁਮਨ ਦੀ ਵਿੜਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਧੀਰੇ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਠਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਉਹ ਮਾੜੂ ਮਜ਼੍ਹਬੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਧੀਰੇ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਧੀਰੇ ਦੇ ਕਤਲ ਦੇ

ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਪਾਲੇ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲ ਕਰ ਕੇ ਕੇਸ ਤੇ ਸਾਰਾ ਖ਼ਰਚ ਪੂਰਨ ਤੋਂ ਕਰਵਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਲਾ ਪੂਰਨੇ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੈਸੇ ਦੇ ਦੇਵੇਗਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਸਾਫ਼ ਮੁੱਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਜੇ ਤੂੰ ਪੈਸਾ ਲਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਮੈਨੂੰ ਕੈਦ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਸੀ, ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦਾ ਭਾਰ ਸੌਂਪਿਆ ਹੁੰਦਾ ..ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਦਿਨ ਦੀ ਕੈਦ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਸੀ .. ਮੈਂ ਠੁੱਕ ਗਿਆ ਨਾ ਵੀਹ ਸਾਲ ਤੇਰੇ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਕਰ ਕੇ ...ਸਾਲਾ ਭਾਲਦੈ ਟੌਟੇਂ ਹੁਣ....। (ਸੰਧੂ "ਤੇਜਾ ਨਗੌਰੀ" 107)

ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸਹਿ 'ਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਤਸਕਰੀ/ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੇਚੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆ ਨਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਵਾਨੀ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰਦੀ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਘਰ ਇਸੇ ਅਲਾਮਤ ਕਾਰਨ ਹੀ ਬਰਬਾਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਕਦੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਭੂਰਾ ਪੇਟੀ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਲਿਆ ਕੇ ਗੁਰਦੇਵ ਦੇ ਸਰ੍ਹਾਣੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦਾ...ਗੁਰਦੇਵ ਦਿਨ ਰਾਤ ਫੁੱਲ ਈ ਰਹਿੰਦਾ ...ਭੂਰੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦਿਨ ਜੁਬਾਨ ਸਾਂਝੀ ਕਰਦਾ ਜਿਸ ਦਿਨ ਸ਼ਰਾਬ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੀ। ਭੁੱਕੀ ਵੀ ਭੂਰਾ ਇਕੱਠੀ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਸੀ, ਇੱਕ ਅੱਧ ਚਮਚਾ ਉਹ ਵੀ ਖਾਣ ਦਾ ਆਦੀ ਸੀ, ...ਅਫ਼ੀਮ ਪੋਸਤ ਛਡਾਉਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਕਈ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੀ ਚਾਂਦੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ, ਧੜੱਲੇ ਨਾਲ ਨਸ਼ੇ ਵਾਲੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਵਿਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। (ਸੰਧੂ "ਤੇਜਾ ਨਗੌਰੀ" 121)

ਰਾਜਨੀਤਕ ਰਸੂਖ਼ ਨਾਲ ਧਨੀ/ਅਮੀਰ/ਨੰਬਰਦਾਰ/ਸਰਪੰਚ ਆਦਿ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਮੁਫ਼ਾਦ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਕਾਲਜਾ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਨੌਜੁਆਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਨਾਵਲ 'ਸੂਲ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਨੋਕਾਂ 'ਤੇ' ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਕਟ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਨਾਲ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ

ਧਨਾਢ, ਨੰਬਰਦਾਰ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਮੁਨਾਫ਼ਿਆਂ ਲਈ ਕਾਲਜਾਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਨਸ਼ੇ ਵੇਚਦੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਜੈਬ ਸਿਹੁੰ ਵਰਗੇ ਅਨੇਕਾਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਜੱਸਾ ਘਰ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਵੇਚਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਘਰੋ ਜਰਨੈਲ ਕੌਰ ਦੇ ਕੰਨ ਤੋੜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੈਬ ਸਿਹੁੰ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਸੁਧਾਰਨ ਦੇ ਨਾਮ ’ਤੇ ਕੈਪਟਨ ਅਮਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਅਧੀਨ ਬਣੀ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਖ਼ੁਦ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਪਰੀ ਨੂੰ ਅੱਗ ਨਾ ਲਗਾਈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਅਜਿਹੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ/ਸਰਕਾਰੀ ਹੁਕਮਾਂ ਦਾ ਵਿਖਿਆਨ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

> ਕਈ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਵਾਲੇ ਸਪੀਕਰ ’ਚੋ ਆਵਾਜ਼ ਵੀ ਆਈ ਸੀ ਕਿ ‘ਡੀ. ਸੀ. ਵੱਲੋਂ ਹੁਕਮ ਆ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਣਕ ਦਾ ਨਾੜ ਨਹੀਂ ਸਾੜਨਾ’, ਅੱਗ ਲਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੀ ਮਜਬੂਰੀ ਸੀ। (ਸੰਧੂ “ਸੂਲ਼ਾਂ ਦੀ ਨੋਕ ’ਤੇ” 13)

ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਹਾਰੇ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਇਨਸਾਨ ਹੀ ਨਸ਼ੇ ’ਤੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇ ਸਗੋਂ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵੀ ਨਸ਼ੇ ’ਤੇ ਲੱਗ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਲਈ ਅਨਾਜ ਦੀ ਉਪਜ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਆਗਾਜ਼ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਤਹਿਤ ਰਸਾਇਣਿਕ ਖਾਦਾਂ ਦੀ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਵਰਤੋਂ ਹੋਣ ਲੱਗੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਗਈਆਂ ਰੇਹਾਂ ਸਪਰੇਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਹੋਣੋਂ ਹਟ ਗਈਆਂ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ:

> ਪਹਿਲਾਂ ਘਰ ਫੂਕੀ ਦਾ ਐ ਫਿਰ ਕਿਤੇ ਜਾ ਕੇ ਫ਼ਸਲ ਦਾ ਮੂੰਹ ਵੇਖੀ ਦਾ ਐ, ਹੁਣ ਤਾਂ ਇਹ ਧਰਤੀ ਵੀ ਨਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਲੱਗੀ ਪਈ ਆ, ਅਸੀਂ ਧਰਤੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿਨੇ ਆ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿੰਨੇ ਸੁਆਰਥੀ ਲੋਕ ਅਸੀਂ (ਸੰਧੂ "ਸੂਲ਼ਾਂ ਦੀ ਨੋਕ 'ਤੇ" 14)

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਲਾਲਚ ਵੱਸ ਕੁਦਰਤੀ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਖੇਤੀ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਨਦੀਣ-ਨਾਸ਼ਕ ਅਤੇ ਕੀਟ-ਨਾਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਆਦਿ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਕੈਂਸਰ ਵਰਗੀਆਂ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਫ਼ਸਲੀ ਖਰਚਾ ਅਤੇ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਤੇ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਵਧਣ ਕਾਰਨ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਕਰਜ਼ਾਈ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹੋਰ ਸੰਕਟਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੋ ਮੌਜੂਦਾ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਹੈ।

ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚਲੇ ਅਖੌਤੀ ਆਗੂ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਹੀ ਟੈਣੀ ਨੰਬਰਦਾਰ, ਮੰਗੀ ਡਾਕਟਰ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਦੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਮੂਰਖ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੁਖਦੇਵ ਅਤੇ ਕਰਨਜੀਤ ਵਰਗੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੂਰਖ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਦੇ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਸੁਖਦੇਵ ਅਤੇ ਕਰਨਜੀਤ ਦੇ ਕਲੱਬ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਸਿਵਿਆਂ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਟੈਣੀ ਦੀ ਜੁੰਡਲੀ ਦੁਆਰਾ ਬਹੁਤ ਅੜਿੱਕੇ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਿਵਿਆਂ ਵਿਚਲੇ ਮਾਲੀ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਇੱਕ ਸਾਧ ਦਾ ਡੇਰਾ ਲਗਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਟੈਣੀ ਨਸ਼ੇ ਵੇਚ ਜਦੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਧਨ ਕਮਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਦੀ ਸਰਪੰਚੀ ਲੈਣ ਲੈਣ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਯਤਨ ਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੁਖਦੇਵ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਉਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤਾਕਤਾਂ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 1984 ਈ: ਵਿਚ ਪਨਪੇ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀਆਂ ਕੱਢਣ ਦੀ

ਆੜ ਵਿਚ ਝੂਠੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਵਿਚ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਬੁਰਛਾ-ਗਰਦੀ ਕਾਰਨ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਲੁੱਟ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਟੈਣੀ ਨੰਬਰਦਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਨਾਲ ਸਭ ਨੂੰ ਲੁੱਟਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਵੀਂ ਵਿਆਹ ਕੇ ਲਿਆਂਦੀ ਨੌਜੁਆਨ ਮੁਟਿਆਰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਚਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜਾਇਜ਼ ਅਤੇ ਨਜਾਇਜ਼ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਧਨ ਲੁੱਟਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਥਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਵਾਲੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਤਰਫ਼ਦਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਪਸ਼ਟ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਸਾਡੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਸਿਲੇਬਸ ਵਿਚ ਵਾਰ ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਸੋਨੇ ਦੀ ਚਿੜੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲੁੱਟ ਕੇ ਲੈ ਗਏ...ਮੈਂ ਕਹਿਨਾਂ ਸਭ ਬਕਵਾਸ ਹੈ ਇਹ, ਬੀਤ ਚੁੱਕੀਆਂ ਦਕਿਆਨੂਸੀ ਗੱਲਾਂ......ਓਏ ਭੋਲਿਓ ਹੁਣ ਹਰ ਸ਼ਹਿਰ ਕਸਬੇ ’ਚ ਕਾਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਆ, ਗੋਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਕੁੱਝ ਦਿੱਤਾ ਵੀ....ਰੇਲ ਗੱਡੀਆਂ..... ਨਹਿਰਾਂ ....ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਹੋਰ ਸਾਧਨ, ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਦਿੱਤਾ ਐ....ਪਰ ਇਸ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੇ ਕੀ ਦਿੱਤਾ ਐਨੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ... . ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਐ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਐ....ਜਿਹੜੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਨਾਂ ’ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਫਿਰ ਘੋੜੀ ਬਣਾਈ ਫਿਰਦੇ ਆ...ਅਤੇ ਆਪਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘੋੜੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਗਰਿਤ ਕਰਨੈ, ਕਿ ਘੋੜੀ ਨਹੀਂ...ਅਸਵਾਰ ਬਣਨਾ ਐਂ ਸ਼ਾਹ ਅਸਵਾਰ....। (ਸੰਧੂ “ਸੂਲ਼ਾਂ ਦੀ ਨੋਕ ’ਤੇ” 40-41)

ਚੁਗ਼ਲ ਭਾਨਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲ ਨਾਲ ਬਲੈਕ ਮੇਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਚਾਲ ਵਿਚ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਜੈਬ ਸਿਹੁੰ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਡਾਕਟਰ ਅਤੇ ਜਗਰੂਪ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਦੀ ਚੁਗ਼ਲੀ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਜੈਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥੋਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਕਤਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਟੈਣੀ ਅਤੇ ਮੰਗੀ ਥਾਣੇਦਾਰ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ

ਕਰਨਜੀਤ 'ਤੇ ਕਤਲ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਆਪਣੀ ਕੂਟਨੀਤਕ ਚਾਲ ਰਾਹੀਂ ਨਾਲ ਪਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਸੁਖਦੇਵ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕਤਲ ਕੇਸ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਰਸੂਖ਼ ਕਾਰਨ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰ ਨਜਾਇਜ਼ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਧਨ ਦੀ ਲੁੱਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ 'ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਕਾਰਨ ਪੈਂਦਾ ਹੋਇਆ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਕਟ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਅਮੀਰ ਅਫ਼ਸਰ ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਰਸੂਖ਼ ਨਾਲ ਐਫ. ਸੀ. ਆਈ. ਦੇ ਗੁਦਾਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਨਾਜ ਚੋਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅਫ਼ਸਰ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਕੋਠੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਫ਼ਸਰ ਡਿਊਟੀ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਜਾ ਕੇ ਨਜਾਇਜ਼ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧਨ ਕਮਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜੱਗਾ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਘਰ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ:

> ਪਿਸ਼ਤੇ ਕੁੱਤੇ ਅੱਗੇ ਦੁੱਧ ਦਾ ਕਮੰਡਲ ਅਤੇ ਪਲੇਟ 'ਚ ਮੀਟ ਚੌਲ ਪਏ ਸਨ ਪਰ ਕੁੱਤਾ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜੱਗੇ ਦੇ ਮੂੰਹ 'ਚ ਪਾਣੀ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੰਮ ਵਾਲੀ ਆਈ, ਉਹਨੇ ਕੁੱਤੇ ਅੱਗੋਂ ਪਲੇਟਾਂ ਚੱਕ ਕਚਰੇ ਵਾਲੇ ਡਰੰਮ ਵਿਚ ਮਾਰੀਆਂ ਸਨ।...ਮਨਾ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਏਨਾ ਪੈਸਾ, ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਕੁੱਤੇ ਮੀਟ ਖਾਂਦੇ ਆ, ਦੁੱਧ ਪੀਂਦੇ ਆ। ਸਾਡੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਟਮਾਟਰ ਦੀ ਚਟਣੀ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। (ਸੰਧੂ "ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ" 17)

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਯੂਨੀਅਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਗੂ ਆਪਣੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਮੰਨਵਾਉਣ ਲਈ ਧਰਨੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਆਗੂ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਲਾਭਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਰੱਖ ਕੇ ਮਨੈਜਮੈਂਟਾਂ ਨਾਲ ਅੰਦਰਖਾਤੇ ਮਿਲ ਕੇ ਸਮਝੌਤੇ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਧਾਰਨ ਕੇਡਰ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਭਾਸ਼ ਵਰਗੇ ਯੂਨੀਅਨ ਨੇਤਾ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਨਾਲ ਰਲ ਮਿਲ ਕੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ

ਨੂੰ ਤਾਂ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਤੱਕ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰੰਤੂ ਯੂਨੀਅਨ ਨੇਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਰਨੇ 'ਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਆਪ ਅੰਦਰ ਐਮ. ਡੀ. ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ ਸੇਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਕਾਮਰੇਡ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

> ਮਗ਼ਜ਼ ਨਹੀਂ, ਇਹਨਾਂ ਤੇ ਤਾਂ ਗੋਲੀ ਖਪਾਉਣ ਨੂੰ ਜੀਅ ਕਰਦੈ। ਇਹ ਲਾਲ ਝੰਡੇ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਸ਼ਰੇਆਮ ਲੁੱਟ ਮਚਾਈ ਜਾਂਦੇ ਐ। ਆਮ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਿਚਾਰਾ ਜਾਣਦਾ ਕੱਖ ਨਹੀਂ। ਜਾਣਨ ਕੀ ਜਾਣਨ ਵੀ ਤਾਂ ਇਹੋ 'ਜੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਹੀ ਲਾਉਣਾ ਏ ਨਾ, ਪਰ ਇਹ ਆਪ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਚਿੱਚੜਾਂ ਵਾਂਗ ਚਿੰਬੜੇ ਪਏ ਆ। (ਸੰਧੂ "ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ" 26)

ਇਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤਾਂ ਮਨੈਜਮੈਂਟਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਮੋਪਡ, ਸਾਈਕਲ, ਫ਼ਰਿਜਾਂ, ਟੀ. ਵੀ. ਆਦਿ ਦਵਾ ਕੇ ਲਿਆਂਦੇ ਸਮਾਨ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਕਮਿਸ਼ਨ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤਾ ਚੰਦਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਮੁਨਾਫ਼ਿਆਂ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਵੀ ਇਲੈੱਕਸ਼ਨ ਵਿਚ ਵੇਚ ਜਾਂਦੇ। ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਕਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਕੋਈ ਸੌ 'ਚ ਵਿਕਦੈ, ਕੋਈ ਕਰੋੜ 'ਚ। ਆਮ ਬੰਦੇ ਤੋਂ ਲਾ ਕੇ ਐਮ. ਪੀ. ਤੱਕ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਉੱਪਰ ਤੱਕ ਸਭ ਵਿਕਾਊ ਆ...ਕੀ ਕਰੋਗੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਹੱਲ। (ਸੰਧੂ "ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ" 67)

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮੀਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਡਟ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਫ਼ੰਡ ਦੇਣ ਨਾ ਦੇਣ ਦਾ ਅਹਿਦ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ 1966-69 ਈ: ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਨੇ ਅਮਰੀਕੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪਬਲਿਕ ਲਾਅ 480 ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ/ਸਕੀਮਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਸਨਅਤਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਖੇਤੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅੰਨ ਭੰਡਾਰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਖੇਤੀ ਮੰਤਰੀ ਸੁਬਰਾਮਨੀਅਮ ਨੇ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ

1965 ਈ: ਵਿਚ ਖੇਤੀ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕ੍ਰਿਸ਼ੀ ਵਿਗਿਆਨ ਕੇਂਦਰਾਂ, ਗੁਦਾਮ, ਸਿੰਚਾਈ ਲਈ ਖੂਹ ਅਤੇ ਨਹਿਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ। ਖੇਤੀ ਲਈ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਬੀਜਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਰਸਾਇਣਿਕ ਖਾਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਸਿੰਜਾਈ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਵਹਾਈ ਲਈ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਸੰਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਦਿ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਖੇਤੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਿਚ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਇਸ ਨੂੰ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ/ Green Revolution/ Wheat Revolution/ Fertilizer Revolution/ Tractor Revolution/ Capitalist Agriculture ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੇ ਝਾੜ ਤਾਂ ਵਧੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੀ ਉਪਜਾਊ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣਾ, ਮਹਿੰਗੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ, ਰਸਾਇਣ ਖਾਂਦਾ, ਸਪਰੇਹਾਂ, ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਬੀਜਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਕੰਗਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਾਲੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਕੰਗਾਲੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।:

> ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਵਸੋਂ ਦਾ ਨਿੱਤ ਵਧਦਾ ਦਬਾਅ, ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵੰਡ, ਖੇਤੀ ਲਾਗਤ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਵਾਧਾ, ਜੀਵਨ ਮਿਆਰ ਉੱਚਾ ਕਰਨ ਦੀ ਅਕਾਂਖਿਆ, ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਉੱਤੇ ਵਧ ਰਿਹਾ ਖ਼ਰਚ ਆਦਿ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਨ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਾਲੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਕੰਗਾਲੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। (ਵਿਨੋਦ, "ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ" 75)
>
> ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਆਉਂਦੀ ਕਮੀ, ਧਰਤੀ ਦੀ ਉਪਜਾਇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀ ਘਾਟ, ਮਸਨੂਈ ਖਾਦਾਂ, ਕਿਰਮ ਨਾਸ਼ਕਾਂ, ਨਦੀਣ ਨਾਸ਼ਕਾਂ, ਦੀ ਬੇਥਵ੍ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਹਰੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪਿਛਲ ਮੋੜਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਧਰਤੀ ਕਈ ਗੁਣਕਾਰੀ ਕੀੜੇ-ਮਕੌੜਿਆਂ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਮਾਰੂ ਜ਼ਹਿਰ ਖ਼ੁਰਾਕ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦੇ ਜਿਸਮਾਂ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ

ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਗ਼ਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਅਤਿ ਘਾਤਕ ਸਾਬਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। (ਡਾ. ਟੀ. ਆਰ. ਵਿਨੋਦ "ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਸ਼ਾਸਤਰ" 60)

ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਬੀਜਾਂ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਦਾ ਭਾਂਡਾ ਭੰਨਦਾ ਹੋਇਆਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖੋਜਕਾਰ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਗ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਖੋਜਾਂ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਮੈਕਸੀਕੋ, ਕਲਿਆਣ, ਸਨੈਰਾ, ਚੌਲ ਤੇ ਕਣਕ ਦੇ ਬੀਜਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮਾਰੇ ਮਾਰ੍ਹਕੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੁਣ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੁਣ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਹੁਣ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਖੋਜ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਲਏ ਟਰੈਕਟਰ ਹੁਣ ਮੰਡੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਕਣ ਲਈ ਆਏ ਹਨ। ਘੋਨਾ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰਵੀ ਨੂੰ ਉਕਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਖ਼ਰੀਦ ਸਕੇ ਇਸੇ ਮਨੋਰਥ ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਰਵੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭਾਣਜੀ ਮੀਤਾਂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵੀ ਕਰਵਾਉਣ, ਭੈਣ ਅਮਨਜੋਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭੜਕਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਰਵੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਦੇ ਘਰੋਂ ਆਪਣੇ ਪੈਸੇ ਕੱਢਣ ਲਈ ਟਰੈਕਟਰ ਟਰਾਲੀ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

'ਬੁੱਕਲ ਦੇ ਸੱਪ' ਨਾਵਲ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ 1984 ਈ: ਵਿਚ ਪਣਪੇ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੌਰਾਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਦੇ ਮਹੌਲ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਹਮਲੇ ਦੌਰਾਨ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂ ਵਾਲੇ, ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਲੋਕ ਮਾਰੂ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੱਗੇ ਮੋਰਚੇ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਬਾਦਲ, ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਅਤੇ ਟੌਹੜਾ ਦਾ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣਾ ਨੂੰ ਵੀ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਣਜੀਤ ਦਾ ਪਿਤਾ ਜੈਮਲ ਸਿਹੁੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਹੋਏ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਭੇਂਟ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਕੰਵਲ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਚਾਚੀ ਖੀਰੀ ਦੀ ਸਲਾਹ ਮੰਨ ਕੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲ ਚੱਲ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਖੀਰੀ ਦੀ ਸਲਾਹ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਕੰਵਲ ਦਾ ਵਿਆਹ ਰਣਜੀਤ ਨਾਲ ਕਰਨ ਨਾਲ ਤੂੰ ਵਿਆਹ ਦੇ ਖ਼ਰਚ ਤੋਂ ਬਚੇਗੀ ਅਤੇ ਕੰਵਲ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਤੇਰੇ ਘਰ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਊ।

ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਮਰੇਡ/ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਲੈਕਚਰ ਕਰਵਾਉਂਦੀਆਂ। ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਪਿੰਡ ਟਹਿਣੇ ਵਿਚ ਵੀ 'ਖ਼ੂਨ

ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ' ਡਰਾਮਾ ਕਰਵਾਉਣਾ ਇਸ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਤਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰ ਤੋਂ ਵੀ ਬਦਤਰ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਜੋ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

> ਹੱਥੀਂ ਮੇਹਨਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਕਦੀ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਮੇਹਨਤ ਦਾ ਸਹੀ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਵੱਡੀਆਂ ਫ਼ਰਮਾਂ ਆਪਣੇ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਲਈ ਹਰ ਉਹ ਹੱਥ ਕੰਡਾ ਵਰਤਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਵਿਚ ਕਈ ਗੁਣਾ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਰਹੇ। (ਸੰਧੂ "ਬੁੱਕਲ ਦੇ ਸੱਪ" 55)

> ਕ੍ਰਿਸ਼ੀ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਉਜਰਤ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਮੁਜ਼ਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਰੋਧੀ ਜਮਾਤਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਈਆਂ। ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਵਰਗ-ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵੀ ਨਾਲੋ ਨਾਲ ਹੀ ਬਦਲਦੇ ਗਏ। (ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਰਸ਼ੀ "ਸਮੀਖਿਆ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ" 75-76)

ਅਮੀਰ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਹੋਰ ਵਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗ਼ਰੀਬ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਗ਼ਰੀਬ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਅਮੀਰਾਂ/ਵੱਡੇ ਢਿੱਡਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ ਤਾਂ ਬੱਸ ਇੱਕੋ ਝੰਡੇ ਹੇਠਾਂ ਇਕੱਤਰ ਹੋ ਕੇ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਨਿਮਨ-ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਅਮੀਰਾਂ/ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਨਿਜਾਤ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕਾਮਰੇਡ ਅੱਗੇ ਆਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੋਲੂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ 'ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਕੁੱਟ ਰਾਹੀਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ:

> ਇਸ ਭੈਣ....ਦੀ ਨਿੱਕਰ ਲੁਹਾਕੇ.....ਕੁੱਟੋ, ਮਿਰਚਾਂ ਪਾਓ ਸਾਲੇ ਦੀ 'ਚ। ਇਸ ਵਹਿਲ ਨੂੰ ਵੀ ਲੰਮੀ ਪਾਓ ਫਿਰ ਦੱਸਣਗੇ ਇਹ ਉਸ ਹਰਾਮਜ਼ਾਦੇ ਦਾ ਪਤਾ।" ... ਦੋਵੇਂ ਮਾਂ ਪੁੱਤ ਨੰਗੇ ਸਨ...ਪੁਲਸੀਏ, ਓਵੇਂ ਹੀ ਮਾਂ ਪੁੱਤਾਂ 'ਤੇ ਕੁਟਾਪਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਜਦ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਤੁਰ ਗਏ ਤਾਂ ਮਾਂ ਪੁੱਤ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਅੱਖਾਂ ਚਰਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਗੋਲੂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦਾ ਨੰਗ

ਢਕਿਆ, ਫਿਰ ਕੱਪੜੇ ਪਾਏ ਸਨ। ਉਸ ਰਾਤ ਹੀ ਗੋਲੂ ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ। (ਸੰਧੂ "ਬੁੱਕਲ ਦੇ ਸੱਪ" 57)

ਕਾਮਰੇਡ ਕਰਮ ਸਿਹੁੰ 'ਤੇ ਪਾਇਆ ਪੁਲਿਸ ਦੁਆਰਾ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਕਤਲ ਕੇਸ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਭੁਗਤਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਝੂਠੇ ਗਵਾਹ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸ਼ੈਹ 'ਤੇ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਆਪ-ਹੁਦਰੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰੀ ਅੱਤਵਾਦ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਮੁਫ਼ਾਦ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੱਥ ਕੰਡੇ ਅਪਣਾਉਂਦੇ। ਉੱਚੇ ਦੰਦਾਂ ਵਾਲੇ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਘਰ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਚਾਚੇ ਦੁਆਰਾ ਥਾਣੇਦਾਰ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਕਹਿਰ ਢਾਹੁਣਾ ਅਤੇ ਛੇ ਉਂਗਲਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਘਰ ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰ ਦਾ ਕਹਿਰ ਢਾਹੁਣਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਿਘਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ। ਜੋ ਨਾਵਲ ਵਿਚਲੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ 'ਤੇ ਕਹਿਰ ਇੱਕ ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਢਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਿਆਸੀ ਰੰਜਸ਼ ਅੱਤਵਾਦ ਤੋਂ ਕਢਵਾਈ ਗਈ ਸੀ....ਅੱਤਵਾਦ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਅੱਤਵਾਦ ਦੇ ਨਾ ਹੇਠ ਜ਼ੁਲਮ ਢਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਢੁਆਇਆ ਸੀ ਆਪਣੇ ਸਕਿਓਰਟੀ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ। (ਸੰਧੂ "ਬੁੱਕਲ ਦੇ ਸੱਪ" 97)

ਕਈ ਵਾਰ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਕੱਢਣ ਲਈ ਧੀਆਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਅਨੈਤਿਕ ਕਾਰਜਾਂ (ਨਸ਼ਿਆਂ) ਵਿਚ ਲਗਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਲੜਾਈ ਝਗੜੇ ਤੋਂ ਬਰਬਾਦੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਲੌਰੀ ਰਣਜੀਤ ਦੇ ਨਾਲ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਉਸ ਦੇ ਜੇਲ੍ਹ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੋਲਡੀ ਨੂੰ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਦਲ-ਦਲ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਕੱਢਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਗੋਲਡੀ ਰਾਹੀਂ ਖੇਤਾਂ ਅਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਨਜਾਇਜ਼ ਨਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਚ ਅਤੇ ਨਜਾਇਜ਼ ਕਬਜ਼ਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਧਨ ਕਮਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਗੋਲਡੀ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਨੋਂ ਵੀ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਸ ਗੰਧਲੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਸਰਜੂ ਅਤੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿਹੁੰ ਵਰਗਿਆਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਰਦੇ ਵੱਸਦੇ ਘਰ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ।

ਇੱਥੇ ਨਾ ਜੈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਨਾ ਹੀ ਜੈ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦੀ ਹੋਈ ਸਗੋਂ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਵਰਗ ਦੇ ਉਲਟ ਨਿਕੰਮੇ/ਝੂਠੇ/ਕਪਟੀ/ਵਹਿਸ਼ੀ ਦਰਿੰਦੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨ/ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਧਨੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਮਨ-ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਡਿਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਨੋਰਥ ਸਿੱਧੀ ਕਰਨਾ, ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ੇ ਵੇਚਣ ਅਤੇ ਖਾਣ ਲਗਾਉਣਾ, ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੌਰਾਨ ਬਚਦੇ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹਨਾ, ਘੁੱਦੜੇ ਵਰਗੇ ਘਟੀਆ ਵਿਅਕਤੀ ਯੂਨੀਅਨਾਂ ਦੇ ਆਗੂ ਬਣਨਾ, ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਦਾ ਸੰਤਾਪ, ਥੰਮਣ ਦੁਆਰਾ ਨੂਰਾਂ ਦਾ ਕਤਲ ਹੋਣਾ, ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਨਸ਼ੇ ਵੇਚਣਾ, ਨਾਟਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੇ ਯਤਨ, ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਵਰਗਿਆਂ ਦਾ ਧਨੀ ਬਣਨਾ, ਜੱਗਰ ਸਿਹੁੰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਪਾਲੇ ਦੁਆਰਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਮੀਨ ਹਥਿਆਉਣੀ, ਪਾਲੇ ਦੁਆਰਾ ਸਰਪੰਚੀ ਦੀ ਇਲੈੱਕਸ਼ਨ ਲੜ ਕੇ ਕਰਜ਼ਾਈ ਹੋਣਾ, ਪਾਲੇ ਦੁਆਰਾ ਸੁਮਨ ਲਈ ਅਯੋਗ ਵਰ ਲੱਭਣਾ, ਤੇਜੇ ਨਗੌਰੀ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਰਸੂਖ਼ ਨਾਲ ਕੋਰਟ ਮੈਰਿਜ ਦਰਜ ਕਰਵਾਉਣੀ, ਪਾਲੇ ਦੁਆਰਾ ਧੀਰੇ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨਾ, ਰਾਜ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਪਿੱਠੂ ਨੰਬਰਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਰਪੰਚਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਸ਼ੇ ਵੇਚਣਾ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਰਖੇਜ਼ ਪੁਣਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣਾ, ਟੈਣੀ ਨੰਬਰਦਾਰ/ਮੰਗੀ ਡਾਕਟਰ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਦੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੂਰਖ ਬਣਾਉਣਾ, ਸਰਪੰਚੀ ਲੈਣ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਚੱਲਣਾ, ਚੁਗ਼ਲ ਭਾਨਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲ ਨਾਲ ਬਲੈਕ ਮੇਲ ਕਰਨਾ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਰਸੂਖ਼ ਨਾਲ ਐਫ. ਸੀ. ਆਈ. ਦੇ ਗੁਦਾਮਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ, ਸੁਭਾਸ਼ ਵਰਗੇ ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਨਾਲ ਰਲ ਮਿਲ ਕੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਕਰਨਾ, ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੌਰਾਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ, ਜੈਮਲ ਸਿਹੁੰ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਹੋਏ ਹਮਲੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਭੇਂਟ ਚੜ੍ਹਨਾ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲ ਰਾਹੀਂ ਕੰਵਲ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਹੜੱਪਣਾ, ਨੌਜੁਆਨ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਲੈਕਚਰ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਕਰਵਾਉਣਾ,

ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀਆਂ ਦੁਸ਼ਮਣੀਆਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਝੂਠੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕਤਲ ਕਰਵਾਉਣਾ, ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ੇ ਵੇਚਣ ਅਤੇ ਖਾਣ ਲਗਾਉਣਾ ਆਦਿ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਕਟ

ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਭਾਵੇਂ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਬਚਪਨ ਅਤੇ ਜਵਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੰਢਾਇਆ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਝਲਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰੇਲੂ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਪਰਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪਰਵਾਸ ਦੋਨਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਾਜਨੇਤਾ ਅਖੌਤੀ ਲੋਕ ਸੇਵਕ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੱਕੜ-ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮੁਫ਼ਾਦ ਲਈ ਵਸਤ ਬਣਾ ਕੇ ਵਰਤਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਘਿਰ ਕੇ ਕਰਜ਼ਈ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਧਨੀ/ਅਮੀਰ/ਨੰਬਰਦਾਰ/ਸਰਪੰਚ ਆਦਿ ਆਗੂ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਮਨੋਰਥ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾ ਚੱਲਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਅੱਖੀਆਂ 'ਚ ਤੂੰ ਵੱਸਦਾ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸੁੱਚਾ ਅਤੇ ਜੂਪੇ ਵਰਗੇ ਗਰਮ ਖ਼ਿਆਲੀ ਨੌਜੁਆਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲ ਰਾਹੀਂ ਤਾਪੋ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਬਾਹਰੋਂ ਆ ਕੇ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਰਾਬ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਸਹੇਲੀ ਸੀਤਲ ਚਲਾਕੀ ਨਾਲ ਨਿੰਮ੍ਹੀ ਨੂੰ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਕੋਲ ਲਿਜਾ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਕੂਲ ਮਾਸਟਰ ਗੁਰਮੇਲ ਅਤੇ ਚਰਨਜੀਤ ਆਪਣੇ ਹੀ ਸਕੂਲ ਦੇ ਦੂਜੇ

ਮਾਸਟਰ ਨਵਜੋਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਝੜਾਈ ਕਰ ਕੇ ਜਾਇਲਸੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲ ਚੱਲ ਕੇ ਮੈਡਮ ਨਵਰੀਤ ਅਤੇ ਮਾਸਟਰ ਨਵਜੋਤ ਦੇ ਕਾਮੁਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਜਾਸੂਸ ਝਮੇਲੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਥਾਣੇਦਾਰ ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਉਰਫ਼ ਝੱਖੜ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਤ ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ ਅੱਤਵਾਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਕੌਰ ਘਰੇ ਰੋਟੀ ਖਾ ਕੇ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਥਾਣੇਦਾਰ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤ ਅਤੇ ਧੀ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਕੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਨਾ ਸਹਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਅਟੈਕ ਨਾਲ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਥਾਣੇਦਾਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਕੌਰ ’ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਜਿਸਮ ’ਤੇ ਪ੍ਰੈੱਸ ਗਰਮ ਕਰ ਕੇ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਵੇ। ਧਨਵੰਤ ਸਿੰਘ ਧੱਤੂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲ ਨਾਲ ਹਰਪਾਲ ਕੌਰ ਨਾਲ ਫੇਸ ਬੁੱਕ ’ਤੇ ਗੁਰਕੀਰਤ ਨਾਂ ਦੀ ਆਈ. ਡੀ. ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਅਸ਼ਲੀਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਮੈਸੇਜ ਭੇਜਦਾ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਧੀ ਦੀਪੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਉਠਾ ਕੇ ਹਰਪਾਲ ਕੌਰ ਦਾ ਘਰ ਵੇਚ ਕੇ ਪੈਸੇ ਵੱਟ ਕੇ ਆਪ ਰੱਖ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਪੰਚਾਇਤ ਵੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਚੰਗੀ ਆਮਦਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਪੱਖ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ‘ਰੂਹ ਲੈ ਗਿਆ ਦਿਲਾਂ ਦਾ ਜਾਨੀ’ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭਰਾ ਫ਼ੌਜੀ ਨੇ ਸਰਪੰਚ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਲਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਭੋਇੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਾਰਾ ਘਰ ਦਾ ਸਮਾਨ ਵੰਡ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਫ਼ੌਜੀ ਦੇ ਘਰ ਵਾਲੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਕਲੇਸ਼ ਖੜ੍ਹਾ ਹੀ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਕਾਮਰੇਡ ਅਤੇ ਕੰਤਾ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅੱਤਵਾਦ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਿਸੇ ਜਾਸੂਸ ਦੁਆਰਾ ਪੁਲਿਸ ਸੂਹ ਦੇਣ ਕਾਰਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕੰਤਾ ਭੱਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਣਕ ਕਾਮਰੇਡ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰਪੰਚ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਰਾਜ਼ੀਨਾਮਾ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਮੁਫ਼ਾਦ

ਲਈ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਨੂੰ ਝੂਠੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕਤਲ ਕਰ ਕੇ ਜਾ ਝੂਠੇ ਪਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਅਹਿਮ ਕੇਂਦਰ ਵਜੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੇਤਾ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਬਟੋਰਨ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਡੇਰਿਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕਾ (ਪਖੰਡੀ ਸਾਧੂ-ਸੰਤਾ) ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਇਹ ਨੇਤਾ ਜਾਇਜ਼/ਨਜਾਇਜ਼ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਖੌਤੀ ਬਾਬੇ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵਧੀਆ ਕਿਸਮ ਦੇ ਅਸਲੇ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬਾਬੇ ਸੁਲੱਖਣ ਸਿੰਘ ਦੇ ਡੇਰੇ ਰਾਹੀਂ ਐਮ. ਐਲ. ਏ.ਅਤੇ ਐਮ. ਪੀ. ਵਰਗੇ ਲੀਡਰ ਆ ਕੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਕਰ ਕੇ ਆਮ ਸਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੰਤ ਜੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦੇ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜੋ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> - ਸੰਤ ਜੀ, ਦੋ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਐ ...!
>
> -ਹਥਿਆਰ..? ਹਥਿਆਰ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਤਰਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਐ ਯੋਧਿਓ...! ਬੋਲੋ ਕੀ ਚਾਹੀਦੈ..? ਫਾਈਰਟ ਜੈੱਟ, ਟੈਂਕ, ਤੋਪ, ਮਸ਼ੀਨਗੰਨ, ਗਰਨੇਡ, ਰਾਕਟ ਲਾਂਚਰ, ਬਰੇਨ, ਸਟੇਨ, ਬੰਦੂਕ, ਰਿਵਾਲਵਰ, ਜਾਂ ਪਿਸਤੌਲ...? ਪੀਤੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ’ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਦਾ ਵਾਰ ਕੀਤਾ। (ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ “ਰੂਹ ਲੈ ਗਿਆ ਦਿਲਾਂ ਦਾ ਜਾਨੀ” 41)

ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਚੱਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ‘ਗੋਰਖ ਦਾ ਟਿੱਲਾ’ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸਰਬਜੀਤ ਕੌਰ ਜੋਗਿੰਦਰ ਭਾਣਜੇ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਦੀ ਦੂਰ ਦੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿਚ ਭੈਣ ਦਾ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਬੜੀ ਚਲਾਕੀ ਨਾਲ ਸ਼ਰਾਬ ਪਿਆ ਕੇ ਸਰੀਰਕ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਕਰ ਕੇ ਹੱਥ ਪੁਤਲੀ ਬਣਾ ਕੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਉੱਪਰ ਨਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਜੋਗਿੰਦਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਭਿਣਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਭੈਣ

ਲਾਡੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਵੇ, ਜਾ ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਕਹੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲਦਾ ਰਹੇ। ਆਪਣੀ ਸੱਸ ਕਰਮ ਕੌਰ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਚੱਲ ਕੇ ਘਰੋਂ ਮੁੜਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਬਲਵੀਰ ਦੀ ਭੂਆ ਬਚਨੋ ਬਲਵੀਰ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕਰਵਾਉਣ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਰਾਹੀਂ ਲਈ ਪੁਸ਼ਪਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੂੰ ਬਲੀ ਦਾ ਬੱਕਰਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਝੂਠ ਬੋਲ ਬੋਲ ਕੇ ਪੁਸ਼ਪਿੰਦਰ ਦੇ ਭੈਣ ਤੇ ਭਰਜਾਈ ਨੂੰ ਰਾਜ਼ੀ ਕਰਵਾ ਕੇ ਬਲਵੀਰ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਪਿੰਦਰ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਪੁਸ਼ਪਿੰਦਰ ਦੀ ਸਪਾਂਸਰ ਰਾਹੀਂ ਬਲਵੀਰ ਦੀ ਮਾਂ ਮੁਕੰਦ ਕੌਰ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਗਿੰਦਰ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਬਲਵੀਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਰੁਪਿੰਦਰ ਕੋਲ ਬੁਲਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਗ਼ਜ਼ੀ ਤਲਾਕ ਦੇ ਕੇ ਰੁਪਿੰਦਰ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ’ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਪੱਕਾ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਸਾਲੇ ਬਿੱਲੂ ਪਤਨੀ ਸਰਬਜੀਤ ਕੌਰ ਅਤੇ ਖ਼ੁਦ ਕਾਰ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਕੇ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਕਾਰਨ ਪਨਪੀ ਰਿਸ਼ਵਤਖ਼ੋਰੀ ਦਾ ਵਿਖਿਆਨ ਵੀ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ:

> ਰਿਸ਼ਵਤਖ਼ੋਰੀ ਆਲ਼ੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਥੋਡੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦਾ-ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਲਵੋ-ਜੇ ਥੋਡੀ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਅਫ਼ਸਰ ਜਾਂ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਬਣਦੀ ਐ-ਕੰਮ ਕਰਵਾ ਲਵੋ ਤੇ ਨਹੀਂ ਥੋਨੂੰ ਮੁਣਸ਼ੀ ਮੁਸੱਦੀ ਜਾਂ ਗੰਨਮੈਨ ਈ ਬਾਹਰੋਂ ਲੰਡਰ ਕੁੱਤੇ ਮਾਂਗੂੰ ਛਿਛਕੀਰ ਦਿੰਦੇ ਐ-ਪੈਰੀਂ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਪੈਣ ਦਿੰਦੇ-ਨੱਕ ’ਤੇ ਮੱਖੀ ਤਾਂ ਕੀ ਬੈਠਣ ਦੇਣੀ ਸੀ? (ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ “ਗੋਰਖ ਦਾ ਟਿੱਲਾ” 52)

ਅਜੋਕੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ‘ਡਾਚੀ ਵਾਲਿਆਂ ਮੋੜ ਮੁਹਾਰ ਵੇ’ ਰਾਹੀਂ ਵਿਖਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਤੀਹ ਸਾਲ ਉਮਰ ਦਾ ਬਚਨ ਕੈਨੇਡਾ ਤੋਂ ਆਈ ਪੱਕੀ ਪਚਵੰਜਾ ਸਾਲ ਦੀ ਕੁੜੀ ਜਸਵੀਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਲੁੱਟ ਲਈ ਅਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਪੀ. ਆਰ. ਲਈ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਮੱਕੜ-ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਜਿਸਮਾਨੀ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ

ਪੀ. ਆਰ. ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਿੰਮੀ ਲੱਕੀ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੀ ਜਿਸਮਾਨੀ ਲੁੱਟ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਪੱਕੇ ਹੋਣ ਲਈ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਜੋਤ ਦੀ ਮਾਸੀ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਸ਼ੇੜੀ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰਜੋਤ ਨੂੰ ਬਲੀ ਦਾ ਬੱਕਰਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਾਧੂ ਸੰਤ ਵੀ ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਰਸੂਖ਼ ਨਾਲ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਵਰਗ ਦੀ ਲੁੱਟ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਡਾਲੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਵੀ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੀਕਾ ਸਿੰਘ ਸਿਪਾਹੀ ਜਦੋਂ ਚੋਰੀ ਦੇ ਕੇਸ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ ਮਹਿਕਮਾ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਕੇਸ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਨਜਾਇਜ਼ ਕੇਸ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਨਾਵਲ 'ਏਤੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕੁਰਲਾਣੇ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਬਿੱਲੇ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੋ ਕੇ ਮੋਢਾ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮਾਮੇ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਿੰਦੀ ਮੁਣਸ਼ੀ ਜੰਗੀਰ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ 302 ਦਾ ਪਰਚਾ ਦਰਜ ਕਰਵਾ ਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਬਿੱਲਾ ਸੀਤੋ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਜੇਲ੍ਹ 'ਚੋ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੀਤੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਰਸੂਖ਼ ਕਾਰਨ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਬਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤੇ ਨਾਲੇ ਕਾਫ਼ੀ ਅਮੀਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬਿੱਲੂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਦੁਸ਼ਮਣੀਆਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਵਰਤਦਾ ਹੈ, ਦਰਸ਼ਨ ਬਿੱਲੂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਤੀ ਤੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਚੰਗੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਕਾਰਨ ਪਿਤਾ ਕਰਨੈਲ ਦਾ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਰਸੂਖ਼ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰੀਤੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਸਗੋਂ ਬਿੱਲੇ ਦਾ ਪਿਤਾ ਮੁਕੰਦ ਵੀ ਕਰਨੈਲ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਮਿੰਦੀ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਕੀਤਾ ਕਤਲ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਰਨੈਲ ਚਲਾਕੀ ਨਾਲ ਤਰਲੇ ਮਿੰਨਤਾਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮੁਕੰਦ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

> -ਮੈਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਨਾ ਆਖ ਭੈੜਿਆ..! ਮੈ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਦਰ 'ਤੇ ਭਿਖਾਰੀ ਬਣ ਕੇ ਕੁਛ ਮੰਗਣ ਆਇਐਂ.. (ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ "ਏਤੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕੁਰਲਾਣੇ" 75)

ਇਸ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਮੁਕੰਦ ਸਿਹੁੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਰਨੈਲ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚੋਂ ਬਚਾ ਕੇ ਆਪ ਫਾਂਸੀ ਲਗਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾ ਕਾਰਨ 1984 ਈ: ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਕਟ 'ਬਾਰ੍ਹੀਂ ਕੋਹੀਂ ਦੀਵਾ ਬਲਦਾ' ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਰਾਹੀ 'ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ' ਦੌਰਾਨ ਪੁਲਿਸ ਦੁਆਰਾ ਭੋਲੇ-ਭਾਲੇ ਬੇਕਸੂਰ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਜੇਲ੍ਹ ਭੇਜਣਾ, ਝੂਠੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਦਾ ਅਗਲਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁਰੱਬੇ ਅਲਾਟ ਕਰਨੇ, ਫੁੱਟ ਪਾਓ ਅਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ ਦੀ ਨੀਤੀ ਤਹਿਤ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵੰਡ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਜਾਸੂਸ ਜੱਗਰ ਸਰਪੰਚ ਵਰਗੇ ਆਪਣੇ ਫ਼ਾਇਦੇ ਲਈ ਹਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਵਰਗਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਨਾਲ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਫੜ੍ਹਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਬਣਦੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਹਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਥਾਣੇਦਾਰ ਬਰਾੜ ਤਾਂ ਹਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੱਤਰ ਦਾ ਝੂਠਾ ਪੁਲਿਸ ਮੁਕਾਬਲਾ ਬਣਾ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਥਾਣੇਦਾਰ ਆਪਣੀ ਚਾਲ ਨਾਲ ਵਕੀਲ ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਸੱਤ ਸਾਲ ਦੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਕੇਸ ਲੜਦਾ ਸੀ। ਹਰਮਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਚਾਲ ਨਾਲ ਥਾਣੇਦਾਰ ਜੰਗ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ 'ਬੋਦੀ ਵਾਲਾ ਤਾਰਾ ਚੜ੍ਹਿਆ' ਰਾਹੀਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਧਨ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਹੋੜ ਵਿਚ ਗੁਰਵਿੰਦਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲ ਖੇਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਗੁਮਰਾਹ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਪਲਾਟ ਵਿਕਵਾਉਂਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦਸ ਲੱਖ ਰੁਪਈਆ ਵੀ ਕਮਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਤਾਂਤਰਿਕ ਬਾਬੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਗੀਤ ਆਪਣੀ ਚਾਲ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨਾ ਖਾਣ ਕਰ ਕੇ ਸਭ ਨੂੰ ਬਚਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਖੱਡੂ ਆਪਣੀ ਹੋਈ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਜੰਗੀਰ ਕੌਰ ਅਤੇ ਨੇਕੇ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਭ ਕੇ ਜੈਲੇ ਅਤੇ ਪੰਚਾਇਤ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਲਿਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਜੰਗੀਰ ਕੌਰ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲਿਆ ਸਕੇ।

ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਚਲਾਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਰਾਹੀ ਲੋਕ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਲੜਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਆਪਣੇ ਮੁਫ਼ਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕੇ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ 'ਜੱਟ ਵੱਢਿਆਂ ਬੋਹੜ ਦੀ ਛਾਵੇਂ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੁੱਝ ਵਿਖਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਿੱਲੂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਮੀਤੀ ਅਤੇ ਬਿੱਲੂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਕੰਧਾਂ ਤੇ ਲਿਖ ਕੇ ਨਸ਼ਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅੜਿੱਕੇ ਵਰਗੇ ਮਜ਼੍ਹਬੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਾਬ ਫੜਾਉਣ ਵਾਲੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਕੱਢਣ ਲਈ ਬਿੱਲੂ ਕੋਲ ਝੂਠ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਾਬ ਫੜਾਉਣ ਵਾਲੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਕੱਢਣ ਲਈ ਬਿੱਲੂ ਕੋਲ ਝੂਠ ਬੋਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੀਤੀ ਬਿਮਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਲਾ ਕੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਅਤੇ ਜਿੰਦਰ ਨੂੰ ਮਿਲਾਉਣਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇੱਥੇ ਬਿੱਲੂ ਦੀ ਕੂਟਨੀਤਕ ਚਾਲ ਚੱਲਣ ਨਾਲ ਅੜਿੱਕੇ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਕਤਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੀਤੀ ਅਤੇ ਕਿਰਪਾਲ ਕੌਰ ਮਿਲ ਕੇ ਕਰਮੋ ਮੀਤੀ ਦੀ ਮਾਂ, ਬਚਨਾ ਅਤੇ ਕਿਰਪਾਲ ਦੀ ਮਾਸੀ ਦਰਸੋ ਦਾ ਕਤਲ ਇਸ ਅਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰੀਕ ਦੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਿਤੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰੀਕ ਨੂੰ ਫਸਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਦਾ ਲਾਭ ਜ਼ਰੂਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ 'ਉੱਜੜ ਗਏ ਗਰਾਂ' ਵਿਚ ਸ਼ਰੀਕ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਹਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਿੱਕਰ ਸਿੰਘ

'ਫੁੱਟ ਪਾਉ ਅਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ' ਦੀ ਨੀਤੀ ਵਰਤ ਕੇ ਕਰਮਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਵਿਚ ਫੁੱਟ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਜ ਲਈ ਉਹ ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਨੂੰ ਕਤਲ ਦੱਸਦਾ ਹੋਇਆ ਕਰਮਾ ਪੁਲਿਸ ਥਾਣੇ ਵਿਚ ਹੀ ਸੂਹ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਸਗੋਂ ਕਰਮੇ ਦੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕਰਮੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭੜਕਾ ਕੇ ਪਰਚਾ ਦਰਜ ਤੱਕ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਆਪਣਾ ਸ਼ਰੀਕਾ ਦਾ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰ ਸਕੇ।

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦੂਜਾ ਪੱਖ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪਨਪਿਆ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਨਿਪਟਾਉਣ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਬਾਅ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਵਤ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਜਲਦੀ ਅਤੇ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਨਿਪਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰਜੰਟ ਅਤੇ ਬੁੱਕਣ ਸਿੰਘ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੇ ਕੇ ਬੇ ਕਸੂਰ ਕਰਮੇ ਤੇ ਕਤਲ ਕੇਸ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬਰਾੜ, ਗਿੱਲ ਅਤੇ ਸਰਪੰਚ ਵਰਗੇ ਵਿਅਕਤੀ ਥਾਣੇਦਾਰ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਪਰਚਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਨਾਵਲ 'ਪੁਰਜ਼ਾ ਪੁਰਜ਼ਾ ਕਟਿ ਮਰੈ' ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੀ ਮਾਰ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗ ਰਹੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨਾਲ ਜੂਝਣ ਦੀ ਕਥਾ ਦਾ ਯਥਾਰਥਿਕ ਬਿੰਬ ਹੈ। ਜੂਨ 1984 ਈ: ਵਿਚ ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਦੌਰਾਨ ਵੱਡੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤਾਕਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਸੀ. ਆਰ. ਪੀ. ਦੇ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਨੇ ਬੇਕਸੂਰ ਨੌਜੁਆਨ ਪੁੱਤਰਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤਸ਼ੱਦਦ ਢਾਹੇ ਅਤੇ ਝੂਠੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਕੱਦਮੇ ਬਣਾ ਕੇ ਆ ਰਣਜੋਧ ਵਰਗੇ ਨੌਜੁਆਨ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੜਗੱਜ ਵਰਗੇ ਥਾਣੇਦਾਰਾ ਨੇ ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਤਰੱਕੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਇੰਦਰਜੀਤ, ਦਿਲਜੀਤ ਅਤੇ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਨੰਬਰਦਾਰ ਵਰਗੇ ਵਿਅਕਤੀ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਸੂਸੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਆਪਣੇ ਸੀਨੀਅਰ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ ਵੀ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲ ਨਾਲ ਇਸ ਲਹਿਰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਬੰਦੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਕੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਨਜਾਇਜ਼ ਕੰਮ ਕਰਵਾ ਕੇ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ

ਦਾ ਲੋਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਜਾਇਜ਼ ਨਜਾਇਜ਼ ਝੂਠੇ ਪੁਲਿਸ ਕੇਸ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਦੁਸ਼ਮਣੀਆਂ ਕੱਢੀਆਂ ਜਾਣ ਲੱਗੀਆਂ।

ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੌਰਾਨ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਸਰਪੰਚ/ਨੰਬਰਦਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀਆਂ/ ਪਾਰਟੀਬਾਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਕਿੜ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਤੇ ਝੂਠੇ ਪੁਲਿਸ ਕੇਸ ਬਣਵਾ ਕੇ ਕੱਢਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਸੂਰ ਨੌਜੁਆਨ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਅੱਤਵਾਦੀ ਬਣਵਾ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ 'ਤਵੀ ਤੋਂ ਤਲਵਾਰ ਤੱਕ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੌਰਾਨ 'ਬਲਿਊ ਸਟਾਰ' ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਯਥਾਰਥਿਕ ਰੂਪ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ: ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲ ਨਾਲ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਸੀ.ਆਰ. ਪੀ. ਦੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਹੋਕੇ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪੁਲਸ ਨੇ ਚਾਰੋ ਪਾਸੀਓ ਘੇਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਕਰ ਦਿਓ ਤਾਂ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਤਸ਼ੱਦਦ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਪੁਲਿਸ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰੋ: 'ਤੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਤਸ਼ੱਦਦ ਕਾਰਨ ਅੱਤਵਾਦੀ ਬਣਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬੀ. ਐੱਡ. ਕਰਦੇ ਦਿਲਬਾਗ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇੱਕ ਮਰਾਸੀ ਅਤੇ ਦੋ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ ਸੀ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਝੂਠ ਦੇ ਅੱਤਵਾਦੀ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਟਾਊਟ ਸਰਪੰਚ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲ ਚੱਲ ਕੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਦਿਲਬਾਗ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਫੜ ਕੇ ਲੈ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਕੁੱਟ ਮਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਪੜ੍ਹਾਈ ਛੱਡ ਕੇ ਅੱਤਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਕੇ ਸਰਪੰਚ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦਿਲਬਾਗ ਸਰਪੰਚ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਬੇਕਸੂਰ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

> ਸਰਪੰਚ ਸਾਹਿਬ! ਤੁਸੀਂ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਪਾਰਟੀਬਾਜ਼ੀ ਵਾਲੀ ਕਿੜ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਾ ਕੱਢੋ! ਮੈਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਹਾਂ-ਨਿਆਂ ਕਰਨਾ ਤੁਹਾਡਾ ਕੰਮ ਹੀ ਨਹੀਂ-ਸਗੋਂ ਨੈਤਿਕ ਫ਼ਰਜ਼ ਵੀ ਹੈ-ਸੋਚ ਕਰੋ! (ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ "ਤਵੀ ਤੋਂ ਤਲਵਾਰ ਤੱਕ" 52)

ਥਾਣੇਦਾਰ ਕਿੱਕਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰੋ: ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫੜਨ ਲਈ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਫੜ੍ਹ ਲੈਂਦਾ, ਮਾਂ ਅਤੇ ਪੋਤੇ ਗੁਰਕੰਵਲ ਨੂੰ ਤਾਂ ਅੱਗ ਲਾ ਕੇ ਸਾੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਸੁਖਵੀਰ ਸੁੱਖੀ, ਲਾਲੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਵਰਗੇ ਮੁੰਡੇ ਥਾਣੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਕਿੱਕਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਰਨਲ ਸਤਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲ ਨਾਲ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਤਲਬ ਲਈ ਵਰਤਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਵੋਟਾਂ ਵਿਚ ਖੜ ਕੇ ਐਮ. ਪੀ. ਦੇ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਘੜ ਸਕੇ। ਆਪਣੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਪਨਾਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਕੀਰਤ ਅਤੇ ਕਰਮ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਰੇ ਹੀ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਸਟਮ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਆਪਣਾ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਅੱਤਵਾਦੀ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਜਿੰਨਾ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਦੁਆਰਾ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਸੁੰਨੇ ਹੋ ਗਏ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਸੁੱਚਾ ਅਤੇ ਜੂਪੇ ਦੁਆਰਾ ਤਾਪੋ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਨਾ, ਨਿੰਮੀ ਨੂੰ ਸੁਆਮੀ ਕੋਲ ਲਿਜਾ ਕੇ ਸਰੀਰਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਵਾਉਣਾ, ਮੈਡਮ ਨਵਰੀਤ ਅਤੇ ਮਾਸਟਰ ਨਵਜੋਤ ਦੇ ਕਾਮੁਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸ ਕੇ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨਾ, ਝਮੇਲੇ ਵਰਗੇ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਜਸੂਸਾਂ ਦਾ ਥਾਣੇਦਾਰ ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਸੂਹ ਦੇਣਾ, ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭਰਾ ਸਰਪੰਚ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨ ਲੈਣਾ, ਬਾਬੇ ਸੁਲੱਖਣ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਐਮ. ਐਲ. ਏ. ਅਤੇ ਐਮ. ਪੀ. ਦਾ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਵੋਟਾਂ ਬਟੋਰਨ ਲਈ ਆਉਣਾ, ਜੋਗਿੰਦਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸਰਬਜੀਤ ਦਾ ਆਪਣੇ ਭਾਣਜੇ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਪਿਲਾ ਕੇ ਨਜਾਇਜ਼ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨੇ, ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੀ ਰਿਸ਼ਵਤਖ਼ੋਰੀ, ਬਚਨ ਦੁਆਰਾ ਜਸਬੀਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ ਅਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਪੀ. ਆਰ. ਲਈ ਯੋਜਨਾ, ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਯੋਜਨਾਵਾਂ, ਗੁਰਜੋਤ ਦੀ ਮਾਸੀ ਦਾ ਨਸ਼ੇੜੀ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣਾ, ਪੁਲਿਸ ਦੁਆਰਾ ਚੋਰੀਆਂ ਕਰਨਾ, ਸਾਧੂ ਸੰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ

ਬਣਾਉਣਾ, ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਪਾਰਟੀਬਾਜ਼ੀ, ਮੁਕੱਦਮੇ ਦਰਜ਼ ਕਰਵਾਉਣੇ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਪੁਲਿਸ ਕੇਸ ਦਰਜ ਕਰਵਾਉਣੇ, ਗੁਰਵਿੰਦਰ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਵੇਚਣਾ, ਤਾਂਤਰਿਕ ਬਾਬੇ ਦੀਆਂ ਅਨੈਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੀਤ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ, ਗੀਤ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨਾ, ਬਿੱਲੂ ਅਤੇ ਮੀਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸੰਬੰਧ ਕੰਧਾਂ ਤੇ ਲਿਖ ਕੇ ਨਸ਼ਰ ਕਰਨਾ, ਬਿੱਲੂ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਨਾ, ਦਰਸੋਂ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਨਾ, ਬਿੱਕਰ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਫੁੱਟ ਪਾਓ ਅਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ ਦੀ ਨੀਤੀ ਰਾਹੀਂ ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦੇ ਪੇਲੇ ਅਤੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਵਿਚ ਫੁੱਟ ਪਾਉਣਾ, ਗੁਰਜੰਟ ਅਤੇ ਬੁੱਕਣ ਤੇ ਬੇ-ਕਸੂਰ ਕਰਮੇ ਦਾ ਕਤਲ ਕੇਸ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਬਰਾੜ, ਗਿੱਲ ਅਤੇ ਸਰਪੰਚ ਮਿਲ ਕੇ ਪਰਚਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਵਾਉਣਾ, ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੌਰਾਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬੇਕਸੂਰ ਅਤੇ ਨੌਜੁਆਨ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਝੂਠੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕਤਲ ਕਰਨਾ, ਇੰਦਰਜੀਤ/ ਦਲਜੀਤ/ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਨੰਬਰਦਾਰ ਦੁਆਰਾ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਜਾਸੂਸੀ ਕਰਨਾ, ਪ੍ਰੋ: ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼, ਸਰਪੰਚ ਦੁਆਰਾ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਜਾਸੂਸੀ ਕਰਨੀ, ਕਰਨਲ ਸਤਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਲਈ ਵਰਤਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਐਮ. ਪੀ. ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹ ਸਕੇ, ਤੱਥਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸੰਕਟ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੋ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਅੰਤ ’ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮੌਜੂਦਾ ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਪਨਪਿਆ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਕਟ ਪੰਜਾਬ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਆਗਾਜ਼ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਅਯੋਗ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨ ਵੋਟਾਂ ਲੈਣ ਲਈ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨ ਵਰਗ ਨੂੰ ਲਾਰੇ ਲਾ ਕੇ ਗੁੰਮਰਾਹ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਆਮ

ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਨੂੰ ਲਾਏ ਲਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸਰਪੰਚੀ ਲੈਣ ਲਈ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਉਣ ਲਈ ਕੋਹਜੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚੱਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਨਾ, ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੌਰਾਨ ਝੂਠੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਕਰਨੇ, ਝੂਠੇ ਪਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਕਰਵਾ ਕੇ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਕੱਢਣੀ ਆਦਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਘਾਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਰੂਪ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵੋਟਾਂ ਸਮੇਂ ਲੀਡਰਾਂ ਅੱਗੇ ਆਉਣਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਭੁੱਲ ਜਾਣਾ (ਸੁਲਗਦੀ ਰਾਤ) ਮੁਲਕ ਰਾਜ ਵਰਗੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਅਕਵਾਇਰ ਕਰ ਕੇ ਪਰਵੀਨ ਇੰਡਸਟਰੀ ਲਗਾਉਣਾ, ਹਰਚੰਦ ਦੀ ਮਾਂ ਵੀ ਕੈਂਸਰ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਲੱਗਣਾ (ਕਣਕਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ), ਖੱਡੂ, ਮੈਂਗਲ, ਨਾਲ ਸਰਦਾਰੋ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ (ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਢਾਬ) ਸ਼ਿਆਮ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਣਾ, ਰਾਮ ਦਾ ਸਾਧ ਬਣ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣਾ, ਜਲ ਕੁਰ ਵਰਗੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦਿਉਰਾ ਨਾਲ ਨਜਾਇਜ਼ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣੇ, ਜੱਸੀ ਸਰਪੰਚ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਲਗਾਉਣਾ (ਹਮੀਰਗੜ੍ਹ), ਗੱਜਣ ਚਾਲ ਨਾਲ ਭਰਜਾਈ ਨੰਦ ਕੁਰ ਨੂੰ ਘਰ ਲਿਆਉਣਾ (ਪਰਤਾਪੀ), ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦਾ ਕਰੂਰ ਯਥਾਰਥ, ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਸੁਰਜਣ ਫ਼ੌਜੀ ਅਤੇ ਬੋਘਾ ਮੱਲ ਵਰਗੇ ਸਰਪੰਚੀ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ (ਭੀਮਾ), ਹਰਨਾਮੀ ਚਾਲਾਂ ਨਾਲ ਅਵੈਧ ਸੰਬੰਧ, ਅਰਜਨ ਦਾ ਨਾਜ਼ਰ ਤੋਂ ਕਤਲ ਤੱਕ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਐਮ. ਐਲ. ਏ. ਹਰਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਅਤੇ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਹਰਦੀਪ ਦਾ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ, ਪੁਸ਼ਪਿੰਦਰ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਲੈਣ ਲਈ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੇਣਾ (ਕੋਠੇ ਖੜਕ ਸਿੰਘ), ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਸਰਪੰਚੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹੁੰਦੇ ਕਤਲ (ਦੂਸਰਾ ਹੀਰੋਸ਼ੀਮਾ), ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਦੇ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ’ਤੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੋਟਾਂ ਬਟੋਰਨਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸੇਵੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਧਨ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨਾ (ਲਾਲ ਬੱਤੀ ਅਤੇ ਗੰਧਲੇ ਪਾਣੀ), ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਉਰਫ਼ ਬਿਧੀਆ

ਆਪਣੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਗ਼ਲਤ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬਚਣਾ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨਾਲ ਖੜਨਾ (ਅਫਲਾਤੂ), ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ (ਸਤਲੁਜ ਵਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ), ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਰਾਜਪਾਲ ਯੂਨੀਅਨਾਂ ਬਣਾ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ, ਰਾਜ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੋਟਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਬਾਬੇ ਭਗਤੂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨਾ (ਅੰਨਦਾਤਾ), ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੀਆਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਵਿਰੁੱਧ ਚਾਲਾਂ, ਅਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰ ਕੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਭੂਮੀ ਦੇ ਮਾਲ ਬਣਾਉਣਾ, (ਮਹਾਂਬਲੀ ਸੂਰਾ), ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਕਬਰ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਦੁੱਲੇ ਭੱਟੀ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ (ਢਾਹਵਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕਿੰਗਰੇ), ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਧਨੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਮਨ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਡਿਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਨੋਰਥ ਸਿੱਧੀ ਕਰਨਾ, ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ੇ ਵੇਚਣ ਅਤੇ ਖਾਣ ਲਗਾਉਣਾ, ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੌਰਾਨ ਬਚਦੇ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਦੀ ਭੇਂਟ ਚੜ੍ਹਨਾ, ਘੁੱਦੜੇ ਵਰਗੇ ਘਟੀਆ ਵਿਅਕਤੀ ਯੂਨੀਅਨਾਂ ਦੇ ਆਗੂ ਬਣਨਾ (ਪਿੱਪਲ ਵਾਲਾ ਮੋੜ), ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਦਾ ਸੰਤਾਪ, ਥੰਮਣ ਦੁਆਰਾ ਨੂਰਾਂ ਦਾ ਕਤਲ, ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਨਸ਼ੇ ਵੇਚਣਾ, ਨਾਟਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੇ ਯਤਨ, ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਵਰਗਿਆਂ ਦਾ ਧਨੀ ਬਣਨਾ (ਲੰਕਾ ਦਾਹ), ਜੱਗਰ ਸਿਹੁੰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਪਾਲੇ ਦੁਆਰਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਮੀਨ ਹਥਿਆਉਣੀ, ਪਾਲੇ ਦੁਆਰਾ ਸਰਪੰਚੀ ਦੀ ਇਲੈੱਕਸ਼ਨ ਲੜ ਕੇ ਕਰਜ਼ਾਈ ਹੋਣਾ, ਪਾਲੇ ਦੁਆਰਾ ਸੁਮਨ ਲਈ ਅਯੋਗ ਵਰ ਲੱਭਣਾ, ਤੇਜੇ ਨਗੌਰੀ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਰਸੂਖ਼ ਨਾਲ ਕੋਰਟ ਮੈਰਿਜ ਦਰਜ ਕਰਵਾਉਣੀ, ਪਾਲੇ ਦੁਆਰਾ ਧੀਰੇ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨਾ, (ਤੇਜਾ ਨਗੌਰੀ), ਰਾਜ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਪਿੱਠੂ ਨੰਬਰਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਰਪੰਚਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਸ਼ੇ ਵੇਚਣਾ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਰਖੇਜ਼ ਪੁਣਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣਾ, ਟੈਣੀ ਨੰਬਰਦਾਰ, ਮੰਗੀ ਡਾਕਟਰ, ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀਆਂ

ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਦੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੂਰਖ ਬਣਾਉਣਾ, ਸਰਪੰਚੀ ਲੈਣ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਚੱਲਣਾ, ਚੁਗ਼ਲ ਭਾਨਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲ ਨਾਲ ਬਲੈਕ ਮੇਲ ਕਰਨਾ (ਸੂਲ਼ਾਂ ਦੀ ਨੋਕਾਂ 'ਤੇ) ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਰਸੂਖ਼ ਨਾਲ ਐਫ. ਸੀ. ਆਈ. ਦੇ ਗੁਦਾਮਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ, ਸੁਭਾਸ਼ ਵਰਗੇ ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਨਾਲ ਰਲ ਮਿਲ ਕੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਕਰਨਾ (ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ), ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੌਰਾਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ, ਜੈਮਲ ਸਿਹੁੰ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਹੋਏ ਹਮਲੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਭੇਂਟ ਚੜ੍ਹਨਾ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲ ਰਾਹੀਂ ਕੰਵਲ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਹੜੱਪਣਾ (ਬੁੱਕਲ ਦੇ ਸੱਪ), ਨੌਜੁਆਨ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਲੈਕਚਰ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਕਰਵਾਉਣਾ, ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀਆਂ ਦੁਸ਼ਮਣੀਆਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਝੂਠੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕਤਲ ਕਰਵਾਉਣਾ, ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ੇ ਵੇਚਣ ਅਤੇ ਖਾਣ ਲਗਾਉਣਾ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਸੁੱਚਾ ਅਤੇ ਜੂਪੇ ਦੁਆਰਾ ਤਾਪੋ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਨਾ, ਨਿੰਮੀ ਨੂੰ ਸੁਆਮੀ ਕੋਲ ਲਿਜਾ ਕੇ ਸਰੀਰਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਵਾਉਣਾ, ਮੈਡਮ ਨਵਰੀਤ ਅਤੇ ਮਾਸਟਰ ਨਵਜੋਤ ਦੇ ਕਾਮੁਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸ ਕੇ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨਾ, ਝਮੇਲੇ ਵਰਗੇ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਜਸੂਸਾਂ ਦਾ ਥਾਣੇਦਾਰ ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਸੂਹ ਦੇਣਾ, (ਅੱਖੀਆਂ 'ਚ ਤੂੰ ਵੱਸਦਾ), ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭਰਾ ਸਰਪੰਚ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨ ਲੈਣਾ, ਬਾਬੇ ਸੁਲੱਖਣ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਐਮ. ਐਲ. ਏ. ਅਤੇ ਐਮ. ਪੀ. ਦਾ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਵੋਟਾਂ ਬਟੋਰਨ ਲਈ ਆਉਣਾ (ਰੂਹ ਲੈ ਗਿਆ ਦਿਲਾਂ ਦਾ ਜਾਨੀ), ਜੋਗਿੰਦਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸਰਬਜੀਤ ਦਾ ਆਪਣੇ ਭਾਣਜੇ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਪਿਲਾ ਕੇ ਨਜਾਇਜ਼ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨੇ, ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੀ ਰਿਸ਼ਵਤਖ਼ੋਰੀ (ਗੋਰਖ ਦਾ ਟਿੱਲਾ), ਬਚਨ ਦੁਆਰਾ ਜਸਬੀਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ ਅਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਪੀ. ਆਰ. ਲਈ ਯੋਜਨਾ, ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਯੋਜਨਾਵਾਂ, ਗੁਰਜੋਤ ਦੀ ਮਾਸੀ ਦਾ ਨਸ਼ੇੜੀ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣਾ, ਪੁਲਿਸ ਦੁਆਰਾ ਚੋਰੀਆਂ ਕਰਨਾ, ਸਾਧੂ ਸੰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਉਣਾ (ਡਾਚੀ ਵਾਲਿਆਂ ਮੋੜ ਮੁਹਾਰ ਵੇ), ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀ

ਪਾਰਟੀਬਾਜ਼ੀ, ਮੁਕੱਦਮੇ ਦਰਜ਼ ਕਰਵਾਉਣੇ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਪੁਲਿਸ ਕੇਸ ਦਰਜ ਕਰਵਾਉਣੇ, (ਏਤੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕੁਰਲਾਣੇ, ਗੁਰਵਿੰਦਰ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਵੇਚਣਾ, ਤਾਂਤਰਿਕ ਬਾਬੇ ਦੀਆਂ ਅਨੈਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੀਤ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ, ਗੀਤ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨਾ (ਬੋਦੀ ਵਾਲਾ ਤਾਰਾ ਚੜ੍ਹਿਆ), ਬਿੱਲੂ ਅਤੇ ਮੀਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸੰਬੰਧਾਂ ਕੰਧਾਂ ਤੇ ਲਿਖ ਕੇ ਨਸ਼ਰ ਕਰਨਾ, ਬਿੱਲੂ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਨਾ, ਦਰਸੋਂ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਨਾ (ਜੱਟ ਵੱਢਿਆ ਬੋਹੜ ਦੀ ਛਾਵੇਂ), ਬਿੱਕਰ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਫੁੱਟ ਪਾਓ ਅਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ ਦੀ ਨੀਤੀ ਰਾਹੀਂ ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦੇ ਪੇਲੇ ਅਤੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਵਿਚ ਫੁੱਟ ਪਾਉਣਾ, ਗੁਰਜੰਟ ਅਤੇ ਬੁੱਕਣ ਤੇ ਬੇ-ਕਸੂਰ ਕਰਮੇ ਦਾ ਕਤਲ ਕੇਸ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਬਰਾੜ, ਗਿੱਲ ਅਤੇ ਸਰਪੰਚ ਮਿਲ ਕੇ ਪਰਚਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਵਾਉਣਾ (ਉੱਜੜ ਗਏ ਗਰਾਂ), ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੌਰਾਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬੇਕਸੂਰ ਅਤੇ ਨੌਜੁਆਨ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਝੂਠੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕਤਲ ਕਰਨਾ, ਇੰਦਰਜੀਤ/ਦਲਜੀਤ/ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਨੰਬਰਦਾਰ ਦੁਆਰਾ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਜਾਸੂਸੀ ਕਰਨਾ (ਪੁਰਜ਼ਾ ਪੁਰਜ਼ਾ ਕਟਿ ਮਰੈ), ਪ੍ਰੋ: ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼, ਸਰਪੰਚ ਦੁਆਰਾ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਜਾਸੂਸੀ ਕਰਨੀ, ਕਰਨਲ ਸਤਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਲਈ ਵਰਤਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਐਮ. ਪੀ. ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹ ਸਕੇ (ਤਵੀ ਤੋਂ ਤਲਵਾਰ ਤੱਕ), ਤੱਥਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੇ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਗਲੇ ਅਧਿਆਇ 'ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ' ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ।

....

ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰੀਕਰਨ/ਵਪਾਰੀਕਰਨ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਨਾਮ ਹੈ, ਜੋ ਸਮੁੱਚੀ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ 'ਗਲੋਬਲ ਪਿੰਡ' ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਝਾਂਸੇ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵੀ 'ਗੈਟ' ਦੇ ਸਮਝੌਤੇ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਪਾਰ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਦੇ ਫੈਲਾਏ ਤੰਦੂਆ ਜਾਲ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਅਮੀਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਏ। ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹੀ 'ਖਪਤਵਾਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰ' ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੇ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ 'ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਇਸ ਖਪਤਵਾਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਮਾਰ ਨਾ ਝੱਲਦੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤਾਨ ਹੋ ਕੇ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦਾ ਅਮੀਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸਾ ਆਪਣੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਖੋ ਕੇ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਖ਼ਿੱਤੇ ਦੇ ਸਮਾਜ, ਕੌਮ, ਅਤੇ ਸਮੁਦਾਇ ਦੀਆਂ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਸੰਸਕਾਰਾਂ, ਆਦਤਾਂ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਵਰਤੋਂ-ਵਿਵਹਾਰ, ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਸਾਧਨ, ਰਸਮ-ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਪਹਿਰਾਵਾ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਧਰੋਹਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦੂਜੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਮਨੁੱਖ ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਪਸਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰਵਾਦ ਭਾਰੂ ਪੈਣ ਕਾਰਨ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਪਿਛਲੇ ਕੁੱਝ ਕੁ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਘਰ,

ਪਰਿਵਾਰ, ਸੋਚ, ਮਾਨਵੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤੇ ਮਨਫ਼ੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੇ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵੱਡੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪੂੰਜੀ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੋ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ:

> ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤ ਵਿਚ ਆਏ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਹਾਰ ਉੱਤੇ ਤਿੱਖੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਠੋਸੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਦੌਰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਵੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰੱਦ ਘੱਟ। ਇਸੇ ਲਈ ਸੂਚਨਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਨਾਲ ਬਦਲਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਏ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਨਕੇਲ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਹ ਜਿਵੇਂ ਚਾਹੁਣ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤ ਕੇ ਹਰ ਸਮਾਜ ਖ਼ਿੱਤੇ, ਦੇਸ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਛਾਣ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਕੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੈਸੇ ਬਟੋਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। (ਸੁਖਦੀਪ ਕੌਰ "ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ: ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ" 29)

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੂੰਜੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆ ਨੇ ਪਰਵਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਨਵੀਆਂ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਕਾਰਨ 'ਖਪਤਵਾਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰ' ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਵੇਂ 'ਖਪਤਵਾਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰ' ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਰਦਿਆਂ ਨਿੱਤ ਨਵੇਂ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਵੇਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦਿਆਂ ਨਵੇਂ ਸੰਕਟਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਭਾਰਤੀ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟਣ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਘੁਲ਼ਨ ਦੇ ਅਸਮਰਥ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਲਗਾਵ, ਚਿੜਚਿੜਾਹਟ, ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਅਤੇ ਉਦਰੇਵੇਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਹੀ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਯੂਰੋ, ਪੌਂਡ, ਡਾਲਰਾਂ ਉੱਤੇ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਮਨ ਲਭਾਊ ਦਿਸ਼ਾ ਅੱਗੇ ਕਠਪੁਤਲੀ ਬਣ ਗੁੰਗਾ/ਬੋਲਾ ਬਣ ਨੰਗਾ ਨਾਚ ਨੱਚ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਹੀ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਵੀ

ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਆ ਰਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਵਲ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੇਠਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ

ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਵਿਖਿਆਨ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਰੂਪ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚਲੀਆਂ ਜੱਟ ਦਾ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਵਿਆਹ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਹਥਿਆਉਣ ਲਈ ਮਰਦਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦੂਹਰੇ ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪਤੀ ਬਾਹਰੇ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ, ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਕਤਲੋਗਾਰਤ, ਜੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਮਨ-ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ-ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਧਰਮ ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣੇ, ਜੱਟ ਦਾ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲ ਪਿਆਰ, ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਆਦਿ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੱਗੇ ਨਾਵਲ-ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ:

> ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਸੁਲਗਦੀ ਰਾਤ' ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਅਰਥਸ਼ੀਲ ਇਕਾਈਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਨਾਲ ਪੇਂਡੂ ਕਿਰਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਪਾਸਾਰ, ਭੂਮੀ ਮੋਹ ਤੇ ਭੂਮੀ ਤਿਆਗ ਦੇ ਸੰਕਲਪ, ਵਿਆਹ ਦੇ ਮਰਨ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ, ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ, ਪੇਂਡੂ ਖੇਡਾਂ ਅਤੇ ਕਿਰਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਬਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਿਤਰਦਾ

> ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਭਾਵੇਂ ਗੁਰਨਾਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਕਿਰਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ, ਹਰ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਹੈ ਜੋ ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ। (ਵਿਰਕ (ਸੰਪਾ:) "ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦਾ ਨਾਵਲ ਮਲਵਈ ਨਾਵਲ-ਸੰਸਾਰ" 55)

ਰਿਸ਼ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਅਹਿਮ ਕੜੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਅਪਣੱਤ ਤੇ ਤਿਹੁ ਵਧੇਰੇ ਸੀ। ਜੋ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੈਸਾ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਚਾਚੇ- ਭਤੀਜਿਆਂ, ਦਰਾਣੀ-ਜਠਾਣੀ, ਭਰਾ-ਭਰਾ, ਭਰਜਾਈ ਅਤੇ ਜੇਠ, ਦਰਾਣੀ ਅਤੇ ਜਠਾਣੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪੈਸੇ ਦੀ ਗਰਜ਼ ਨਾਲ ਬੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜ਼ਰ, ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪਿਉ ਨੂੰ ਧੀ ਨੂੰ ਨਾ ਮਿਲਣ ਦੇਣਾ, ਪਾਖਰ ਨੂੰ ਮੀਤੋ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਮੁਰੈਲੀ ਬਣਾਉਣਾ, ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਜਠਾਣੀ ਦਾ ਦਰਾਣੀ ਦੇ ਪੁੱਤ ਨੂੰ ਸਾਕ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇਣਾ, ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਤਿਆਗ ਕੇ ਜਿਨਸੀ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰਨੇ, ਭਰਾ ਹੱਥੋਂ ਭਰਾ ਦਾ ਕਤਲ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਭੂਮੀਹੀਣ ਕਿਸਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਹੱਥੋਂ ਜ਼ਮੀਨ ਨਿਕਲਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਓਵੇਂ-ਓਵੇਂ ਇਸ ਨਾਲ ਤੇ ਹੋਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸੰਕਟ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜੱਟ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਕੋਈ ਪੁੰਨ ਦਾ ਸਾਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਚੰਗੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਜੱਟ ਕਿਸਾਨ ਦੇ ਕਮਾਊ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। 'ਮੁੱਲ ਦੀ ਤੀਵੀਂ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਜੱਟ ਕਿਸਾਨ ਦੇ ਛੜੇ ਰਹਿ ਜਾਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ। (ਅਮਨਪਾਲ ਕੌਰ "ਨਵ-ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ" 238)

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਅੰਤਰ-ਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਮੰਡੀਆਂ ਵਿਚ ਵਸਤਾਂ ਵਾਂਗ ਵੇਚਣਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ 'ਗੇਲੋ' ਰਾਹੀਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੇਲੋ ਅਤੇ ਰਾਮੇ ਦੇ ਪਿਆਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅੰਤਰ ਜਾਤੀ ਪਿਆਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਜੱਟ ਸਮਾਜ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹੀ ਬਚਿੱਤਰ ਦੁਆਰਾ ਰਾਮੇ ਦਾ ਕਤਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਹੋਰ ਗਹਿਰਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਗੇਲੋ ਨੂੰ ਨਸ਼ੇੜੀ ਜਗਰੂਪ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਗੇਲੋ ਦੀ ਕਾਮੁਕ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਮਜਬੂਰਨ ਬਲਵੰਤ ਨਾਲ ਕਾਮੁਕ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਮੀਤ ਕੌਰ ਨੂੰ ਵੀ ਮਜਬੂਰਨ ਮੁਸਲਿਮ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਬਸ਼ੀਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਨਿਘਾਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਜਿਸਮ ਦਾ ਮੰਡੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਕਣ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਗੇਲੋ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕ ਮਜਬੂਰੀ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹਿਰ ਗੁਲਾਬੋ ਕੋਲ ਅੱਡੇ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਤਨ ਵੇਚਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਗੁਲਾਬੋ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਵਾਨ ਧੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਧੰਦੇ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ 'ਤੇ ਵੀ ਡੂੰਘਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ 'ਜਿਨ ਸਿਰ ਸੋਹਣ ਪੱਟੀਆਂ' ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਵਜੋਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਸੱਥਾਂ ਵਿਚ ਛਿੜੀ ਬਹਿਸ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਧੀਆਂ/ਭੈਣਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਜ਼ਤ ਨੂੰ ਲੁੱਟਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਥਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਜ਼ਲੀਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਝੂਠੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਜ਼ਤ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਨਮਾਨਯੋਗ ਕਿੱਤਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰੂਪੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਵਡਿਆਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੌਜੂਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਵਰਗ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕ ਗਿਰਾਵਟਾਂ ਆ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਨਾਵਲ ਵਿਚ 'ਢਿੱਡ ਦੀ ਆਂਦਰ' ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਾਸਟਰ ਧਰਮਦਾਸ ਜਗਦੀਪ ਤੋਂ ਸਕੂਲ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਮੇਂ ਘਰੋਂ ਚਾਹ ਜਾਂ ਲੱਸੀ ਮੰਗਵਾਉਣਾ ਉਸ ਦੇ ਦੰਭੀ ਅਤੇ ਲਾਲਚੀ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਸਕੂਲ ਟਾਈਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਟਿਊਸ਼ਨ ਵਰਗੀਆਂ ਭੈੜੀਆਂ ਅਲਾਮਤਾਂ ਪੈਂਦਾ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਮਹਿਕਮੇ ਵਿਚਲੇ ਨਜਾਇਜ਼ ਕੰਮਾਂ/ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਦੀਆਂ ਗ਼ਲਤ ਨੀਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਨਾਲ ਖਿਲਵਾੜ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨੈਤਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਆ ਰਹੀ ਗਿਰਾਵਟ ਨੂੰ ਸੰਤੋਖ ਦੇ ਪੱਤਰ ਜਗਦੀਪ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਮਾਰਕਸ ਅਨੁਸਾਰ ਧਨੀ/ਅਮੀਰ/ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਵਰਗ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ/ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ/ਗ਼ਰੀਬ ਵਰਗ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਜ਼ਬਰ/ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ 'ਪਰਦਾ ਅਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਰੱਜੇ ਪੁੱਜੇ ਘਰਾਂ ਧਨੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਭੋਗ ਵਿਲਾਸੀ ਅਤੇ ਖਲਨਾਇਕੀ ਕਿਰਦਾਰ 'ਤੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ, ਮਜ਼ਦੂਰ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਵਸ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਲੋੜ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਗੁਰਕ੍ਰਿਪਾਲ ਨੰਬਰਦਾਰ ਕੁੰਢਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਕਲੌਤਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ, ਜੋ ਧਨੀ ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਧਨੀ ਕਿਸਾਨ ਜਮਾਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਪਾਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਹਵਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨੂੰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਔਰਤ ਘਰ ਦੀਆਂ ਤੰਗ ਵਲਗਣਾਂ ’ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਦਰ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਚੱਲੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਮਿੱਥਾਂ ਦਾ ਭੰਜਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ‘ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਅਤੀਤ’ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਔਰਤ ਪੁਰਾਤਨ ਮਿੱਥਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਦੀ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰੂਪਾਂਤਰਨ ਦਾ ਅਹਿਮ ਪਹਿਲੂ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸੁਰਿੰਦਰ ਤਿੰਨ ਅਹਿਮ ਮਿੱਥਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਭਾਰਤੀ ਔਰਤ ਆਮ ਕਰ ਕੇ ਬਲਾਤਕਾਰ ਜਿਹੇ ਜ਼ਬਰ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰ ਕੇ ਸਹਿਣਾ ਹੀ ਅਕਲਮੰਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੁਰਿੰਦਰ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਪਤੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਔਰਤ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਤੀ ਨੂੰ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਮੰਨਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਦੁਸਪ੍ਰਵਿਰਤੀ/ਘਟੀਆ ਮਿਜ਼ਾਜ ਜੋ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਨਕਾਰਦੀ ਹੈ। ਤੀਜੀ ਮਿੱਥ ਮਮਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਮਮਤਾ ਵੀ ਔਰਤ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣੇ ਤਾਂ ਮਮਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਤਿਆਗ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਵੀ ਆਪਣਾ ਮੁੰਡਾ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਦਾਦੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪਣ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਉਹ ਪਿਤਰ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਤਿਆਗਦੀ ਹੋਈ ਘਰ ਦੀਆਂ ਤੰਗ ਵਲਗਣਾਂ ਚੋ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾ ਤੇ ਆਪ ਖੜੀ ਹੋਣਾ ਲੋਚਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤਿਆਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੀਆਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਦਵੰਦਾਤਮਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ/ਬੁਰਜ਼ੂਆ/ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦੀ ਸੋਚ ਅਤੇ ਤੀਖਣ ਹਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਚਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਰੰਡੇ ਪਾਤਰ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਰੰਡਾ ਵਿਅਕਤੀ ਘਰ ਦਾ ਮੁਖੀ ਤਾਂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ‘ਕੱਖਾਂ ਕਾਨਿਆਂ ਦੇ ਪੁਲ’ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਯਥਾਰਥਿਕ ਤਸਵੀਰ

ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਰੰਡੇ ਪਾਤਰ ਬਾਊ ਦੀ ਮੁੜ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਹੜ੍ਹ ਸਾਹਮਣੇ ਕੱਖਾਂ ਕਾਨਿਆਂ ਦਾ ਪੁਲ ਵਾਂਗ ਵਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਵਿਨਾਸ਼ ਬਿਮਲਾ ਦੀ ਬੇਵਕਤ ਮੌਤ ਕਾਰਨ ਇਕੱਲਤਾ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦਾ ਹੈ ਕਈ ਵਾਰ ਆਪਣੀ ਸੰਕਟਮਈ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਦਾ ਕਾਰਨ ਕਾਮੁਕ ਭੁੱਖ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਔਰਤ ਤੋਂ ਸੱਖਣੀ ਘਰੇਲੂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਅਧੂਰੀ ਹੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਬਿਮਲਾ ਵਰਗੀ ਔਰਤ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਰਜਨੀ ਅਤੇ ਸੁਨੀਤਾ ਵਰਗੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਤਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਰੰਡਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਔਰਤ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਰੁਚਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਅਗਲਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਨੀਤੀਆਂ ਅਧੀਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਔਰਤ ਬਿਨਾਂ ਮਰਦ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਔਰਤ ਤੋਂ ਬਿਨ ਮਰਦ ਅਧੂਰਾ ਹੈ। ਔਰਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਹੀ ਘਰ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਔਰਤ ਬਿਨ ਘਰ ਕੇਵਲ ਮਕਾਨ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਨੇਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਿੰਡ ਦੀ ਨੂੰਹ ਧੀ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦੇ ਘਰ ਉੱਧਲ ਕੇ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਨਮੋਸ਼ੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕਿਤੇ ਅਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਹੋ ਵੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ 'ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਢਾਬ' ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਆਰਥਿਕ ਉਜਾੜਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

> ਔਰਤ ਦਾ ਸਥਾਨ ਘਰ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਘੇਰਾ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਵਿਆਹ ਦੀ ਦੇਰੀ ਮੁਟਿਆਰ ਕੁੜੀ ਲਈ ਕਾਮੁਕ ਪੂਰਤੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਚੋਰੀ ਪਿਆਰ ਦੇ ਵਰਜਿਤ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬਣਦੇ ਹਨ। (ਚਰਨਜੀਤ ਕੌਰ "ਨਾਰੀ ਨੀਝ" 19)

ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਨਜੋੜ ਵਿਆਹ ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਕਟ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵਿਚ ਬਾਜ਼ੀਗਰ ਜਾਤੀ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਦੁੱਲੇ ਦਾ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰੋ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਹੋਣਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸਰਦਾਰੋ ਦਾ ਦੁੱਲੇ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਖੱਡੂ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਨਜਾਇਜ਼ ਸੰਬੰਧ ਮਾਂ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਦਾਗ਼ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਨਸ਼ਰ ਹੋਣ ਨਾਲ ਖੱਡੂ ਦਾ ਘਰ ਛੱਡਣਾ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮੈਂਗਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚੰਡ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਜ਼ੀਗਰਨੀ ਸਰਦਾਰੋ ਦਾ ਜੱਟ ਮੈਂਗਲ ਨਾਲ ਘਰੋ ਭੱਜਣਾ ਸਮਾਜ ਦਾ ਜਾਤੀਵਾਦ ਨੂੰ ਕੱਟਣ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਰਦਾਰੋ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਜਨਮਿਆ ਪੁੱਤਰ ਜੱਸਾ ਵੀ ਜਾਤੀਵਾਦ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਣਾ ਪੈਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਥੰਮ੍ਹਣ ਵਾਲਾ ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਕੇ ਬਿਨ ਦੱਸੇ ਹੀ ਚੱਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਘਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਸੰਕਟਮਈ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਵਿਘਟਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਰਾ-ਭਰਾ ਜ਼ਮੀਨ ਇਕੱਠੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇਕੋ ਔਰਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹਨ। ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਕਾ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਿੱਜੀ ਲਾਭ ਕਾਰਨ ਤਿੜਕਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। (ਹਰਜੀਤ ਕੌਰ "ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ" (1960-1999)" 162)

ਨਾਵਲ ਦੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਲਾਲਚ ਗੁਰਮੇਲ ਦੇ ਚਾਚੇ ਦਾ ਅੜੀਅਲ ਸੁਭਾਅ ਹੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਜਲ ਕੁਰ ਆਪਣੇ ਦਿਉਰ ਨਾਲ ਪਤੀ ਬਾਹਰੇ ਕਾਮੁਕ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਰਾਮ ਦਾ ਪੜੇ ਲਿਖੇ, ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੋਣ ਦੇ

ਬਾਵਜੂਦ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸ਼ਿਆਮ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਗੁਰਮੇਲ ਦਾ ਸਤਾਇਆ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਜੱਟ ਆਪਣੀ ਕੁੜੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਫ਼ੌਜੀ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰੇ ਭਰੀ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਆਮ ਕੋਲ ਵਧੀਆ ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਨੌਕਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਜੁਆਨੀ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਸੱਖਣੀ ਹੀ ਕੱਟਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਵੱਡੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕੁਆਰੀ ਹੀ ਗਰਭਵਤੀ ਔਰਤ ਮੱਘੋ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲ ਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਵਿਚੋਂ ਵਿਆਹ ਕੇ ਲਿਆਂਦੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਮੁੱਲ ਦੀ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਊਜ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੈਰ ਜਾਤੀ ਦੀ ਔਰਤ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਔਲਾਦ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਨਤਾ ਹਾਸਿਲ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਕਟ ਨਾਵਲ 'ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਢਾਬ' ਅਤੇ 'ਜੱਸੀ ਸਰਪੰਚ' ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੱਸੀ ਸਰਪੰਚ ਨੂੰ ਹਿੱਕ ਕੱਢ ਕੇ ਤੁਰਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਔਖਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਂ ਦੀ ਨਿਮਨ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਉਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਨਹੀਂ ਉਠਾ ਸਕਦਾ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਤੀਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਜੱਸੀ ਉਰਫ਼ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਥੰਮ੍ਹਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਸਰਪੰਚ ਵੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਾਤੀ ਉਸ ਦਾ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੀ।

ਮੌਜੂਦਾ ਖਪਤਵਾਦੀ ਰੁਚੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਫੂਰਤੀ ਲਈ ਮਜਬੂਰਨ ਕੁਕਰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਦੀ ਪਾਤਰ ਰੂਪੋ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਕੁਕਰਮ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਆ ਚੁੱਕੀ ਗਿਰਾਵਟ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰੂਪੋ ਦਾ ਨਸ਼ੇ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਘੋਗੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਪਤੀ ਬਾਹਰੇ ਸੰਬੰਧ ਸਰਵਨ ਅਤੇ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਜੱਸੀ) ਨਾਲ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਜੈਬ ਸਿਹੁੰ ਦੀ ਕੁੜੀ ਮੀਤੋ ਨਾਲ ਵੀ ਜੱਸੀ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਅਲਬੇਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਖੇਹ ਖਾਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਮੀਤੋ ਗਰਭਵਤੀ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਹ ਖੂਹ ਵਿਚ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਨ ਦੀ ਅਸਫਲ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ

ਭੈਣ ਨਿਹਾਲੋ ਦੇ ਬੱਚਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਦੀ ਹੀ ਸੌਂਕਣ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਲਬੇਲ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਨੈਤਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇੰਨਾ ਗਿਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਜ਼ਦੂਰ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਾਲੇ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਜੋ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

> ਜਾਂਦਾ ਕਿਧਰੇ ਨ੍ਹੀਂ ਖੇਤ ਜਾਂਦੈ ਨਾ ਜਦੋਂ, ਖਾਲ ’ਤੇ ਕੱਖ ਖੋਤਦੀ ਹੋਵੇ ਕੋਈ, ਉਹ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਫ਼ਸਲ ’ਚ ਧੂਹ ਲੈਂਦੇ। ਥੋਡੇ ਖੇਤਾਂ ਕੰਨੀ ਤਾਂ ਡਰਦੀ ਹੁਣ ਕੋਈ ਜਾਂਦੀ ਨ੍ਹੀਂ । ਨਾ ਕੱਖ ਲੈਣ ਜਾਵੇ ਕੋਈ, ਨਾ ਲੱਕੜ-ਤਿੰਬੜ ਨੂੰ ਜਾਵੇ ਕੋਈ। ਮੈਂ ਕਿੱਦਣ ਦਾ ਸੁਣੀ ਜਾਨਾਂ ਇਹ ਗੱਲਾਂ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਕਦੇ ਦੱਸਿਆ ਨ੍ਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਪਤੰਦਰ ਤਾਂ ਜਾਰ ਉੱਬਲਿਆ ਫਿਰਦੈ ਹੁਣ। ਇਹਨੂੰ ਨੱਥ ਪਾ । ਵਿਆਹ ਦੇ ਬੱਸ। ਆਪੇ ਟਿਕ ਜੂ। ਬਗਾਨੀ ਧੀ ਕੋਈ ਆਪੇ ਸਿੱਧਾ ਕਰੂ ਇਹਨੂੰ। (ਅਣਖੀ “ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਢਾਬ” 289)

ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਰੁਚੀ ਕਾਰਨ ਜੱਸੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜ਼ਮੀਨ/ਧਨ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਅਨਜੋੜ ਹੀ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਲਈ ਕਰਤੋ ਪਹਿਲਾਂ ਸਹਿਮਤੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਜੱਸੀ ਦੇ ਸਮਝਾਉਣ ਤੇ ਮੰਨ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

> ਇੱਕ ਤਾਂ ਓਸ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਰੰਗ ਪੱਕਾ ਐ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ, ਉਹ ਕੁੜੀ ਤੋਂ ਦਸ ਸਾਲ ਵੱਡਾ ਹੋਊ। ਤੀਜੀ ਗੱਲ, ਉਹ ਦੁਹਾਜੂ ਐ। ਮੈਂ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਖੂਹ ’ਚ ਨ੍ਹੀਂ ਸਿੱਟਣਾ। (ਅਣਖੀ “ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਢਾਬ” 290)

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਪਹਿਰਾਵੇ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬਾਜ਼ੀਗਰਾਂ ਅਤੇ ਜੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵਿਚਲੇ ਅੰਤਰ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨਿਆਂ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਰਦਾਰੋ ਦੁੱਲੇ ਕੋਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੋਈ ਬਾਜ਼ੀਗਰ ਵਾਲਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਪਹਿਨਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਦੁੱਲੇ ਕਲੋਂ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਰੇਲ ਵਿਚ ਜਾਂਦੀ ਹੋਈ ਹੀ ਜੱਟੀਆਂ ਵਾਲਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਪਹਿਨ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਹ ਘਰੋਂ ਉੱਧਲ ਕੇ ਆਈ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਦੇ ਚੌਥੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਾਜਨੀਤੀ ਕਾਰਨ ਪਨਪੇ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ 'ਤੇ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਤੁਲੇ ਨੌਜੁਆਨ ਅੱਜ ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤਾਨ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣਾ ਅਸਤਿਤਵ ਗਵਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਰ ਪਿੰਡ ਥੰਮ੍ਹਣ ਵਾਲਾ ਹੁਣ ਨਰ ਪਿੰਡ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ, ਜੋ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਲੋਟੂਆਂ/ਧਾੜਵੀਆਂ/ ਡਾਕੂਆਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਤੋੜਵਾਂ ਜੁਆਬ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਥੰਮ੍ਹਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਹੁਣ ਕਾਲੇ ਕੱਛਿਆਂ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਖ਼ੌਫ ਖਾਣ ਲੱਗੇ।

ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਹੁਣ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਦਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਦਸ਼ਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਰੋਟੀ-ਟੁੱਕ ਖਾ ਕੇ ਪਹਿਲੇ ਵੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਸੱਥਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਬਹਿੰਦੇ ਸਨ/ਧੂਣੀਆਂ ਸੇਕਦੇ ਜਾ ਚੌਕੜੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਗੱਲਾਂ/ਬਾਤਾਂ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ ਨੌਜੁਆਨ ਮੁੰਡੇ ਝਿਊਰੀ ਦੀ ਭੱਠੀ ਉੱਤੇ ਜਾ ਬੈਠਦੇ ਅਤੇ ਭੱਠੀ ਵਿਚ ਬਚੀ ਪਈ ਅੱਗ ਸੇਕਦੇ। ਅੱਗ ਬੁਝ ਚੁੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਭੱਠੀ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਮੱਠੀ ਮੱਠੀ ਅੱਗ ਦਾ ਸੇਕ ਦਿੰਦੀ। ਮੁੰਡੇ ਭੱਠੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਤੀਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗੁੱਝੀਆਂ ਗੱਲਾ ਕਰਦੇ। ਛੜੇ ਬੰਦਿਆ ਦੇ ਹਉਕੇ ਭੱਠੀ ਦੇ ਸੇਕ ਵਿਚ ਮਘਦੇ। ਉਹ ਰੱਬ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾ ਕੱਢਦੇ ਜਿਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦੇ ਦੀ ਜੂਨ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੌਜੂਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਇਹ ਪੁਰਾਤਨ ਵਿਰਸਾ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਨਾ ਭੱਠੀਆਂ, ਨਾ ਸੱਥਾਂ ਅਤੇ ਨਾ ਇਕੱਠੇ ਸਿਰ ਜੋੜ ਕੇ ਇੱਥੇ ਬੈਠਣ ਦਾ ਟਾਈਮ ਬੱਸ ਹੁਣ ਤਾਂ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੋ ਗਈ। ਸਾਂਝੇ ਪਰਿਵਾਰ ਟੁੱਟ ਰਹੇ ਹਨ ਇਕੱਲਤਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨੇ ਇਹ ਸਭ ਪੁਰਾਤਨ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਘਾਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਮੰਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਵਿਆਹ ਹੋ ਵੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਦਾ ਹੀ ਵਿਆਹ ਸੰਭਵ ਮਸਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਔਰਤ ਹੀ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਮੰਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਕਾਰਨ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਸਾਰੇ ਲੜਕਿਆਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਡਰੋਂ ਸਾਰੇ ਲੜਕਿਆਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਲੜਕਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵੁਕ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਅਨੀਤਾ "ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਦੇ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ" 79)

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ 'ਪਰਤਾਪੀ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਅਧੀਨ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤਿਆਂ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਨਿਘਾਰ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਤਸਵੀਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲ ਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਮਰਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਔਰਤ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਮਾੜੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। "ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਾਲਕ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਰ ਕੇ ਜਾਇਦਾਦ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਔਰਤ ਵੀ ਨਿਆਸਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।" (ਹਰਜੀਤ ਕੌਰ "ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ (1960-1999)" 130) ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਅਹਿਮ ਪਹਿਲੂ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਚਾਨਣ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦਾ ਜੇਠ ਗੱਜਣ ਸਿੰਘ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਵਿੱਘੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਢੇਰੀ ਇਕੱਠੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਚੰਦ ਕੁਰ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਤਾਪੀ ਸੋਚਦੀ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦ ਕੁਰ ਨੂੰ ਨੂੰ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ ਜੋ ਹੁਣ ਸੌਂਕਣ ਬਣ ਬੈਠੀ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

> ਮੈਂ ਤਾਂ ਚੰਦਰੀ ਨੂੰ ਆਵਦੇ ਹੱਥੀਂ ਵਿਆਹ ਕੇ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ । ਚਾਨਣ ਪੁੱਤਾਂ ਵਰਗਾ ਦਿਉਰ ਸੀ ਮੇਰਾ । ਵਿਆਹ ਕੇ ਲਿਆਂਦਾ ਤਾਂ ਐਨੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਜਿਵੇਂ ਘਰ ਨੂੰਹ ਆ ਕੇ ਬੈਠੀ ਹੋਵੇ । ਮੈਂ ਤਾਂ ਨੂੰਹ ਬਣਾ ਕੇ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ ਉਹਨੂੰ । ਸਾਰੇ ਲਾਡ ਲਡਾਏ । ਜਿੱਦਣ ਮੁੱਕਿਆ, ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ

> ਪੁੱਤ ਮਰ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਮੇਰਾ। ਉਹਦੇ ਰੰਡੀ ਹੋਣ ਦਾ ਅੱਡ ਹੰਦੇਸਾ। ਹਾਏ! ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰੇ ਸੂਰਜ ਛਿਪ ਗਿਆ।... ...'ਕੀ ਪਤਾ ਸੀ ਓਹੀ ਚੰਦ ਕੁਰ ਸੌਂਕਣ ਬਣ ਕੇ ਬਹਿਜੂਗੀ ਇੱਕ ਦਿਨ। (ਅਣਖੀ "ਪਰਤਾਪੀ" 267)

ਪੂੰਜੀ ਨੂੰ ਹਥਿਆਉਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਕਾਰਨ ਬੇਯਕੀਨੀ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਭਰਾ ਦਾ ਭਰਾ ਤੇ, ਹੀ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਪਿਉ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਮਾਂ/ਭੈਣ ਤੇ ਯਕੀਨ ਹੈ। ਹਰਦੇਵ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਗੱਜਣ ਅਤੇ ਮਾਂ ਪਰਤਾਪੀ ਤੇ ਯਕੀਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਤੇ ਉਹ ਸਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਗੁਰਦੇਵ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾ ਕਰਵਾ ਦੇਵੇ ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਪਰਤਾਪੀ ਦੀ ਵਸੀਅਤ ਅਤੇ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਸਕਾਰ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਸਿਆਹੀ ਵੇਖਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਘਰ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਨਹੀਂ। ਮਨਜੀਤ ਦੇ ਮਾਪੇ ਵੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਘਰੋ ਬਾਹਰ ਨੌਕਰੀ/ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਈ ਵਾਰ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਕਿਸੇ ਪਰਾਏ ਅਣਜਾਣ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਅੰਤਰ-ਜਾਤੀ/ਅੰਤਰ-ਧਰਮ ਵਿਆਹ ਵੀ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

> ਮੈਂ ਤਾਂ ਓਦਣ ਈ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਦਲੀਪੋ ਨੂੰ, ਬਈ ਕੀ ਕਰਨੈਂ ਹੋਰ ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ ਦਸ ਕਰ 'ਗੀ, ਹੁਣ ਵਿਆਹ ਕੇ ਪਰ੍ਹਾਂ ਦਫ਼ਾ ਕਰੋ। ਇਹਨੇ ਪੱਟੀ ਨਾ ਬੱਝਣ ਦਿੱਤੀ। ਅਖੇ ਕੁੜੀ ਦਾ ਚਿੱਤ ਐ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹ ਲੈਣ ਦਿਓ ਵਚਾਰੀ ਨੂੰ। ਚੰਗਾ ਮੁੰਡਾ ਮਿਲ ਜੂਗਾ। ਲੈ, ਲੈਲੈ ਹੁਣ ਹੁਣ ਧਨੇਸੜੀ ਚੰਗੇ ਮੁੰਡੇ ਦੀ। ਔਹ, ਜੱਟ ਨਾਲ ਨਿਕਲਣ ਨੂੰ ਫਿਰਦੀ ਐ। (ਅਣਖੀ "ਪਰਤਾਪੀ" 137)

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਿਮਨ-ਜਾਤੀਆਂ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦਾ ਵਿਆਹਾਂ ਜਾਣਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਅਨੂਠੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਫ਼ਰਕ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

> ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜਾਤੀ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਭੋਇੰ ਮੁਖ ਰਹਿਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਲ ਆਉਣ ਤੈਅ ਹੈ। ਟੀ. ਵੀ. ਤੇ ਵੀਡੀਉ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਪਭੋਗੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਨੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਖ਼ਾਸਾ ਵੱਲ ਮਾਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜਾਤੀ ਲਈ ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਮਲ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਅਮਲ ਨਵੀਂ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਕੇ ਭਵਿੱਖਮੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਜੋ ਭੋਇੰ ਵਿਚ ਹਨ। (ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ (ਸੰਪਾ:) "ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਸਰੂਪ" 37)

ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਵਿਚ 'ਕਿਰਤ ਸਭਿਆਚਾਰ' ਮਨਫ਼ੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੱਥੀ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼ਾਰਟ-ਕੱਟ ਰਸਤਿਆਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪਰਵਾਸੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਰੂਪੀ ਭਈਏ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਕਿਰਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜੁਆਨ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾਇਜ਼/ਨਜਾਇਜ਼ ਤਰੀਕਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

> ਪੂੰਜੀ (ਪੈਸਾ) ਬਜ਼ਾਰ ਅਤੇ ਖਪਤਕਾਰੀ/ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਦੀ ਰੁਝਾਨਾਂ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਮੂਹਿਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਠੇਸ

ਪੁੱਜ ਰਹੀ ਹੈ, ਵਿਅਕਤੀ ਵਾਦਿਤਾ ਸਿਰ ਚੁੱਕ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਿਰਤ ਜਾਂ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਰੁਚੀ ਮਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਰਟ-ਕੱਟ ਰਸਤਿਆਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਸਾਹ-ਸੱਤ ਹੀਣ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਦੇ ਰੁਝਾਨ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਲਈ ਲੜਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ-ਹਾਸ਼ੀਏ ਤੇ ਆ ਗਈ ਹੈ। (ਸ਼ਰਮਾ "ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਪਰਿਪੇਖ" 83)

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤੇ, ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਘਰ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਗੈਰ ਮਰਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਨੂੰ ਵਰਜਿਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਨਾਵਲ 'ਭੀਮਾ' ਰਾਹੀ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਖੇਤੇ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਗਿੰਦਰ ਅਤੇ ਵਰਿਆਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਘਰੋ ਬਾਹਰ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਰਵਾਸੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਭੀਮਾ ਅਤੇ ਚਰਨੋ ਦੇ ਜਿਨਸੀ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਸਿਖਰ ਤੇ ਲਿਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਚਰਨੋ ਦਾ ਪਤੀ ਗੁਰਜੰਟ ਨਸ਼ਈ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੱਚਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਔਲਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਭੀਮੇ ਨਾਲ ਜਿਨਸੀ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਘਰੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਨੈਣ ਨਕਸ਼ੇ ਜਦੋਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਤੇ ਨਾ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਆਂਢ ਗੁਆਂਢ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਵਿਚ ਗੁੱਝੀ ਗੁੱਝੀ ਚਰਚਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਵੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਅਚੇਤ ਮਨ ਵਿਚ ਵਸੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਵਜੰਮੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਨੈਣ-ਨਕਸ਼ ਨੂੰਹ ਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਮਨਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਮੌਜੂਦਾ ਦੌਰ ਵਿਚ ਨੌਜਵਾਨ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਹਵਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਪਤੀ ਬਾਹਰੇ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤਰਖਾਣਾ ਦੀ ਕੁੜੀ ਰੱਘੋ

ਸੱਤਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਜਮਾਤੀ ਮੱਖਣ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਹੈੱਡਮਾਸਟਰ ਵੱਲੋਂ ਸਕੂਲ ਦਾ ਮਹੌਲ ਖ਼ਰਾਬ ਹੁੰਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਰੱਘੋ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਸਕੂਲੋਂ ਹਟਾਉਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਅਨੁਸਾਰ ਸਕੂਲੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਜਲਦੀ ਵਿਆਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਤੋਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਪਤੀ ਦੇ ਦੋਸਤ ਨਾਲ ਜਿਨਸੀ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਅਤੇ ਸੱਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਕਰਨ ਤੇ ਪੇਕੀਂ ਆ ਬੈਠਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਛੁੱਟੜ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੇਕੀਂ ਵੀ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪੁਰਾਣੇ ਜਮਾਤੀ ਮੱਖਣ ਨਾਲ ਫਿਰ ਜਿਸਮਾਨੀ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਅਗਲਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਪਹਿਰਾਵਾ ਆਦਿ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੋ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਦੇ ਤਰੀਕੇ, ਖਾਣ ਪੀਣ ਦੇ ਸੁਆਦ, ਕੱਪੜੇ ਪਾਉਣ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਬਦਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੱਧ ਵਰਗ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਇਕਸਾਰਤਾ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਪੇਂਡੂ ਨੌਜਵਾਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਣਗੀਆਂ। ਪਰ ਉਹ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਾਰੀਗਰੀ, ਹੁਨਰ, ਤਕਨੀਕ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਨਿਪੁੰਨ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਨਹੀਂ ਉਠਾਅ ਸਕਣਗੇ। ਵੈਸੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪੇਂਡੂ ਨੌਜਵਾਨ ਤਬਕਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵੱਲ ਘੱਟ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਿੱਚਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। (ਜੰਮੂ, "ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ, ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ" 274)

ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੌਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਪਹਿਰਾਵਾ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਬਦਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੀ ਮੌਜੂਦਾ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪਨਪ ਰਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਯੂ. ਪੀ., ਬਿਹਾਰ ਆਦਿ ਰਾਜਾ

ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕਰਦੇ ਹਨ। 'ਭੀਮਾ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਅਗਲਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਪੰਜਾਬੀ ਨੌਜੁਆਨ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦਾ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤਾਨ ਹੋਣ ਵਜੋਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਵੱਸ ਨੌਜੁਆਨ ਜਦੋਂ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਟੁੱਟਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਨਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਮੰਨ ਬੈਠਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਪਰਿਵਾਰ ਸੰਕਟ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਘਰ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਬਹਾਨੇ ਬਣਾ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਅੱਡਿਆਂ 'ਤੇ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ 'ਤੇ ਘਰ ਦੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਲਈ ਆਪਣਾ ਜਿਸਮ ਤੱਕ ਵੇਚਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਅਗਲਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗੱਭਰੂਆਂ ਦੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਕਾਰਨ ਹੋ ਰਹੀ ਬਰਬਾਦੀ ਹੈ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਲਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਾਤਰ ਰਹੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

> ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਪਤਾ ਨ੍ਹੀਂ, ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਕੀ-ਕੀ ਛੁਲਸ ਕੇ ਔਂਦੇ ਨੇ। ਨਸ਼ਿਆਂ ਨੇ ਘੋਰੀ ਕਰ ਕੇ ਰੱਖਤਾ ਪੰਜਾਬ ਸਾਰਾ। (ਅਣਖੀ "ਭੀਮਾ" 183)

> ਕਿਸਾਨੀ ਵਰਗ ਵਿਚ ਭੋਇੰ ਵਿਸਥਾਰ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਤਹਿਤ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਜਾਇਜ਼-ਨਜਾਇਜ਼ ਤਰੀਕੇ, ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਆਪਸੀ ਖਹਿਬਾਜ਼ੀ ਕਾਰਨ ਉਪਜੇ ਲੜਾਈਆਂ-ਝਗੜੇ, ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਅਸਾਵੇਂ ਪਣ ਅਤੇ ਭੋਇੰ ਦੀਆਂ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀਆਂ ਅਗਾਂਹ-ਅਗਾਂਹ ਛੋਟੀਆਂ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਭੋਇੰਹੀਨਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਘੱਟ ਭੋਇੰ ਜਾਂ ਭੋਇੰਹੀਨ ਕਿਸਾਨੀ ਲਈ ਵਿਆਹ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ, ਆਰਥਿਕ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਅਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼, ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਕਾ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ

ਹੈ। (ਹਰਜੀਤ ਕੌਰ "ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ (1960-1999)" 166)

ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਭੋਇੰ ਵਿਸਥਾਰ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭੋਇੰ ਵਿਸਤਾਰ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਹੀ ਨਾਵਲ 'ਹਮੀਰਗੜ੍ਹ' ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸੰਕਟ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਲਾਲਚ, ਸ਼ਿਆਮ ਦੇ ਚਾਚੇ ਦਾ ਜੱਟ/ਖਰਬਾ ਸੁਭਾਅ ਹੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਧੱਜੀਆਂ ਉੱਡਦੀਆਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਲ ਕੁਰ ਆਪਣੇ ਦਿਉਰ ਨਾਲ ਪਤੀ ਬਾਹਰੇ ਕਾਮੁਕ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸ਼ਿਆਮ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਗੁਰਮੇਲ ਦਾ ਸਤਾਇਆ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਫ਼ੌਜੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜੱਟ ਆਪਣੀ ਕੁੜੀ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਫ਼ੌਜੀ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰੇ ਭਰੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਫ਼ੌਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਧਾਰਨ ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਏ ਦਾ ਖ਼ਮਿਆਜ਼ਾ ਸ਼ਿਆਮ ਜਿਹੇ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਨੂੰ ਭੁਗਤਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਆਮ ਕਿ ਪੰਜ ਕਿੱਲਿਆਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਅਤੇ ਉੱਤੋਂ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਨਕਦ ਤਨਖ਼ਾਹ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਵੀ ਆਪਣੀ ਜੁਆਨੀ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਸੱਖਣੀ ਹੀ ਕੱਟਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਆਮ ਦੀ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਾ ਆਉਂਦਾ ਦਿਸਣ ਦਾ ਝੋਰਾ ਸ਼ਿਆਮ ਅਤੇ ਰਾਮ ਦੀ ਇਹ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

> ਸ਼ਿਆਮ ਕਹਿੰਦਾ, "ਜ਼ਮੀਨ ਐ ਪੰਜ ਕਿੱਲੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਨਾਲੇ ਮੈਂ ਨੌਕਰੀ 'ਤੇ ਆ। ਸਾਰੀ ਛੁੱਟੀ ਮੇਰਾ ਸਾਲਾ ਜੱਟ ਕੋਈ ਬਹੁੜਿਆ ਈ ਨ੍ਹੀਂ।" (ਅਣਖੀ "ਹਮੀਰਗੜ੍ਹ" 43)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਆਮ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਲੰਘ ਚੁੱਕੀ ਵੇਖ ਮੱਘੋ ਜੋ ਕੁਆਰੀ ਹੀ ਗਰਭਵਤੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਆਪਣਾ ਨਾ ਨਿਸ਼ਾਨ

ਜੱਗ ਤੇ ਰਹਿ ਜਾਵੇ, ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਔਲਾਦ ਖ਼ਾਤਰ ਹੀ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਤੇਜੋ ਅਤੇ ਸ਼ਿਆਮ ਦੀ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> "ਵੇ ਸ਼ਿਆਮ, ਤੂੰ ਤਾਂ ਸੱਚੀਂ ਬੁੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਤੇਰੇ 'ਚ ਉਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਹੈਨ੍ਹੀ ਹੁਣ।"
>
> "ਉਹ ਕਿਹੜੀ?"
>
> "ਜਿਹੜੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਤੂੰ ਭੁੱਖਾ ਬਘਿਆੜ ਹੁੰਦਾ। ਹੁਣ ਜਮ੍ਹਾਂ ਈ ਮੌਲਾ ਹੋ ਗਿਆ।"
>
> "ਨਹੀਂ ਭਾਬੀ, ਐਮੇਂ ਲਗਦੈ ਤੈਨੂੰ।"
>
> "ਐਮੇ ਕਿਉਂ, ਦਿਸਦਾ ਈ ਐ ਹੁਣ। ਚੱਕ ਲਿਆਇਆ ਇਹਨੂੰ ਵਚਾਰੀ ਕੱਲ੍ਹ ਦੀ ਜੁਆਕੜੀ ਨੂੰ। ਇਹਦੀ ਉਮਰ ਕਿਮੇਂ ਨਿੱਕਲੂ ਵੇ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਹੱਥਲ ਸਾਨ੍ਹ ਨਾਲ ?"
>
> "ਚੱਲ, ਏਮੇ ਜਿਮੇ ਚੱਲੀਂ ਜਾਊ, ਭਾਬੀ । ਆਪਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਤੋਂ ਦੋ-ਚਾਰ ਜੁਆਕ ਲੈਣੇ ਐ, ਹੋਰ ਕੀ। ਘਰ ਗਾਹਾਂ ਤੁਰਦਾ ਹੋਜੂ।" ਸ਼ਿਆਮ ਨੇ ਖੱਸੀ ਜਿਹਾ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।" (ਅਣਖੀ "ਹਮੀਰਗੜ੍ਹ" 109-108)

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੱਧ ਰਹੇ ਡੇਰਾਵਾਦ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਲੋਕ ਪਾਖੰਡੀ ਸਾਧਾ ਦੇ ਫੈਲਾਏ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਭਰਮ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕ/ ਸਰੀਰਕ/ਮਾਨਸਿਕ ਲੁੱਟ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਆਪ ਵੀ ਸਾਧ ਬਣਨ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦੂਜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਾਤਰ ਸ਼ਿਆਮ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਰਾਮ ਛੱਟੀਆਂ ਪੁੱਟਦਿਆਂ ਖਪਰਾ ਲੱਗਣ ਕਾਰਨ ਇੱਕ ਹੱਥ ਦਾ ਆਹਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵੀ ਵਿਚ ਹੀ ਛੁੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਦੇ ਕੱਟੇ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚਾਲੇ ਛੁੱਟ ਜਾਣ ਦਾ ਅਸਹਿ ਦੁੱਖ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ

ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹੀ ਉਹ ਸਾਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਰਾਮ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਮਾਲਕ ਵੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਲੋਕ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਇੱਕ ਆਹਰੀ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਫ਼ਿਕਰ ਰਾਮ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਨਾਲ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਹੁਣ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਜੇ ਹੋਇਆ ਵੀ ਤਾਂ ਅੰਨ੍ਹੀ ਕਾਣੀ ਹੀ ਮਿਲਣੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਤਾਂ ਨਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਨਾਵਲ ਦੇ ਦੋਹਾ ਪਾਤਰਾਂ ਲਈ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

> ਉਹਦਾ ਵਿਆਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ । ਵੱਢੇ ਹੱਥ ਵਾਲੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਕੌਣ ਕਰੇਗਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ? ਵੱਢੇ ਹੱਥ ਵਾਲੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕੋਈ ਡੁੱਡੀ-ਲੰਗੜੀ ਜਾਂ ਅੰਨ੍ਹੀ-ਕਾਣੀ ਕੁੜੀ ਹੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਅਪਾਹਜ ਕੁੜੀ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਉਹ ਐਵੇਂ ਚੰਗਾ। ਉਹਨੂੰ ਘਰ ਦਾ ਰਾਹ ਭੈੜਾ-ਭੈੜਾ ਲੱਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਬੰਦਾ ਸਾਧ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਮੌਜਾਂ ਕਰੇ। ਝਿੜੀ ਦਾ ਰਾਹ ਉਹਦੇ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਝਿੜੀ ਦੇ ਰਾਹ ਪੈ ਗਿਆ। (ਅਣਖੀ "ਹਮੀਰਗੜ੍ਹ" 27)

ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਵਿਸ਼ਵ ਮੰਡੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਰੁਲਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਰਥਿਕਤਾ ਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਥਾਨਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਵੀ ਘਾਣ ਹੋਇਆ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰੀ ਮੰਡੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹਾਈ ਜੈੱਕ ਕਰ ਲਿਆ। ਜੋ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖਿਆਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

> ਵਿਸ਼ਵ ਮੰਡੀ ਨੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਰੁਲਣ ਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸਥਾਨਕ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹਾਈ ਜੈੱਕ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ

ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਚਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੰਡੀ ਦੀ ਵਸਤ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। (ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ, "ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਬਿੰਬ ਦੀ ਨਿਰਮਾਣਕਾਰੀ" 238)

ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ-ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਔਰਤ/ਨੌਜੁਆਨ/ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਪਿਆ ਪ੍ਰਭਾਵ 'ਕੋਠੇ ਖੜਕ ਸਿੰਘ' ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

'ਕੋਠੇ ਖੜਕ ਸਿੰਘ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਹਰਨਾਮੀ ਅਤੇ ਸ਼ਿਆਮੋ ਵਰਗੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਆਮੋ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕਹਿਣੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਕੇ ਮੀਟ ਹੀ ਨਹੀਂ ਖਾਦੀ ਸਗੋਂ ਸ਼ਰਾਬ ਵੀ ਪੀਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਓਪਰੇ ਮਰਦਾ ਨੂੰ ਵੀ ਹੰਢਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਹਾਲ ਹਰਨਾਮੀ ਦਾ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਮਿਲ ਕੇ ਸੇਲਬਰਾਹ ਦੇ ਮੇਲੇ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਰਾਤਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਘਰ ਨਹੀਂ ਮੁੜਦੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦੀਆਂ ਅਤੇ ਮੀਟ ਖਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰਨਾਮੀ ਪਹਿਲਾਂ ਪੇਕੇ ਪਿੰਡ ਦੁੱਲੇ ਨਾਲ ਅਤੇ ਸਹੁਰੇ ਪਿੰਡ ਆਕੇ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਨਾਜ਼ਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਕੇ ਰਿਟਾਇਰਡ ਫ਼ੌਜੀ ਦੇ ਘਰ ਰਹਿਣਾ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਛੱਡ ਕੇ ਨਾਜ਼ਰ ਦੇ ਘਰ ਵੱਸਣਾ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ। ਇਸੇ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਗਿੰਦਰ ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਹਰਨਾਮੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਵੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਆਪ ਖੂਹ ਵਿਚ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰ ਲਵੇ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਅੰਤਰ-ਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧ ਵਜੋਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹਰਨਾਮੀ ਅੰਤਰ-ਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਹਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਧੀ ਪੁਸ਼ਪਿੰਦਰ ਨਾਈਆਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨਸੀਬ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਅੜਿੱਕਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜੱਟ ਆਪਣੀ ਅਹੰ ਵਿਚ ਹੀ ਨਸੀਬ ਦਾ ਕਤਲ ਤੱਕ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਅੰਤ 'ਤੇ ਪ੍ਰੋ: ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਪੁਸ਼ਪਿੰਦਰ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਅੰਤਰ ਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਨਾਇਕ ਵਜੋਂ ਉੱਭਰਦਾ

ਪਾਤਰ ਪੁਸ਼ਪਿੰਦਰ ਦਾ ਭਰਾ ਅਤੇ ਹਰਦਿੱਤ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਪਿਤਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਪਦਮਾ ਨਾਲ ਅੰਤਰ-ਜਾਤੀ ਪਿਆਰ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਸਦਮੇ ਨੂੰ ਨਾ ਝੱਲਦਾ ਹੋਇਆ ਹਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸੰਸਾਰ 'ਗਲੋਬਲ ਪਿੰਡ' ਬਣਨ ਕਰ ਕੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੂੰਜੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਹੋੜ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤੇ ਟੁੱਟਣਾ, ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜ ਅਤੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵਿਚ ਆਏ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਲਵ-ਮੈਰਿਜ, ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਭੰਜਨ, ਭਰਾਂ ਹੱਥੋਂ ਭਰਾਂ ਦਾ ਕਤਲ, ਭੂਮੀਹੀਣ ਕਿਸਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਭੂਮੀਹੀਣ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੁੱਲ ਦੀ ਤੀਵੀਂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਅਨਜੋੜ-ਵਿਆਹ, ਸਰਦਾਰੋ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਖੱਡੂ ਨਾਲ ਨਜਾਇਜ਼ ਸੰਬੰਧ, ਬਾਜ਼ੀਗਰਨੀ ਦਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਜੱਟ ਨਾਲ ਭੱਜਣ, ਫ਼ੌਜੀ ਸ਼ਿਆਮ ਦਾ ਵਿਆਹ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਰੂਪੋ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਕੁਕਰਮ, ਮੁੱਲ ਦੀ ਤੀਵੀਂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੰਕਟ, ਪਹਿਰਾਵੇ ਵਿਚਲਾ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਪੁਰਾਤਨ ਵਿਰਸੇ ਦਾ ਅਲੋਪ ਹੋਣਾ, ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤਿਆਂ ਵਿਚਲਾ ਨਿਘਾਰ, ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਲਾਲਚ, ਅੰਤਰ-ਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਰਮ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਭਈਆ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ, ਮਾਨਵੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਨਿਘਾਰ ਆਉਣਾ, ਕਿਰਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣਾ, ਜੱਟੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਭਈਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨੇ, ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਨਸ਼ੇ, ਸਰਪੰਚੀ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਕਤਲੋਗਾਰਤ, ਜੱਟ ਦੀ ਧੀ ਦਾ ਨਿਮਨ-ਪਰਿਵਾਰ ਜਾਂ ਨਿਮਨ-ਜਾਤੀ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਘਰੋਂ ਭੱਜਣਾ, ਕਿਸਾਨ-ਮਜ਼ਦੂਰ ਅਟੁੱਟ ਸੰਬੰਧ, ਮੀਤੋ ਅਤੇ ਦੀਪੋ ਵਰਗੀਆਂ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਪਾਖੰਡੀ ਬਾਬਿਆਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਆਦਿ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਤਾ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਅੱਗੇ ਨਾਵਲ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਪੇਂਡੂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਸਰਪੰਚੀ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਕਤਲਾਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਦੂਸਰਾ ਹੀਰੋਸ਼ੀਮਾ' ਵਿਚ ਜੱਟ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਪਹਿਲੂ ਜੱਟ ਦੀ ਅਹੰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੱਟ ਕਈ ਵਾਰ ਆਮ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਇੱਜ਼ਤ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਨਰਕਾਂ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਰਪੰਚ ਅਤੇ ਕਰਨੈਲ ਦਾ ਸੁਖੀ ਵੱਸਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਸਰਪੰਚੀ ਲਈ ਆਪਸੀ ਕਤਲੋਗਾਰਤ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰਪੰਚ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੇ ਸਾਥੀ ਮਿਲ ਕੇ ਕਰਨੈਲ ਦੇ ਭਰਾ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਲਈ ਕਰਨੈਲ ਦੇ ਸਾਥੀ ਬਿੱਕਰ ਅਤੇ ਸਰਪੰਚ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅੱਗੋਂ ਫਿਰ ਸਰਪੰਚ ਅਤੇ ਬਿੱਕਰ ਦੇ ਕਤਲ ਦਾ ਬਦਲਾ ਗੁਰਮੀਤ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਪ੍ਰੀਤੂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੱਟ ਦੀ ਇਹ ਬਦਲਾ ਲਊ ਨੀਤੀ/ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੋਨਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ:

> ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਵਰਗੇ ਪਵਿੱਤਰ ਜਜ਼ਬੇ ਦੇ ਮੰਡੀਕਰਨ, ਜਾਗੀਰੂ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਜਾਤ-ਪਾਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਤੇ ਪਛੜੀ ਹੋਈ ਸਮਾਜਕ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਚਿਤਰਨ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਆਪਣੀ ਰੋਚਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਰਾਹੀਂ ਮਸਲੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਾਉਣ ਤੇ ਉਤਰ ਲੱਭਣ ਦਾ ਕੰਮ ਪਾਠਕ ਗੋਚਰਾ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
> (ਮਾਨ "ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥ-ਚਿਤਰਨ" 28)

ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰਨ ਆਪਣਾ ਜਿਸਮ ਤੱਕ ਵੇਚਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਕੰਮ

ਕਾਰਨ ਕਈ ਵਿਰ ਏਡਜ਼ ਵਰਗੀਆਂ ਭਿਆਨਕ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਕਸ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ 'ਲਾਲ ਬੱਤੀ' ਰਾਹੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀ ਗਿਰਾਵਟ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਪਹਿਰਾਵਾ ਛੱਡ ਕੇ ਕਾਮ ਉਕਸਾਊ ਪਹਿਰਾਵਾ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੇਵਕੀ ਮੌਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕੁੜੀਆਂ ਧੋਤੀ ਅਤੇ ਬਲਾਊਜ਼ ਨਾਲ ਹੀ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਸਰੀਰ ਨਹੀਂ ਢੱਕ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੇਵਕੀ ਦੀ ਬਾੜੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਬਿਨ ਕੱਪੜਿਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਸਮੁੱਚਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਨਿਘਾਰ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤਿਆਂ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀ ਗਿਰਾਵਟ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਲੋਕ ਸੇਨ ਵਰਗੇ ਪਤੀ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਘਰ ਦੇ ਖ਼ਰਚ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਖ਼ੁਦ ਧੰਦੇ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇੰਦਰਾ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਇਸ ਧੰਦੇ ਵਿਚ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਲੱਕੜੀ ਦਾ ਗੁਪਤ ਅੰਗ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੰਦੀ ਜੋ ਪਾਣੀ ਪਾਉਣ ਤੇ ਫੁੱਲਦਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਤਕਲੀਫ਼ ਦਿੰਦਾ। ਇੰਦਰਾ ਦੀ ਮਾਂ, ਬੀਨਾ ਅਤੇ ਕੰਚਨਾ ਗੁਪਤ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਨਰਕ ਬਣਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁੱਡੀ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸ਼ਰਾਬੀ ਸੀ ਜੋ ਘਰ ਦੀਆਂ ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੇਚਦਾ ਸੀ, ਇੱਕ ਦਿਨ ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵੀ ਰਕਮ ਲੈ ਕੇ ਅਧੇੜ ਉਮਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਮੇਰੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਕੇ ਕਲਕੱਤੇ ਆ ਇਸ ਧੰਦੇ ਵਿਚ ਆ ਫਸੇ। ਬੱਚੇ ਵੀ ਅਸ਼ਲੀਲ ਹਰਕਤਾਂ ਵੇਖ ਕੇ ਇਸੇ ਰਸਤੇ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਬਣ ਰਹੇ ਹਨ, ਕੋਈ ਵੇਦ ਵਿਆਸ ਬਣਨ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਸੁਮਨ ਅਤੇ ਮੱਟੂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਗ਼ਲਤ ਰਸਤੇ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੱਟੂ ਸੁਮਨ ਦੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਭਾਵੇਂ ਮਸਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੱਚੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ।

> ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਜੀਵਨ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ 'ਉਮਰਾਓ ਜਾਨ' ਵਰਗਾ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਹੀ ਸਾਹਿਬ, 'ਬੀ.ਵੀ.' ਗ਼ੁਲਾਮ' ਜਾਂ 'ਦੇਵਦਾਸ' ਵਾਂਗ ਜਾਗੀਰੂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਨਾਵਲ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਦੇ ਬਲੀਦਾਨ ਜਿਹਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਚਦਾ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਸਟੀਕ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਤਾਰਕਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। (ਸੰਧੂ "ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਪ੍ਰਸੰਗ" 20)

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂਆਂ, ਪੀਰਾਂ, ਸੰਤਾ, ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ, ਫ਼ਕੀਰਾ, ਗੁਰੂਆਂ, ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਧਰਤੀ ਪੰਜਾਬ, ਜਿੱਥੇ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਰਗਾ ਪਾਣੀ ਜ਼ਹਿਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਔਰਤ ਆਪਣੀ ਮਜਬੂਰੀ ਕਾਰਨ ਅਨੈਤਿਕ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਸਦਾ ਮਾਣ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹਾਂ, ਪਰ ਹੁਣ ਸਾਡੀ ਇਹ ਪਵਿੱਤਰ ਧਰਤੀ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਦੂਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਕਲੰਕਿਤ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਪਾਣੀ ਗੰਧਲੇ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਮਜਬੂਰੀ ਵੱਸ ਜਾ ਗ਼ਰੀਬੀ ਕਾਰਨ ਪਿਸਦੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਰੱਖਣ ਲਈ, ਜਦੋਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਵੀ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ, ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਹੀਲੇ ਵਸੀਲੇ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਤਾਂ ਲੜਕੀਆਂ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਦੇਹ ਵਪਾਰ ਦਾ ਧੰਦਾ ਅਪਣਾਉਣ ਦਾ ਅੱਕ ਚੱਬਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਧੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਪਰਦੇ ਹੇਠਾਂ ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਕੁੱਝ ਖ਼ਾਸ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ

ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਗੰਧਲੇ ਪਾਣੀ" 8)

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਧੰਦੇ ਵਿਚ ਪੈ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਕੈਲੇਫੋਰਨੀਆ ਬਣਨ ਦੀ ਥਾਂ ਥਾਈਲੈਂਡ ਵੱਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਬਲਾਤਕਾਰ ਵਰਗੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ:

> 'ਹਾਂ, ਉਹੀ, ਜਿੱਥੋਂ ਦੀ ਇੱਕ ਕੁੜੀ, ਕੀ ਨਾ ਸੀ ਅੜਿਆਂ ਭਲਾ ਜਿਹਾ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ... ਓਹੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਗਵਾ ਕਰ ਕੇ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਚਹੁੰ ਪੰਜਾ ਜਾਣਿਆਂ ਨੇ, ਤੇ ਫੇਰ ਮਾਰ ਕੇ ਖਤਾਨਾਂ 'ਚ ਸੁੱਟ ਗਏ ਸਨ..., ਪਤਾ ਨੀ...?' (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਗੰਧਲੇ ਪਾਣੀ" 66)

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤਿਆਂ ਦਾ ਘਾਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਰਦ ਆਪਣੀ ਹਵਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ, ਭੈਣ, ਦੋਸਤ, ਨੂੰਹ ਆਦਿ ਨਾਲ ਵੀ ਆਪਣੀ ਹਵਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਰਾਜ ਦੇ ਪਤੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਹੁਰਾ ਆਪਣੀ ਨੂੰਹ ਨਾਲ ਨਜਾਇਜ਼ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਤੋਂ ਵੀ ਸਹਿਮਤੀ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਅੱਜ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੌਰੀ/ਅੰਕਲ/ਫਰੈਂਡ ਵਰਗੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਵੱਟਸਅਪ ਅਤੇ ਫੇਸ ਬੁੱਕ ਨੇ ਤਾਂ ਬੇੜਾ ਗ਼ਰਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ 'ਗੰਧਲੇ ਪਾਣੀ' ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਕਰੋ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕਰੋ, ਮਰਡਰ ਕਰੋ, ਚੋਰੀ ਕਰੋ, ਝੂਠ ਬੋਲੋ ਆਖ ਦਿਓ, ਸੌਰੀ। ਹਿੱਕ ਸਾਨੂੰ 'ਅੰਕਲ' ਦੇ ਗਏ ਨੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਅੰਕਲ, ਜਰਾ ਕੁ ਵੱਡਾ ਦਿਸਿਆ

> ਅੰਕਲ। ਹਿੱਕ ਬੇੜਾ ਗ਼ਰਕ ਕਰ ਛੱਡਿਆ 'ਫੇਸ ਬੁੱਕ' ਵਾਲੀਆ ਨੇ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਮਾਅਨੇ ਈ ਬਦਲ ਕੇ ਰੱਖ ਛੱਡੇ ਸੂ। ਦਾਦਾ ਵੀ ਫਰੈਂਡ, ਦਾਦੀ ਵੀ ਫਰੈਂਡ, ਧੀ ਵੀ ਫਰੈਂਡ, ਨੂੰਹ ਵੀ ਫਰੈਂਡ, ਨੂੰਹ ਵੀ ਫਰੈਂਡ, ਗਰ-ਵਾਲੀ ਵੀ ਫਰੈਂਡ, ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਫਰੈਂਡ ਪੋਤਾ ਵੀ ਫਰੈਂਡ। (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਗੰਧਲੇ ਪਾਣੀ" 150)

ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮੌਜੂਦਾ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਧੀਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਕਠਨ ਕਾਰਜ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵਿਆਹਾਂ ਤੇ ਇੰਨਾ ਖ਼ਰਚ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸੇ ਦੁਖਾਂਤ ਕਾਰਨ ਧੀਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵੀ ਵੱਡੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਕ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਕੱਲਰੀ ਧਰਤੀ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਧੀ ਦੇ ਵਿਆਹ 'ਤੇ ਖ਼ਰਚ ਦੇ ਡਰ ਕਾਰਨ ਧੀ ਦੀ ਉਮਰ ਵੱਡੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਵਿਆਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਨਰੜ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਨਾਵਲ 'ਕੱਲਰੀ ਧਰਤੀ' ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ 'ਸੀਬੋ' ਦੀਆਂ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਜਟਿਲ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਵਲਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਸਬ-ਪਲਾਟ ਵੀ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸੰਕਟ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਪਰਤਾਂ ਵੀ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਥੇ 'ਸੀਬੋ' ਦੇ ਅਣਵਿਆਹੇ ਰਹਿ ਜਾਣ ਦਾ ਸੰਕਟ ਜਿਨਸੀ ਤੇ ਭਾਵੁਕ ਅਪੂਰਤੀ ਦਾ ਸੰਕਟ ਹੈ ਉਥੇ ਵਿਆਹੀ ਵਰੀ ਪਾਤਰ ਦਿਆਲੋ ਦਾ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਤਾਂਗੇ ਵਾਲੇ ਸਾਮੂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਕਬੀਲਦਾਰੀ ਤੇ ਪੂਰਾ ਨਾ ਉੱਤਰ ਸਕਣ ਦਾ ਸੰਕਟ ਹੈ। (ਮਾਨ, "ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥ-ਚਿਤਰਨ" 53)

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸੰਕਟ ਦਾ ਅਗਲਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੱਖ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਰਸਮਾਂ ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤਿਆਂ ਵਿਚਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸੀਬੋ ਦੀ ਮਾਂ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦੀਆਂ ਦਮਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾ ਰੱਖ ਕੇ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਅਸਫਲ ਵਿਆਹ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਹੋਰ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> 'ਕੱਲਰੀ ਧਰਤੀ' ਨਾਵਲ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਵਿਆਹ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਸਥਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਮਹਾਂਕੁਰ ਆਪਣੀ ਧੀ ਸੀਬੋ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਚੰਗੀ ਭੋਇੰ ਵਾਲੇ ਕਿਸਾਨ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਚੰਗਾ ਘਰ ਲੱਭ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਮੁੰਡੇ ਵਾਲੇ ਜੋੜੀਆਂ-ਘੋੜੀਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਰੱਖ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਹਾਂ ਕੁਰ ਚੰਗਾ ਦਾਜ-ਦਹੇਜ ਦੇਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸਿਰੇ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਦਾ। ਆਖ਼ਰ ਮਹਾਂਕੁਰ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਭੋਇੰ ਵਾਲੇ ਟੈਕਸੀ ਡਰਾਈਵਰ ਨਾਲ ਸੀਬੋ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਲਈ ਔਰਤ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਸਤ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ। (ਹਰਜੀਤ ਕੌਰ "ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ (1960-1999)" 236)

ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਘਰ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪੈਸਾ ਇੰਨਾ ਭਾਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਦਾ ਸੌਦਾ ਆਪ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਪਾਤਰ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਵੀ ਨੈਤਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇੰਨਾ ਗਿਰ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਸੀਬੋ ਨੂੰ ਵਿਆਹੁਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਨਾਲ ਸੌਦਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪਦਾਰਥਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਲਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ/ਮਜ਼ਦੂਰ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ 'ਸੂਰਜ ਦੀ ਅੱਖ' ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦੱਸਦਾ ਹੋਇਆ

ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਿਖਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਮਾਰਕਸ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਮੀਰ/ਧਨੀ/ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਵਰਗ ਦੁਆਰਾ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ/ਮਜ਼ਦੂਰ/ਗ਼ਰੀਬ/ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਲੁੱਟ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

> ਕੀ ਫ਼ਰਕ ਪਿਆ ? ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਹੋਵੇ, ਚਾਹੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਜ ਹੋਵੇ, ਚਾਹੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਹੋਵੇ, ਚਾਹੇ ਹੁਣ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਚਲਾਉਂਦੇ ਨਵੇਂ ਫ਼ੈਸ਼ਨ ਦੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰ, ਰਾਜੇ, ਮਹਾਰਾਜੇ, ਹੋਣ। ਤੂੰ ਸਮਝ ਲੈ ਸਾਧਨ ਬਦਲ ਗਏ। ਗੱਡਿਆ ਦੀ ਥਾਂ ਗੱਡੀਆਂ ਆ ਗਈਆਂ। ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ, ਮੋਟਰ ਸਾਈਕਲ ਆ ਗਏ। ਰੇਲਾਂ ਆ ਗਈਆਂ, ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਆ ਗਏ। ਸਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਬਣ ਗਿਆ। ਪਰ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ? ਸਧਾਰਨ ਬੰਦਾ ਉਦੋਂ ਵੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰ ਕੇ ਦੋ ਵੇਲਿਆਂ ਦੀ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਧਾਰਨ ਬੰਦਾ ਹੁਣ ਵੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਮਸਾਂ ਆਪਣਾ ਪਰਿਵਾਰ ਪਾਲਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਇਹ ਸਭ ਤਰੱਕੀਆਂ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ? ਉਦੋਂ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ, ਅਮੀਰਾਂ, ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਦੀ ਰਾਣੀਆਂ, ਮਹਾਰਾਣੀਆਂ ਪਾਲਕੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਪਾਲਕੀਆਂ ਚੁੱਕਣ ਵਾਲੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਮਹਿੰਗੀਆਂ ਏ. ਸੀ. ਕਾਰਾਂ ਨੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਡਰਾਈਵਰ। (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਸੂਰਜ ਦੀ ਅੱਖ" 451)

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਖ਼ਾਤਰ ਅਨੇਕਾਂ ਮਹਾਨ ਲੜਾਈਆਂ ਹੋਈਆ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਅੱਜ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ, ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਤੇ ਤੇਜ਼ਾਬ ਸੁੱਟੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਜਿਸਮ ਫ਼ਰੋਸ਼ੀ ਦੇ ਧੰਦੇ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ 'ਜੀ. ਟੀ. ਰੋਡ' ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ:

'ਔਹ ਸਾਹਮਣੇ ਗਾਛ (ਦਰਖ਼ਤ) ਕੇ ਨੀਚੇ ਝੌਂਪੜੀ ਹੈ ਨਾ ......? ਉਸੀ ਮੇਂ। ਏਈ ਪਾਸ ਵਾਲਾ ਬਸਤੀ ਸੇ ਆਤਾ ਹੈ। ਗ਼ਰੀਬ ਹੈ ਬੇਚਾਰਾ। ਅੱਛੀ ਲੜਕੀ ਹੈ ਸਭ ...ਬੀਮਾਰੀ...ਵਾਰੀ.. ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਹੈ.....।'

ਬਾਹਰ ਮੌਸਮ ਵੀ ਰੰਗੀਨ ਸੀ। ਮੀਂਹ ਹੁਣ ਬਿਲਕੁਲ ਬੰਦ ਸੀ। ਬਾਸ਼ਾ ਬਿਹਾਰੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਲਾਚੜ ਗਿਆ।

-ਓਏ ਜੀਤੂ, ਪ੍ਰੀਤੋ ਨੂੰ ਮਿਲਣੈ...?' ਉਸ ਨੇ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਜੀਤੂ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰੀ।...... 'ਪ੍ਰੀਤੋ' ਡਰਾਈਵਰਾਂ ... ਕਲੀਨਰਾਂ ਦੀ ਭਾਵੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਜੀ. ਟੀ. ਰੋਡ" 42)

ਸਮਾਜ ਸਾਸ਼ਤਰੀਆ ਅਨੁਸਾਰ ਨੌਜੁਆਨ ਵਰਗ ਵਿਚ ਬੇਗਾਨਗੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ 1960 ਈ: ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਵਧੇਰੇ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵੱਡੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਲ ਖੰਡ ਦੌਰਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਬ, ਅਫ਼ੀਮ, ਭੁੱਕੀ, ਨਸ਼ੀਲੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ, ਚਿੱਟਾ, ਹੋਰ ਨਸ਼ੀਲੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ, ਮੀਡੀਆ ਵਿਚ ਹਿੰਸਾ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਆਇਆ ਨਿਘਾਰ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੰਭੀ ਬਣ ਕੇ ਦੋਗਲਾ ਕਿਰਦਾਰ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਯਥਾਰਥਕ ਤਸਵੀਰ ਨਾਵਲ 'ਅਫਲਾਤੂ' ਵਿਚ ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਅੱਲਾਂ ਪਾ ਕੇ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ: ਵੱਢ ਖਾਣੇ, ਚਿੱਬੜ ਖਾਣੇ, ਟਾਂਡੇ ਭੰਨ, ਅਤੇ ਨੰਗ ਪੈਰੇ ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਾਵੇਂ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਅਟੁੱਟ ਸਾਂਝ ਸੀ, ਜੋ ਵਰਤਮਾਨ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਟੁੱਟ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਵੀ ਦੰਭੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਜੋ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮਖੌਟੇ ਪਹਿਨ ਕੇ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਉਂਗਲਾਂ ਤੇ

ਨਚਾਉਣ ਦਾ ਹੁਨਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਾਨਵੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਥਾਂ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਵਰਗਿਆਂ ਦੀ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਅਹਿਮ ਪੱਖ ਅਨਜੋੜ ਵਿਆਹ ਦਾ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੀਬੋ ਚੰਗੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਕੀਰਤ ਨਾਲ ਵਿਆਹੀ ਤਾਂ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਕਾਮੁਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਸ ਦੀ ਕੁੱਖ ਵੀ ਹਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜਦੋਂ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਪਾਠੀ ਬਣ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਪਾਠ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਆ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਕਾਮੁਕ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਧਰਮ ਦਾ ਰਾਖਾ ਬਣ ਕੇ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਮੀਟ ਖਾਂਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦਾ ਹੈ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੱਕੜ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਠੱਗੀਆਂ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸ਼ਲੀਲ ਹਰਕਤਾਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਖੇ ਹੀ ਬੇਗਾਨੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਭੋਗਦਾ ਸਗੋਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਵੀ ਭੰਤੋ ਅਤੇ ਬੀਬੋ ਨੂੰ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਭੰਤੋ ਦਾ ਵੀ ਕੁਜੋੜ ਵਿਆਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਤਾਂ ਪਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਖ਼ੁਦ ਰੋਟੀ ਕਮਾ ਕੇ ਦੇਣ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਨਾਲ ਵੀ ਕੰਮ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਹੀ ਸਾਂਝ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕੈਨੇਡਾ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਰਹਿੰਦੇ ਭਈਏ ਤੇ ਵੀ ਸਰਪੰਚਣੀ ਨਾਲ ਕੁਕਰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਣਖੀਲੇ ਯੋਧਿਆਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਕਿਸ ਰਸਤੇ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਇੱਥੋਂ ਦੀਆਂ ਮਾਨ ਮੱਤੀਆਂ ਪੰਜਾਬਣਾਂ ਕਿਸ ਰਸਤੇ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਭਈਆਂ ਦਾ ਆਮਦ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨੌਜੁਆਨ ਧੀ ਦਾ ਬਿਨਾਂ ਦੱਸੇ ਤੋਂ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਣਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਮੋਸ਼ੀ ਭਰਿਆ ਵਰਤਾਰਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ 'ਅੰਨਦਾਤਾ' ਵਿਚ ਵੀ ਵਜ਼ੀਰ ਦੀ ਮੁਟਿਆਰ ਧੀ ਭੁਪਿੰਦਰ ਕੌਰ (ਭੂਪੀ) ਵੀ ਅਚਾਨਕ ਗੁੰਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਭਾਲ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਸਮੁੱਚੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਕਥਾਨਕ ਵਿਚ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਦੀ ਹੀ ਬੁੜੀ ਦਲੀਪੋ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਕੰਮੀ-ਮਜ਼ਦੂਰ ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਕੇਵਲ ਨਾਲ ਚਲੀ ਗਈ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ

ਕਿਸਾਨ-ਮਜ਼ਦੂਰ ਦੀ ਅਟੁੱਟ ਸਾਂਝ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਨਾ ਵੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਿੰਡ ਦੀ ਸੱਥ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਚਰਚਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ:

> -ਕਲਯੁਗ ਆ ਗਿਆ ਭਾਈ।'
>
> -ਰੱਬ ਦੇ ਰੰਗ ਨੇ ਵੇਖੀ ਚੱਲੋ।' ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਹਿੰਦਾ।
>
> -ਜਿਹੜੇ ਆਪਾਂ ਤੋਂ ਮੰਗ ਖਾਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ, ਹੁਣ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਵਲ ਵੀ ਮੈਲੀ-ਅੱਖ ਰਖਣੇ ਲੱਗੇ ਪੇ। ਚਰਜ ਨੀ?' ਸੱਥ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਰਾਮ ਸਿਹੁੰ ਨੂੰ ਏਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਸੀ।
>
> (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਅੰਨਦਾਤਾ" 83)

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਸੁਖੀ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਧਾਰਨ ਸੀ। ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਬੀਜੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਵੀ ਕਦਰ ਸੀ ਹੁਣ ਤਾਂ ਝੋਨਾ ਮੰਡੀਆਂ ਵਿਚ ਰੁਲਦਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਦਾ। ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਗੰਧਲਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਵਜੀਰ ਸਿਹੁੰ ਚਿੰਤਤ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ:

> ...ਜਦੋਂ ਇਕੱਠੇ ਸਾਂ, ਸੁੱਖੀ ਸਾਂ। ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਬਾਪੂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪੰਦਰਾਂ ਕਿੱਲੇ ਪੈਲੀ ਦੇ ਸਨ। ਦੋ-ਹਲਟਾਂ ਖੂਹ ਸੀ। ਕੱਸੀ ਦਾ ਪਾਣੀ ਵੀ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਕਣਕ ਗਾਹ ਕੇ ਪਿੜਾਂ ਵਿਚ ਧੜਾਂ ਲਾ ਦੇਣੀਆਂ। ਫਿਰ ਝਾਕਣਾ ਪੌਣ-ਦੇਵਤਾ ਵਲ। ਜਦੋਂ ਹਵਾ ਵਗਣੀ, ਤੰਗਲ਼ੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਜੁੱਟ ਜਾਣਾ। ਤੂੜੀ ਦੂਰ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਖਿੱਲਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਮੰਜੇ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰ ਲੈਣੇ। ਫੇਰ ਛਜਲੀਆਂ ਲੈਣੀਆ। ਜੁਆਕਾਂ ਨੇ ਰੀੜੀ ਮੰਗਦਿਆਂ, ਆਪਣੀਆਂ 'ਤੋਤ੍ਰੀਆਂ' ਨੂੰ ਮਰੋੜੇ ਦੇਈ ਜਾਣੇ। ...ਕਿੰਨਾ ਚਾਅ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।... ਕਿਥੇ ਗਏ ਉਹ ਦਿਨ...? ਵਜ਼ੀਰ ਨੇ ਹਉਕਾ ਲਿਆ ਮੱਕੀ ਬੀਜਣੀ, ਵਿਹੜਾ ਭਰ ਜਾਣਾ ਛੱਲੀਆਂ ਨਾਲ। ਕਮਾਦ ਲਾਉਣਾ। ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਘੁਲਾੜੀ ਤੇ ਪੀੜਨਾ। ਉੱਬਲਦੇ ਰਿਹਉ ਦੀ ਸੁਗੰਧ ਦੂਰ ਤੀਕਰ ਫੈਲਰ ਜਾਣੀ। ਤੱਤਾ ਤੱਤਾ ਗੁੜ

> ਖਾਣਾ।... ਹੁਣ ਤਾਂ ਜੱਟ, ਕਣਕ ਤੇ ਝੋਨੇ ਮਗਰ ਈ ਪੈ ਗਿਆ ਹੱਥ ਧੋ ਕੇ। ਸਿਆਣੇ ਆਖਦੇ ਐ, ਜਿਹੜੀ ਵਸਤੂ ਲੋੜੋਂ ਵੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਐ, ਉਹਦੀ ਕਦਰ ਘੱਟ ਜਾਂਦੀ ਐ। ਤਾਂਹੀਓਂ ਤਾਂ ਝੋਨਾ ਤੇ ਕਣਕ ਮੰਡੀਆਂ 'ਚ ਰੁਲਣ ਲੱਗ ਪਏ। (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਅੰਨਦਾਤਾ" 30)

> ਸਾਡੀ ਖ਼ੁਰਾਕ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਹੈ। ਲੱਸੀ-ਸ਼ਰਬਤਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਮੀਡੀਆ ਅਤੇ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਬਾਜ਼ੀ ਰਾਹੀਂ ਕੋਕਾ-ਕੋਲਾ, ਕੋਕਾ-ਕੋਲਾ, ਪੈਪਸੀ, ਲਿਮਕਾ, ਅਤੇ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਦੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਬਰਾਡਾਂ ਨੇ ਸਾਡੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਘਰ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਮੱਕੀ ਦੇ ਦਾਣੇ ਪੌਪਕੌਰਨਾਂ ਵਿਚ ਵਟ ਗਏ ਹਨ। (ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ "ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਬਿੰਬ ਦੀ ਨਿਰਮਾਣਕਾਰੀ" 255)

'ਅੰਨਦਾਤਾ' ਨਾਵਲ ਦੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗ 'ਖ਼ਾਕੂ ਜੇਡੁ ਨਾ ਕੋਇ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਈ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਮਾੜੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਭੂਪੀ ਦਾ ਠੀਕ ਸਮੇਂ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਘਰ ਦੀ ਮਾੜੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਕਾਰਨ ਘਰੇਲੂ ਖ਼ਰਚ ਵੀ ਪੂਰੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਮੀਤੋ ਵਰਗੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਨਜਾਇਜ਼ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪੋਪੀਕਰਨ ਨੇ ਕਿਸਾਨੀ-ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਨਵੇਂ ਦੌਰ (ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਉਦਾਰੀਕਰਨ) ਦਾ ਨੱਬੇਵਿਆਂ ਤੋਂ

> ਆਰੰਭ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਮੰਡੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਕਾਰਨ ਪੂੰਜੀ ਦਾ ਇਕੱਤਰੀਕਰਨ, ਔਰਤ ਦਾ ਜਿਨਸੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵਸਤੂਕਰਨ, ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਦ, ਨਿੱਜਵਾਦ, ਅਸਤਿਤਵਵਾਦ ਦਾ ਜਿੱਥੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪੋਪੀਕਰਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦੂਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਟੋਟਲ ਰਹਿਤਲ ਉੱਪਰ ਅਸਰ ਹੋਣ ਨਾਲ ਟੁੱਟ-ਭੱਜਮਈ ਤੇ ਵਿਡੰਬਣਾਮਈ ਹਾਲਤ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਪਾਤਰ ਗੁਰਾ ਅਜਿਹੇ ਮਾਰੂ ਪੌਪ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਚਿਹਨਕ ਹੈ। ਪੌਪ ਗਾਇਕਾਂ, ਪੌਪ ਗੀਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਲਚਰ ਵਿਚ ਵਿਗਾੜ ਪਾਉਣ ਲਈ ਦੇਹ ਵਾਦ, ਨੰਗੇਜਵਾਦ/ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ ਦਾ ਆਗਾਜ਼ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਉੱਪਰ ਭਰਵਾਂ ਆਕਰਮਣ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਰੂਪਾਂਤਰਨ ਸੰਕੇਤ ਇਸ ਨਾਵਲ 'ਚ ਨਿਹਿਤ ਹੈ। (ਸੁਰਜੀਤ ਬਰਾੜ "ਪਵਨ ਗੁਲਾਟੀ (ਸੰਪਾ:) "ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ" 68)

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮੀਤੋ ਅਤੇ ਦੀਪਾ ਘਰੇਲੂ ਤੰਗੀਆਂ ਤੌਸੀਆਂ ਕਾਰਨ ਆਪਣੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨੂੰ ਪੀ.ਸੀ. ਓ. ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾ ਕੇ ਨਿਲਾਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਵੇਸ਼ਵਾਗਮਨੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਗਹਿਨ ਅਧਿਐਨ ਉਪਰੰਤ ਡਾ. ਅਮਰ ਤਰਸੇਮ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ:

> ਸੂਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਹਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਭਗਤੂ ਦਾ ਡੇਰਾ ਕੇਵਲ ਡੇਰਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਨਿਘਾਰ ਤੇ ਭਾਂਜ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਅਤੇ ਹੁੰਦੇ ਸੁੰਦੇ ਭਗਤੂ ਵਰਗੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਹਸਤੀ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਘੋਨੇ ਵਰਗਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਬਾਪੂ ਦਾ ਗਵਾਚ ਜਾਣਾ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਕੋਲੋਂ ਉਸ ਦੇ ਸਵੈਮਾਣ ਦਾ ਗੁਆਚ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਵੈਮਾਨ ਦੇ ਖੋਰੇ ਦੀ ਦੂਜੀ ਕੜੀ ਭੂਪੀ ਦੀ ਗੁੰਮਸ਼ੁਦਗੀ

> ਹੈ। ਗਿਆਨ ਕੌਰ ਦਾ ਪਾਗਲਪਣ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਮਿਆਂ ਦੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਹਾਰੀ ਹੋਈ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੀ ਉਗਰ-ਬਿਰਤੀ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਅਲਾਮਤ ਹੈ। ਗਿੱਲਾਂ ਦੇ ਦੇਸੂ ਵਰਗਿਆਂ ਦਾ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਥਾਂ 'ਚੋਲ਼ੇ' ਪਾ ਕੇ 'ਸੇਵਾ' ਆਸਰੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਚਲਾ ਲੈਣਾ ਕਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਚੇਤਨਤਾ ਦੇ ਰਾਹ 'ਚੋਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਿਚਾਰਨਯੋਗ ਮਸਲੇ ਹਨ। 'ਅੰਨ ਦਾਤਾ' ਵਿਚ ਪਰੰਪਰਿਕ ਅਤੇ ਪਨਪ ਰਹੇ ਨਵੇਂ ਗਰਜ਼ ਅਧਾਰਿਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਸੰਘਣਾ ਬਿੰਬ ਉਸਾਰਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ? ਇਹ ਤਾਂ ਹਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਬਹੁਤਾ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਪਰ ਅੰਨ ਦਾਤਾਵਾਂ ਦੇ ਹਰ ਪਾਸਿਉਂ ਖ਼ਾਲੀ ਹੋ ਰਹੇ ਭੰਡਾਰੇ ਪਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ ਚਿੰਤਾਜਨਕ ਮਸਲੇ ਹਨ। (ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਖੀਵਾ "ਅੰਨਦਾਤਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ" 79)

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਦੌਰ ਵਿਚ ਬਜ਼ੁਰਗਾ ਨੂੰ ਆਪ ਸਾਂਭਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਬਿਰਧ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਵਿਚ ਭੇਜਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰਚਿਤ ਨਾਵਲ 'ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ 'ਤੇ ਪਨਪੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਬਿਰਧ ਮਾਪਿਆ ਨੂੰ ਆਪ ਸਾਂਭਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਬਿਰਧ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਵਿਚ ਭੇਜਣ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨੌਜੁਆਨ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਗ਼ਲਤਾਨ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮੌਜੂਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਇਆਂ ਸਗੋਂ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆਂ ਹੈ:

> ਕੱਚੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਅਤੇ ਕੱਚੀਆਂ ਛੱਤਾਂ ਤੋਂ ਲੈਂਟਰ ਲੱਗੇ ਵਾਲਾ ਮਕਾਨ ਬਣ ਗਿਆ। ਕੱਚਾ ਵਿਹੜਾ ਪੱਕਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਚੌਂਕੇ ਨੂੰ ਕਿਚਨ ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਬੈਠਕ, ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਗਈ। ਸਭ ਕੁੱਝ ਫੈਲਦਾ ਗਿਆ। ਨਾਲ ਨਾਲ ਲਾਲਸਾ ਵੀ ਫੈਲਦੀ ਗਈ ਸੀ। ਸਬਰ,

> ਬੇਸਬਰਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਸੰਤੋਖ, ਬੇਚੈਨੀ ਵਿਚ ਵੱਟ ਗਿਆ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਤੋਂ ਤੁਰਦੇ ਤੁਰਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹਿਰਦੇ, ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮਨ, ਏਨੇ ਸੁੰਗੜ ਜਾਣਗੇ। ਇਹ ਤਾਂ ਕਦੇ ਸੋਚਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ" 6)

ਸੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਹੋੜ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤੇ ਟੁੱਟਣਾ, ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜ ਅਤੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵਿਚ ਆਏ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਾਰਨ ਖਪਤਵਾਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਲਵ-ਮੈਰਿਜ, ਗਰਲ-ਫਰੈਂਡ, ਬੁਆਏ ਫਰੈਂਡ ਆਦਿ ਵਰਗੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵੱਧ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸਰਪੰਚੀ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਕਤਲੋਗਾਰਤ, ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਜਿਸਮ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਵਿਕਣਾ, ਸੀਬੋ ਦਾ ਅਣਵਿਆਹੇ ਰਹਿਣਾ, ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਦੰਭੀ ਮਨੁੱਖ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਦੁਆਰਾ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨੇ, ਭਈਆ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਮਦ, ਅਨਜੋੜ ਵਿਆਹ, ਜੱਟ ਦੀ ਧੀ ਦਾ ਘਰੋ ਭੱਜਣਾ, ਕਿਸਾਨ-ਮਜ਼ਦੂਰ ਅਟੁੱਟ ਸੰਬੰਧ, ਮੀਤੋ ਅਤੇ ਦੀਪੋ ਵਰਗੀਆਂ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਕੇ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਬਣਨਾ, ਖੇਤੀ ਵਿਚ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਦੀ ਆਮਦ ਅਖੌਤੀ ਤਾਂਤਰਿਕ ਬਾਬਿਆਂ ਦੀ ਲੁੱਟ, ਪੇਂਡੂ ਸ਼ਰੀਕੇਬਾਜ਼ੀ, ਪਤੀ ਬਾਹਰੇ ਪ੍ਰੇਮ ਸੰਬੰਧ, ਕਿਰਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ ਆਦਿ ਤੱਥ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪਨਪੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਵਿਚਲੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤਿਆਂ ਵਿਚ ਬੇਭਰੋਸਗੀ

ਅਤੇ ਬੇਗਾਨਗੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਰੂਹ ਨੂੰ ਸਕੂਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮਾਨਵੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸਵਾਰਥੀ ਰੁਚੀਆਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ, ਅਨਿਆਂ, ਅਮਾਨਵੀ, ਸਵਾਰਥੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਤਕਰੇ ਨੂੰ ਸੰਸਥਾ ਬੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਾਜ ਨੇ ਕੇਵਲ ਘਰਾਂ ਦੀ ਹੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਦਮਨ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੰਦ ਦੀਵਾਰਾਂ ਅੰਦਰ ਕੈਦ ਕਰਨ ਲਈ ਕੇਵਲ ਘਰ ਹੀ ਬਹੁਤ ਨਹੀਂ ਹਨ ਸਗੋਂ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ, ਵਿਦਿਆਲੇ, ਸ਼ਹਿਰ, ਦਫ਼ਤਰ ਆਦਿ ਸਭ ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਹਨ, ਜੋ ਵਰਤਮਾਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਕੰਮ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪੁਰਜ਼ੇ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਝੂਠ, ਖ਼ੁਦਗ਼ਰਜ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਬਦੀਆਂ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦੌਰ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਮੁਨਾਸਿਬ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਨਾਵਲ 'ਪਿੱਪਲ ਵਾਲਾ ਮੋੜ' ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਧਰਾ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਗੰਧਲਾਹਟ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਸੁਰ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬਲਵੀਰ ਸਿਹੁੰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਮੇਜਰ ਨਾਲ ਮਾਪਿਆਂ ਵਾਲੇ ਲਾਡ ਪਿਆਰ ਦੀ ਥਾਂ ਪੈਸੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਿਆਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਮੇਜਰ ਘਰੇਲੂ ਸੰਤਾਪ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਰਸਤੇ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਕੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਗਲੇ ਲਗਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਘਰ ਦੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਕਾਰਨ ਬਲਵੀਰ ਸਿਹੁੰ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦੀਪੋ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵੀ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਪਤਲੇ ਕਾਨੇ ਵਰਗੇ, ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਦੁਹਾਜੂ ਮੁੰਡੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਧੀ ਲਈ ਵਧੀਆ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਥਾਂ ਸੋਨੇ ਦੇ ਅੰਡੇ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਮੁਰਗੀ ਲੱਭ ਰਿਹਾ ਸੀ:

> ਜਵਾਈ ਨੀ ਸੋਨੇ ਦੇ ਆਂਡੇ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਮੁਰਗੀ ਭਾਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। (ਸੰਧੂ "ਪਿੱਪਲ ਵਾਲਾ ਮੋੜ" 40)

ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਘਰੋਂ ਚੋਰੀ ਡਾਕਟਰ ਰਾਜ ਕੋਲ ਰਾਤ ਕੱਟਣਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਆਸੋ ਦੀ ਮਾਂ ਭਾਨੋ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੰਤੇ ਦੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਕਾਰਨ ਘੁੱਦੜ ਦੀਆਂ ਅਸ਼ਲੀਲ ਹਰਕਤਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਨਸ਼ੇੜੀ ਪਿਉ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਦੀ ਥਾਂ ਮੌਤ ਨੂੰ ਗਲੇ

ਲਗਾਉਣਾ ਚੰਗਾ ਸਮਝਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਿਸਮਤ ਫ਼ੈਕਟਰੀ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਭਿੰਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਭਿੰਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਭਜਾ ਤਾਂ ਲਿਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਕੋਲ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕੋਈ ਸਹਾਰਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਫੌਜਾ ਸਿਹੁੰ, ਨਿੰਦਰ, ਸੁਖਦੇਵ ਅਤੇ ਅਮਲੀ ਦੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਨਾਲ ਗਰਭਵਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਭਿੰਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਨਾਂ ਅਪਣਾਉਣ ਕਰ ਕੇ ਘਰੋਂ ਵੀ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਬਰਾ ਆਪਣੀ ਭੂਆ ਦੀ ਨੂੰਹ ਨਾਲ ਰਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਬਰੇ ਕਾ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਕੋੜਮਾ ਹੀ ਕੱਜਰਾ ਦਾ ਮੰਨਦੀ ਹੋਈ ਦੀਪੋ ਆਪਣੀ ਵਿਚੋਲਣ ਨੂੰ ਵੀ ਕੋਸਦੀ ਹੋਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

> ਉਸ ਕੰਜਰੀ ਦੇ ਹੀ ਕੀੜੇ ਪਏ ਨਾ, ਉਹਦੀ ਭੂਆ ਦੀ ਨੂੰਹ ਆ ਉਹ, ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਤੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਧੱਕੇ ਖਾਂਦੀ ਸੀ ਔਂਤਰੀ...ਹੁਣ ਉਹਦੀ ਨੂੰਹ ਆਉਂਦੀ ਆ...ਸਾਰਾ ਕੋੜਮਾ ਈ ਕੰਜਰਾਂ ਦਾ ਅਕੱਠਾ ਹੋਇਐ। (ਸੰਧੂ "ਪਿੱਪਲ ਵਾਲਾ ਮੋੜ" 100)

ਬੇਗਾਨੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਮਾਵਾਂ, ਧੀਆਂ ਅਤੇ ਭੈਣਾਂ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਹੁਣ ਆਪਣੀ ਖ਼ੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਾਲੀਆ ਧੀਆਂ, ਭੈਣਾਂ ਅਤੇ ਪਤਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਚ ਕੇ ਜਾਂ ਲਾਲਚ ਵੱਸ ਕੁਜੋੜ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ, ਬਲਾਤਕਾਰ ਆਦਿ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰ ਕੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ 'ਲੰਕਾ ਦਾਹ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਲਾਲ ਆਪਣੀ ਭਰਜਾਈ ਤੇ ਮੈਲੀ ਅੱਖ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਸਗੋਂ ਮੌਕਾ ਵੇਖ ਕੇ ਦਿਉਰ ਭਰਜਾਈ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਸਿੱਕੇ ਟੰਗਦਿਆਂ ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਅੱਡ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਲਾਲ ਨੇ ਇੱਕ ਦਿਨ ਦਿਉਰ ਭਰਜਾਈ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਛਿੱਕੇ 'ਤੇ ਟੰਗਦਿਆਂ ਸੰਤੋ ਨੂੰ ਗੁੱਟੋਂ ਫੜ ਲਿਆ। (ਸੰਧੂ "ਲੰਕਾ ਦਾਹ" 13)

ਭਾਰਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵੰਡ ਵਿਚ ਲਾਲ ਵਰਗੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਨ/ਧਨ/ਸੰਪਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੁੱਟਦੇ ਸਨ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਮੁਟਿਆਰ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਸਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ

ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਮੁਸਲਿਮ ਮੁਟਿਆਰ ਨੂਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਬਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਸਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨੂਰਾਂ ਨੂੰ ਲਾਲ ਦੀ ਭੈਣ ਕਰਮੋ ਦਾ ਥੰਮ੍ਹਣ ਨਾਲ ਰਲ਼ੀ ਹੋਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਣਾ ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:

> ਨੂਰਾਂ ਖ਼ਾਲੀ ਟੋਕਰਾ ਰੱਖ ਕਰਤਾਰੇ ਕੇ ਘਰ ਵੱਲ ਮੁੜਨ ਹੀ ਲੱਗੀ ਸੀ ਤੂੜੀ ਵਾਲੇ ਅੰਦਰੋਂ ਕਰਮੋ ਅਤੇ ਥੰਮਣ ਹਨੇਰੀ ਵਾਂਗ ਨਿਕਲੇ। ਥੰਮਣ ਚਾਦਰੇ ਦਾ ਲੜ ਸੂਤ ਕਰਦਾ ਛੂਟ ਵੱਟ ਗਿਆ। ਨੂਰਾਂ ਕਰਮੋਂ ਵੱਲ ਝਾਕੀ, ਗੁੱਤ ਤੂੜੀ ਨਾਲ ਲਿੱਬੜੀ ਸਾਫ਼ ਦਿਸੀ। ... "ਛੱਜ ਤਾਂ ਬੋਲੇ ਛਾਨਣੀ ਵੀ ਬੋਲੇ, ਤੂੰ ਕੀ ਬੋਲਦੀ ਏਂ...ਤੈਨੂੰ ਕੱਢ ਕੇ ਲਿਆਂਦੈ ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਨੇ....।" ਕੱਢਕੇ ਨਹੀਂ, ਖੋਹਕੇ ਲਿਆਂਦੈ...ਉਹ ਵੀ ਮੇਰਿਆਂ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਕੇ। (ਸੰਧੂ "ਲੰਕਾ ਦਾਹ" 25)

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਵਾਂਗ ਸੋਹਣ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦਲੀਪੋ ਦੀ ਭਾਣਜੀ 'ਤੇ ਮਾੜੀ ਅੱਖ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਸਗੋਂ ਕੱਦੀ ਦੀ ਗੁਆਂਢਣ ਪਾਲੀ ਮਜ਼੍ਹਬੀ ਦੀ ਕੁੜੀ ਰੱਜੋ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਵੱਸ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ ਚੱਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਲਾ ਨਿੱਘ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨਾਲ ਘਰੋ ਉੱਧਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਿਤਾ ਆਪਣੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਧੀਆਂ ਦੇ ਕਤਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਹੀ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਸਵਾਰਥੀ ਰੁਚੀਆਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ:

> ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਇਸ ਲਈ ਕੀਤਾ ਕਿ ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਕੰਮ ਆ ਸਕੀਏ। ਪਰ ਅੱਜ ਦੇ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਨੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਸਵਾਰਥ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਮਤਲਬ ਤੱਕ ਹੀ ਮਹਿਦੂਦ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਿਨ-ਪ੍ਰਤੀ-ਦਿਨ ਘਟਦੀ ਜਾ

ਰਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਲੋੜ ਹੈ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਨਿੱਘ ਭਰਨ ਦੀ, ਸਵਾਰਥ ਤਿਆਗ ਕੇ ਮਿਲਵਰਤਨ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਦੀ। ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਮਿਠਾਸ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। (ਦਿਲਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਬਾਜਵਾ, "ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ" 69)

ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਕਈ ਵਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਧੀਆਂ ਦਾ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ 'ਤੇਜਾ ਨਗੌਰੀ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸੰਧੂ ਨੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਪਾਲਾ ਅੱਡ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਆਗਾਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਮਨ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਧੀਰੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਕੀਤੇ ਸ਼ਿਕਵੇ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਵਿਆਹ ਲਈ ਪ੍ਰਬਲ ਇੱਛਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਮੇਰੇ ਹਾਣਦੀਆਂ ਕੋਲ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਜੁਆਕ ਆ ...ਮੈਂ ਛੜੀ ਦੀ ਛੜੀ ......।" "ਇਹ ਕਿੱਡਾ ਕੁ ਕੰਮ ਆ....ਦੱਸ ਕਿੰਨੇ ਜੁਆਕ ਚਾਹੀਦੇ ਆ ਰਲਾਵਾਂ ਹਾਣਦੀਆਂ ਨਾਲ.....। (ਸੰਧੂ "ਤੇਜਾ ਨਗੌਰੀ" 19)

ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਆਹ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪਾਲਾ ਆਪਣੀ ਧੀ ਸੁਮਨ ਲਈ ਕੁਜੋੜ ਵਰ ਲੱਭਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਨਾਈਆਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਧੀਰੇ ਨਾਲ ਉੱਧਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਿਮਨ-ਜਾਤੀ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਘਰੋ ਭੱਜਣਾ ਤਾਂ ਪਾਲੇ ਲਈ ਅਸਹਿ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਸੀ, ਇਸੇ ਨਮੋਸ਼ੀ ਵਜੋਂ ਉਹ ਘਰੋ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦਾ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਦਹੇਜ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਲਾਹਨਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਨਪੀ ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਅਲਾਮਤ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ

ਹੈ। ਤੇਜੇ ਦੀ ਭੈਣ ਸੀਤੋ ਅਜਿਹੇ ਦਾਜ ਲੋਭੀਆਂ ਵਿਚ ਫਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਵੇਚ ਕੇ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਆਪਣੀ ਸੱਸ, ਸਹੁਰੇ ਅਤੇ ਜਸਬੀਰ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਜ਼ਹਿਰ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਲੀਲ੍ਹਾ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਹੋਣਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੱਖ ਅੰਤਰ-ਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਸਬੰਧ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਧੀਰਾ ਅਤੇ ਸੁਮਨ ਦਾ ਅੰਤਰ-ਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਧੀਰਾ ਨਿਮਨ-ਜਾਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਿੱਕੇ ਨਾਈਆ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੁਮਨ ਜੱਟ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਧੀ ਹੈ ਜੋ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਤੇਜੇ ਨਗੌਰੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਰਮਜੀਤ ਵੀ ਦਾ ਵੀ ਆਪਣਾ ਪਿਆਰ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਜੋੜੇ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

> ਜੇ ਬਈ, ਕੁੜੀ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਆਪ ਗੁੰਦ ਲਿਆ ਥੋਡੇ ਢਿੱਡ ਪੀੜ ਕਿਉਂ ਹੋਈ।" ਕਰਮਜੀਤ ਸੈਕਟਰੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਕੁੜੀਆਂ ਕਿਸੇ ਕਮਾਊ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਚੁਣ ਵੀ ਲੈਣ ਤਾਂ ਕੋਈ ਬੁਰਿਆਈ ਨਹੀਂ। ਕਰਮਜੀਤ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਿਆਹ ਵੀ ਪਿਆਰ ਵਿਆਹ ਹੀ ਸੀ। ਕਰਮਜੀਤ ਜੱਟਾਂ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਘਰ ਦਾ ਧੀ ਪੁੱਤ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਬਰਾਮਣਾਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਸੀ। ਕਰਮਜੀਤ ਸਹਿਕਾਰਤਾ ਬੈਂਕ ਦੀ ਬਰਾਂਚ 'ਚ ਸੈਕਟਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮੋਨਾ ਉਸ ਦੇ ਘਰੋਂ ਓਥੇ ਹੀ ਸੇਲਜ਼ਮੈਨ ਸੀ। ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਰਜ਼ਾਮੰਦੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਰਟ ਮੈਰਿਜ ਕਰਵਾ ਲਈ ਸੀ। (ਸੰਧੂ "ਤੇਜਾ ਨਗੌਰੀ" 42)

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਪੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਜਿੱਥੇ ਨਾਮ ਕੀਤਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹੁਣ ਬੱਚੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਜਿੱਦਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸੁਮਨ ਵਾਗ ਕੀਮਤੀ ਲਾਲ ਦੀ ਧੀ ਵੀ ਵਿਆਹ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਬਜ਼ਿਦ ਸੀ। ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿਹੁੰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਗੁਰਦੇਵ

ਦਾ ਸੁਮਨ ਤੇ ਮੈਲੀ ਅੱਖ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨਾਲ ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮਨਿੰਦਰ ਉਰਫ਼ ਨਿੰਦੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦਲੇਰ ਕੁੜੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਆਇਆ ਭੂਤਰਿਆ ਢੱਠਾ ਭਜਾ ਲਿਆਂਦਾ ਅਕਸਰ ਹੀ ਮੰਡੀਰ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੀਆਂ। ਸ਼ਨੀ ਵੀ ਨਿੰਦੀ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਸ਼ਲੀਲ ਸ਼ਬਦ ਬੋਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਨਿੰਦੀ ਦੁਆਰਾ ਇੱਟ ਦਾ ਵਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਖਮੀ ਤੱਕ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਬਦਲਾ ਉਹ ਨਿੰਦੀ ਤੇ ਤੇਜ਼ਾਬ ਸੁੱਟ ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਖ਼ਰਾਬ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ:

> ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਸੂਰਬੀਰਤਾ, ਸੁੰਦਰਤਾ, ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਜਗਦੀ ਮਸ਼ਾਲ ਵਰਗਾ ਚਾਨਣ ਹੈ। ਇਸ ਚਾਨਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੋਹ-ਮਮਤਾ, ਅਪਣੱਤ, ਰੱਖ, ਅੰਦਾਜ਼, ਗੌਰਵ ਅਤੇ ਸਵੈਮਾਨ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਹੈਰਾਨੀ ਦਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਮਹਾਨ ਸ਼ਬਦ-ਕੋਸ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਸਮਾਦੀ, ਵਿਲੱਖਣ, ਵਿਯੋਗੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭੌਤਿਕਤਾ, ਬੌਧਿਕਤਾ, ਰੋਮਾਂਸ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਆਦਿ ਦੇ ਰੰਗ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। (ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗਾਸੋ "ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ" 3)

ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੋਚ ਇੰਨੀ ਘਟੀਆ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਮੈਂ' ਭਾਰੂ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਵੱਧ ਰਹੇ 'ਕੰਨਜੀਊਮਰ ਕਲਚਰ' ਨੇ ਵਿਆਹ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

> ਕੰਨਜ਼ੀਊਮਰ ਕਲਚਰ ਦੇ ਬਹੁ-ਪਸਾਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਬੌਣੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਲਿਤਾੜ ਕੇ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ. ਅਜਿਹੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ 'ਮੈਂ' ਇੰਨੀ ਭਾਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਡਿੱਗੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉੱਠਣ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਦੇ ਬਣ ਰਹੇ ਕਿਸੀ ਕੰਮ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਨ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਖੁਸ਼ੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ. ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਲਈ ਇੰਜ ਕਰਨਾ ਵਧੇਰੇ ਸੁਖਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ. (ਸੁਖਿੰਦਰ "ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ (ਭਾਗ ਤੀਜਾ)" 166)

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪਿੰਡ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਸਭ ਦੀ ਧੀ/ਭੈਣ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਿੰਡ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣਾ ਜਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣਾ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਕਿਤੇ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਨਾਵਲ 'ਸੂਲ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਨੋਕਾਂ 'ਤੇ' ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਬਰਾਤ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਰਸਮਾਂ ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਆਏ ਪਰਿਵਰਤਨ ਰਾਹੀਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਬਰਾਤਾਂ ਕਈ ਕਈ ਦਿਨ ਵਿਆਹੁਣ ਆਈਆਂ ਰੁਕਦੀਆਂ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹੁਣ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਟਾਈਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਦੋ ਕੁ ਘੰਟਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਆਏ ਬਰਾਤੀ ਗਊਸ਼ਾਲਾ ਦੀਆਂ ਗਊਆਂ ਵਾਂਗ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਵੱਜਦੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਖਾਣ ਪੀਣ ਲਈ ਖੁਰਲੀਆਂ ਤੇ ਲੱਗੀਆਂ ਭੁੱਖੀਆਂ ਗਊਆਂ ਵਾਂਗ ਗਪਲ ਗਪਲ ਮੂੰਹ ਮਾਰ ਕੇ ਵਾਪਸ ਹੋ ਤੁਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤਾ ਹੈ:

> ਅੱਗੇ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੈ ਈ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਕਈ ਕਈ ਦਿਨ ਮੇਲ ਬਣੇ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਘੰਟਿਆਂ ਦੀ ਹੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਚੋ ਘਰ ਦਾ ਇੱਕ ਅੱਧ ਜੀਅ ਰਾਤ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਵਿਆਹ ਹੋ ਜਾਣ ਬਾਅਦ ਕੋਈ ਦਸ ਮਿੰਟ ਖੜ੍ਹ

ਕੇ ਰਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਵਿਆਹ ਘਰੇ ਹੁੰਦਾ ਚਾਹੇ ਪਲੇਸ ’ਚ ਕੁੱਝ ਘੰਟਿਆਂ ਦੀ ਖੇਡ ਸੀ।

(ਸੰਧੂ “ਸੂਲ਼ਾਂ ਦੀ ਨੋਕਾਂ ’ਤੇ” 103)

ਮੌਜੂਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਇੰਨਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਗਿਆ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮਾਪੇ ਧੀ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਪਾਣੀ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪੀਂਦੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹੁਣ ਤਾਂ ਧੀਆਂ-ਜੁਆਈ ਦੀ ਕਮਾਈ ’ਤੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।

ਨੌਜਵਾਨ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤਾਨ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣਾ ਵਿਰਸਾ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਗ਼ਰੀਬ, ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨਿਮਨ ਵਰਗਾ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਗੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਛੇਵੇਂ ਦਰਿਆ ਨੇ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਮਨੋਬਲ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤਾਨ ਜੱਸਾ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰ ਤੋਂ ਨਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਲੈਣ ਲਈ ਭੇਜਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਦਵਾਈ ਲੈਣ ਗਈ ਜਗਰੂਪ ਨਾਲ ਅਸ਼ਲੀਲ ਹਰਕਤਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਅਸਫਲ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਅਮਰ ਸਿਹੁੰ ਵਰਗੇ ਜੱਟ ਦਾ ਨਿਮਨ-ਜਾਤੀ ਬਾਜ਼ੀਗਰ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣਾ ਜਿੱਥੇ ਅੰਤਰ-ਜਾਤ ਵਿਆਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਰਨ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਪੰਚ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੁਆਲਾ ਸਿਹੁੰ ਅਤੇ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ:

ਕਾਕਾ, ਤੂੰ ਚੰਦੀਂ ਜਾਣਾ ਛੱਡ, ਬਾਜ਼ੀਗਰ ਵੱਢਕੇ ਕਿਸੇ ਖੂਹ ਖਾਤੇ ਰੋੜ੍ਹ ਦੇਣਗੇ। ਸਿਆਣਾ ਬਣ।

(ਸੰਧੂ “ਸੂਲ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਨੋਕਾਂ ’ਤੇ” 76)

ਮੰਡੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਕਮਾਉਣਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦੀਆਂ ਕੋਮਲ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਈ

ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਮੌਜੂਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਔਰਤ ਨੂੰ ਵੀ ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

> ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ 'ਸਭਿਆਚਾਰ' ਹਰ ਇੱਕ ਵਸਤ ਨੂੰ ਉਪਭੋਗਤਾ ਦੀ ਵਸਤ ਵਜੋਂ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਇੱਕ ਖ਼ਰੀਦ-ਵੇਚ ਦੀ ਵਸਤ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੋਮਲ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਜਜ਼ਬਾਤ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਫਿੱਟ ਨਹੀਂ ਬੈਠਦੇ। ਬਸ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਕਮਾਉਣਾ ਮੰਡੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਕਸਦ ਹੈ। (ਇਕਬਾਲ ਸੋਮੀਆ "ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਸਲੇ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ" 25)

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ 'ਚੱਕਰਵਿਊ ਦਰ ਚੱਕਰਵਿਊ' ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤ ਹੋ ਕੇ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵੱਡਾ ਮੁੰਡਾ ਜੂਪਾ ਅਤੇ ਮਤਰੇਏ ਭਰਾ ਬੂਟੇ ਦੀ ਪਤਨੀ ਛਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨਾਲ ਨਜਾਇਜ਼ ਸੰਬੰਧ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਹਵਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਬੂਟੇ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜੂਪਾ ਪਿੰਡ ਦੀ ਕੁੜੀ ਬੀਬੋ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕਰ ਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਤੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਗ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪਿੰਡ ਦੀ ਮੁਸਲਿਮ ਨਿਜ਼ਾਮਦੀਨ ਦੀ ਕੁੜੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਨਾਲ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਤੱਕ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬੂਟੇ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਡਿਪਟੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਕੁੜੀ ਲਾਲੀ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪਿੰਡ ਦੀ ਦੋਹਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜੁਪੇ ਦੇ ਦੋਸਤ ਕਿੱਕਰ ਦੀ ਕੁੜੀ ਕਿਸੇ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਛਿੰਦਰ ਅਤੇ ਜੁਪੇ ਦੇ ਅਵੈਧ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਡਿਪਟੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਛਿੰਦਰ ਇਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਮ ਸਮਝ ਕੇ ਜੁਪੇ ਦੇ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਕੇ ਆਪ ਵੀ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਕੇ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਬੌਰੀਏ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪੁਲਿਸ ਥਾਣੇ ਵਿਚ ਪਿਆ ਰੌਲਾ ਅਤੇ ਸਰਪੰਚ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਤੀ ਸੂਚਕ ਸ਼ਬਦ ਬੋਲ ਕੇ ਚੁੱਪ

ਕਰਵਾਉਣਾ, ਪੱਠੇ ਖੋਤਣ ਗਈ, ਕਿਸੇ ਬੌਰਨੀ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ, ਅਤੇ ਮਿੱਲ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਕੁਕਰਮ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਵਿਚ ਆਈ ਵੱਡੀ ਗਿਰਾਵਟ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਗੇਲੋ ਦੇ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਵਿਚ ਤੰਗ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਘਰੋਂ ਕੱਢਿਆਂ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੁਲਦੂ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਮਾਪੇ ਉਸ ਦਾ ਦੁਬਾਰਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਲੋਚਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਜੇਲ੍ਹ 'ਚੋ ਛੁੱਟ ਕੇ ਆਏ ਨਸ਼ੇੜੀ ਬੱਲੂ ਦੇ ਮੱਕੜ-ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਉੱਧਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਘਰੋਂ ਭੱਜ ਕੇ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਤੋਤੀ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਜਦ ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਪੈਸਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਗੇਲੋ ਨੂੰ ਤੋਤੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਤੇ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਗੇਲੋ ਕੁਹਾੜੀ ਨਾਲ ਬੱਲੂ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਤਲ ਕਰ ਕੇ ਜਦੋਂ ਬਜ਼ੁਰਗ ਰੰਗਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਗੇਲੋ ਨੂੰ ਚੋਰੀਓਂ ਨਹਾਉਂਦੀ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭੂਆ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ:

> ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਵੇਖ ਲਵੀਂ ਕਿਤੇ, ਆਪਣੇ ਫੁੱਫੜ ਤੇ ਹੀ ਨਾ ਟ੍ਰਾਈ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਈਂ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਦਸਾਂ। ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਤਾਂ ਹਲਕ 'ਚ ਡੰਡਾ ਤੁੰਨ ਦੇਊਂ। (ਸੰਧੂ "ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ" 55)

ਮੌਜੂਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਾ-ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਨਿਘਾਰ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਫੁੱਫੜ ਕੇਵਲ ਨਹਾਉਂਦੀ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦੀ ਸਗੋਂ ਮੌਕਾ ਪਾ ਕੇ ਆਪ ਹੀ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਭੂਆ ਲਖਵੀਰ ਕੁਰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ:

> ਕੁੱਤੀਏ, ਤੈਨੂੰ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਆਸਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਘਰ ਹੀ ਦਿਸਿਆ ਸੀ ਔਂਤਰੀਏ ਗੰਦ ਪਾਉਣ ਨੂੰ ...ਨਿਕਲ ਮੇਰੇ ਘਰੋਂ, ਫੱਫੇ ਕੁੱਟਣੀਏ। (ਸੰਧੂ "ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ" 56)

ਮੌਜੂਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਬਜ਼ੁਰਗ ਆਪਣੀਆਂ ਪੋਤੀਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਦੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਨਾਲ ਅਸ਼ਲੀਲ ਹਰਕਤਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੀ ਘੋਨਾ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਮੀਤਾਂ ਦਾ ਮਾਮਾ, ਜੋ ਰਵੀ ਅਤੇ ਮੀਤਾਂ ਦਾ ਵਿਚੋਲਾ ਵੀ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧੀ ਮੀਤਾਂ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਭੰਤੀ ਦੇ ਘਰੇ ਨਾ ਹੋਣ

ਕਾਰਨ ਮੀਤਾਂ ਨੂੰ ਕਾਮੁਕ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਤੱਕਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪਾਣੀ ਫੜਾਉਂਦੀ ਦਾ ਹੱਥ ਵੀ ਫੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੀਤਾਂ ਆਪਣੀ ਮਜਬੂਰੀ ਵੱਸ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੱਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦੀ ਹੋਈ ਸੋਚਦੀ ਹੈ ਕਿ:

> ਉਹ ਇਹ ਸੋਚ ਸੋਚ ਹੀ ਮਰਨ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਕਿਹੋ ਜਾ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਆਪਣੀ ਬੇਟੀ ਜਾਂ ਪੋਤਰੀ ਦੀ ਹਮ-ਉਮਰ ਲੜਕੀਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਆਦਮੀ...ਸੰਗ ਨੀ ਖਾਂਦਾ। (ਸੰਧੂ "ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ" 127)

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਰਿਸ਼ਤੇ ਅਤੇ ਨਾਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਉੱਡਦੀਆਂ ਧੱਜੀਆਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਖੇਤੀ ਦੇ ਧੰਦੇ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਦਾ ਹੋਇਆ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਵਿਚਲਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਿਸਾਨੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਮਨਜੋਤ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਲਾਲਚ ਵੱਸ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਅੱਡ ਹੋਣਾ, ਭਰਾ ਦੀ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਚੜ੍ਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਰਵੀ ਨੂੰ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਲਾ ਨਿੱਘ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਘਟਣਾ ਅਤੇ ਖ਼ੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮੋਹ ਭੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰੂਪਾਂਤਰਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆਂ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਵੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਦਰ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੁਰਿਆ ਆਉਂਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ-ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਪੁਰਾਤਨ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ, ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਤਿਉਹਾਰ ਅਲੋਪ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਜੋ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਹੁਣ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਉਤਪਾਦ (Universal Cultural Products) ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਵੀ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਤਪਾਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਰੈਡਰਿਕ ਜੈਮਸਨ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਬਜ਼ੁਰਗ ਪੂੰਜੀਵਾਦ (Late Capitalism) ਆਪਣੇ ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।' ਅੱਜ

> ਸਭਿਆਚਾਰ-ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਨਿਗਮ (Corporates) ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਿਗਮ ਤੀਸਰੀ-ਤੀਸਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਛੜੇ ਮੁਲਕਾਂ ਉੱਪਰ ਵਲਗਰ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਥੋਪ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਹੁਲਤਾਵਾਦੀ (Pluralist) ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਲਤਾਵਾਦੀ ਹੋਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸਥਾਨਕ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੜੱਪ ਕਰਨ ਵੱਲ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧ (Naxus) ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਤਿਉਹਾਰ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਆਦਿ ਲੋਪ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।
> (ਭੀਮ ਇੰਦਰ “ਮਾਰਕਸਵਾਦ: ਮੁੱਦੇ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ”, 109)

ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਇਕੱਤਰਤਾ ਲਈ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤਿਆਂ ਦਾ ਭੰਜਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਲਾਤਕਾਰ ਵਰਗੀਆਂ ਅਲਾਮਤਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ‘ਬੁੱਕਲ ਦੇ ਸੱਪ’ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵਿਆਹੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਸਬਜ਼ੀ ਵੇਚਣ ਆਏ ਤਾਏ ਰਾਧੇ ਦੁਆਰਾ ਕੰਵਲ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬਲੌਰੀ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਕੈਪਸੂਲ ਵਿਚ ਜ਼ਹਿਰ ਪਾ ਕੇ ਦੇਣਾ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨਾਤਿਆਂ ਵਿਚ ਆ ਚੁੱਕੀ ਗਿਰਾਵਟ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਣਜੀਤ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰੋ ਨਾਲ ਦੂਜੀ ਵਾਰੀ ਵਿਆਹ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮੁੰਦਰੋ ਆਪਣੇ ਕੁਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਲੁਕੋਣ ਲਈ ਰਣਜੀਤ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਮੈਂਬਰ ਸਰਜੂ ਨੂੰ ਖੀਰ ਖਾਣੀ ਜਾਤ ਕਹਿੰਦੀ ਹੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਵੀ ਕਲੰਕਿਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਰਦੀ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੰਵਲ ਅਤੇ ਸਰਜੂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਅਪਵਿੱਤਰਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਸਰਜੂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ,

> ਕੰਵਲ ਨੂੰ ਵੀ ਜੱਟੀ ਤੋਂ ਪੰਡਤਾਣੀ ਬਣਾਤਾ ਹੋਣਾ ਤੂੰ ਤਾਂ.... (ਸੰਧੂ “ਬੱਕਲ ਦੇ ਸੱਪ” 66)

ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਬਲੌਰੀ ਦਲਾਲ ਨਾਲ ਖੇਹ-ਖਾਣਾ, ਬਲੌਰੀ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਸੀਰੀ ਪਾਲੇ ਦੀ ਧੀ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਬਲੌਰੀ ਦਲਾਲ ਦਾ ਸਰਜੂ ਦੇ ਘਰ ਮੱਝ ਦੇਖਣ ਜਾਣਾ ਜਿੱਥੇ ਘਰੇ

ਕੇਵਲ ਉਸ ਦੀ ਧੀਆਂ ਵਰਗੀ ਲੱਖੋ ਨੂੰ ਇਕੱਲੀ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਕੁਕਰਮ ਕਰਨਾ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲੱਖੋ ਬਲੌਰੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਕੁਕਰਮ ਕਾਰਨ ਗਰਭਵਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਤੱਕ ਗੁਆ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਸਰਜੂ ਅਤੇ ਗੁਰਮੇਜੋ ਨੂੰ ਬਲੋਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧੀ ਦਾ ਕਾਤਲ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਕੰਵਲ ਕੀ ਕੁੱਖ ਨੂੰ ਜਦ ਕਾਫ਼ੀ ਲੰਬੇ ਅਰਸੇ ਬਾਅਦ ਭਾਗ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸਮੁੰਦਰੋ ਉਸ ਨੂੰ ਭੰਡਦੀ ਹੋਈ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਰਣਜੀਤ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਕੰਮਾ ਦੱਸਦੀ ਹੋਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

> ਇਹ ਖ਼ਬਰੇ ਕੀਹਤੋਂ ਪੁਆਕੇ ਲਿਆਈ ਆ, ਰਣਜੀਤ ਤਾਂ ਫਾਕਾ ਈ ਆ, ਡੱਕਾ ਈ ਨੀ ਉਹਦੇ 'ਚ ਤਾਂ। (ਸੰਧੂ "ਬੁੱਕਲ ਦੇ ਸੱਪ" 103)

ਸਮੁੰਦਰੋ ਜਦ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਬਲੌਰੀ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਬੈਠੀ ਤਾਂ ਰਣਜੀਤ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਇੱਜ਼ਤ ਲਈ ਸਮੁੰਦਰੋ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨੌਜਆਨੀ ਦਾ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਛੇਵੇਂ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਵਹਿਣ ਕਾਰਨ ਕਿਸੇ ਦੀ ਟੈਂ ਨਾ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਨੌਜੁਆਨ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਦਲਾਲਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਾਤਰ ਰਣਜੀਤ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਗੋਲਡੀ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਬਲੌਰੀ ਆਪਣੀ ਬੰਦੂਕ ਨਾਲ ਕਰ ਕੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾ ਨੂੰ ਫਸਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਇੱਕ ਕਾਰਗਰ ਹਥਿਆਰ ਵਜੋਂ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਕੇਵਲ ਪੂੰਜੀ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਨਿਘਾਰ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ।

ਸੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਅਧਿਐਨ ਦੌਰਾਨ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੂੰਜੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਹੋੜ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤੇ ਟੁੱਟਣਾ, ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜ ਅਤੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵਿਚ ਆਏ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਾਰਨ ਖਪਤਵਾਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਲਵ-ਮੈਰਿਜ, ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨਾਤਿਆਂ ਅਤੇ ਰਸਮਾਂ ਰਿਵਾਜ ਦਾ ਭੰਜਨ, ਭਰਾ ਹੱਥੋਂ ਭਰਾ ਦਾ ਕਤਲ, ਭੂਮੀਹੀਣ ਕਿਸਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਮੁੱਲ ਦੀ ਤੀਵੀਂ, ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਾਤਾ

ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਦੀਪੋ ਦਾ ਅਨਜੋੜ ਵਿਆਹ, ਜੁਆਈ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਲੁੱਟ, ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤੇ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਭੰਜਨ, ਭਾਰਤ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ, ਧੀਰਾ ਅਤੇ ਸੁਮਨ ਦਾ ਅੰਤਰ ਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ-ਰਸਮਾਂ ਵਿਚ ਆਏ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਜੱਸੇ ਦਾ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤਾਨ ਹੋਣਾ, ਜਗਰੂਪ ਨਾਲ ਅਸ਼ਲੀਲ ਹਰਕਤਾਂ ਹੋਣੀਆਂ ਮਿੱਲਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਕੁਕਰਮ, ਨਸ਼ੇੜੀ ਬੱਲੂ ਦੁਆਰਾ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ, ਖੇਤੀ ਵਿਚ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਦੀ ਆਮਦ, ਬਲੌਰੀ ਦਲਾਲ ਦੇ ਲੱਖੋ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਕੁਕਰਮ, ਸਮੁੰਦਰੋ ਅਤੇ ਬਲੌਰੀ ਦੇ ਨਜਾਇਜ਼ ਸੰਬੰਧ, ਗੋਲਣੀ ਦਾ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤਾਨ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਭਈਆ ਦੀ ਆਮਦ ਆਦਿ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ

ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਰਜ਼ਾ ਲੋੜ੍ਹਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸੂਦਖ਼ੋਰਾਂ, ਆੜ੍ਹਤੀਆਂ, ਦੋਸਤਾਂ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ, ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਿਰਭਰਤਾ ਸੂਦਖ਼ੋਰ, ਧਨੀ ਕਿਸਾਨ, ਬੈਂਕਾਂ ਅਤੇ ਆੜ੍ਹਤੀਏ ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਜ 60% ਤੋਂ ਲੈ 100% ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣਾ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਰਜ਼ਾ ਕੁੜਿੱਕੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਖੇਤ-ਮਜ਼ਦੂਰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨੌਜੁਆਨ ਵਰਗ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਬੇਬਾਕ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪਨਪਿਆ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾ ਕਰਮ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਭਈਆ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ, ਪਰਵਾਸੀ ਸੰਕਟ, ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਜਿਨਸੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ, ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ

ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਪਤਨ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਦੇ ਮੂਲ ਕਾਰਕ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

> ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਰੈਡੀਮੇਡ ਚੀਜ਼ਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਬਹੁਤਾ ਸੋਚਦੇ ਨਹੀਂ। ਜਦੋਂ ਰੈਡੀਮੇਡ ਚੀਜ਼ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਨਿਕੰਮੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਨੂੰ ਜੋ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਬੂਲਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਅਸੀਂ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਤੇ ਖ਼ੁਦ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਗੁਆ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਨੂੰ ਰੈਡੀਮੇਡ ਵਿਅਕਤਿਤਵ (Readymade Personality) ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਜਿਉਣ ਲੱਗਦੇ ਹਾਂ। ਇਹੋ ਹਾਲ ਔਰਤ ਦਾ ਹੈ। ਔਰਤ ਆਪਣੀ ਬਣੀ-ਬਣਾਈ ਪਹਿਚਾਣ ਨੂੰ ਹੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਜੀਵਨ ਜਿਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਸਾਡੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। (ਪਰਮਜੀਤ ਕੌਰ ਅਤੇ ਵਿਨੋਦ ਮਿੱਤਲ "ਬੂਵਆਰ ਦਾ ਨਾਰੀਵਾਦ: ਮਸਲੇ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ" 14)

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ 'ਤਰਕਸ਼ ਟੰਗਿਆਂ ਜੰਡ' ਰਾਹੀਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟਾਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੰਡੇ ਕੁੜੀਆਂ ਤਾਂ ਆਈ ਲੈਟਸ ਕਰ ਕੇ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹਨ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਰਮ ਸਭਿਆਚਾਰ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਕੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਭਈਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੱਟ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਤੋਂ ਵਿਰਵੇ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਭਈਏ ਭੂਮੀਵਾਨ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਜੋ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

> ਪੰਜਾਬ ਭਈਆਸਤਾਨ ਬਣਿਆਂ ਪਿਐ-ਧੜਾ ਧੜ ਭਈਏ ਪੰਜਾਬ ਤੁਰੇ ਆਉਂਦੇ ਐ-ਭਈਆਂ ਦੇ ਰਾਸ਼ਨ ਕਾਰਡ ਬਣਦੇ ਐ-ਭਈਆਂ ਦੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਬਣਦੀਐਂ-ਭਈਏ ਪੰਚਾਇਤ ਮੈਂਬਰ ਬਣੇ ਹੋਏ ਐ-ਭਈਏ ਜਿੰਮੀਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨਾਲ ਖੇਹ ਖਾਂਦੇ ਐ-ਕਈ ਥਾਂ ਭਈਏ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢ ਕੇ ਲੈ ਗਏ ਤੇ ਅਦਾਲਤਾਂ 'ਚ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਏ-ਕਈ

> ਥਾਂ ਭਈਆਂ ਨੇ ਕਿਸਾਨ ਮਾਰੇ ਐ-ਬੱਚੇ ਅਗਵਾਹ ਕੀਤੇ ਐ-ਬੈਂਕਾਂ ਲੁੱਟੀਐਂ-ਪੰਜਾਬੀ ਲੁੱਟੇ ਐ-ਕਈ ਥਾਂ ਭਈਏ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣੇ ਬੈਠੇ ਐ-ਟਰੈਕਟਰ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਐ-ਦੱਸੋ ਇਹਨਾਂ ਦਿਹਾੜੀ ਕਰਨ ਆਲਿਆਂ ਕੋਲ ਐਨਾ ਪੈਸਾ ਕਿੱਥੋਂ ਆਇਆ? (ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ "ਤਰਕਸ਼ ਟੰਗਿਆ ਜੰਡ" 23)

> ਅੱਜ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਲੁਟੇਰਾ ਅਤੇ ਜ਼ਾਲਮ ਅਮਰੀਕਾ ਸਾਮਰਾਜ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰਲੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਵਰਗੇ ਅਣਵਿਕਸਤ ਦੇਸਾਂ ਤੇ ਲੱਦਣ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਾਹ ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ। ਵਾਹ ਵਾਸਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੀ ਦਲਾਲੀ ਨਾਲ ਹੈ। ਦਲਾਲ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਮਰੀਕਨ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਜੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਪਬਲਿਕ ਸੈਕਟਰ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀਕਰਨ, ਵਪਾਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਛੁੱਟੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਅਤੇ ਦੇਸੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਜਲ, ਜੰਗਲ, ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਲੁਟਵਾਉਣ ਦੀ ਕਾਲੀ ਕਰਤੂਤ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸਿਹਤ ਤੇ ਵਿੱਦਿਆ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਦੇ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਨੂੰ ਠੇਕੇ ਤੇ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਨਅਤ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਗ੍ਰਹਿਣਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਅੰਨਦਾਤਾ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨੌਜਵਾਨ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤੀ ਲੋਕ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਦਲਦਲ ਵਿਚ ਧੱਕੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਾਰਖ਼ਾਨਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਛਾਂਟੀਆਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਡਾ ਪਿਆਰਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੁੜ ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦੀਆਂ ਜ਼ੰਜੀਰਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। (ਨਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹਰੀਕਾ "ਕਿਸਾਨ ਬਣ ਰਿਹਾ ਗ਼ੁਲਾਮ" 153)

ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦੇ ਨਿਵਾਰਨ ਦੀ ਆਸ ਲਈ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਪਰਵਾਸ ਕਰਦੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਉਹ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਨਜੀਤ ਕੌਰ ਵੀ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ

ਦੀ ਆਸ ਵਿਚ ਏਜੰਟਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਚੁੰਗਲ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਹਬਸ਼ੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਰੀਰਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਚਾਲੀ ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਜਿਨਸੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗਰਭ ਵਿਚ ਪਲ ਰਹੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਪਿਤਾ ਤੱਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ ਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਤੱਕ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਅੱਜ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਦੌਰ ਵਿਚ ਅੱਜ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ 'ਬਾਰ੍ਹੀਂ ਕੋਹੀਂ ਦੀਵਾ ਬਲਦਾ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਭੁੱਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਮੁਨਾਫ਼ਿਆਂ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹਨ। ਸੰਤੂ ਆਪਣੀ ਘਰਵਾਲੀ ਸੰਤੀ ਅਤੇ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਾਈ ਹਰ ਕੌਰ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਗੁਰਮੇਲ ਕੌਰ (ਮੇਲੋ) ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਤੋਂ ਉਮਰ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਛੋਟੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕੋ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੇਲੋ ਦਾ ਦਸ-ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਬੰਦਿਆ ਵੱਲੋਂ ਬਲਾਤਕਾਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਗਰਭਵਤੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇੱਜ਼ਤ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਬਚਿੰਤ ਕੌਰ ਧੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸੰਤੂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝਾ ਟੁੱਟਣ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਵੀ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੇਜੇ ਨਿਹੰਗ ਵਰਗੇ ਆਪਣੇ ਫ਼ਾਇਦੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਿਜਾਮੁਦੀਨ ਦੇ ਪਲਾਟ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਕੇ ਆਪਸੀ ਭਾਈਚਾਰਕ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਖ਼ਰਾਬ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਚਿਰਾਗ਼ਦੀਨ ਅਤੇ ਗੁੱਜਰਖਾਨ ਵਰਗੇ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੌਰਾਨ ਲੁੱਟ ਖਸੁੱਟ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਨਾਵਲ ਅੱਖੀਆਂ 'ਚ ਤੂੰ ਵੱਸਦਾ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਦਾ ਸਰਪੰਚ ਨਾਲ ਤਾਪੋ ਦੇ ਨਜਾਇਜ਼ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਿੰਡੋਂ ਆ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਭੋਲ਼ੀਆਂ ਭੋਲ਼ੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਗ਼ਲਤ ਮੱਤਾਂ ਦੇ ਕੇ ਖ਼ਰਾਬ ਕਾਰਨ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਰੀਤ ਚੌਵੀ ਸਾਲ ਦੀ ਸਕੂਲ

ਅਧਿਆਪਕਾ ਦੇ ਮਾਸਟਰ ਨਵਜੋਤ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਗਰਭਵਤੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਰੋਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੀਤਲ ਅਤੇ ਨਿੰਦੀ ਵਰਗੀਆਂ ਨੌਜੁਆਨ ਕੁੜੀਆਂ ਹੋਰਨਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੱਕੜ-ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਗ਼ਲਤ ਕੰਮ ਕਰਵਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨਜੀਤ ਕੋਰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਹਵਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲ ਪਤੀ ਬਾਹਰੇ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਵੀ ਨਿਰੰਤਰ ਬਦਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਇਹ ਬਦਲਾਵ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਤੇਜ਼ ਹੋਇਆਂ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੋਪ ਕਲਚਰ ਭਾਰੂ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨੌਜੁਆਨ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀਆਂ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਅਨੈਤਿਕ ਰਸਤਿਆਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦੀਪੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਹਰਪਾਲ ਕੋਰ ਨਾਲ ਮਾੜਾ ਸਲੂਕ ਕਰਦੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਘਰ ਵੇਚ ਕੇ ਪੈਸੇ ਆਪ ਹੜੱਪ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਦੀਪੀ ਵਰਗੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਆਪਣਾ ਵਿਰਸਾ ਭੁੱਲ ਕੇ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤਾਨ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਕੇ ਨੱਚਦੀਆਂ/ਟੱਪਦੀਆਂ ਅਸ਼ਲੀਲ ਹਰਕਤਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੋ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਦੀਪੀ ਦੇ ਫਲੈਟ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪਾਰਟੀ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਕੰਨ ਪਾੜ ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਵੱਜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅੱਧਨੰਗੀ ਦੀਪੀ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ 'ਡਾਂਸ' ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ਰਾਬ ਵਿਚ ਧੁੱਤ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਗੋਰਾ ਮੁੰਡਾ ਉਸ ਨਾਲ਼ ਨੰਗੀਆਂ ਅਤੇ ਅਸ਼ਲੀਲ ਹਰਕਤਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦੇਖ ਕੇ ਹਰਪਾਲ ਆਪੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਈ। ਅੱਖੀਂ ਦੇਖ ਕੇ ਮੱਖੀ ਉਹ ਨਿਗਲ਼ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਦੀਪੀ ਨਾਲ਼ ਅਸ਼ਲੀਲ ਹਰਕਤਾਂ ਕਰਦੇ ਗੋਰੇ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਜਾ ਮਾਰਿਆ। (ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ "ਅੱਖੀਆਂ 'ਚ ਤੂੰ ਵੱਸਦਾ" 185)

> ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੇ ਹਨ ਤੇ ਉੱਥੋਂ ਦੀ "ਕੰਜ਼ਿਊਮਰ ਕਲਚਰ" ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਆਪਣੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ-ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੋਹ-ਭੰਗ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਧਰ ਉਹ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ-ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰਲਾ-ਮਿਲਾ ਹੈ।
> (ਸਤਿੰਦਰ ਨੂਰ "ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਸਾਹਿਤ" 11-12)

ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਖਪਤਵਾਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਨਿਘਾਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਨਾਵਲ 'ਰੂਹ ਲੈ ਗਿਆ ਦਿਲਾਂ ਦਾ ਜਾਨੀ' ਰਾਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਗੜੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਪਰਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਘਰ ਵਾਲੀ, ਛੋਟੀ ਕੁੜੀ ਅਤੇ ਮੁੰਡੇ ਕੋਲ ਛੱਡ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਆਪਣੀ ਬੀ. ਐਡ. ਕਰਦੀ ਵੱਡੀ ਕੁੜੀ ਰਮਣੀਕ ਕੌਰ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਆਪਣੀ ਸੱਸ ਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਕੋਠੀ ਲੈ ਕੇ ਛੱਡਦਾ ਹੈ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮ ਲਈ ਭਈਆ ਰੱਖਦਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਭਈਏ ਨਾਲ ਰਮਣੀਕ ਦੇ ਬਣੇ ਪ੍ਰੇਮ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਬਣ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਹਿ ਕੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾ ਕੇ ਵੀ ਇੱਕ ਹਬਸ਼ੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਬੁਆਏ ਫਰੈਂਡ ਬਣਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਨ ਸਿੰਘ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਸੀ ਦਾ ਮਾਮੀ ਦਾ ਭਰਾ ਦੀ ਕੁੜੀ ਸ਼ੀਤਲ ਦੀ ਕਿਸੇ ਕਾਲੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨਾਲ ਹੀ ਪਿਆਰ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਕੇ ਘਰ ਛੱਡ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਸੂਬੇਦਾਰ ਵਰਗੇ ਆਪਣੀ ਮਸਤੀ ਲਈ ਮੋਨਿਕਾ ਨਾਂ ਦੀ ਗੋਰੀ ਕੋਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਦੀ ਨੌਜੁਆਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਮਨਮਰਜ਼ੀਆਂ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਜੱਸੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਮਿਹਨਤ ਕਰ ਕੇ ਘਰ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਦੀ ਫਿਰ ਵੀ ਕੋਈ ਇੱਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਸੰਸਕਾਰ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਜੋ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

-ਬਥੇਰਾ ਔਖਾ ਰਿਹੈ ਬਿਚਾਰਾ ਗੰਦੀ 'ਲਾਦ' ਤੇ ਪ੍ਰੀਵਾਰ ਵੱਲੋਂ...! ਪਹਿਲਾਂ ਕੁੜੀ ਨੇ ਪੱਗ ਰੋਲਣ ਦੀ ਕਸਰ ਬਾਕੀ ਨ੍ਹੀਂ ਛੱਡੀ ਤੇ ਫਿਰ ਮੁੰਡਾ ਲਫੈਂਡ ਨਿਕਲ਼ ਗਿਆ..! ਤੀਮੀਂ ਮਗਰ ਲੱਗ ਕੇ ਲਾਹ ਪਾਅ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਵਿਚਾਰੇ ਦੀ..! ਉਹਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਬੜੇ ਪਾਪੜ ਵੇਲੇ ਲਾਲ ਸਿਉਂ ਨੇ..! ਔਲਾਦ ਵੱਲੋਂ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਮੱਚਦੇ ਤਵੇ 'ਤੇ ਪਏ ਨੇ ਈ ਕੱਟੀ ਐ..! (ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ "ਰੂਹ ਲੈ ਗਿਆ ਦਿਲਾਂ ਦਾ ਜਾਨੀ" 9)

ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਤਰੱਕੀ ਵੱਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਓਵੇਂ ਓਵੇਂ ਸਾਡੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਗਿਰਾਵਟਾਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਲਗਭਗ ਸਮੁੱਚੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਰਵਾਇਤੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਭੰਜਨ ਕਰਨ ਕਰ ਕੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ 'ਗੋਰਖ ਦਾ ਟਿੱਲਾ' ਰਾਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਰਬਜੀਤ ਕੌਰ ਪ੍ਰੀਤ ਦੀ ਮਾਮੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਭੁੱਲ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਜਿਨਸੀ ਸੰਬੰਧ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦੀ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦਾ ਇੱਕ ਬੱਚਾ ਵੀ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਤ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਭੈਣ ਗੁਰਜੀਤ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਰਬਜੀਤ ਕੌਰ ਆਪਣੀ ਸੱਸ ਨੂੰ ਮੁੰਡਾ ਤੱਕ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਮਝਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰਾਂ ਚੁੱਕਣ ਦਾ ਆਦੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰ ਕੇ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹਰੇਕ ਗੱਲ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਵੀ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਰ, ਜੋਰੂ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਅਪਣੱਤ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਕਾਹਦੀ ਗੱਲ ਐ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿਆਂ! ਕਾਹਦੇ ਦਰਸ਼ਣ ਐਂ? ਸਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਡੱਕ-ਡੱਕ ਵੱਜਦੇ ਨੂੰ-ਆਬਦਾ ਖ਼ੂਨ ਈ ਚਿੱਟਾ ਹੋ ਗਿਆ-ਸਿਆਣੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਐ-ਬਈ ਜ਼ਰ, ਜ਼ੋਰੂ ਜ਼ਮੀਨ ਤਿੰਨੇ ਈ ਪੁਆੜੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਐ--ਸਕੇ ਭਰਾ ਈ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣ ਤੁਰੇ-ਲਹੂ ਜਮਾਂ ਈ ਸਪੈਦ ਹੋ

ਗਿਆ---!" ਬਾਬਾ ਬਖਤੌਰਾ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਉੱਪਰ ਹੀ ਕੀਰਨੇ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਸੀ।

(ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ "ਗੋਰਖ ਦਾ ਟਿੱਲਾ" 47)

ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਵੱਧ ਰਹੇ ਹਨ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਨਾਵਲ 'ਡਾਚੀ ਵਾਲਿਆਂ ਮੋੜ ਮੁਹਾਰ ਵੇ' ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਦੂਜੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦਲੀਪ ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਅਤੇ ਡਾਲੀ ਤਰਖਾਣਾਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਰਤਾਰ ਸਰਪੰਚ ਦੀ ਕੁੜੀ ਸਵੀਟੀ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਰਪੰਚ ਇਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹੱਤਕ ਸਮਝਦਾ ਹੋਇਆ ਸਵੀਟੀ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਵੀਟੀ ਦਾ ਇਹ ਕਤਲ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

-"ਇੱਜ਼ਤ ਨੂੰ ਗਲ਼ੀਏ ਰੋਲਣ ਵਾਲ਼ੀ ਕਮਜ਼ਾਤ ਦਾ ਕਰਤਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਓਏ..!" ਸਰਪੰਚ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸ ਨੂੰ ਸੁਣਾਂ ਰਿਹਾ ਸੀ? ਉਸ ਨੇ ਮੂੰਹ ਲਾ ਕੇ ਅੱਧੀ ਬੋਤਲ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਸਵੀਟੀ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਦੇ ਟੋਟੇ ਪਲਾਸਟਿਕ ਦੀ ਕੂੜੇ ਵਾਲੀ ਬੋਰੀ ਵਿਚ ਪਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। (ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ "ਡਾਚੀ ਵਾਲਿਆਂ ਮੋੜ ਮੁਹਾਰ ਵੇ" 65)

ਬਚਨਾਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਲਾਲਚ ਵੱਸ ਆਪਣੇ ਤੋਂ 20 ਸਾਲ ਵੱਡੀ ਕੁੜੀ ਜਸਵੀਰ ਨਾਲ ਅਤੇ ਲੱਕੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮਾਂ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਜਿੰਮੀ ਦੇ ਨਾਲ ਅਤੇ ਡਾਲੀ ਵੀ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦਾ ਸਾਧ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰ ਕੇ ਬਾਹਰਲੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਨਾਵਲ 'ਏਤੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕੁਰਲਾਣੇ' ਰਾਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਦਾ ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਰੂਪ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਬਿੱਲੂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਤੀ ਦਾ ਪਿਆਰ

ਕਰਨਾ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਮਿੰਦੀ ਵਰਗੇ ਅਮੀਰ ਘਰਾਂ ਦੇ ਕਾਕਿਆਂ ਦਾ ਵਿਗੜਨਾ ਕੇ ਨਸ਼ੇ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਾਮੁਕ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਲਈ ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਉਣਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ। ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰੀਤੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਵੀ ਕੇਵਲ ਉਸ ਦੀ ਹਵਸ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਕਾਲਜ ਦੀਆਂ ਹੋਰਨਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਬਰਨ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲਿਆ ਕੇ ਰੰਗ ਰਲੀਆਂ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਕੁੜੀ ਬਿੱਲੂ ਦੀ ਭੈਣ ਗਿਆਨੋ ਨੂੰ ਜਬਰੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਆਪਣੀ ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਾਂ ਪਿਉ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨੂੰ ਰੋਲਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਗਿਆਨੋ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਉਸ ਨੇ ਵੱਡਾ ਮੇਜ਼ ਖਿੱਚ ਕੇ ਮਸਾਂ ਹੀ ਨੇੜੇ ਕੀਤਾ। ਮੇਜ਼ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਕੁੰਡੇ ਵਿਚ ਰੱਸਾ ਪਾ ਕੇ ਵਲ਼ ਪਾਇਆ। ਮੇਜ਼ ਉੱਪਰ ਬੈਠ ਕੇ ਹੀ ਇੱਕ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਅਤੇ ਮੇਜ਼ ’ਤੇ ਹੀ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ। ਗਲ਼ ਵਿਚ ਰੱਸਾ ਪਾ ਕੇ ਮੇਜ਼ ਨੂੰ ਪਰ੍ਹਾਂ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ....। ਉਸ ਦੀ ਧੌਣ ਫ਼ੁੱਟ ਲੰਮੀ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਨੀਲੀ ਹੋਈ ਜ਼ੁਬਾਨ ਬਾਹਰ ਆ ਗਈ। ਅੱਖਾਂ ਖੜ੍ਹ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਤਾਂ ਤੜਪੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਈ...! (ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ “ਏਤੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕੁਰਲਾਣੇ” 97)

ਨਾਵਲ ‘ਬੋਦੀ ਵਾਲਾ ਤਾਰਾ ਚੜ੍ਹਿਆ’ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤਿਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਨਿਘਾਰ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਪਹਿਲੂ ਵਜੋਂ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਵਿੰਦਰ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪਲਾਟ ਬੜੀ ਚਲਾਕੀ ਨਾਲ ਪੰਜਾਹ ਲੱਖ ਦੇ ਵੇਚ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਚਾਲੀ ਲੱਖ ਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਇੱਥੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਪਤੀ ਹੜੱਪਣ ਲਈ ਤਾਂਤਰਿਕ ਬਾਬੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸਾਰੇ ਸਹੁਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੀਤ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਗੁਰਵਿੰਦਰ ਤੇ ਕੋਈ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਲਾਲਚ ਲਈ ਕੁੱਝ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਹੜੱਪਣ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੈਸੇ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਡੇਰਾਵਾਦ ਪਨਪ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਥਾਂ-ਥਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਚਲੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਿਘਾਰ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਚੱਲਦੀ ਬੱਸ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਮੈਡੀਕਲ ਦੀ ਵਿਦਿਆਰਥਣ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ ਦੀ ਘਟਨਾ ਰਾਹੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਾਲਤਾਂ ਦੀ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੋ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

> -ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਇੱਕ ਕੁੜੀ ਨਾਲ਼ ਬਲਾਤਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ, ਇਹ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਲਈ ਵਿਖਾਵਾ ਕਰਦੇ ਐ..। (ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ "ਬੋਦੀ ਵਾਲਾ ਤਾਰਾ ਚੜ੍ਹਿਆ" 67)
>
> ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬਣਾਏ ਸਮਾਜਿਕ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮੁੱਲ ਟੁੱਟ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਲੋਕ ਇਹਨਾਂ ਟੁਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਟੁੱਟਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। (ਅਨੀਤਾ "ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਦੇ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ" 87)

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਘਰ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਕੁੜੀ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰੇ ਤਾਂ ਨਫ਼ਰਤ ਭਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਦਾ ਰੁਲਿਆ ਵੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਜੱਟ ਕਤਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਨਾਵਲ 'ਜੱਟ ਵੱਢਿਆ ਬੋਹੜ ਦੀ ਛਾਵੇਂ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਜੱਟ ਆਪਣੀ ਫੋਕੀ ਸ਼ਾਨ ਖ਼ਾਤਰ ਕਤਲ ਤੱਕ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਬਿੱਲੂ ਨਾਨਕੇ ਪਿੰਡ ਮੀਤੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਨਾਨਕੀਂ ਰਹਿਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰੀਤਮ ਅਤੇ ਜਿੰਦਰ ਆਪਣੀ ਇੱਜ਼ਤ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਬਿੱਲੂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਤਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਬਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਤਲ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

ਬਿੱਲੂ ਦਾ ਕੁਤਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਬੋਹੜ ਥੱਲੇ ਖ਼ੂਨ ਦਾ ਛੱਪੜ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਿੱਲੂ ਚੁਫਾਲ, ਬੇਹੋਸ਼ ਪਿਆ ਸੀ? ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਮਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ? ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਪਏ ਬਿੱਲੂ ਦੇ ਗੰਡਾਸੇ ਦੀਆਂ ਹੁੱਜਾਂ ਮਾਰੀਆਂ। ਪਰ ਬਿੱਲੂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ 'ਸੀ' ਨਾ ਨਿੱਕਲੀ। (ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ "ਜੱਟ ਵੱਢਿਆ ਬੋਹੜ ਦੀ ਛਾਵੇਂ" 17)

ਪ੍ਰੀਤਮ ਅਤੇ ਜਿੰਦਰ ਜਦ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸਨ ਤਾਂ ਬਚਨਾਂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਕਰਮੋ ਨਾਲ ਨਜਾਇਜ਼ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਂਦਾ, ਵੈਦ ਦਰਸ਼ੋ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਹੀ ਕਰਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੀ ਭਾਣਜੀ ਕਿਰਪਾਲ ਨਾਲ ਵੀ ਨਜਾਇਜ਼ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਬਿੱਲੂ ਦਾ ਚਾਚਾ ਸੁਰਜਣ ਪੱਤੋ ਵਾਲੀ ਭੋਲੀ ਨੂੰ ਭਜਾ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਅਜੋਕੇ ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀ ਗਿਰਾਵਟ ਵੱਡੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਰਸਮਾਂ ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਘਾਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਉੱਜੜ ਗਏ ਗਰਾਂ' ਵਿਚ ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਤਿੰਨ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮਾਂ ਅਤੇ ਪਤੀ ਦੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਬਿੱਲੂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਸੱਸ ਨਾਲ ਲੜਦੀ-ਝਗੜਦੀ ਵੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਧੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਾਦਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸਗੋਂ ਬਿੱਲੂ ਨਾਲ ਘਰੋ ਵੀ ਭੱਜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਬਰਾੜ ਅਤੇ ਗਿੱਲ ਵਰਗੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਤਾਂ ਲੈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਘਰ ਆ ਕੇ ਕੁਇੱਕਫਾਸ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਖੁਆ ਕੇ ਆਪ ਵੀ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ:

-"ਅਸੀਂ ਮਰਜਾਗੀਆਂ-ਸਾਨੂੰ ਬਚਾਲੋ---!" ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਦੀ ਵੱਡੀ ਕੁੜੀ ਦਰਦ ਨਾਲ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਪਈ ਲਿਟੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, "ਸਾਨੂੰ ਸਾਡੀ ਮਾਂ ਨੇ ਦੁਆਈ ਪਿਆਈ ਐ--! ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਮੱਠੀ ਪੈਂਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਅੱਖਾਂ ਪੱਥਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਸਰੀਰ ਨਿਢਾਲ ਪੈਂਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਤਿ ਕਹਿਰ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਚਾਰ ਜੀਅ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਪਏ ਸੁੰਡੀ ਵਾਂਗ ਤੜਪ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੁਲਵਿੰਦਰ

ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਪਈ ਅੱਡੀਆਂ ਰਗੜ ਰਹੀ ਸੀ। ਕੁੜੀਆਂ ਸ਼ਾਇਦ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ ਜਾਂ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਨੀਲੇ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਅੱਧੀਆਂ ਬੰਦ ਸਨ। ਹਰ ਕੌਰ ਭੁੰਜੇ ਬੈਠੀ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਪਿੱਟ ਰਹੀ ਸੀ, ਬੇਹਾਲ ਹੋਈ ਕੀਰਨੇ ਪਾ ਰਹੀ ਸੀ। (ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ "ਉੱਜੜ ਗਏ ਗਰਾਂ" 107)

ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਦਾ ਅਮਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੇ ਕੋਈ ਕਿਸਾਨ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਚੰਗੀ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸ਼ਰੀਕੇ ਵਾਲੇ ਉਸ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। (ਹਰਜੀਤ ਕੌਰ "ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ (1960-1999)" 57)

ਪੇਂਡੂ ਸ਼ਰੀਕੇਬਾਜ਼ੀ ਵੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਵਜੋਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਦੇ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਸ਼ਰੀਕ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੇ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਡੂੰਘਾ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਰਮੇ ਦਾ ਸ਼ਰੀਕ ਬਿੱਕਰ ਸਿੰਘ ਕਰਮੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਨੂੰ ਕਤਲ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਸੰਭਵ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਦੀ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਸੂਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਸਹੁਰੀ ਜਾ ਕੇ ਗੁਰਜੰਟ ਨੂੰ ਵੀ ਭਟਕਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਰਮੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪਰਚਾ ਦਰਜ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਵੀ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚਲਾ ਅਗਲਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨੇਕ ਅਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹੁਣ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਕਰ ਕੇ ਪੈਸੇ ਕਮਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੁਲਿਸ ਥਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ, ਨਰਸਾਂ ਹੀ ਰਿਸ਼ਵਤ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੀਆਂ ਸਗੋਂ ਸਫ਼ਾਈ ਸੇਵਕ ਵੀ ਰਿਸ਼ਵਤਾਂ ਭਾਲਦੇ ਹਨ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ 1984 ਵਿਚ ਹੋਏ ਸਿੱਖ ਕਤਲੇਆਮ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਟਵਾਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਿਗਾੜ ਆਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿੱਢੀ, ਜਿਸ ਤਹਿਤ

ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਦਹੇਜ ਘੱਟ ਖ਼ਰਚਿਆਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ, ਕਿਸੇ ਦੇ ਘਰ ਮੌਤ ਹੋਣ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਵਿਖਾਵੇ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਭੋਗ ਦੀ ਰਸਮ ਅਦਾ ਕਰਨਾ, ਘਟੀਆ ਚਰਿੱਤਰ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਫ਼ਾਇਆ ਕਰਨ, ਪਾਖੰਡੀ ਬਾਬਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿੱਢੀ। ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਦੁਰਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਜਾਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ 'ਪੁਰਜ਼ਾ ਪੁਰਜ਼ਾ ਕਟਿ ਮਰੈ' ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੌਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ ਜੋ ਆਪਣੀ ਅਣਖ ਇੱਜ਼ਤ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਧੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਲੁੱਟਣ ਲਈ ਘਰੋ ਚੁੱਕ ਕੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲਿਜਾਂਦੇ ਸਗੋਂ ਡਾਲੀ ਅਤੇ ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਇਮਾਨਦਾਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਤੇ ਦਾਗ਼ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਯਤਨ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਕਿ:

> ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਾਡੇ ਲੋਕ ਦਾਜ-ਮੰਗੂ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਹਨ-ਦਾਜ ਬਿਲਕੁਲ ਬੰਦ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਵੇ-ਜੰਨ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨੀਯਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ-ਸ਼ਰਾਬ ਬਿਲਕੁਲ ਬੰਦ ਕਰਵਾਈ ਜਾਵੇ-ਵਿਆਹ ਕੇ ਧੱਕੜ ਸਹੁਰਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਛੱਡੀਆਂ ਧੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਮੁੜ ਵਸਾਈਆਂ ਜਾਣ-ਲੱਚਰ ਗਾਇਕੀ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਬੰਦ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਕਰਵਾਈ ਜਾਵੇ-ਅਗਰ ਕੋਈ ਗਾਇਕ ਸਾਡੀ ਵਾਰਨਿੰਗ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਲੱਚਰ ਗਾਇਕੀ ਤੋਂ ਤੌਬਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ-ਉਸ ਨੂੰ ਤੀਜੀ ਵਾਰਨਿੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੋਧਿਆ ਜਾਵੇ-ਜੰਨ ਵਿਚ ਮੁਰਗੇ ਮੀਟ ਤੇ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾਈ ਜਾਵੇ-ਇਸ ਨਾਲ ਲੜਕੀ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਬੋਝ ਘਟੇਗਾ-ਬਲਾਤਕਾਰੀ ਸੋਧੇ ਜਾਣ-ਗ਼ਰੀਬ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਤੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਆਰਥਿਕ ਮਦਦ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। (ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ "ਪੁਰਜ਼ਾ ਪੁਰਜ਼ਾ ਕਟਿ ਮਰੈ" 83-84)

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਕਿਰਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ:

> ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਚ ਕਿਰਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕੇ ਕਿਸਾਨੀ ਹੋਰ ਡੂੰਘੇ ਸੰਕਟਾਂ ਵਿਚ ਫਸਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਸਮੇਂ ਆਤੰਕਵਾਦ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਵੀ ਖੇਤੀ ਸੰਕਟ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਸੀ। (ਮਾਨ "ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥ-ਚਿਤਰਨ 125)

ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਪੁਲਿਸ ਮਾਨਵੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਭੰਜਨ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੁਆਰਾ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਜਿਸਮਾਨੀ ਲੁੱਟ, ਨਿੱਜੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀਆਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਬਣਾਏ ਗਏ ਝੂਠੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਭੁਗਤਣਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਰੂਪ ਨਾਵਲ 'ਤਵੀ ਤੋਂ ਤਲਵਾਰ ਤੱਕ' ਰਾਹੀ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਦਾ ਯਥਾਰਥਿਕ ਰੂਪ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜੁਆਨਾਂ, ਔਰਤਾਂ, ਬੱਚੇ ਅਤੇ ਬੁੱਢਿਆਂ ਦਾ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਆਪਣੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਲਈ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਤਸ਼ੱਦਦ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਥਾਣੇਦਾਰ ਕਿੱਕਰ ਸਿੰਘ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੁੱਢੀ ਮਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰਕੰਵਲ ਨੂੰ ਜਿੰਦਾ ਸਾੜਨਾ, ਗੁਰਜੀਤ ਕੌਰ ਥਾਣੇ ਲਿਜਾ ਕੇ ਪੁਲਿਸ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਦੁਰਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਨੌਜੁਆਨ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਦੁਰਵਿਵਹਾਰ ਨਾਲ ਨੌਜੁਆਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਗ਼ਲਤ ਰਸਤਿਆਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣਾ ਆਦਿ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀਆਂ ਗਿਰਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

> ਮਾਨਵੀ ਅਤੇ ਉਸਾਰੂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਤਾਂ ਖੰਭ ਲਾ ਕੇ ਉੱਡ ਗਈਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਮਾਪ ਪੈਸਾ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਲੈੱਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਤੇ ਪ੍ਰਿੰਟ ਮੀਡੀਆ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਪਾਸ਼ਵਿਕ ਰੁਚੀਆਂ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਕਰ ਕੇ ਇੱਕ ਖਪਤਕਾਰੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਿਰਜਣ ਦੀ

> ਭਰਪੂਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੈਸੇ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੇ ਸਾਡੀ ਮੋਹ-ਪਿਆਰ ਉੱਪਰ ਉੱਸਰੀ ਰਿਸ਼ਤਾ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਤਾਰ-ਤਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਔਰਤ ਨੂੰ ਭੋਗ ਦੀ ਵਸਤ ਬਣਾ ਧਰਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਦੋਹਰੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ। (ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ "ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ" 84)

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਪਰੋਕਤ ਅਧਿਐਨ ਦੌਰਾਨ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਕਿ ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੂੰਜੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਹੋੜ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤੇ ਟੁੱਟਣਾ, ਲਵ-ਮੈਰਿਜ, ਗਰਲ-ਫਰੈਂਡ, ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤਿਆਂ ਅਤੇ ਰਸਮਾਂ ਰਿਵਾਜ ਦਾ ਭੰਜਨ, ਭੂਮੀਹੀਣ ਕਿਸਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਅਨਜੋੜ ਵਿਆਹ, ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਪਰਵਾਸ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਭਈਆਂ ਦੀ ਆਮਦ, ਮਨਜੀਤ ਦਾ ਹਬਸ਼ੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਰੀਰਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ, ਸਰਪੰਚ ਨਾਲ ਤਾਪੋ ਦੇ ਨਜਾਇਜ਼ ਸੰਬੰਧ, ਰੀਤ ਨਾਲ ਸਕੂਲ ਅਧਿਆਪਕ ਨਵਜੋਤ ਦੇ ਨਜਾਇਜ਼ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗਰਭ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ, ਦੀਪੀ, ਸੀਤਲ ਅਤੇ ਨਿੰਦੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਕੁਕਰਮ, ਮਨਜੀਤ ਕੌਰ ਦੇ ਪਤੀ ਬਾਹਰੇ ਨਜਾਇਜ਼ ਸੰਬੰਧ, ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਗੜਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ, ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਹਵਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਬੁਆਏ-ਫਰੈਂਡ ਬਣਾਉਣਾ, ਭਈਏ ਨਾਲ ਰਮਣੀਕ ਦੇ ਨਜਾਇਜ਼ ਸੰਬੰਧ, ਲਾਲ ਦੀ ਪੁੱਤਰ ਲਈ ਲਗਾਈ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਤੇ ਨਾ ਪਹੁੰਚਣਾ, ਸਰਬਜੀਤ ਕੌਰ ਪ੍ਰੀਤ ਦੀ ਮਾਮੀ ਦਾ ਨਜਾਇਜ਼ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ, ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤਿਆਂ ਵਿਚ ਅਪਣੱਤ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣਾ, ਦਲੀਪ ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਤਰਖਾਣਾਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਡਾਲੀ ਨਾਲ ਅਤੇ ਕਰਤਾਰ ਸਰਪੰਚ ਦੀ ਕੁੜੀ ਸਵੀਟੀ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਅੰਤਰ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਧਰਮ ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧ, ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਅਖੌਤੀ ਬਾਬਿਆਂ ਨਾਲ ਡਾਲੀ ਵਰਗੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੇ ਨਜਾਇਜ਼ ਸੰਬੰਧ ਹੀ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵੱਸਣਾ, ਬਿੱਲੂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਤੀ ਦਾ ਪਿਆਰ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਮਿੰਦੀ ਵਰਗੇ ਅਮੀਰ ਘਰਾਂ ਦੇ ਕਾਕਿਆਂ ਨੌਜੁਆਨ ਦਾ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ

ਕੇ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵਧਾਉਣਾ, ਗੁਰਵਿੰਦਰ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰਿਆ ਦੇ ਪਲਾਟ ਵੇਚਣੇ, ਅਖੌਤੀ ਤਾਂਤਰਿਕ ਬਾਬਿਆਂ ਦੀ ਲੁੱਟ, ਬਿੱਲੂ ਦੁਆਰਾ ਪਿੰਡ ਦੀ ਕੁੜੀ ਮੀਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰਨੇ, ਪੇਂਡੂ ਸ਼ਰੀਕੇਬਾਜ਼ੀ, ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦੇ ਬਿੱਲੂ ਨਾਲ ਪਤੀ ਬਾਹਰੇ ਪ੍ਰੇਮ ਸੰਬੰਧ, ਕਿਰਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ, ਪਾਖੰਡੀ ਬਾਬਿਆਂ ਦੀ ਲੁੱਟ, ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੌਰਾਨ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਤਸ਼ੱਦਦ ਆਦਿ ਤੱਥਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸੋ ਅੰਤ ’ਤੇ ਅਸੀਂ ਉਪਰੋਕਤ ਅਧਿਆਇ ਨੂੰ ਸਮੇਟਦੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਕਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ‘ਗਲੋਬਲ ਪਿੰਡ’ ਬਣਨ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਪੂੰਜੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਹੋੜ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤੇ ਟੁੱਟਣਾ, ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜ ਅਤੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵਿਚ ਆਏ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਾਰਨ ਖਪਤਵਾਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਵੇਸਵਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਆਗਾਜ਼ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਲਵ-ਮੈਰਿਜ, ਰੇਵ, ਵਾਈਫ-ਸਵੈਪਿੰਗ, ਗਰਲ-ਫਰੈਂਡ ਆਦਿ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨਾਤਿਆਂ ਅਤੇ ਰਸਮਾਂ ਰਿਵਾਜ ਦਾ ਭੰਜਨ, ਭਰਾਂ ਹੱਥੋਂ ਭਰਾਂ ਦਾ ਕਤਲ, ਭੂਮੀਹੀਣ ਕਿਸਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਮੁੱਲ ਦੀ ਤੀਵੀਂ (ਸੁਲਗਦੀ ਰਾਤ), ਅਨਜੋੜ ਵਿਆਹ, ਸਰਦਾਰੋ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਖੱਡੂ ਨਾਲ ਨਜਾਇਜ਼ ਸੰਬੰਧ, ਬਾਜ਼ੀਗਰਨੀ ਦਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਜੱਟ ਨਾਲ ਭੱਜਣ, ਫ਼ੌਜੀ ਸ਼ਿਆਮ ਦਾ ਵਿਆਹ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਰੂਪੋ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਕੁਕਰਮ, ਮੁੱਲ ਦੀ ਤੀਵੀਂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੰਕਟ, ਪਹਿਰਾਵਾ, ਪੁਰਾਤਨ ਵਿਰਸੇ ਦਾ ਅਲੋਪ ਹੋਣਾ (ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਢਾਬ), ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤਿਆਂ ਦਾ ਨਿਘਾਰ, ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਲਾਲਚ, ਅੰਤਰ ਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧ, (ਪਰਤਾਪੀ) ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਭਈਆ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ, ਮਾਨਵੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਨਿਘਾਰ ਆਉਣਾ, ਕਿਰਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣਾ, ਜੱਟੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਭਈਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨੇ, ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਨਸ਼ੇ (ਭੀਮਾ) ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ

ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਕਟ ਦਾ ਅੱਗੇ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰ ਕੇ ਸਰਪੰਚੀ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਕਤਲੋਗਾਰਤ (ਦੂਸਰਾ ਹੀਰੋਸ਼ੀਮਾ), ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਜਿਸਮ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਵਿਕਣਾ, ਵੇਸਵਾਪੁਣਾ (ਲਾਲ ਬੱਤੀ ਅਤੇ ਗੰਧਲੇ ਪਾਣੀ), ਸੀਬੋ ਦਾ ਅਣਵਿਆਹੇ ਰਹਿਣਾ (ਕੱਲਰੀ ਧਰਤੀ), ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਦੰਭੀ ਮਨੁੱਖ, ਭਈਆ ਦੀ ਆਮਦ, ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਦੁਆਰਾ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨੇ, ਅਨਜੋੜ ਵਿਆਹ (ਅਫਲਾਤੂ), ਮੰਡੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਲਾ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਜੱਟ ਦੀ ਧੀ ਦਾ ਘਰੋ ਭੱਜਣਾ, ਕਿਸਾਨ-ਮਜ਼ਦੂਰ ਅਟੁੱਟ ਸੰਬੰਧ, ਗੁਰੇ ਰਾਹੀ ਪਾਪੂਲਰ ਕਲਚਰ ਦਾ ਪਨਪਣਾ, ਮੀਤੋ ਅਤੇ ਦੀਪੋ ਵਰਗੀਆਂ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ (ਅੰਨਦਾਤਾ) ਤੱਕ ਲਿਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਦੀਪੋ ਦਾ ਅਨਜੋੜ ਵਿਆਹ, ਜੁਆਈ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਲੁੱਟ (ਪਿੱਪਲ ਵਾਲਾ ਮੋੜ), ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤੇ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਭੰਜਨ, ਭਾਰਤ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ (ਲੰਕਾ ਦਾਹ), ਧੀਰਾ ਅਤੇ ਸੁਮਨ ਦਾ ਅੰਤਰ ਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧ, (ਤੇਜਾ ਨਗੌਰੀ), ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ-ਰਸਮਾਂ ਵਿਚ ਆਏ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਜੱਸੇ ਦਾ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤਾਨ ਹੋਣਾ, ਜਗਰੂਪ ਨਾਲ ਅਸ਼ਲੀਲ ਹਰਕਤਾਂ ਹੋਣੀਆਂ (ਸੂਲ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਨੋਕਾਂ ’ਤੇ), ਮਿੱਲਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਕੁਕਰਮ, ਨਸ਼ੇੜੀ ਬੱਲੂ ਦੁਆਰਾ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ, ਖੇਤੀ ਵਿਚ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਦੀ ਆਮਦ (ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ), ਬਲੌਰੀ ਦਲਾਲ ਦੇ ਲੱਖੋ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਕੁਕਰਮ, ਸਮੁੰਦਰੋ ਅਤੇ ਬਲੌਰੀ ਦੇ ਨਜਾਇਜ਼ ਸੰਬੰਧ, ਗੋਲਣੀ ਦਾ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤਾਨ ਹੋਣਾ (ਬੁੱਕਲ ਦੇ ਸੱਪ) ਆਦਿ ਪੱਖਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਪੱਖਾ ਨੂੰ ਘੱਟ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਭਈਆ ਦੀ ਆਮਦ, ਮਨਜੀਤ ਦਾ ਹਬਸ਼ੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਰੀਰਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ (ਤਰਕਸ਼ ਟੰਗਿਆ ਜੰਡ), ਸਰਪੰਚ ਨਾਲ ਤਾਪੋ ਦੇ ਨਜਾਇਜ਼ ਸੰਬੰਧ, ਰੀਤ ਨਾਲ ਸਕੂਲ ਅਧਿਆਪਕ ਨਵਜੋਤ ਦੇ ਨਜਾਇਜ਼ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗਰਭ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ, ਦੀਪੀ, ਸੀਤਲ

ਅਤੇ ਨਿੰਦੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਕੁਕਰਮ, ਮਨਜੀਤ ਕੌਰ ਦੇ ਪਤੀ ਬਾਹਰੇ ਨਜਾਇਜ਼ ਸੰਬੰਧ (ਅੱਖੀਆਂ 'ਚ ਤੂੰ ਵਸਦਾ), ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਗੜਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ, ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਹਬਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਬੁਆਏ-ਫਰੈਂਡ ਬਣਾਉਣਾ, ਭਈਏ ਨਾਲ ਰਮਣੀਕ ਦੇ ਨਜਾਇਜ਼ ਸੰਬੰਧ, ਲਾਲ ਦੀ ਪੁੱਤਰ ਲਈ ਲਗਾਈ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਤੇ ਨਾ ਪਹੁੰਚਣਾ (ਰੂਹ ਲੈ ਗਿਆ ਦਿਲਾਂ ਦਾ ਜਾਨੀ), ਸਰਬਜੀਤ ਕੌਰ ਪ੍ਰੀਤ ਦੀ ਮਾਮੀ ਦਾ ਨਜਾਇਜ਼ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ, ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤਿਆਂ ਵਿਚ ਅਪਣੱਤ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣਾ (ਗੋਰਖ ਦਾ ਟਿੱਲਾ), ਦਲੀਪ ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਤਰਖਾਣਾ ਦੀ ਕੁੜੀ ਡਾਲੀ ਨਾਲ ਅਤੇ ਕਰਤਾਰ ਸਰਪੰਚ ਦੀ ਕੁੜੀ ਸਵੀਟੀ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਅੰਤਰ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਧਰਮ ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧ, ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਅਖੌਤੀ ਬਾਬਿਆਂ ਨਾਲ ਡਾਲੀ ਵਰਗੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੇ ਨਜਾਇਜ਼ ਸੰਬੰਧ ਹੀ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵੱਸਣਾ (ਡਾਲੀ ਵਾਲਿਆਂ ਮੋੜ ਮੁਹਾਰ ਵੇ), ਬਿੱਲੂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਤੀ ਦਾ ਪਿਆਰ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਮਿੰਦੀ ਵਰਗੇ ਅਮੀਰ ਘਰਾਂ ਦੇ ਕਾਕਿਆਂ ਨੌਜੁਆਨ ਦਾ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਕੇ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵਧਾਉਣਾ (ਏਤੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕੁਰਲਾਣੇ), ਗੁਰਵਿੰਦਰ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰਿਆ ਦੇ ਪਲਾਟ ਵੇਚਣੇ, ਅਖੌਤੀ ਤਾਂਤਰਿਕ ਬਾਬਿਆਂ ਦੀ ਲੁੱਟ, (ਬੋਦੀ ਵਾਲਾ ਤਾਰਾ ਚੜ੍ਹਿਆ), ਬਿੱਲੂ ਦੁਆਰਾ ਪਿੰਡ ਦੀ ਕੁੜੀ ਮੀਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰਨੇ (ਜੱਟ ਵੱਢਿਆ ਬੋਹੜ ਦੀ ਛਾਵੇਂ), ਪੇਂਡੂ ਸ਼ਰੀਕੇਬਾਜ਼ੀ, ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦੇ ਬਿੱਲੂ ਨਾਲ ਪਤੀ ਬਾਹਰੇ ਪ੍ਰੇਮ ਸੰਬੰਧ, ਕਿਰਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ (ਉੱਜੜ ਗਏ ਗਰਾਂ), ਪਾਖੰਡੀ ਬਾਬਿਆਂ ਦੀ ਲੁੱਟ, ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੌਰਾਨ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਤਸ਼ੱਦਦ (ਪੁਰਜ਼ਾ ਪੁਰਜ਼ਾ ਕਟਿ ਮਰੈ) ਆਦਿ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਣਖੀ ਅਤੇ ਸੰਧੂ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਪਤੀ ਬਾਹਰੇ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਇਹਨਾਂ ਪਤੀ ਬਾਹਰੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵੇਸਵਾ ਬਣਨ ਤੱਕ ਲਿਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਇਜ਼ ਅਤੇ ਨਜਾਇਜ਼ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰਨ ਦੇਹ ਵੇਚਣ ਲਈ ਸਭਿਆਚਾਰਕ

ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਸੂਤਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਖੁਦਕਸ਼ੀਆ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਔਰਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦੇ ਸੰਕਟਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਔਰਤ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਗਲੇ ਅਧਿਆਇ 'ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਔਰਤ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ' ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

....

ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਔਰਤ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ

ਔਰਤ ਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਕੇਵਲ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਔਰਤ ਦੀ ਅਖੌਤੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਢੰਡੋਰਾ ਪਿੱਟਦੀਆਂ ਤਾਂ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਸਿਰਜਦੀਆਂ। ਮੌਜੂਦਾ ਦੌਰ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਮਾੜੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਾਮਰਾਜੀ-ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਗੰਧਲੀ ਸਿਆਸਤ, ਜਾਬਰ ਤਾਕਤਾਂ ਅਤੇ ਧਨਵਾਨ ਲੁਟੇਰੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਲੀਹਾਂ ’ਤੇ ਚੱਲਣ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਈਆਂ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਔਰਤ ਘਰ, ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤੰਗ ਵਲਗਣਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਕੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਸਨਅਤ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ (ਸਰਕਾਰੀ, ਅਰਧ-ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ) ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਔਰਤ ਅੱਗੇ ਆਈ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਮੋਟੇ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਬਟੋਰਨ ਲਈ ਸਸਤੀ ਕਿਰਤ ਦੇ ਨਾਮ ’ਤੇ ਕਿਰਤ ਦਾ ਨਾਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਹਨ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਵਿਚਲੇ ਸੰਬੰਧ ਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ’ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲਾ ਵੇਸ਼ਵਾਪੁਣਾ, ਪਿਆਰ-ਵਿਆਹ, ਬਿਨ-ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧ, ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਵਿਆਹ, ਸਮਲਿੰਗਕਤਾ, ਔਰਤ ਸ਼ਸ਼ਤੀਕਰਨ ਆਦਿ ਸਵਾਲਾਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁਕਮਰਾਨ ਜਮਾਤ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਗਲਾ ਹੈ। ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਨੀਤੀਆਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਜਿਨਸੀਕਰਨ ਕਰ ਕੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਮੰਡੀ ਦੀ ਵਸਤ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਔਰਤ ਆਪਣੇ ਘਰ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ

ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੇਹ ਵਪਾਰ ਦਾ ਧੰਦਾ ਤੱਕ ਕਰਨਾ ਪੈਦਾ ਹੈ। ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪੈਰ ਪਸਾਰੀ ਬੈਠੀ ਪਿਤਰ ਸੱਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਔਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੂੰਜੀ/ਜਾਗੀਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੱਸਦੀ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ ਔਰਤ ਵਿਤਕਰੇ, ਜਬਰ, ਜ਼ੁਲਮ, ਜਿਸਮਾਨੀ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

> ਭਾਰਤ ਵਿਚ 1990 ਵਿਆਂ 'ਚ ਨਵ-ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ ਜਨਤਾ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਖ਼ਮਿਆਜ਼ਾ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਭੁਗਤਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨੇ ਔਰਤ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਇੱਕ ਜਿਨਸ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੁੱਟ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਲ ਵੇਚਣ ਲਈ ਇੱਕ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਦੀ ਵਸਤੂ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਫ਼ੈਸ਼ਨ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ, ਗਾਉਣ-ਵਜਾਉਣ, ਚੀਅਰਜ਼ ਗਰਲਜ਼ ਮੌਡਲਿੰਗ, ਕਾਲ ਗਰਲਜ਼, ਸੇਲਜ਼ ਗਰਲਜ਼, ਬਲਿਊ ਫ਼ਿਲਮਾਂ, ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਅੱਧ ਨੰਗੇ ਜਿਸਮਾਂ ਨੂੰ ਮਾਲ ਵੇਚਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਮਸ਼ਹੂਰੀਆਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। (ਮਨਦੀਪ (ਸੰਪਾ:) "ਔਰਤ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ" 8)

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਸੋਂ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਭਾਗ ਕਿਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕਿਸਾਨ ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਦੁੱਖ ਭੋਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ 1990 ਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ 1992 ਵਿਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ 73ਵੀਂ ਅਤੇ 74ਵੀਂ ਸੋਧ ਰਾਹੀਂ ਪੰਚਾਇਤ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰਾਂ 'ਚ ਰਾਖਵੇਂਕਰਨ, ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਰੋਕੂ ਕਾਨੂੰਨ, 1994 ਈ: 'ਚ ਦਾਜ ਵਿਰੋਧੀ 'ਚ ਦਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਕਾਨੂੰਨ, 2006 'ਚ ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਰੋਕੂ ਐਕਟ, 2001 ਈ: 'ਚ ਔਰਤ ਤੇ ਜ਼ਬਰ

ਵਿਰੋਧੀ/ਔਰਤ ਦੇ ਸ਼ਸ਼ਤੀਕਰਨ ਲਈ ਔਰਤ ਨੀਤੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੰਡਲ, ਔਰਤ ਦੇ ਹਿੰਸਾ ਵਿਰੋਧੀ, ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਕਰਜ਼ੇ, ਕਿਸ਼ੋਰ ਸਿੱਖਿਆ, ਮਹਿਲਾ ਮੰਡਲ, ਘਰੇਲੂ ਦਸਤਕਾਰੀ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਰਜਿਸਟਰੀ ਆਦਿ ਫ਼ੈਸਲੇ ਕੀਤੇ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ, ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਦਾਜ ਦੀ ਬਲੀ ਚੜ੍ਹਨਾ, ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਤੇ ਤੇਜ਼ਾਬ ਸੁੱਟਣਾ ਆਦਿ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਅਤਿ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਈ ਹੈ। ਹਥਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨੂੰ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਅੱਗੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਨਾਵਲ-ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਔਰਤ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ

ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਖ਼ਿੱਤੇ ਦੀ ਡੁੱਬਦੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵੀ ਪਾਠਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਔਰਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰੇ ਸਮੁੱਚੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤੇ ਘੁੰਮਦੇ ਹਨ। ਪੇਂਡੂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਕੋਲ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦੂਹਰੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਭੋਗਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਰਦ ਦੀ ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਅੱਡ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਘੁੰਡ ਕੱਢਣਾ, ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਰੋਟੀ ਖਾਣਾ, ਸੌਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸੌਣਾ, ਸਵੇਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਜਾਗਣਾ, ਘਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਕਰਨੇ, ਕਰੜੀ ਮਿਹਨਤ ਵਾਲੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਵੀ ਆਦਿ ਵੀ ਕਰਵਾਉਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਇੰਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨ ਜਨਕ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਅੱਗੇ ਨਾਵਲ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਾਪੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸੌਦੇ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਅਨਜੋੜ ਵਿਆਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਅਨਜੋੜ ਵਿਆਹ ਕਾਰਨ ਕਈ ਵਾਰ ਔਰਤ ਕਾਮੁਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਤ੍ਰਿਪਤ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਹ ਪਤੀ ਬਾਹਰੇ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਘਿਰੀ ਔਰਤ ਹੋਰ ਡੂੰਘੇ ਸੰਕਟਾਂ ਵਿਚ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ 'ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਢਾਬ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਔਰਤ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰੋ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਮਰਦ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅਤ੍ਰਿਪਤ ਮਨੋਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਆਪਣੇ ਮਤਰੇਏ ਪੁੱਤਰ ਖੱਡੂ ਅਤੇ ਮੈਂਗਲ ਨਾਲ ਕਾਮੁਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਦੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਰਾਮ ਅਤੇ ਸ਼ਿਆਮ ਦੀ ਚਾਚੀ ਜਲ ਕੁਰ, ਮੱਘੋ ਅਤੇ ਤੇਜੋ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੱਘੋ ਦਾ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਸੁਖੂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਜਿਨਸੀ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾ ਲੈਣ ਕਾਰਨ ਗਰਭਵਤੀ ਹੋਣਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਨਸੀ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਗ਼ਮ ਗੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਸੰਤਾਪ ਹੰਢਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ 'ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਢਾਬ' ਦੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗ 'ਹਮੀਰਗੜ੍ਹ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਔਰਤ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਔਰਤ ਪਾਤਰ ਰਾਮ ਅਤੇ ਸ਼ਿਆਮ ਦੀ ਚਾਚੀ ਜਲ ਕੁਰ, ਮੱਘੋ ਅਤੇ ਤੇਜੋ ਪੂਰੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਕਥਾਨਕ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਮੱਘੋ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਔਰਤ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮੱਘੋ ਹੁੰਦੜਹੇਲ ਮੁਟਿਆਰ ਕੁੜੀ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਸੁਖੂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਜਿਨਸੀ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾ ਲੈਣ ਕਾਰਨ ਗਰਭਵਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਪਤਾ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਹੱਸਦੀ ਖੇਡਦੀ

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਭੂਚਾਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪੱਲੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਪਛਤਾਵੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਸੁੱਖੂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਮੱਘੋ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਰਾਤੋਂ ਰਾਤ ਡੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਗ਼ਾਇਬ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਮੱਘੋ ਪੱਲੇ ਲਾਚਾਰੀ/ਪਛਤਾਵੇ/ਰੋਣ ਤੋਂ ਬਿਨ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਮੱਘੋ ਦੇ ਗਰਭਵਤੀ ਹੋਣ ਦਾ ਪਤਾ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੀ ਪੱਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਰਾਮ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਮੱਘੋ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਰਿਟਾਇਰ ਫ਼ੌਜੀ ਸ਼ਿਆਮ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਸੱਖੂ ਨਾਲ ਜਿਨਸੀ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾ ਕੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਦੂਜਾ ਆਪਣੇ ਬਾਪ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ਿਆਮ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਕੇ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਿਆਮ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਅੰਦਰੂਨੀ ਲਗਾਓ ਨਹੀਂ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਿਆਮ ਤੋਂ ਕੋਈ ਮਾਨਸਿਕ ਸੁੱਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਆਮ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੇ ਝਪਟਦਾ ਮੈਲਾ-ਕੁਚੈਲਾ ਖੂੰ-ਖਾਰ ਜਿਹਾ ਜਾਨਵਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਮੱਘੋ ਨੂੰ ਸ਼ਿਆਮ ਉਸ ਦਾ ਸਹੀ ਹੱਕਦਾਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਅਨ-ਮਨੁੱਖੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਹ ਕਿਰਪਾਲ ਨਾਲ ਨਜਾਇਜ਼ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਕਾਰਨ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਬਦਕਾਰ/ਮਾੜੇ ਆਚਰਨ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਮ ਦੁਆਰਾ ਛੱਡੀ ਹੋਈ ਸਾਧਣੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਉਸ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਸੁਡੌਲ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਹੱਦ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਹਰੇਕ ਨੌਜੁਆਨ ਉਸ ਨਾਲ ਜਿਸਮਾਨੀ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਨੌਜੁਆਨ ਦੁਆਰਾ ਮੌਕਾ ਤਾੜ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਲੁੱਟਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸਗੋਂ ਅੰਤਰ ਆਤਮਾ ਦੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਦਮਨ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਭੁੱਬਾਂ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਰੋਂਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਲਵਈ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਰੂਪੀ ਪੂੰਜੀ ਇਕੱਤਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਜਿਸਮ ਤੱਕ ਨੂੰ ਦਾਅ ’ਤੇ ਲਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਔਰਤਾਂ ਆਪਣੇ

ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਦਿਉਰਾ/ਜੇਠਾ ਨਾਲ ਨਜਾਇਜ਼ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

> ਕਿਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਜ਼ਮੀਨ ਇਕੱਠੀ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਘੱਟ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਜਦੋਂ ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸਾਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। (ਅਮਨਪਾਲ ਕੌਰ "ਨਵ-ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ" 174)

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਇਕੱਠੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦਿਉਰਾਂ ਜੇਠਾਂ ਨਾਲ ਨਜਾਇਜ਼ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਦੂਜੀ ਔਰਤ ਪਾਤਰ ਤੇਜੋ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਅੱਖੜ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਅਤੇ ਕਾਮੁਕ ਪੂਰਤੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਦਿਉਰਾਂ, ਜੇਠਾਂ, ਸੀਰੀਆਂ ਨਾਲ ਪਤੀ ਬਾਹਰੇ ਕਾਮੁਕ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇੱਕ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ, ਦੂਸਰਾ ਸੀਰੀਆਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਿਆਮ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਖੋਲ੍ਹਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਵਹਾਰ ਪਿੱਛੇ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਇਕੱਠੀ ਰੱਖਣ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਦੇਹ ਦੂਜੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ (ਦਿਉਰਾਂ/ਜੇਠਾਂ/ਸੀਰੀਆਂ) ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਸ਼ਿਆਮ ਅਤੇ ਤੇਜੋ ਦਾ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹੈ:

> ਵੇ ਸ਼ਿਆਮ, ਜਾਏਖਾਣੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੇ ਪੰਗੇ ਦੇਖ। ਮੈਂ ਵੀ ਤਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਪਿੱਛੇ ਈ ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਖ਼ਸਮ ਪਿੰਡੇ 'ਤੇ ਹੰਢਾਉਨੀਆਂ। ਹੁਣ ਤੂੰ ਦੇਖ ਜ਼ਮੀਨ ਪਿੱਛੇ ਕੀ-ਕੀ ਹੂਲੇ ਫਕਦੈਂ ਫਿਰਦੈ। (ਅਣਖੀ "ਹਮੀਰਗੜ੍ਹ" 85)

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਔਰਤ ਕਈ ਵਾਰ ਜਾਣੇ ਅਨਜਾਣੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਲਾਲਚ ਵੱਸ ਵਿਚ

ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ/ਜਿਸਮ ਦਾ ਸੌਦਾ ਤਾਂ ਕਰ ਬੈਠਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਦਰਯੋਗ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੁਰਕਾਰੀ ਪਾਤਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਭੋਗਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਦੇ ਤੀਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਰੂਪੋ ਇਹੀ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਘੋਗੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਆਪਣੀ ਕਾਮੁਕ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਲਈ ਸਵਰਨਾ ਅਤੇ ਜੱਸੀ ਸਰਪੰਚ ਨਾਲ ਕਾਮੁਕ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਮੀਰ ਘਰਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਔਰਤ ਨੂੰ ਤਾਂ ਬੱਸ ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤ ਕੇ ਸੁੱਟਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਜੱਸੀ ਸਰਪੰਚ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਅਲਬੇਲ ਜੈਬ ਸਿਹੁੰ ਦੀ ਧੀ ਮੀਤੋਂ ਨੂੰ ਗਰਭਵਤੀ ਕਰ ਕੇ ਆਪ ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਖੂਹ ਵਿਚ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਜਬੂਰੀ ਵੱਸ ਜੈਬ ਸਿਹੁੰ ਆਪਣੀ ਵੱਡੀ ਧੀ ਦੇ ਘਰ ਬੱਚਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇ ਵਿਘ ਵਿਚ ਹੀ ਛੋਟੀ ਧੀ ਮੀਤੋਂ ਨੂੰ ਤੋਰ ਕੇ ਦੋਵਾਂ ਭੈਣਾਂ ਨੂੰ ਸੌਕਣਾਂ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਮੌਜੂਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਦੁਆਰਾ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਧੀ ਦਾ ਅਨਜੋੜ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤੱਕ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਔਰਤ ਲਈ ਸੰਕਟਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜੱਸੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਧੀ ਸੁਰਜੀਤ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਲਾਲਚ ਵੱਸ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਦੁਹਾਜੂ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਰਤਾਰੋ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਉਹ ਕੋਈ ਗੱਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦਾ, ਅੰਤ ਨੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹਿਮਤੀ ਬਣਾਉਣੀ ਹੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਪਰੰਪਰਿਕ ਰਹਿਤਲ ਅਨੁਸਾਰ ਧੀ ਦਾ ਮੁੱਲ ਵੱਟਣਾ ਪਾਪ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਬਲ ਨਾਲ ਔਰਤ ਨੂੰ ਵਸਤ ਸਮਝ ਕੇ ਹਰੇਕ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਸੋਹਣੀ ਔਰਤ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਵਰਨੇ ਦੇ ਜੇਲ੍ਹ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਸ਼ਿੰਗਾਰੇ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਧੀ ਦਾ ਵੀ ਅੱਖੋਂ ਕਾਣਾ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਦੁਹਾਜੂ ਮੁੰਡਾ ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ ਅਨਜੋੜ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਵਰਨੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ

ਸ਼ਿੰਗਾਰੇ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਅੱਗੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਪੈਣ ਦਿੰਦਾ ਸਗੋਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਗੋਂ ਜੁਆਬ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ:

> ਉਹਨੇ ਮੁੰਡਾ ਵਧੀਆ ਟੋਲ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਐਵੇਂ ਮਾੜੀ ਜਿਹੀ ਅੱਖ ਮੀਚਦਾ ਹੈ। ਦੁਹਾਜੂ ਹੈ ਤਾਂ ਕੀ ਹੋਇਆ, ਮਗਰ ਕੋਈ ਜੁਆਕ-ਜੱਲਾ ਨਹੀਂ। ਕੁੜੀ ਤੋਂ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਸਾਲ ਹੀ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਵਧੀਆ ਮਕਾਨ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਚਾਰ ਡਲੇ ਵੀ ਹੈਗੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ। (ਅਣਖੀ "ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਢਾਬ" 240)

ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਵਾਰ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਦਹਾਜੂ ਮੁੰਡਿਆ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਦੇ ਚੌਥੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਦੁਹਾਜੂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬੁੱਢਿਆਂ ਨਾਲ ਤੀਜੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਚਣ ਦਾ ਵਿਵਰਨ ਇਸ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੂਰਨ ਦੇ ਘਰ ਮੁੰਡਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪੂਰਨ ਦੀ ਮਾਂ ਉਸ ਦੀ ਚਾਲੀ ਕਿੱਲੇ ਭੋਇੰ ਦਾ ਵਾਰਿਸ ਲੱਭਣ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਤੀਜੀ ਵਾਰੀ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਾਪੀ, ਠੱਗ, ਕਪਟੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਨੂੰ ਵੇਚਣ ਤੋਂ ਵੀ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਿੰਗਾਰਾ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਵੇਚਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

> ਚਾਹੇ ਸ਼ੰਗਾਰਾ ਸਿੰਘ ਬੇਈਮਾਨ, ਠੱਗ ਤੇ ਪਾਪੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਵਕਤ ਉਹਨੂੰ ਅੱਛਰੋ ਉੱਤੇ ਤਰਸ ਆਇਆ। ਉਹਨੇ ਠੱਗੀ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਬੰਤੋ ਵੇਚ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਸਕੀ ਭੈਣ। ਫੇਰ ਭਾਣਜੀ ਦੇ ਵੀ ਪੈਸੇ ਵੱਟੇ ਸਨ। (ਅਣਖੀ "ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਢਾਬ" 333)

ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਵਸਤ ਵਾਂਗ ਕੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਮੋਹ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਵੰਡ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਔਰਤ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ 'ਪਰਤਾਪੀ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਔਰਤ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ

ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪਰਤਾਪੀ, ਅੱਕੀ, ਨੰਦ ਕੌਰ ਆਦਿ ਪਾਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਔਰਤ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਪਾਤਰ ਪਰਤਾਪੀ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਕਟਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਦਮਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਜਿਉਣੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਦਮਨ ਬਾਬੇ ਧਰਮਦਾਸ ਦੇ ਤਸ਼ੱਦਦ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਗੱਜਣ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਗੱਜਣ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਚਾਨਣ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਚੰਦ ਕੁਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਕੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲਿਆਉਂਦਾ ਸਗੋਂ ਪਰਤਾਪੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਹਰਲੇ ਘਰ ਵਿਚ ਰਹਾਇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰਤਾਪੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਗੁਰਦੇਵ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਚੰਦ ਕੌਰ ਕੋਲ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰਹਿਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ ਵੀ ਪਰਤਾਪੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਚੰਦ ਕੁਰ ਆਪ ਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੱਜਣ ਤਾਂ ਆਵਦੀ ਧੀ (ਪਰਤਾਪੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ) ਲਈ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦਾ ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਪਰਤਾਪੀ ਬਹੁਤ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤਾਂ ਕੀ ਜਾਣਾ ਸੀ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜਣੇਪੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਲੈਣ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ। ਜਦੋਂ ਪਰਤਾਪੀ ਉਸ ਨੂੰ ਲੈ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਖ਼ਿਆਲ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੂਸ਼ਕ ਦਿੱਤੇ ਵਾਪਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੱਜਣ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਰਤਾਪੀ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਲੈਣ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਣਾ ਚੰਦ ਕੁਰ ਲਈ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੀ ਘਰਵਾਲੀ ਬਣਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਲਿਆਇਆ ਸੀ। ਲਾਲਚ ਸੀ ਉਹਨੂੰ, ਤਾਂ ਲੈ ਆਇਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਨਾਉਂ ਕਰਵਾ ਲਿਆ। ਫੇਰ ਪੇਕਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਪੈਸਾ ਜਿਹੜਾ ਮਿਲਿਆ ਉਹਦੀ ਇਹ ਜ਼ਮੀਨ ਖ਼ਰੀਦ ਲਈ-ਬਾਮ੍ਹਣ ਵਾਲੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪਾਤਲੀਆਂ ਥੱਲੇ ਹੱਥ ਦੇਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਸੀ-ਕੁੱਤਾ। ਮੇਰੀ ਚੰਨਣ ਵਰਗੀ ਦੇਹ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ

ਰੋਲ ਦਿੱਤੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਈ ਜੁਆਕ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਕੀ ਪਤੈ, ਓਸ ਪਾਪੀ ਨੇ ਹੀ ਜਾਣ-ਬੁਝ ਕੇ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਕੁੱਝ 'ਕਰਾਅ' ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ ਮੈਨੂੰ। ਉਹਨੂੰ ਮੇਰੀ ਜ਼ਮੀਨ-ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਨਾ ਮੇਰੀ ਦੇਹ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਮੇਰੀ ਕਿਸੇ ਔਲਾਦ ਦੀ। (ਅਣਖੀ "ਪਰਤਾਪੀ" 245)

ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਔਰਤ ਨੂੰ ਵਸਤ ਸਮਝ ਕੇ ਸੌਦੇ ਤੱਕ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ 'ਕੋਠੇ ਖੜਕ ਸਿੰਘ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਰਨਾਮੀ ਅਤੇ ਸ਼ਿਆਮੋ ਇਹ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਭੋਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰਨਾਮੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਾ ਹੋਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਔਲਾਦ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪਤੀ ਬਾਹਰੇ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਵੀ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਔਰਤਾਂ ਤੋਂ ਮਰਦ ਧਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਵੇਸਵਾਪੁਣੇ ਦਾ ਧੰਦਾ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪਰਤਾਪੀ ਜਦ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਫ਼ੌਜੀ ਦੇ ਘਰ ਜਦ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਵੀ ਫ਼ੌਜੀ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਬੋਤਲ ਸ਼ਰਾਬ ਬਦਲੇ ਤੱਕ ਜਿਸਮ ਵੇਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਹਰਨਾਮੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਏਸ ਧੌਲ਼-ਦਾੜ੍ਹੀਏ ਨੇ ਕੰਜਰੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖ 'ਤਾਂ ਬੱਸ ਇੱਕ ਦਾਰੂ ਦੀ ਠੂਠੀ ਚਾਹੀਦੀ ਐ ਇਹਨੂੰ ਤਾਂ । ਪਤਾ ਨੀ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਆ ਆ ਗਏ ਨੇ। ਐਦੂੰ ਤਾਂ ਮਰ ਈ ਜਾਮਾਂ ਮੈਂ। ਮੈਨੂੰ ਗਾਰ 'ਚੋਂ ਲੈ ਜਾ ਕੱਢ ਕੇ। ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਗੁਣ ਨੀ ਭੁਲੌਂਦੀ, ਸਾਰੀ ਉਮਰ। (ਅਣਖੀ "ਕੋਠੇ ਖੜਕ ਸਿੰਘ" 96)

ਤੂੰ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਮਰਦਾ, ਅੱਜ ਮਰ ਜਾ। ਹੁਣ ਮਰ ਜਾ, ਕੰਜਰਾ। ਤੇਰੇ ਆਵਦੇ 'ਚ ਵੀ ਹੈ ਕੋਈ ਤੰਤ,

ਮੈਥੋਂ ਕੰਜਰੀਆਂ ਆਲਾ ਪੇਸ਼ਾ ਕਰੌਨੈਂ? ਮੇਰੀ ਖੱਟੀ ਖਾਨੈਂ। (ਅਣਖੀ "ਕੋਠੇ ਖੜਕ ਸਿੰਘ" 97)

ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਔਰਤ ਪਿਤਰ ਸੱਤਾ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਹੰਢਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪਰਤਾਪੀ ਨੂੰ ਹੀ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸਗੋਂ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਪੁਸ਼ਪਿੰਦਰ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ

(ਨਾਈਆਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨਸੀਬ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣਾ) ਦਾ ਦਮਨ, ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੁਆਰਾ ਨਸੀਬ ਦੀ ਮੌਤ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਤਰਾਂ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੱਟਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਨਜੋੜ ਵਿਆਹ ਕਾਰਨ ਔਰਤ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾਵਲ 'ਬਾਰਾਂ ਤਾਲੀ' ਵਿਚ ਮਾਲਵੇ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਮੀਰੋ ਅਨਜੋੜ ਵਿਆਹ ਕਾਰਨ ਮਾਨਸਿਕ ਦੁਖਾਂਤ ਭੋਗਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਹਿੰਦਰੋ ਦਾ ਕੁਜੋੜ ਵਿਆਹ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਪੈਂਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੇ। ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਕੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਹੌਲੀ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ 'ਗੇਲੋ' ਅਤੇ 'ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵਾਲੇ' ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਨਾਵਲ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਔਰਤ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਪਾਤਰ ਗੇਲੋ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਰਦ ਦੀ ਹੈਂਕੜਬਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਸਤਿਤਵ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ 'ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵਾਲੇ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਾਂਗ ਵਪਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਔਰਤ ਪਾਰੋ ਦੂਜੇ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਔਰਤਾਂ ਖ਼ਰੀਦ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੰਡੀ ਲਗਾ ਕੇ ਵਿੱਕਰੀ ਕਰਨ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿਚ ਨਿੱਘਰ ਆਉਣ ਨਾਲ ਕਰਜ਼ਾਈ ਹੋ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕੋਈ ਜੱਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਸੇ ਮਜਬੂਰੀ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰੋ ਵਰਗੀਆਂ ਦਲਾਲਾਂ ਦੀ ਮੰਡੀ ਤੋਂ ਖ਼ਰੀਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸੱਤਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਮੁੱਲ ਰੱਖਿਆ

ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਚਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੂਰੋ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਭ ਕੰਮ ਸਿੱਖ ਲਏ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਭ ਕੰਮ ਸਿੱਖ ਲੈਣਗੀਆਂ। ਮਿੰਦਰ ਉੱਥੇ ਨੂਰੀ ਦਾ ਸੌਦਾ ਕਰ ਕੇ ਸਾਈ ਦੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਉਹ ਨੂਰੀ ਨੂੰ ਲੈਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ:

> ਘਰ ਵਿਚ ਉਹੀ ਗਠਿੱਲੋ ਜਿਹੀ ਛੋਟੀ ਕੁੜੀ ਸੀ, ਹੋਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੱਥੇ ਸਨ। ਪਾਰੋ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਵੀਹ-ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਵਾਲੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਜ ਪਹੁ-ਫੁਟਦੀ ਨਾਲ ਹੀ ਬੰਦੇ ਲੈ ਗਏ ਹਨ। ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਾਰ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਸਨ। ਵੱਡੀ ਪੰਦਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਵਾਲੀ ਵੀ ਕੱਲ੍ਹ ਚਲੀ ਗਈ ਦੁਪਹਿਰੇ। ਤੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਵਾਲੀ ਕੱਲ੍ਹ ਰਾਤ ਨੂੰ ਗਈ ਹੈ। ਨੂਰੀ ਹੁਣ ਚਲੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਬੱਸ ਉਹ ਇੱਕ ਰਹਿ ਗਈ ਪੈਂਤੀ ਵਾਲੀ। ਪਾਰੋ ਬੇਹੱਦ ਖ਼ੁਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦਾ ਲਗਭਗ ਸਾਰਾ ਮਾਲ ਵਿਕ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਖ ਰਹੀ ਸੀ, "ਵੱਧ-ਘੱਟ ਕਰ ਕੇ ਇਹਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਲੈ ਜਾਏਗਾ। (ਅਣਖੀ "ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵਾਲੇ" 50)

> ਸੰਸਾਰੀਕਰਨ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੇ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਘੜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੋਚਣਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਘਿਨਾਉਣਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਝ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਲੋਕ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਕਮਾਉਣ ਖ਼ਾਤਰ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਇੰਡਸਟਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਾਰਤਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਅੱਡਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀਆਂ ਬਰਾਂਚਾਂ ਵੀ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। (ਬਲਜਿੰਦਰ ਕੋਟਭਾਰਾ "ਸਾਮਰਾਜੀ ਤਾਕਤਾਂ ਅਤੇ ਇਰਾਕੀ ਜੰਗ" 31)

ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੁੱਛ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਜ਼ਮੀਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਔਰਤ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਦੁਖਾਂਤ ਭੋਗਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ 'ਗੇਲੋ' ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਦੇ ਕਰੂਰ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਰਾਮੇ ਵੱਲ ਗੇਲੋ ਦਾ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੋਣਾ, ਉਸ ਨਾਲ ਸਵੈ ਇੱਛਕ ਜਿਨਸੀ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ, ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆ ਤੋਂ ਬੇਬਾਕ ਹੋਣਾ ਕਾਰਨ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਣਾ, ਨਸ਼ੇੜੀ ਪਤੀ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਬਲਵੰਤ ਨਾਲ ਰਾਮੇ ਦੇ ਆਟੇ ਲਿੱਬੜੇ ਕੱਪੜੇ ਪਵਾ ਕੇ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ, ਘਰ ਦੇ ਮੰਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਕਾਰਨ ਬਠਿੰਡੇ ਝੋਲਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਜਿਸਮ ਫ਼ਰੋਸ਼ੀ ਦੇ ਧੰਦੇ ਲਈ ਮਜਬੂਰਨ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗੁਰਮੀਤ ਕੌਰ ਦਾ ਘਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਨਾਲ ਜਿਸਮਾਨੀ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਔਰਤ ਦੀ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਔਰਤ ਧੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਚਿੰਤਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

> ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਮਾਂ-ਰੂਪ ਲਈ ਧੀ ਦੀ ਚਰਿੱਤਰਕ ਕਾਣ ਜਾਂ ਕੋਝ, ਚਿੰਤਾ ਅਤੇ ਝੋਰੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਗੇਲੋ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਰਾਮੇ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਅਵੈਧ ਸੰਬੰਧਾਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਰਾਮੇ ਦਾ ਕਤਲ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਆਪਣੀ ਧੀ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਮਾਂ-ਰੂਪ ਦੀ ਧੀ ਦੇ ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਸੁਖਾਵੇਂ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਆਰੋਪਿਤ ਹੋਈ ਹੈ। (ਮਨਦੀਪ ਕੌਰ (ਡਾ.) "ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ 'ਚ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ" 65)

ਮੌਜੂਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਜਿਸਮ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮੰਡੀਆਂ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਵੇਚਿਆ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕਮੀ ਕਾਰਨ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਉਹ ਮੁੱਲ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਲੈ ਆਉਂਦੇ

ਹਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ਮੰਡੀਆਂ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ:

> 'ਲੈ, ਐਥੋਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਦੇਖੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਕੋਈ ਬੰਗਾਲਣ ਲੈ ਆਮਾਂਗੇ। ਐਧਰ ਬਲਾਢੇ ਕੰਨੀ ਹਰ ਮ੍ਹੀਨੇ ਤੀਮੀਆਂ ਦੇ ਮੰਡੀ ਲਗਦੀ ਐ। ਪੰਦਰਾਂ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ 'ਚ ਵਧੀਆ ਕੁੜੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਐ। ਹੋਰ ਲਿਆਈ ਜਾਂਦੇ ਐ, ਆਪਾਂ ਲੈ ਆਮਾਂਗੇ ਇੱਕ, ਹੋਰ ਕੀ।' (ਅਣਖੀ "ਗੇਲੋ" 93)

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪਿਤਰ ਸੱਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਧਨੀ/ਪੂੰਜੀਪਤੀ /ਅਮੀਰ ਕਿਸਾਨ ਔਰਤ ਲਈ ਭੋਗ ਵਿਲਾਸੀ ਅਤੇ ਖਲਨਾਇਕੀ ਕਿਰਦਾਰ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਯਥਾਰਥ 'ਪਰਦਾ ਅਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਰੱਜੇ ਪੁੱਜੇ ਘਰਾਂ ਧਨੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਭੋਗ ਵਿਲਾਸੀ ਅਤੇ ਖਲਨਾਇਕੀ ਕਿਰਦਾਰ 'ਤੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ 'ਤੇ ਪਿਤਰ ਸੱਤਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨੰਬਰਦਾਰ ਕੁੰਢਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਕਲੌਤਾ ਪੁੱਤਰ ਗੁਰਕ੍ਰਿਪਾਲ ਅਜਿਹਾ ਹੈ, ਜੋ ਧਨੀ ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਧਨੀ ਕਿਸਾਨ ਜਮਾਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਅਜਿਹਾ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਜੋ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣ ਲਈ ਵਾਰਸ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵੱਲੋਂ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਯਤਨਾਂ ਅਤੇ ਜਿਨਸੀ ਹਵਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਨਜਾਇਜ਼ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਕਾਰਨ ਔਰਤ ਨੂੰ ਪਿਸਣ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੋ ਅੰਤ 'ਤੇ ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਅਨਜੋੜ ਵਿਆਹ, ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ, ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਮੰਡੀ ਲੱਗਣਾ, ਕਿਰਤ ਦੀ ਲੁੱਟ, ਕਾਮ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦੀ ਵਸਤੂ ਸਮਝਣਾ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਿਆਮ ਦੀ ਚਾਚੀ ਜਲ ਕੁਰ, ਮੱਘੋ, ਤੇਜੋ, ਰੂਪੋ,

ਅੱਕੀ, ਨੰਦ ਕੌਰ, ਸੁਰਜੀਤ ਆਦਿ ਔਰਤਾਂ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੱਸੀ ਆਪਣੀ ਧੀ ਸੁਰਜੀਤ ਦਾ ਅਤੇ ਸਵਰਨੇ ਦੀ ਧੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦਾ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਦੁਹਾਜੂ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਕਰਨਾ, ਅਖੌਤੀ ਬਾਬਾ ਧਰਮ ਦਾਸ ਦੁਆਰਾ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਲੁੱਟਣਾ (ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਢਾਬ), ਘਰ ਦੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਹਰਨਾਮੀ ਦਾ ਕੁਕਰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਣਾ (ਕੋਠੇ ਖੜਕ ਸਿੰਘ), ਪਾਰੋ ਅਤੇ ਨੂਰੀ ਵਰਗੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਰੀਦਣਾ (ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵਾਲੇ) ਆਦਿ ਤੱਥ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ 'ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਜਿਸਮਾਨੀ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤਸ਼ੱਦਦ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਔਰਤ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਦੌਰ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਔਰਤ ਅਜ਼ਾਦ ਹੋਈ ਹੈ ਉੱਥੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਔਰਤ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਕਟਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਵੱਧ ਰਹੀਆਂ ਬਲਾਤਕਾਰ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਕਿਰਤ ਦਾ ਨਾਰੀਕਰਨ, ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਦਹੇਜ ਦੀ ਬਲੀ ਚੜ੍ਹਨਾ, ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ 'ਤੇ ਤੇਜ਼ਾਬ ਸੁੱਟਣਾ, ਅਖੌਤੀ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਹਵਸ ਪੂਰੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਨਾ ਆਦਿ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹਨ। ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਲਈ ਜਿਸਮ ਤੱਕ ਵੇਚਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਔਰਤ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਤਸਵੀਰ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅੱਗੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ 'ਲਾਲ ਬੱਤੀ' ਰਾਹੀਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਮਜ਼ਦੂਰ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਘਰੇਲੂ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਆਪਣਾ ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਨ ਦੀ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਵੇਚ ਕੇ ਘਰ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਮਾਪਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਮੁੜ ਕੇ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀਆਂ, ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਦੀ ਮਾਂ, ਬੀਨਾਂ ਅਤੇ ਕੰਚਨਾ ਗੁਪਤ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਲੀਲ੍ਹਾ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਾਪੇ ਵਡੇਰੀ ਉਮਰ ਦੇ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲ ਕੁੱਝ ਪੈਸਿਆਂ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ

ਪ੍ਰੰਤੂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਅਲੋਕ ਸੇਨ ਵਰਗੇ ਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਢਿੱਡ ਵੀ ਇਸ ਧੰਦੇ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਮੰਡੀ ਦੀ ਵਸਤੂ ਸਮਝ ਕੇ ਵੇਚਿਆ ਅਤੇ ਖ਼ਰੀਦਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਅਮੀਰ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਕਾਮੁਕ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਲਈ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਹੋਟਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਈ ਤਾਂ ਖਰਚਾ ਵੀ ਆਪ ਹੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਧੰਦੇ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਏਡਜ਼ ਵਰਗੀਆਂ ਭਿਆਨਕ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਏਡਜ਼ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਲਾ ਇਲਾਜ ਬਿਮਾਰੀ ਹੈ ਜੋ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਆਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

> ਪਿਛਲੇ ਦਹਾਕੇ ਦੌਰਾਨ 'ਏਡਜ਼' ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਨੇ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪਸਾਰ ਦੂਜੇ ਮੁਲਕਾਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਪਤਾ ਨਾਲ ਮਹਿਜ਼ ਸਰੀਰਕ ਸਿਹਤ ਸਮੱਸਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਸਗੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰ ਵੀ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਏਡਜ਼ ਦੀ ਅਲਾਮਤ ਨੇ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਾਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। (ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) "ਖੋਜ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ- ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਵਿਸ਼ੇਸ਼-ਅੰਕ" 125)

ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਇਹ ਝੌਂਪੜੀਆਂ ਰੂਪੀ ਅੱਡੇ ਵੱਡੇ ਹੋਟਲਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਜਿੰਨਾ ਵਿਚ ਜਿਸਮ ਫ਼ਰੋਸ਼ੀ ਦਾ ਧੰਦਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਨਾਵਲ 'ਜੀ. ਟੀ. ਰੋਡ' ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਝੌਂਪੜੀਆਂ ਰੂਪੀ ਅੱਡੇ ਬਣਾਈ ਅੱਡਿਆਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਜਿਸਮਾਨੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਜਿਹੇ ਧੰਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਏਡਜ਼ ਵਰਗੇ ਭਿਆਨਕ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਮਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਖਿਰਦਪੁਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਦੇ ਅੱਡੇ ਹਨ। ਪੂਰੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਬਜ਼ਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਧਰਮ, ਹਰ ਜਾਤ ਦੀਆਂ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਇਥੇ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੇਟ ਵੀ, ਡਰਾਈਵਰਾਂ-ਮਿਸਤਰੀਆਂ ਜਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨੇ ਕੰਮਾਂ-ਕਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਠੀਕ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਮੰਡੀ ਵਾਂਗ, ਝੁੰਡਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡ, ਕੁੜੀਆਂ ਸਸਤਾ ਮੇਕ-ਅਪ, ਗੂਹੜੀ ਸੁਰਖੀ ਤੇ ਭੜਕਾਊ ਕੱਪੜੇ ਪਾਕੇ ਲੰਘਦੇ ਰਾਹੀਆਂ ਵੱਲ ਕਾਮ-ਉਕਸਾਊ ਇਸ਼ਾਰੇ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਸਾਊ ਬੰਦਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਮਿਸਤਰੀ ਅਜਿਹੇ ਅੱਡਿਆ ਤੇ ਬਥੇਰਾ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ, ਭੈੜਾ ਜਿਹਾ ਮੂੰਹ ਬਣਾ ਕੇ ਬੋਲਿਆ-'ਉੱਥੋਂ ਕੋਈ ਬੀਮਾਰੀ ਸਹੇੜ ਕੇ ਆਵਾਂਗੇ. (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਜੀ. ਟੀ. ਰੋਡ" 54)

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਔਰਤ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ/ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨੀਵਾਂ ਵਿਖਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਥ ਜੋਗੀਆ ਨੇ ਤਾਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਬਾਘਨਿ ਤੱਕ ਕਿਹਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਵਡਿਆਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਸਾਡੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਦਾਰੇ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਔਰਤ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਲਈ ਮੁੱਖ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਅਦਾਰਿਆਂ ਦੀ ਛਤਰ-ਛਾਇਆ ਥੱਲੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਵਸਥਾ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਅਤੇ ਵਿਗਸਦੇ ਹਨ. ਇਹਨਾਂ ਅਦਾਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਜਕੜ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਹੀ, ਰਾਮਾਇਣ ਰਚੇਤਾ, ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ, ਔਰਤ ਨੂੰ ਜਾਨਵਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ. ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਪੀਲੂ ਅਤੇ ਚਰਚਿਤ ਕਵੀ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਵੀ ਔਰਤ ਨੀਵੀਂ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਹੀ ਵੇਖਦੇ ਹਨ. ਅੱਜ ਤੋਂ ਤਕਰੀਬਨ ਪੰਜ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਵੱਲੋਂ ਔਰਤ

> ਦੀ ਇੰਨੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਮੱਕੇ ਗੋਲਡਨ ਟੈਂਪਲ ਵਿਚ ਅੱਜ ਤੱਕ ਕੋਈ ਔਰਤ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕੀ. (ਸੁਖਿੰਦਰ "ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ (ਭਾਗ ਤੀਜਾ)" 27)

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਠੀਕ ਸਮੇਂ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਵੀ ਔਰਤਾਂ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਨਾਵਲ 'ਕੱਲਰੀ ਧਰਤੀ' ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਦੀ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਸੀਬੋ ਸਰੀਰਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦੀ ਹੈ। ਸੀਬੋ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇੰਨੀ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਸੁਚੱਜੀ ਮੁਟਿਆਰ ਹੈ, ਕਿ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਬਸੰਤ ਤਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਨਾ ਹੋ ਸਕਣ ਦੇ ਵਿਯੋਗ ਵਿਚ ਪਾਗਲ ਤੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੀਬੋ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣਾ ਤਾਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਦਮਨ ਕਰ ਕੇ ਅੱਡ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਟੁੱਟਣ ਤੇ ਫਿਰ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦੀ ਹੈ। ਕਾਫ਼ੀ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਕਲਕੱਤੇ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬੁਖ਼ਾਰ ਹੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਤਰੀਕ ਵੀ ਮੌਕੇ ਤੇ ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਅੱਗੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਹੱਥੀ ਬਣਾਏ ਦਹੇਜ ਦੇ ਸੰਦੂਕ ਵੀ ਘਰ ਹੀ ਪਏ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਖੇ ਸੀਬੋ ਦਾ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੌਦਾ ਤਹਿ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਖੇ ਔਰਤਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਘਰੇਲੂ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਦੇਹ ਵਪਾਰ ਦਾ ਧੰਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦਿਆਲੋ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦੀ ਹੈ। ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

> ਨਾਵਲ 'ਕੱਲਰੀ ਧਰਤੀ' ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਲਵਈ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਇਹ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਬਹੁ-ਪਸਾਰੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੀ ਰਹਿਤਲ ਵਿਚ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਚਿਹਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਪਕੜ ਬੜੀ ਕਰੜੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਚਿਹਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਚਿਹਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਔਰਤ ਲਈ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਕਟਾਂ ਤੋਂ ਨਿਵਿਰਤੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਰਦ ਔਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਲਕੀਅਤ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਇੱਕ ਔਰਤ ਨੂੰ ਵਸਤੂ ਵਾਂਗ ਖ਼ਰੀਦਿਆ ਤੇ ਵੇਚਿਆ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਮਾਨ "ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥ-ਚਿਤਰਨ" 50)

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀ ਔਰਤ ਦੀ ਕੋਈ ਪੁੱਛ ਗਿੱਛ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਲਾਲਚ ਲਈ ਅਮੀਰ ਘਰਾਂ ਦੇ ਬੇਕਾਰ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਕੇ ਨਰੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ 'ਅਫਲਾਤੂ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਔਰਤ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਿਖਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬੀਬੋ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵੀ ਅਮੀਰ ਘਰ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਕੀਰਤ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਰੀਰਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਬੇਕਾਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਭੰਤੋ ਦੀ ਕੁੱਖ ਵੀ ਹਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਪਾਠ ਕਰਨ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਕੁਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> 'ਬਿਧੀਆ ਚਲਾ ਜਾ ਏਥੋਂ। ਘਰ 'ਚ ਪਾਠ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਐ...।'
>
> ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ। ਉਹ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਅੰਨ੍ਹਾ-ਬੋਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਬੀਬੋ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਤੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਪਏ ਪਲੰਘ ਉੱਪਰ ਜਾ ਸੁੱਟਿਆ। ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਉਂ

> ਦੱਬ ਲਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਬਘਿਆੜ ਨੇ ਬੱਕਰੀ ਦਬੋਚ ਲਈ ਹੋਵੇ। ਬੀਬੋ ਦੀ ਸੱਜਰੀ ਨਹਾ ਕੇ ਆਈ ਨਗਨ ਦੇਹ ਨੇ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਪਾਗਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਅਫਲ਼ਾਤੂ" 203)

ਅਨਜੋੜ ਵਿਆਹ ਵੀ ਔਰਤ ਲਈ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਭੰਤੋ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਤੋਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੈ ਜੋ ਕੰਮ ਧੰਦੇ ਤੋਂ ਨਿਕਾਰਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸਰਪੰਚ ਅਤੇ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਪਾਲ਼ਨ ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਧਨੀ ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਔਰਤ ਵੀਰਪਾਲ ਕੌਰ ਸਰਪੰਚਣੀ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਕੈਨੇਡਾ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਭਈਏ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸਮਕਾਲ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਕੁ ਦਹਾਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰਦਾ ਕਰ ਕੇ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣਾ ਵੀ ਮਨ੍ਹਾ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੌਜੂਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਕੁੜੀਆਂ ਕੰਮਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਇਹ ਸਾਮੰਤੀ ਕੀਮਤ ਦਾ ਭੰਜਕ ਬਣ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਨਿਗੂਣੀਆਂ ਤਨਖ਼ਾਹਾਂ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖਿਆਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

> ਹੁਣ ਜੱਟ ਤਬਕੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਥੋੜ੍ਹੀਆਂ-ਬਹੁਤੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਡੁੱਬ ਰਹੀ ਆਪਣੀ ਪਰਿਵਾਰਕ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਹਿਤ ਸ਼ਹਿਰਾਂ 'ਚ ਚੱਲ ਰਹੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਹਸਪਤਾਲਾਂ, ਕੰਪਿਊਟਰ ਸੈਂਟਰਾਂ ਅਤੇ ਪੀ. ਸੀ. ਓਆਂ 'ਚ ਨਿਗੂਣੀਆਂ ਤਨਖ਼ਾਹਾਂ ਤੇ ਨੌਕਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਬੇਵੱਸ ਹਨ। (ਪਵਨ ਗੁਲ੍ਹਾਟੀ (ਸੰਪਾ:) "ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ" 69)

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਅੰਨਦਾਤਾ' ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਔਰਤ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਿਖਿਆਨ ਗਿਆਨ ਕੌਰ, ਦਲੀਪੋ ਬੁੜ੍ਹੀ, ਭੁਪਿੰਦਰ ਕੌਰ ਉਰਫ਼ ਭੂਪੀ, ਗੁਰਮੀਤ ਕੌਰ ਉਰਫ਼ ਮੀਤੋਂ ਅਤੇ ਦੀਪਾ ਆਦਿ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਕੌਰ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਪਾਤਰ ਵਿਸਾਖਾ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਪਾਲ ਅਤੇ ਭਗਤੂ ਦੇ ਘਰ ਦੀਆਂ ਤੰਗੀਆਂ ਝੱਲਦੀ ਹੋਈ

ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਜਦੋਂ ਪਤੀ ਜਾ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਧੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਧੀ ਘਰੋਂ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਕੋਸਦੇ ਹਨ। ਧੀ ਹੇਰਵੇ ਦੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬੀ ਹੋਈ ਮਾਨਸਿਕ ਤਣਾਉ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਪਹੁਦਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਘਰੇ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸਾਰਾ ਸਮਾਨ ਭਾਂਡੇ ਕੱਪੜੇ ਘਰ ਦਾ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਅੱਗ ਲਗਾਉਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਅੰਦਰੋਂ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਰਜਾਈ ਲਿਆ ਕੇ, ਵਿਹੜੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੁੱਟਦਿਆਂ ਗਿਆਨ ਕੌਰ ਬੋਲੀ, -ਏਹਨੂੰ ਵੀ ਲਾਉਂ ਅੱਗ।' ਭੂਪੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਸੰਦੂਕ ਵਿਚ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖੇ ਕੱਪੜੇ ਤੇ ਹੋਰ ਨਿੱਕ-ਸੁੱਕ, ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਸੁੱਟੇ ਪਏ ਸਨ। ਘੋਨੇ ਦੀ ਬੀਬੀ ਡਰੀ ਹੋਈ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਖੜ੍ਹੀ ਵੇਖ ਰਹੀ ਸੀ । ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਬੇਬੇ ਨੂੰ ਫੜਿਆ-'ਕੀ ਕਰੀ ਜਾਨੀ ਐਂ ਬੇਬੇ?' (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਅੰਨਦਾਤਾ" 343)

ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗ ਵਿਲਾਸ ਦੀ ਵਸਤ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਔਰਤ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੀ ਆਪਣਾ ਜਿਸਮ ਵੇਚਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮੀਤੋਂ ਅਤੇ ਭੀਰੋ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਘਰ ਛੱਡ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਨਜਾਇਜ਼ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਕਮਾਈ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਭੀਰੋ ਆਪਣੇ ਭੁੱਖੇ ਪਤੀ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਭਗਤੂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਕੁੱਝ ਖਾਣ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜਿਸਮ ਖੁਆਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਰਨੈਲ ਕੌਰ ਔਲਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਬਾਬਾ ਭਗਤੂ ਦੀ ਕਾਮੁਕ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

'ਅੰਨਦਾਤਾ' ਨਾਵਲ ਦੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗ 'ਖ਼ਾਕੂ ਜੇਡੁ ਨਾ ਕੋਇ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਣ ਦੇ

ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਚਾਚੇ ਸਰਦੂਲ ਦੀ ਕੁੜੀ ਅਤੇ ਮਜ਼੍ਹਬੀਆਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਕੰਤੋ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਚੁੱਕਣ ਦੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਦੇਣਾ, ਭੂਪੀ ਦੇ ਪਾਤਰ ਰਾਹੀਂ ਔਰਤ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੀਤੋ ਨੂੰ ਬਦਚਲਨੀ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਕੁੜੀਆਂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸਫ਼ਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਗੁਰੇਜ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮੀਤੋ ਦੀ ਹੋਈ ਬਦਨਾਮੀ ਕਾਰਨ ਮੰਗਣੀ ਵੀ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:

> ਮੀਤੋ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮੰਗਣੀ ਤਾਂ ਕਦੋਂ ਦੀ ਟੁੱਟ ਗਈ ਸੀ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਵੀ ਗੱਲਾਂ ਸਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਰਦੂਲ ਦੇ ਘਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸਨ। ਮੀਤੋ, ਕੰਤੋ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਕਿੱਥੇ ਕਿੱਥੇ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਕੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਮੀਤੋ ਤਾਂ ਇੱਕ ਵਾਰ ਗਰਭ ਵੀ ਗਿਰਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਖ਼ਾਕੂ ਜੇਡੁ ਨ ਕੋਇ" 95)

ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਰਾਜਿਆ/ ਵਜ਼ੀਰਾਂ/ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਧਨੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਔਰਤਾਂ 'ਤੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ 'ਮਹਾਂਬਲੀ ਸੂਰਾ' ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ, ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ, ਨਵਾਬਾਂ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਕਲਮ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸੋਹਣੀਆਂ ਸੁਨੱਖੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨਵਾਬਾਂ ਦੀ ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਲਾਬ ਚੰਦ ਖੱਤਰੀ ਤੋਂ ਜਦ ਲਗਾਨ ਲੈਣ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਮਦਹੋਸ਼ ਖੱਤਰੀ ਦੀ ਲੜਕੀ ਦੇਖ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, "ਇਹ ਰੰਨ ਏਨਾ ਚਿਰ ਮੇਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਓਹਲੇ ਕਿਵੇਂ ਹੋਈ ਰਹੀ?" (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਮਹਾਂਬਲੀ ਸੂਰਾ" 211) ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਕੋਲ ਤੋਹਫ਼ੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਗੀਰਾਂ ਮਿਲ ਸਕਣ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹਸ਼ਰ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ

ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਲਗਾਨ ਨਾ ਭਰਨ ਕਰ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਗੁਲਾਬ ਚੰਦ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

> "ਹੁਣ ਤੇਰੇ ਕੋੜੇ ਵੀ ਵੱਜਣਗੇ ਤੇ ਇਹ ਰੰਨ ਵੀ ਹਵੇਲੀ 'ਚ ਰਹੇਗੀ।" (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਮਹਾਂਬਲੀ ਸੂਰਾ" 212)

> ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ਮੱਥੇ ਲੱਗਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਖੂਹਾਂ ਦੇ ਟੋਭਿਆਂ ਉੱਪਰ ਪਾਣੀ ਭਰਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਉਹ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣੋ ਵੀ ਡਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਮੁਗ਼ਲ ਸਿਪਾਹੀ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਨਾਲ ਘਰਾਂ ਅੰਦਰ ਜਾ ਵੜਦੇ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਔਰਤਾਂ ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਲੋਕ ਨਾ ਇਹ ਸਹਿ ਸਕਦੇ ਸਨ ਨਾ ਹੀ ਵਿਰੋਧ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਬੇਬਸ ਹੋਏ ਤਿਲਮਲਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਮਹਾਂਬਲੀ ਸੂਰਾ" 247)

ਭਾਰਤੀ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਸੱਤਾਧਾਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਜ਼ੁਲਮ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਵਰਗੇ ਨਾਇਕ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਵੀ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਛਾਪਾਮਾਰਾਂ ਨੀਤੀ ਦੁਆਰਾ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਦਾ ਪੂਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉੱਚ ਕਿਰਦਾਰ ਦਾ ਸਿੱਖ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਰਤਨਾਂ ਵੱਲ ਕਾਮੀ/ਹਵਸੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦਾ। ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਵੀ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਾਦਰਸ਼ਾਹ ਦੁਆਰਾ ਲੁੱਟੀ ਸੰਪਤੀ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੀ ਇੰਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮੂਕ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਸਭ ਕੁੱਝ ਸਹਿਣ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ:

> ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅੱਜ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਜਿਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਖ ਮਿਲੇ ਜਾਂ ਦੁੱਖ, ਬਿਨਾਂ ਸੋਚੇ-ਸਮਝੇ ਮੂਕ ਬਣ ਕੇ ਹੀ ਸਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਤੇ ਪੇਕਾ

> ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਰੱਖਦਿਆਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਵੈ-ਵਿਕਸਿਤ ਤੇ ਸਮਰਿੱਧ ਬਣਦੀ ਹੈ ਸਗੋਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਛੱਤ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ? (ਹੈਪੀ "ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਅਤੇ ਮਹਾਂਦੇਵੀ ਵਰਮਾ ਕਾਵਿ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ" 203)

ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਰੁਚੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਔਰਤ ਨੂੰ ਪੈਰ ਦੀ ਜੁੱਤੀ ਤੱਕ ਸਮਝਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪੁੱਛ ਗਿੱਛ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮਰਦ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹੀ ਸਭ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਨਾਵਲ 'ਸੂਰਜ ਦੀ ਅੱਖ' ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ/ਗ਼ਰੀਬ ਪਰਿਵਾਰਾਂ 'ਤੇ ਉੱਚ/ਧਨੀ/ਅਮੀਰ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗ਼ਰੀਬ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਕੁੜੀ ਮੋਰਾਂ ਨੂੰ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਵੀ ਉਲਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਅਯਾਸ਼ੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ: ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਨਾਚੀਆਂ ਨਚਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣਾ ਆਦਿ, ਮੋਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦਾ ਹੋਇਆ ਹਾਥੀ ਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦਾ ਸਹਿਜ ਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਤਾਪ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦੀ ਆਈ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਆਚਰਨ ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਕਰਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ 'ਢਾਹਵਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕਿੰਗਰੇ' ਰਾਹੀਂ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਲੂਕ ਰਾਹੀਂ ਔਰਤ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੱਧੀ (ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਮਾਂ), ਬਖ਼ਤੋਂ ਅਤੇ ਸਲੇਮੋ (ਦੁੱਲੇ ਦੀਆਂ ਭੈਣਾਂ), ਨੰਦੀ (ਮਰਾਸਣ), ਫੁੱਲਰਾਂ (ਦੁੱਲੇ ਦੀ

ਪਤਨੀ) ਆਦਿ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਲੱਧੀ ਨੇ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਪਰਿਵਾਰ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਦੁੱਲੇ ਨੂੰ ਪਾਲਿਆ ਪ੍ਰੰਤੂ ਦੁੱਲੇ ਦਾ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਆਚਰਨ ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਕਰਦਾ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ:

> "ਮੈਨੂੰ ਤੂੰ ਹੀ ਜੰਮਿਆਂ ਸੀ ਨਾ ਮਾਂ ? ਤੇ ਆਖਦਾ ਈ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਠੱਗੀ ਮਾਰੀ ਊ....."
>
> (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਢਾਹਵਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕਿੰਗਰੇ" 31)

ਦੁੱਲੇ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਲਈ ਰੋਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਮਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਜਦੋਂ ਦੁੱਲਾ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਨੂਰਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਦਾ ਪਤਨੀ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ/ਜਾਗੀਰਦਾਰ/ਔਰਤਾਂ ਪਤਨੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਦੁੱਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਗ਼ਰੀਬ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇਬੂ ਦੀ ਧੀ ਸੁੰਦਰੀ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਆਪਣੀ ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਉਣਾ ਲੋਚਦਾ ਹੈ। ਦੇਬੂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪਾਏ ਵਾਸਤਿਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਦੁਖੀ ਮਨ ਨਾਲ ਜਦ ਉਹ ਦੁੱਲੇ ਕੋਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੁੱਲਾ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੌਸਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

> ਤਕੜਾ ਹੋ, ਮਰਦ ਬਣ, ਤੂੰ ਹੁਣ ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਜ਼ੈਲ ਵਿਚ ਏ। ਜਾਹ ਆਪਣੀ ਬਿਰਾਦਰੀ ਦਾ ਕੋਈ ਲੜਕਾ ਲੱਭ। ਸੁੰਦਰੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਮੈਂ ਆਪ ਕਰਾਂਗਾ। ਬਾਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗੇ, ਦੁੱਲਾ ਭੱਟੀ ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਧੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਭਾਂਦਾ ਵੀ ਏ। (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਢਾਹਵਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕਿੰਗਰੇ" 232)

ਸੋ ਅੰਤ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦਾ ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਮੰਡੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਵੀ ਮੰਡੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਮੰਡੀ ਦੀ ਵਸਤੂ ਸਮਝ ਵੇਚਿਆ/ਖ਼ਰੀਦਿਆ ਜਾਣਾ, ਅੱਜ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ ਹੋਣੇ, ਅਨਜੋੜ ਵਿਆਹ ਸੈਕਸ ਦੀ ਵਸਤ ਸਮਝ ਕੇ ਅੱਡਿਆਂ/ਰੰਡੀ ਵਾੜਿਆਂ/ਹੋਟਲਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ

ਜਿਸਮਾਨੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨਾ, ਅਨਜੋੜ ਵਿਆਹ, ਘਰ ਦੀ ਨਿੱਘਰਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਵੇਸਵਾ ਤੱਕ ਬਣਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਣਾ, ਜੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਭਈਏ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਨਿਰਭਾਅ ਕਰਨਾ, ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਹੋਣਾ ਆਦਿ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਔਰਤ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ

ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹਸਤਾਖ਼ਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਅਮੀਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ 'ਪਿੱਪਲ ਵਾਲਾ ਮੋੜ' ਰਾਹੀਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਔਰਤ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਰੂਪ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਤੇਜੋ, ਧਰਮੀ, ਅਤੇ ਧੰਨੋ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤੇਜੋ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਲਵੀਰ ਸਿਹੁੰ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਪੁੱਤਰ ਮੇਜਰ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤੇਜੋ ਅਤੇ ਭੈਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੀਪੋ ਮੇਜਰ ਪੱਖ ਪੂਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਕਦੀ ਪਤੀ ਅੱਗੇ ਹੱਥ ਜੋੜਦੀ ਹੈ ਕਦੀ, ਔਲਾਦ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਲਈ ਮਿੰਨਤਾਂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਡੂੰਘੇ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਨੋਂ ਵੀ ਮਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਧੀ ਆਸੋ ਦਾ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਦੀ ਹੋਈ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਿੰਦੀ ਹੋਈ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭੈਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੀਪੋਂ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਮੇਜਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਪਤਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪਤਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤੇਜੋ ਬਲਵੀਰ ਸਿਹੁੰ ਦੀ, ਦੀਪੋ ਜਬਰੇ ਦੀ, ਭਾਨੋ ਬੰਤੇ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਈ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੀਪੋਂ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਲੇ ਪਤਲੇ ਸਰੀਰ ਵਾਲੇ ਦੁਹਾਜੂ ਵਿਅਕਤੀ ਜਬਰੇ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਮੀਨ ਹੋਣ

ਕਰ ਕੇ ਵਿਆਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਹੜੱਪਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਵੀ ਕਸ਼ਟਦਾਇਕ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਬਰੇ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਬਾਪ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ:

> ਮੇਰੇ ਕਰਮਾਂ ’ਚ ਦੁਹਾਜੂ ਲਿਖਿਆ ਪਿਆ ਸੀ, ਕੋਈ ਕਬਾੜੀਏ ਨੂੰ ਵੀ ਕਬਾੜ ਵੇਚਦਾ ਐ ਨਾ ਅਠਾਰਾਂ ਵਾਰੀ ਪਰਖ ਕੇ, ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਕੰਮ ਦਾ ਵੇਚ ਬੈਠੀਏ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕੀ ਕੀਤਾ ਸੀ... ਪਹਿਲੀ ਇਸ ਬੰਦੇ ਨੇ ਤੇਲ ਪਾ ਕੇ ਸਾੜ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਸਲੰਡਰ ਹੋ ਸਕਦੈ। ਹੋਰ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨੀ ਰਹਿਣਾ ਕੀ ਸਿਫ਼ਤਾਂ ਦੱਸਾਂ ਤੇਰੀ ਸਹੇੜ ਦੀਆਂ। (ਸੰਧੂ “ਪਿੱਪਲ ਵਾਲਾ ਮੋੜ” 8)

ਰਾਜ ਦਾ ਬਾਪੂ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਨੋ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੀ ਬੰਤੇ ਦੇ ਘਰ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਜੁਆਰੀਆ/ਸ਼ਰਾਬੀ/ਨਸ਼ੇੜੀ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੀ ਭਾਨੋਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਘਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਵੇਚਦਾ ਸਗੋਂ ਜੋ ਪੈਸੇ ਧਾਗਾ ਮਿੱਲ ਵਿਚੋਂ ਕਮਾ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਕੁੱਟ ਮਾਰ ਕੇ ਖੋਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਘਰੇਲੂ ਕਲੇਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਧੀ ਆਸੋ ਲਈ ਜਾਨ ਵੀ ਗਵਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਪੈਸੇ ਦੇ ਮੈਨੂੰ, ਪੈਸੇ ਕਿਉਂ ਨੀ ਦਿੰਦੀ।”
>
> ਬੰਤਾ ਵੇਹੜੇ ਵਿਚ ਕੰਜਰੀ ਵਾਂਗ ਟੱਪ ਰਿਹਾ ਸੀ।
>
> ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕਿੱਥੋਂ ਆਗੇ, ਤੈਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਨੀ ਆਉਂਦੀ ਮੰਗਦੇ ਨੂੰ।
>
> ਜਿਹੜੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ਮਿਲੀ ਸੀ ਕੱਲ੍ਹ ’ਕਿੱਧਰ ਗਈ। (ਸੰਧੂ “ਪਿੱਪਲ ਵਾਲਾ ਮੋੜ” 54)

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦੀਪੋ ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਗਲ਼ਾ ਘੁੱਟ ਕੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਣ ਵਾਂਗ ਹੀ ਭਾਨੋ ਦੀ ਆਸੋ ਵੀ ਤਰਸ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਬੰਤਾ ਆਪਣੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਹਵਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਘੁੱਦੜੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਧੀ ਵਰਗੀ ਆਸੋ ਨੂੰ

ਦੇਖ ਕੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਤੇ ਜੀਭਾਂ ਹੀ ਫੇਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨਾਲ ਅਸ਼ਲੀਲ ਹਰਕਤਾਂ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੁੜੀਆਂ ਅਤੇ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਘਰੋਂ ਭੱਜਣਾ ਵੀ ਔਰਤ ਲਈ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦੀਪੋ ਰਾਜ ਦੀ ਅਤੇ ਆਸੋ ਭਿੰਦੇ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੋਨਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਜੋੜਿਆਂ ਦਾ ਮਿਲਣ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸੰਕਟ ਭੋਗਦੀ ਹੈ। ਭਿੰਦਾ ਆਸੋ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਤਾਂ ਭਜਾ ਲਿਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਘਰ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਦੋਨੋਂ ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਆਸੋਂ ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ, ਨਿੰਦਰ, ਸੁਖਦੇਵ ਅਤੇ ਅਮਲੀ ਦੁਆਰਾ ਜਿਨਸੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਗਰਭਵਤੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਦੁਸ਼ਕਰਮ ਕਾਰਨ ਆਸੋ ਨੂੰ ਜੈ ਕੁਰ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੂੜਾਦਾਨ ਬੋਲਦੀ ਹੋਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ:

> ਕੂੜੇਦਾਨ ਨੂੰ ਕੀ ਪਤੈ ਹੁੰਦੈ ... ਕਿਹੜੇ ਘਰ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਕੂੜਾ ਐ ਰੂੜੀ ਕੀ ਬੋਲੂ। (ਸੰਧੂ "ਪਿੱਪਲ ਵਾਲਾ ਮੋੜ" 70)
>
> ਭਿੰਦੇ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਦੰਦ ਕਿਰਚਣ ਲੱਗਦਾ ਪੈਂਦੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਫਿਰਦੇ ਮਰਦ... ਕੁੱਤੇ ਕਮੀਨੇ ਜਾਪਦੇ ਸਨ। (ਸੰਧੂ "ਪਿੱਪਲ ਵਾਲਾ ਮੋੜ" 70)

ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ ਹੋਏ। ਆਪਣੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਹੋਇਆ ਦਮਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਹ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਕਟ ਨੂੰ 'ਲੰਕਾ ਦਾਹ' ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲਾਲ ਆਪਣੀ ਭਰਜਾਈ ਸੱਤੋ ਨਾਲ ਅਸ਼ਲੀਲ ਹਰਕਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਦੇ ਵੀ ਹਨ। ਇਸ ਲੁੱਟ ਵਿਚ ਉਹ ਮੁਸਲਿਮ ਲੜਕੀ ਨੂਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਸਤੂ ਸਮਝ ਕੇ ਲੁੱਟ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਲਾਲ, ਥੰਮਣ ਅਤੇ ਮਾਨਾ ਲੁੱਟ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸਮਝ ਨੂਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵੰਡਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਨੂਰਾਂ ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

> ਖੂਹ ਵੇਖ ਕੁੜੀ ਨੇ ਮਰਨ ਦੀ ਸੋਚ ਲਈ। ਸਾਰੀਆਂ ਬਿਪਤਾਵਾਂ ਦੀ ਦਾਰੂ ਮੌਤ ਹੀ ਦਿਸੀ....ਧੜੰਮ....ਕੁੜੀ ਨੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਛਾਲ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਰੌਲਾ ਪੈ ਗਿਆ, ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਧਿਆਨ ਸੱਥ 'ਚ ਛੱਪਰ ਹੇਠ ਬੈਠੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦਾ ਹੀ ਗਿਆ। (ਸੰਧੂ "ਲੰਕਾ ਦਾਹ" 17)

ਨੂਰਾਂ ਲਾਲ ਦੇ ਘਰ ਤਾਂ ਵੱਸ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸਤਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਨੂਰਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਤਾਂ ਕੀ ਕਰਨਾ ਸੀ ਸਗੋਂ ਸਾਮੋ ਵੀ ਲਾਲ ਦੇ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਦੀ ਪਾਤਰ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਕਰਮੋ ਥੰਮਣ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਕੁਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਛੁਪਾਉਣ ਲਈ ਨੂਰਾਂ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

> ਬਾਈ ਤੂੰ ਮੁਸਲੀ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਾਇਐ...ਇਹਨੂੰ ਸੀਰੀਆ ਸੱਪਿਆਂ ਨਾਲ ਖੇਹ ਖਾਂਦੀ ਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਨੀ ਆਉਂਦੀ। ਅੱਜ ਜੱਗੂ ਆ ਕੱਲ੍ਹ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੋਊ ... ਲਾਲ ਨੂੰ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਮੱਝ ਮਗਰ ਪਿਆ ਫਹੁੜਾ ਚੁੱਕਦੇ ਵੇਖ...ਮੂੰਹ 'ਚ ਕਈ ਆਉਂਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦਮ ਤੋੜ ਗਏ। ਕਰਮੋ ਅੱਗ 'ਤੇ ਪੈਟਰੋਲ ਪਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਲਾਲ ਦੀਆਂ ਪੁੜਪੁੜੀ ਦੀਆਂ ਨਾੜਾਂ ਤਣ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਨੂਰਾਂ ਭੱਜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਬਚਾਉਂਦੀ ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਫਹੁੜੇ ਦਾ ਵਾਰ ਖੱਖੜੀ ਵਾਂਗ ਸਿਰ ਖਿਲਾਰ ਗਿਆ..ਇੱਕ ਵਾਰ ਹੋਰ ਡਿਗ ਰਹੀ ਨੂਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰ 'ਚ ਪਿਆ। (ਸੰਧੂ "ਲੰਕਾ ਦਾਹ" 27)

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨੂਰਾਂ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਸਹਿੰਦੀ ਹੋਈ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਗੁਆ ਕੇ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਾਮੋ ਅੰਤ ਤੱਕ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦੀ ਹੈ। ਥੰਮਣ ਵਰਗੇ ਵਿਅਕਤੀ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਕੰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਾਮੁਕ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਤੱਕਦੇ ਹਨ, ਲਾਲ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੋਹਣ ਵਰਗੇ ਮਰਦ ਵਰਗ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਗ਼ਰੀਬ ਕਿਸਾਨ/ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ

ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਔਰਤ ਉਸ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਫਸਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰਨ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਰਸਤੇ ਅਪਣਾਉਂਦੇ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥ-ਬੋਧ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਹੁਰਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਦਹੇਜ ਮੰਗ ਦੇ ਤੰਗ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਵੀ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ 'ਤੇਜਾ ਨਗੌਰੀ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੇਬੋ ਤੇ ਪਾਲੇ ਦੁਆਰਾ ਬਹੁਤ ਤਸ਼ੱਦਦ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਘਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗੱਲ/ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦਾ ਸਗੋਂ ਆਪਹੁਦਰੀਆਂ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ ਵਿਚੋਂ ਫਿਰਦੀ ਆਪਣੀ ਮੁਟਿਆਰ ਧੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦੀ, ਵਾਰ ਵਾਰ ਪਤਨੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਜਦ ਉਸ ਲਈ ਵਰ ਲੱਭਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪਕਰੋੜ ਉਮਰ ਦਾ ਲਾਲੂ ਮੁੰਡਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸੁਮਨ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਨਹੀਂ, ਅੰਤ ਘਰੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਸੁਮਨ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਧੀਰੇ ਨਾਲ ਉੱਧਲ ਤੇਜੇ ਨਗੌਰੀ ਦੇ ਘਰ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ। ਧੀਰੇ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰਦੇਵ ਉਸ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ 'ਤੇ ਹੱਥ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਬਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਔਰਤ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਆਪ ਲੈ ਕੇ ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਵੀ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਮੁੰਡਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਅੱਗੇ ਡਟ ਕੇ ਖੜ ਵੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਕਾਲਜਾ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਮੁੰਡੇ ਸੁੰਦਰ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੰਡੇ ਆਪਣੀ ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੇਕਰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਤੇਜ਼ਾਬ ਸੁੱਟ ਕੇ ਬਦ ਰੂਪ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਕਟ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਿੰਦੀ ਸੁਮਨ ਦੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਬੇਬਾਕ ਧੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ਨੀ ਆਪਣੀ ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਸ਼ਨੀ ਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਅਸ਼ਲੀਲ ਹਰਕਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇੱਟ ਦਾ ਜੁਆਬ ਪੱਥਰ ਨਾਲ ਦੇਣ ਵਾਂਗ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਟ ਮਾਰ ਕੇ ਜ਼ਖਮੀ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਇੱਜ਼ਤ ਬਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਨੀ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਉਸ ਤੇ ਤੇਜ਼ਾਬ ਸੁੱਟ ਕੇ ਹੋਰ ਕਹਿਰ ਢਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਰਿੰਕੂ ਦੁਆਰਾ ਸੁਮਨ

ਨੂੰ ਬਚਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਔਰਤ ਮਰਦ ਦਾ ਜੋੜਾ ਨਾਈਆ ਦਾ ਨਿੱਕਾ ਅਤੇ ਭਾਨੋ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਨਿੱਕਾ ਆਪਣੇ ਅੜਬ ਸੁਭਾਅ ਕਾਰਨ ਭਾਨੋ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਗਾਲ਼ਾਂ ਕੱਢਦਾ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਨੋ ਧੀਰੇ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਨ ਸਮੇਂ ਨਿੱਕਾ ਅਤੇ ਭਾਨੋ ਦੀ ਆਪਸੀ ਗੱਲ ਰਾਹੀਂ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਭਾਨੋ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

> "ਆਪਣਾ ਧੀਰਾ ਤਾਂ ਜਵਾਂ ਗਊਆਂ ਵਰਗਾ.......।" "ਖੜੋ ਮੈਂ ਤੇਰੀ .... ਸਾਲੀ ਨੈਣ ਅਜੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਪਾਣੀ ਪੈਣ ਦਿੰਦੀ। (ਸੰਧੂ "ਤੇਜਾ ਨਗੌਰੀ" 38)

ਔਰਤ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਇੱਕ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣੇ ਵੀ ਔਰਤ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਦੇ ਕਾਰਕ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਾਤਰ ਦਾਈ ਹੈ, ਜੋ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਈ ਤਾਂ ਕੈਲਾ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਬੰਤੇ ਦੇ ਸਿਰ ਧਰਿਆ ਜੋ ਕੁੱਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਨਸ਼ੇੜੀ ਕੱਲੂ ਦੇ ਲੜ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਔਰਤ ਦੀ ਤਾਂ ਕੋਈ ਹਸਤੀ ਨਹੀਂ ਜਦੋਂ ਮਰਜ਼ੀ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਮਰਜ਼ੀ ਤੋਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਮੇਲ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਕੱਲੂ ਤੀਜਾ ਐ...ਨਹੀਂ ਇਸ ਪੱਧਰ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਕੀਹਨੇ ਡੋਲੇ ਦੇਣੇ ਸੀ। ਦੋ ਜੁਆਕ ਫਿਰ ਇਹਦੇ ਹੋਏ .... ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਹ ਕਿੱਥੋਂ ਅਫ਼ੀਮ ਦੀ ਲਤ ਲਾ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਮਾਵਾ ਖਾ ਕੇ ਸਾਰੀ ਦਿਹਾੜੀ ਘਰੇ ਹੀ ਪਿਆ ਰਿਹਾ ਕਰੇ, ਨਾ ਘਰ ਦੀ ਨਾਂ ਖੇਤ ਦੀ। ਸੱਸ ਸਹੁਰਾ ਵੀ ਪੂਰੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਕਿਵੇਂ ਜੁਆਕ ਪਾਲੇ, ਰੱਬ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਸੀ ਢੇਰੀ ਚੰਗੀ ਸੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਬਥੇਰਾ ਨਰਕ ਵੇਖਿਐ ਪੁੱਤ। (ਸੰਧੂ "ਤੇਜਾ ਨਗੌਰੀ" 97)

ਸਹਿਤ ਦੁੱਖਾਂ ਸੁੱਖਾਂ ਦੀ ਦਵੰਦਾਤਮਿਕ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਭੱਜ ਕੇ ਸੁੱਖ ਵੱਲ ਦੌੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਸੁੱਖ ਦਾ ਉਪਾਅ ਵੀ ਲੱਭਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ

> ਤਾਂ ਕਿ ਸੁਖ ਉਸ ਲਈ ਸਦੀਵੀ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਸੁਖ ਦਵੰਦਾਤਮਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਬਣਦਾ ਹੈ। (ਡਾ. ਸੁਖਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ "ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ" 31)

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਨੂੰ ਨਾਵਲ 'ਚੱਕਰਵਿਊ ਦਰ ਚੱਕਰਵਿਊ' ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਚੱਕਰਵਿਊ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਤਨੀ ਭਗਵਾਨ ਕੌਰ ਗਰਭਵਤੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦੀ ਹੈ। ਭਾਨੋਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਕੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਪਿਆਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਗ ਦੀ ਦੂਜੀ ਪਤਨੀ ਚੰਦਾ ਭਾਗ ਨਾਲ ਮਜਬੂਰੀ ਵੱਸ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਗ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਬੂਟੇ ਦੀ ਪਤਨੀ ਛਿੰਦਰ ਵੀ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਜੇਠ ਜੂਪ ਨਾਲ ਨਜਾਇਜ਼ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕਰਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਹੋਰ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣਾ ਸੀ ਜਾਂ ਫਿਰ ਮੁੱਲ ਦੀ ਤੀਵੀਂ ਲਿਆ ਘਰ ਬਠਾ ਦੇਣੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਘਰ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਦੋ ਭਾਗ ਹੋ ਜਾਣੇ ਸੀ। ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਥਾਂ ਰੱਖਣ ਕਾਰਨ ਮਜਬੂਰ ਹੋਈ ਅਵੈਧ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੀਬੋ ਵਰਗੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਜੁਪੇ ਵਰਗੇ ਬਦਮਾਸ਼ਾ ਦੀ ਹਵਸ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੀਰਤ ਵਰਗੀਆਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਰਣਧੀਰ ਵਰਗੇ ਨਸ਼ੇੜੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਕੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਖ਼ਰਾਬ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਸਰਵੇਖਣ ਅਨੁਸਾਰ ਔਰਤ 'ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:

> 2007 ਅਤੇ 2016 ਦਰਮਿਆਨ ਔਰਤਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਵਿਚ 83 ਫ਼ੀਸਦੀ ਇਜ਼ਾਫਾ ਹੋਇਆ। (ਇਹ ਕੇਵਲ ਘੱਟ ਦਰਜ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦੇ ਅੰਕੜੇ ਹਨ, ਜੋ ਮਾਮਲੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰ ਕੇ ਦਬਾਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਵੱਖਰੇ ਹਨ।) ਹਰ ਘੰਟੇ ਵਿਚ ਚਾਰ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਜਬਰ-ਜ਼ਿਨਾਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੌਮੀ ਜੁਰਮ ਰਿਕਾਰਡ ਬਿਊਰੋ ਦੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ 2012

> ਅਤੇ 2016 ਦਰਮਿਆਨ ਔਰਤਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜੁਰਮ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਬਰ-ਜ਼ਿਨਾਹ ਤੇ ਜਿਨਸੀ ਹਮਲੇ, ਤੇਜ਼ਾਬ ਸੁੱਟਣਾ ਅਤੇ ਦਾਜ ਕਾਰਨ ਮੌਤਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਵਿਚ ਚਾਲੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। (ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ "ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ" 6)

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਚੱਲਿਆ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਛੇਵਾਂ ਦਰਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਵਾਨੀ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਘਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕਿਸਾਨ ਔਰਤ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਘਾਣ ਨਾਵਲ 'ਸੂਲ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਨੋਕਾਂ 'ਤੇ' ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਔਰਤਾਂ ਜਰਨੈਲ ਕੌਰ ਜਗਰੂਪ ਆਪਣੀ ਵਿਗੜੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਰਨੈਲ ਕੌਰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਜੱਸੇ ਦੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਕਾਰਨ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਕਟ ਭੋਗਦੀ ਹੈ। ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਦੀ ਹੋਈ ਔਰਤ ਵੀ ਔਰਤ ਵਿਤਕਰੇ ਕਰਦੀ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਉਦੋਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਜੱਸਾ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਗਰੂਪ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਕੁੜੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਤਕਰਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਜਰਨੈਲ ਕੌਰ ਧੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਦੁੱਧ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਪਾ ਕੇ ਦਿੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਜੱਸੇ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਵਿਚ ਤਾਕਤ ਲਈ ਬੋਰਨ ਬੀਟਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਨਾਲ ਖਾਣ ਲਈ ਸੌਗੀ ਬਦਾਮ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਜਗਰੂਪ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

> ਹੁਣ ਕਿਉਂ ਚੁੱਪ ਏਂ ਬੇਜੀ, ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਭੈਣ ਭਰਾ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦੇ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਤੂੰ ਕਿੰਨਾ ਵਿਤਕਰਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਕੌਲੀ 'ਚ ਹੀ ਘਿਉ ਮੱਖਣ ਪਾਉਂਦੀ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਝਿੜਕ ਦਿੰਦੀ ਸੀ, 'ਤੂੰ ਕਿਹੜਾ ਕਹੀ ਵਹੁਣੀ ਆ, ਕਿ ਹਲ਼ ਜੁੜਨਾ ਐਂ, ਮੇਰੇ ਸ਼ੇਰ ਪੁੱਤ ਨੂੰ ਖਾਣ ਦੇ, ਕੁੜੀਆਂ ਨ੍ਹੀਂ ਖਾਂਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ।' ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਤੂੰ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਿੱਥੋਂ ਸਿੱਖੇ ਸੀ, ਜਾਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਕੋਲੋਂ ਜੋ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਕੰਨਾਂ 'ਚ ਪੈਂਦੇ ਆਏ ਸੀ। (ਸੰਧੂ "ਸੂਲ਼ਾਂ ਦੀ ਨੋਕ 'ਤੇ" 11)

ਧਨ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਮਾਪੇ ਅਨਜੋੜ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਔਰਤ ਲਈ ਸੰਕਟ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਟੈਣੀ ਨੰਬਰਦਾਰ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਅਤੇ ਕੰਮਾਂ ਵੱਲ ਨਾ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਸੁਖਮੰਦਰ ਸਿਹੁੰ ਨੂੰ ਵਿਖਾ ਕੇ ਰਣਜੀਤ ਕੌਰ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚੋਲੇ ਨੇ ਰਣਜੀਤ ਦੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਪਿਉ ਨੂੰ ਸਬਜ਼ਬਾਗ ਵਿਖਾ ਕੇ ਇਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬੈਗੜ ਜੇ ਧੌਲ਼ ਦਾੜੀਏ ਟੈਣੀ ਨੂੰ ਅਮਰ ਕੁਰ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਿਵਾ ਠੰਢਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਰਾਣੀ ਕੋਕਲਾਂ ਵਰਗੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਆਹ ਕੇ ਲਿਆਉਣਾ ਔਰਤ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਔਰਤ ਦੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਨੂੰ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

> ਅਜੋਕੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਲੁੱਟ, ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ, ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਤੇ ਮੰਡੀ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਜਮਾਤੀ ਦਾਬੇ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਔਰਤ ਦੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ’ਚ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹਨ। (ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ “ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ” 175)

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਲੁੱਟ ਨੂੰ ‘ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ’ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਔਰਤ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰੇਸ਼ਮ ਕੁਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਜਮਾਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਪਾਤਰ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਆਪਣਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਲਨ ਗੁਆ ਬੈਠਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਆਂਢ ਗੁਆਂਢ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਦੀ ਹੈ। ਰੇਸ਼ਮ ਕੁਰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਕਾਰਨ ਗੁਆਂਢਣਾਂ ਤੋਂ ਉਧਾਰ ਲਿਆ ਆਟਾ ਵੀ ਗੇਲੋ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੋੜ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਮਜ਼ਦੂਰ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਜਦ ਕੰਮ ਲਈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਨੀ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਹਿਸ਼ੀਆਨਾ ਹਰਕਤਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸਗੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਅਣਹੋਣੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਫ਼ੈਕਟਰੀ

ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਮੀਤਾਂ ਤੇ ਜਾਵਰ ਮੈਲ਼ੀ ਅੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਅਸ਼ਲੀਲ ਹਰਕਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਬੇਪਤੀ ਕਾਰਨ ਹੀ ਨਵਜੰਮੀਆਂ ਧੀਆਂ ਦਾ ਕਤਲ ਅਤੇ ਦਹੇਜ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਨਵ-ਵਿਆਹੁਤਾ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਨ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਲੋਕ ਧੀਆਂ ਜੰਮਣ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਹਨ। ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਨੂੰਹਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਬਦਸਲੂਕੀ ਗੇਲੋ ਦੇ ਪਾਤਰ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਵਿੱਤ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਾਜ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਹੁਰਾ ਫੁੰਮਣ, ਸੱਸ ਅਤੇ ਮੁੱਕਦੀ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ’ਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤਸ਼ੱਦਦ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੱਸ ਤਾਂ ਹਰ ਗੱਲ ਹੀ ਕੁੱਤੀਏ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਕੁੱਤੀਏ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਦੀਏ ’ਤੂੰ ਮਗਰੋਂ ਲਹਿਜੇਂ ਤਾਂ ਤਰਕਾਲ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੁੰਡਾ ਕਿਹੜਾ ਨਾ ਵਿਆਹ ਖੜਾਂ, ਉਹ ਵੀ ਬੱਕ ਬੋਟ ਨਾਲ। ਪਿਉ ਕੰਜਰ ਭੁੱਖੇ ਨੰਗੇ ਨੇ ਇਹ ਡੈਣ ਸਾਡੇ ਮੱਥੇ ਮਾਰੀ ਊ। (ਸੰਧੂ “ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ” 43)

ਔਰਤ ਨਸ਼ੇੜੀਆਂ ਨਾਲ ਉੱਧਲ ਜਾਣਾ ਵੀ ਔਰਤ ਲਈ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਰੁਲਦੂ ਦਾ ਗੇਲੋ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਜਨਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਾਪੇ ਉਸ ਦਾ ਦੁਬਾਰਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀ, ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਨਸ਼ੇੜੀ ਬੱਲੂ ਨਾਲ ਉੱਧਲ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸੰਕਟ ਦੇ ਨਿਵਾਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਲਿਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਧਨੀ ਕਿਸਾਨ ਵੀ ਗ਼ਰੀਬ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੇ ਮੰਦੇ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤਾਂ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਉਠਾ ਕੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤ ਨਾਲ ਜਿਸਮਾਨੀ ਸੰਬੰਧ ਤੱਕ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਤੋਂ ਕੰਮ ਕਰਵਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿਹਾੜੀ ਵੀ ਘੱਟ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਔਰਤ ਦੀ ਕਿਰਤ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਹੋਣ ਨੂੰ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਕਿਸਾਨ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਮਾੜੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਉਠਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਰਦ ਨਾਲੋਂ ਦਿਹਾੜੀ ਦੀ ਦਰ ਵੀ ਘੱਟ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। (ਨਾਗਰ ਸਿੰਘ "ਬੇਜ਼ਮੀਨੇ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ" 101)

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ 'ਬੁੱਕਲ ਦੇ ਸੱਪ' ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਲੌਰੀ ਦਲਾਲ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਗੁਰਮੇਜੋ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਗੱਲ ਸੁਣਨ ਦੀ ਥਾਂ ਅਪ-ਹੁਦਰੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਅਤੇ ਸਰਜੂ ਦੇ ਘਰੇ ਕੋਈ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਲੱਖੋ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨਾਲ ਖੇਡਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਗਰਭਵਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਸੀਰੀ ਪਾਲੇ ਦੀ ਧੀ ਵੀ ਬਲੌਰੀ ਦੀ ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਣਜੀਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਾਲੀ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕਾਮੁਕ ਭੁੱਖ ਨੂੰ ਨਵਿਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰਣਜੀਤ ਨੂੰ ਕਰਵਾ ਕੇ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਰਖੇਲਾਂ ਵਾਂਗ ਰੱਖ ਕੇ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਕੋਈ ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ,ਮਰਦ ਦਾ ਜਦੋਂ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੁੱਟਦਾ ਹੈ, ਜ਼ਲੀਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਹੁਕਮ ਮਨਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਰਣਜੀਤ ਵੀ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਅਤੇ ਕੰਵਲ ਨੂੰ ਲੜਦੀਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਕੰਵਲ ਨੂੰ ਡੰਡੇ ਨਾਲ ਕੁੱਟਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਕੰਵਲ ਅੱਗੇ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਮੁੰਦਰੋ ਡਰਦੀ ਅੰਦਰ ਵੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਸਮੁੰਦਰੋ ਦੇ ਕੁਕਰਮਾਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਦੀ ਕੁੱਖ ਹਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਵੀ ਦੋਸ਼ੀ ਵੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਹੀ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਦੋਸ਼ ਮਰਦ ਦਾ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਕਟ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਰਣਜੀਤ ਪਹਿਲਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਕੁੜੀ ਕੰਵਲ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਔਲਾਦ

ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਵਿਆਹ ਸਮੁੰਦਰੋ ਨਾਲ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਫ਼ਾਕਾ ਤੱਕ ਕਹਿ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਸਮੁੰਦਰੋ ਦੀ ਕੁੱਖ ਵੀ ਹਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਰਣਜੀਤ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਔਰਤ ਦੇ ਦੋਹਰੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਕੰਵਲ ਅਤੇ ਗੁਰਮੇਜੋ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਧਰਮ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਮੁੰਦਰੋ ਇੱਜ਼ਤ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਛਿੱਕੇ ਟੰਗਦੀ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਹੰਢਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਲੈਰੀ ਵਰਗੇ ਖ਼ੁਦਗ਼ਰਜ਼/ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਰੁਚੀਆਂ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਸੀਰੀ/ਪਾਲੀ ਦੀ ਧੀ, ਸਰਜੂ ਪੰਡਿਤ ਦੀ ਧੀ ਲੱਖੋ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਬਲਾਤਕਾਰ, ਸਮੁੰਦਰੋ ਨਾਲ ਸਥਾਪਤ ਕਾਮੁਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਔਰਤ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਹੋਂਦ/ਦਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਦਸ਼ਾ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਕਤ ਅਧਿਐਨ ਦੌਰਾਨ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦਾ ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਮੰਡੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਵੀ ਮੰਡੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਮੰਡੀ ਦੀ ਵਸਤੂ ਸਮਝ ਵੇਚਿਆ/ਖ਼ਰੀਦਿਆ ਜਾਣਾ, ਬਲਾਤਕਾਰ ਦੀ ਰੁਚੀ ਭਾਰੂ ਹੋਣਾ, ਕੁੜੀਆਂ ਤੇਜ਼ਾਬ ਸੁੱਟਣਾ, ਸੈਕਸ ਦੀ ਵਸਤ ਸਮਝ ਕੇ ਅੱਡਿਆਂ/ਰੰਡੀ ਵਾੜਿਆਂ/ਹੋਟਲਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਜਿਸਮਾਨੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ, ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਮੋਟੇ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਬਟੋਰਨ ਲਈ ਕਿਰਤ ਦਾ ਨਾਰੀਕਰਨ, ਅਨਜੋੜ ਵਿਆਹ, ਧੀਆਂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦਾ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਦੁਹਾਜੂ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਕਰਨਾ, ਅਖੌਤੀ ਬਾਬਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਜਿਨਸੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਤੱਥਾਂ ਕਾਰਨ ਔਰਤਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਿਸਮਾਨੀ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਔਰਤ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਜਿਨਸੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ, ਘਰ ਦੀ ਮੰਦੀ

ਆਰਥਿਕਤਾ, ਪੇਂਡੂ ਸ਼ਰੀਕੇਬਾਜ਼ੀ, ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਚਾਹਤ, ਨਜਾਇਜ਼ ਸਰੀਰਕ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤਿਆਂ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀ ਗਿਰਾਵਟ, ਅਖੌਤੀ ਬਾਬਿਆਂ/ਸਾਧਾਂ/ਸੰਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਅੰਧ ਵਿਸਵਾਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਜਿਸਮਾਨੀ ਲੁੱਟ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਔਰਤ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦਾ ਅੱਗੇ ਨਾਵਲ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਅਜੋਕੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਔਰਤ ਹਰੇਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮਰਦ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ 'ਅੱਖੀਆਂ 'ਚ ਤੂੰ ਵੱਸਦਾ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਔਰਤ ਦੇ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਅੰਦਰ ਤੇਜ਼ ਕੌਰ, ਨਿੰਦੀ ਅਤੇ ਸ਼ੀਤਲ ਖ਼ੁਦ ਔਰਤ ਹੋ ਕੇ ਨਿੰਮ੍ਹੀ ਨੂੰ ਗ਼ਲਤ ਰਾਹ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਨਜੀਤ ਕੌਰ ਦਾ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਹਵਸ ਨਹੀਂ ਮੁੱਕਦੀ ਅਤੇ ਉਹ ਬੇਗਾਨੇ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲ ਮਜਬੂਰੀ ਵੱਸ ਹਮਬਿਸਤਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਵਰੀਤ ਕੌਰ ਨਵਜੋਤ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਨਾ ਮੰਨਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸਿਰੇ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਦਾ ਤੇ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਤਾਪ ਕੌਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਥਾਣੇਦਾਰ ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਧੀਆਂ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਦੇ ਨੂੰ ਨਾ ਵੇਖ ਕੇ ਦਿਲ ਤੋੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਰਪਾਲ ਕੌਰ ਪਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕੱਲੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਧੀ ਉਸ ਦਾ ਘਰ ਵੇਚ ਕੇ ਪੈਸੇ ਆਪ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਬਿਰਧ ਆਸ਼ਰਮ ਛੱਡ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਦੀ ਹਰਟ ਅਟੈਕ ਨਾਲ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖ਼ਿੱਤੇ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਘਰੇਲੂ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਨਾਲ

ਕਰਵਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੰਨੀ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ 'ਰੂਹ ਲੈ ਗਿਆ ਦਿਲਾਂ ਦਾ ਜਾਨੀ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਔਰਤ ਅਜਿਹੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਤਨੀ ਜੀਤ ਕੌਰ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕੀਤੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਉਹ ਵੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉੱਠਦੀ ਅਤੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਾ ਕੇ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਪੈਂਦੀ ਸਾਰੇ ਦਿਨ ਦੀ ਕੰਮ ਦੀ ਝੰਬੀ ਹੋਈ ਉਹ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਪੈਂਦੀ ਨਹੀਂ, ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਡਿਗਦੀ ਸੀ। ਸਵੇਰੇ ਉੱਠਣਾ, ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਚਾਹ ਬਣਾ ਕੇ ਦੇਣੀ, ਖੇਤ ਤੋਰਨਾ, ਗੋਹਾ ਕੂੜਾ ਕਰਨਾ, ਸਾਰੇ ਟੱਬਰ ਦੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ ਲਾਹੁਣੀਆਂ ਅਤੇ ਘਰ ਦੇ ਹੋਰ ਚੱਕਣ ਧਰਨ ਵਿਚ ਉਹ ਅੱਕਲ਼ਕਾਨ ਹੋਈ ਰਹਿੰਦੀ। ਗੋਹਾ ਕੂੜਾ ਅਤੇ ਖੇਤ ਰੋਟੀਆਂ ਢੋਂਹਦੀ ਦੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਅੱਟਣ ਪਏ ਰਹਿੰਦੇ। (ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ "ਰੂਹ ਲੈ ਗਿਆ ਦਿਲਾਂ ਦਾ ਜਾਨੀ" 13)

ਰਮਣੀਕ ਕੌਰ ਆਪਣੇ ਮਾਂ ਪਿਉ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿ ਕੇ ਇਕੱਲਾਪਣ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਭਈਏ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਭਾਨ ਦੀ ਧੀ ਸੀਤਲ ਇੱਕ ਕਾਲੇ ਹਬਸ਼ੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਕੇ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸੀਤਲ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕੁੱਟਮਾਰ ਕਰ ਕੇ ਦੂਰ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੋਨਿਕਾ ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਗੋਰੀ ਲੜਕੀ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਜਿਸਮ ਫ਼ਰੋਸ਼ੀ ਦਾ ਧੰਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਬਲੈਕ ਮੇਲ ਕਰ ਕੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨੇਗੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਔਰਤ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ

ਔਰਤ ਦਾ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਅਨਜੋੜ ਵਿਆਹ ਕਾਰਨ ਵੀ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਔਰਤ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦੀ ਹੈ:

> ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਮਹਿਜ਼ ਜਿਸਮ ਜਾਂ ਵਸਤ ਸਮਝੇ ਜਾਣਾ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਰਕ ਹੈ। ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਵੀ ਔਰਤ ਦੀ ਦੇਹ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਪਛਾਣ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਦੇਹ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਜਜ਼ਬੇ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਮਨਫ਼ੀ ਹੋਣ ਲਗਦੇ ਹਨ। (ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ "ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ" 160)

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਰਤਮਾਨ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਅਨਜੋੜ ਵਿਆਹ ਉਸ ਨੂੰ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਲਿਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਨਾਵਲ 'ਗੋਰਖ ਦਾ ਟਿੱਲਾ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਔਰਤ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋਣ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਰਬਜੀਤ ਕੌਰ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਵਸਤ ਸਮਝ ਕੇ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਜੋਗਿੰਦਰ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦਾ ਸੌਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋਗਿੰਦਰ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕਾਮੁਕ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦੀ ਹੈ। ਸਰਬਜੀਤ ਕੌਰ ਦੀ ਸੱਸ ਉਸ ਦੀ ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਤੇਜ਼ ਕੌਰ ਦੁੱਖ ਨਾ ਸਹਾਰਦੀ ਹੋਈ ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੁਸ਼ਪਿੰਦਰ ਕੌਰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਹੁਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਦਰਦ ਚੁੱਪ ਚੁਪੀਤੇ ਸਹਿੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦਿਲ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਦੱਸਦੀ। ਬਚਨੋਂ ਵਰਗੀਆਂ ਚਲਾਕ ਔਰਤਾਂ ਮਰਦਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਦੇ ਝੂਠੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮੁਫਾਦਾਂ ਲਈ ਵਰਤਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਵਕਤੀ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਲਾਕ ਦੇਣ ਵਿਚ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਲਗਾਉਂਦੀਆਂ।

ਅਜੋਕੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਲਈ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਉਹ ਸਨਮਾਨਜਨਕ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਜੋ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਹ ਜਿਸ ਦੀ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਸਵਾਰਥਾਂ ਲਈ ਮਰਦ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਬਲੀ ਦਾ ਬੱਕਰਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਯੋਗ ਰਸਤੇ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਕਟ ਦਾ ਵਿਖਿਆਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਡਾਚੀ ਵਾਲਿਆ ਮੋੜ ਮੁਹਾਰ ਵੇ' ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੋਤ ਦੀ ਮਾਸੀ ਤੇਜੋ ਜੋਤ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਸ਼ੇੜੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨਾਲ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਸਕੇ। ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਸ ਦੇ ਪਾਸਪੋਰਟ ਤੇ ਲੱਗੀ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਮੋਹਰ ਅਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਡਾਲਰ ਹੀ ਵੇਖ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦੀ ਹੈ।

ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਵਿਚ ਅਨਜੋੜ ਵਿਆਹ ਵੀ ਔਰਤ ਲਈ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਲੱਕੀ ਤੋਂ ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲ ਵੱਡਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਲੱਕੀ ਬਹੁਤ ਕਸ਼ਟਦਾਇਕ ਸਥਿਤੀ ਭੋਗਦੀ ਹੈ। ਜਸਵੀਰ ਕੌਰ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਾਲੀ ਚਾਲ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਵਿਚ ਘਿਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਡਾਲੀ ਦਾ ਮਾਸੜ ਮੱਖਣ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਡਾਲੀ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਡੰਗ ਵਾਲੇ ਡੇਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਜਿਨਸੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬਾਬੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਕਰ ਕੇ ਡਾਲੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਭੋਗਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਜਿਸਮਾਨੀ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਕਟਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥਕ ਨੂੰ ਨਾਵਲ 'ਏਤੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕੁਰਲਾਣੇ' ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਿੱਲੇ ਦੀ ਮਾਂ ਅਤਰ ਕੌਰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਮੰਜੇ ਤੇ ਪਈ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਦਾ ਵੀ

ਢੁਕਵਾਂ ਇਲਾਜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮੁਟਿਆਰ ਧੀ ਗਿਆਨੋ ਦਰਸ਼ਨ ਮਿੰਦੀ ਵਰਗਿਆਂ ਦੀ ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਤੱਕ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਹਸਰਪੀਤ ਕੌਰ ਪ੍ਰੀਤੀ ਆਪਣੇ ਮਾਂ ਪਿਉ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਖ਼ਾਤਰ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਬਿੱਲੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਅੰਤਾਂ ਦੀ ਕੁੱਟ ਖਾ ਕੇ ਭੁੱਖੀ ਹਵਸ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦੀ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਉਸ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਪਾ ਕੇ ਅੱਗ ਤੱਕ ਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਜਿਹਾ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਸਹਿੰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣਾ ਦੁੱਖ ਅੰਦਰ ਹੀ ਪੀਂਦੀ ਹੋਈ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਦਮਨ ਕਰਦੀ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਰਦ ਆਪਣੀ ਕਾਮ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਢੰਗਾ ਨੂੰ ਵੀ ਅਪਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ:

> ਹੁਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਲੜਕੇ ਹਰ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਉਸ ਤੋਂ ਪਛੜ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੁਰੱਖਿਅਤ, ਸ਼ਾਂਤ, ਕਲੇਸ਼ ਹੀਣ ਘਰਾਂ ਦਾ ਉੱਸਰਨਾ ਸ਼ਾਇਦ ਹਾਲੇ ਸੰਭਵ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਇਸ ਅਸਾਵੇਂ ਪਣ ਤੇ ਹਾਲੇ ਵੀ ਮਰਦ ਹਾਵੀ ਹੈ। ਮਰਦ ਨੇ ਦੇਹੀ ਦੇ ਵਪਾਰ ਲਈ ਹੁਣ ਤਕ ਕਈ ਅੱਡੇ/ਕੋਠੇ ਜਾਂ ਵੇਸਵਾ ਘਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਕਾਮ ਵਾਸਨਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਰਾਹ ਅਪਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਕਾਨੂੰਨੀ ਮਾਨਤਾ ਨਾਲ ਔਰਤ ਦੀ ਦੇਹੀ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਵਿਕ ਰਹੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਢਾਲ ਬਣਦਾ ਮਰਦ ਦੀ ਇਸ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਸਾਧਨ ਹੋ ਨਿੱਬੜਦਾ ਹੈ। ਦੇਹੀ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੋਵਾਂ ਹੀ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਮਰਦ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। (ਬਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਬਰਾੜ "ਨਾਰੀਵਾਦ ਸਿਧਾਂਤ, ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ" 13)

'ਬਾਗ੍ਹੀਂ ਕੋਹੀਂ ਦੀਵਾ ਬਲਦਾ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਔਰਤ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਚਿੰਤ ਕੌਰ ਦੀ ਧੀ ਮੇਲੋਂ ਨਾਲ ਦਸ-ਬਾਰਾਂ ਮੁੰਡੇ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਲੰਕ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਸੰਤੂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਬਲਾਤਕਾਰ ਨਾਲ ਗਰਭਵਤੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਹਰ ਕੌਰ ਸੰਤੂ ਦੀ ਤਾਈ ਦਾ ਪਤੀ ਗੱਜਣ ਸਿੰਘ

ਵੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਕਹੀ ਵੱਜਣ ਨਾਲ ਬਿਮਾਰੀ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਲਿਜਾ ਪਿੰਡ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਰ ਕੌਰ ਆਪਣੇ ਸੱਸ ਸਹੁਰੇ ਕੋਲ ਰਹਿੰਦੇ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਬਿਨਾਂ ਮਰਦ ਇਕੱਲੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੋਈ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਹੰਢਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਤੂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਸੰਤੀ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਕਤਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪਾਗਲ ਹੋ ਕੇ ਅੰਤਿਮ ਸਾਹ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਿਆਰ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਮੋਸ਼ੀ ਜਨਕ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵਿਚ ਵੀ ਔਰਤ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਕਟ ਨਾਵਲ 'ਬੋਦੀ ਵਾਲਾ ਤਾਰਾ ਚੜ੍ਹਿਆ' ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਪਾਤਰ ਜੰਗੀਰੋ ਖੱਡੂ ਵਰਗਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਾਰਤਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੱਪਨੀ ਦਾ ਪਿਆਰ ਡਾਕੀਆ ਨਸ਼ਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪ ਪੱਪਨੀ ਨੂੰ ਵਰਤਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਿਆਰ ਨਸ਼ਰ ਹੋਣ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲ ਵੱਡੇ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਜੰਗੀਰੋ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੰਗੀਰੋ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਨੇਕੇ ਨਾਲ ਉੱਧਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦਿੱਲੀ ਵਰਗੇ ਮਹਾਂਨਗਰ ਵਿਚ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਇੱਜ਼ਤ ਨੂੰ ਲੁੱਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਲਾਤਕਾਰ ਵੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਜਿਉਣ ਦੀ ਅਜੇ ਤੱਕ ਵੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਹੀਂ। ਪੇਂਡੂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁੰਡਾ ਕੁੜੀ ਭੈਣ ਭਰਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਕਿਤੇ ਉਹ ਪਿਆਰ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾ ਲੈਣ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਨਮੋਸ਼ੀ ਜਨਕਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸੰਕਟ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ 'ਜੱਟ ਵੱਢਿਆ ਬੋਹੜ ਦੀ ਛਾਵੇਂ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮੀਤੀ ਆਪਣੇ ਹਮ ਉਮਰ ਮੁੰਡੇ ਬਿੱਲੂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣਾ ਤਾਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਦਮਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵੱਲੋਂ ਕੁੱਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਲੋਕ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਕੰਧਾ

ਤੇ ਲਿਖ ਕੇ ਬਦਨਾਮ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਜੇਲ੍ਹ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਕਰਮੋ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਕਿਰਪਾਲ ਕੋਰ ਆਪਣੀ ਮਾਸੀ ਦਰਸ਼ੋ ਅਤੇ ਮੀਤੀ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਭਾਵੇਂ ਅਜੋਕਾ ਸਮਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦਲ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਮਰਦ ਦੀ ਕੁੱਟ ਮਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਹਿੰਦੀ ਸਗੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਤਾਹਨੇ ਮਿਹਣੇ ਤੱਕ ਸੁਣਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਪਰਿਵਾਰਕ ਦੀ ਮੰਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਮਜਬੂਰਨ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਖੇਤਰੀ ਕਾਰਜ ਦੌਰਾਨ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਔਰਤ ਵੱਲੋਂ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

> ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਠਿੰਡਾ ਦੇ ਪਿੰਡ ਕੋਠਾ ਗੁਰੂ ਵਿਖੇ ਸੁਖਪ੍ਰੀਤ ਕੋਰ ਪਤਨੀ ਸ੍ਰੀ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਗੜੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਕਾਰਨ ਪੰਜ ਕਨਾਲ ਮਾਲਕੀ ਵਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਕ ਕੇ ਵੀ ਕਰਜ਼ਾ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸੁਖਪ੍ਰੀਤ ਕੋਰ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। (ਨਿੱਜੀ ਮੁਲਾਕਾਤ)

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ 'ਉੱਜੜ ਗਏ ਗਰਾਂ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਔਰਤ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਰੂਪ ਵਿਖਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਕੋਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਮੁੰਡਾ ਤਿੰਨ ਧੀਆਂ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਝੱਲਣਾ ਤੱਕ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਤੀਜੀ ਜਨਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦ ਘਰ ਮੁੜਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਕਰਮੇ ਦੇ ਪਿਉ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹਿਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਬੁੱਕਣ ਸਿੰਘ ਨ੍ਹੇਰੀ ਨਾਲ ਘਰੋਂ ਭੱਜਣ ਕਰ ਕੇ ਔਰਤ ਜਾਤ ਲਈ ਕਲੰਕ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਘਰੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਭੱਜਦੀ ਸਗੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਸਮੇਤ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਵੀ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਰ ਕੋਰ 'ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਪਹਾੜ ਟੁੱਟਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਲਨ ਖੋਹ ਕੇ ਪਾਗਲਪਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਔਰਤ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਚੰਗੀ ਹੋਵੇ ਉਸ ਤੇ

ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਇਸ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

ਬਦਕਾਰ ਰੰਨ ਤੇ ਬੇ ਲਗਾਮ ਘੋੜਾ ਕਦੇ ਸੁਧਰਦੇ ਨਹੀਂ- ਦਾਅ ਲੱਗੇ-ਤੋਂ ਫੇਟ ਮਾਰ ਈ ਜਾਂਦੇ ਐ-ਦੁੱਧ ਤੇ ਬੁੱਧ ਫਟਦੀ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। (ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ "ਉੱਜੜ ਗਏ ਗਰਾਂ" 104)

ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੌਰਾਨ ਵੀ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਨਾਵਲ 'ਪੁਰਜ਼ਾ ਪੁਰਜ਼ਾ ਕਟਿ ਮਰੈ' ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੇ ਕਾਲੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਨਿਮਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਜਾਸੂਸ ਰਾਕੇਟ ਅਤੇ ਬਿੱਕਰ ਵਰਗੇ ਵਰਗੇ ਨੌਜੁਆਨ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਜਬਰਨ ਚੁੱਕ ਕੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲਿਜਾਂਦੇ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਬਰਨ ਸਰੀਰਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਵੀ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਨਕਾਬ ਪਹਿਨ ਕੇ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲਿਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਮਾੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰ ਨੌਜੁਆਨ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਤਾਂ ਆਪ ਲੁੱਟਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਇਲਜ਼ਾਮ ਖਾਲਿਸਤਾਨੀਆਂ 'ਤੇ ਲਗਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਗਗਨਦੀਪ ਕੌਰ ਦਾ ਪਤੀ ਅਤੇ ਬੇਬੇ ਕਿਰਪਾਲ ਕੌਰ, ਬੇਬੇ ਹਰ ਕੌਰ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਝੂਠੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਵਿਯੋਗ ਅਤੇ ਦਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਵਰਗੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਭੈਣਾਂ ਵੀਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਤ ਕੌਰ ਵਰਗੀਆਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਨੂੰ ਕੰਜਰਖ਼ਾਨਾ ਤੱਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾਲੀ ਵਰਗੀਆਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ 'ਤਵੀ ਤੋਂ ਤਲਵਾਰ ਤੱਕ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਔਰਤ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਔਰਤ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੀ ਬਹੁਤ ਇੰਨੀ ਤਰਸਯੋਗ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣਾ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਵੀ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਬੇਪਤੀ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੋ: ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅੱਤਵਾਦੀ

ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੀ ਨੂੰਹ ਗੁਰਜੀਤ ਕੌਰ ਅਤੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਥਾਣੇ ਵਿਚ ਲਿਜਾ ਕੁੱਟਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਸਗੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਸੂਰ ਤੋਂ ਅੱਗ ਲਗਾ ਕੇ ਸਾੜ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੋਤੀ ਵੀ ਦਾਜ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਸਹੁਰਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਦਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਵਾਲੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਕਲੇਸ਼ ਕਾਰਨ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਆਪਣੇ ਪੇਕੇ ਲੰਘਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਔਰਤ ਦੇ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਲਾਰਾ ਜੈਟਕਿਨ, ਰੋਜ਼ਾ ਲਕਸਮਬਰਗ, ਅਲੈਕਸਾਂਦਰਾ ਕੋਲਨਤਾਈ, ਏਨੇਸਾ ਆਰਮੋਂਡ, ਨਦੇਜ਼ਦਾ ਕਰੁਪਸਕਾਇਆ ਤੇ ਹੋਰ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਮਾਰਕਸੀ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ 'ਤੇ ਚੱਲਦਿਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਕੇ ਜਿੱਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਕੱਪੜਾ ਮਿੱਲਾਂ ਦੀਆਂ ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤਾਂ ਲਈ 8 ਮਾਰਚ, 1885 ਈ: ਵਿਚ ਨਿਊਯਾਰਕ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਮੁਜ਼ਾਹਰੇਕਾਰੀਆ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਲਾਠੀਆਂ ਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾ ਕੇ ਅਨੇਕਾਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਖਮੀ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਯੂਰਪ ਨੂੰ ਹਲੂਣ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਲਈ 8 ਮਾਰਚ 1910 ਈ: ਨੂੰ ਕੋਪਨਹੈਗਨ (ਨਿਊਯਾਰਕ) ਵਿਚ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਰਾਹੀਂ 'ਔਰਤ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਦਿਵਸ' ਵਜੋਂ ਮਨਾਉਣ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਜ ਵੀ ਔਰਤ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ:

> ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਔਰਤ ਲੁੱਟ, ਜ਼ਬਰ ਤੇ ਦਾਬੇ ਦੀ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ। ਔਰਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਵਿਹੂਣੇ ਕਰ ਕੇ ਘਰੇਲੂ ਚਾਕਰੀ, ਬੱਚੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਨ, ਉਜਰਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਜੋਂ ਸਸਤੀ ਕਿਰਤ ਲੁੱਟ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਣ ਵਰਗੇ ਅੱਤ ਦੇ ਲੋਟੂ, ਦਾਬੂ ਤੇ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਭਰੇ ਮਾਹੌਲ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। (ਮਨਦੀਪ (ਸੰਪਾ:) "ਔਰਤ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ" 19)

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਘਰ ਦੀ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ

ਅੰਦਰ ਕੈਦ ਔਰਤਾਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਰਕਾਰੀ, ਅਰਧ ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਅਦਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗੀਆਂ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿਰਤ ਦਾ ਨਾਰੀ ਕਰਨ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਵੀ ਔਰਤ ਚੱਕੀ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪੁੜਾਂ ਵਿਚ ਪਿਸਣ ਲੱਗੀ, ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਮਰਦ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਘਰ ਦੇ ਵੀ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਘਰੇਲੂ ਆਰਥਿਕ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇਹ ਵਪਾਰ ਦੇ ਧੰਦੇ ਵਿਚ ਪਈਆਂ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਔਰਤ ਨੂੰ ਮੰਡੀ ਦੀ ਵਸਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਔਰਤ ਨੂੰ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਵਾਲੇ ਚੰਗੀ ਜ਼ਮੀਨ/ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਮਾਲਕ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਅਨਜੋੜ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ, ਡੇਰਿਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਅਖੌਤੀ ਬਾਬਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੱਕੜ-ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਉਣਾ, ਆਰਥਿਕ ਮਜਬੂਰੀ ਵੱਸ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਕੁਕਰਮ, ਪਿਆਰ ਦੇ ਨਾਮ ’ਤੇ ਔਰਤ ਸ਼ੋਸ਼ਣ, ਘਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁੱਟਣਾ, ਗਾਲ੍ਹਾ ਕੱਢਦੇ ਹੋਏ ਵਿਵਰਜਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ, ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪੱਠੇ ਲੈਣ ਆਈ ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਰੋਲਣਾ, ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੌਰਾਨ ਪੁਲਿਸ ਦੁਆਰਾ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਬੇਪੱਤ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਔਰਤ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਹਨ।

ਸੋ ਅੰਤ ’ਤੇ ਅਸੀਂ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਅੰਤ ’ਤੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮੌਜੂਦਾ ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਮੰਡੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਵੀ ਮੰਡੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਮੰਡੀ ਦੀ ਵਸਤੂ ਸਮਝ ਵੇਚਿਆ/ਖ਼ਰੀਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਅੱਜ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ, ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਖ਼ਰੀਦਿਆ ਅਤੇ ਵੇਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੈਕਸ ਦੀ ਵਸਤ ਸਮਝ ਕੇ ਅੱਡਿਆਂ/ਰੰਡੀ ਵਾੜਿਆਂ/ਹੋਟਲਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਜਿਸਮਾਨੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਮੋਟੇ

ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਬਟੋਰਨ ਲਈ ਕਿਰਤ ਦਾ ਨਾਰੀਕਰਨ, ਅਨਜੋੜ ਵਿਆਹ, ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ 'ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਿਆਮ ਦੀ ਚਾਚੀ ਜਲ ਕੁਰ, ਮੱਘੋ, ਤੇਜੋ, ਰੂਪੋ, ਅੱਕੀ, ਨੰਦ ਕੌਰ, ਜੱਸੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਧੀ ਸੁਰਜੀਤ ਦਾ ਅਤੇ ਸਵਰਨੇ ਦੀ ਧੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦਾ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਦੁਹਾਜੂ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਕਰਨਾ, ਬਾਬਾ ਧਰਮ ਦਾਸ ਇੱਜ਼ਤਾਂ ਲੁੱਟਣਾ (ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਢਾਬ), ਹਰਨਾਮੀ (ਕੋਠੇ ਖੜਕ ਸਿੰਘ), ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਖ਼ਰੀਦਣਾ ਪਾਰੋਂ, ਨੂਰੀ ਵਰਗੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਵੇਚਣਾ (ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵਾਲੇ) ਆਦਿ ਔਰਤਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਜਿਸਮਾਨੀ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦੀਆਂ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀ ਨਿੱਘਰਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਵੇਸਵਾ ਤੱਕ ਬਣਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਇੰਦਰਾ ਦੀ ਮਾਂ, ਬੀਨਾਂ, ਕੰਚਨਾਂ ਆਦਿ ਔਰਤਾਂ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਵਿਕਣਾ (ਲਾਲ ਬੱਤੀ), ਸੀਬੋ ਦਾ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਵਿਆਹ ਨਾ ਹੋਣਾ (ਕੱਲਰੀ ਧਰਤੀ), ਬੀਬੋ ਦਾ ਅਨਜੋੜ ਵਿਆਹ ਗੁਰਕੀਰਤ ਨਾਲ ਕਰਨਾ, ਵੀਰਪਾਲ ਦਾ ਭਈਏ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਨਿਰਭਾਅ ਕਰਨਾ (ਅਫਲਾਤੂ), ਭੂਪੀ ਦਾ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਵਿਆਹ ਨਾ ਹੋਣ, ਗੁਰਮੀਤ ਕੌਰ ਉਰਫ਼ ਮੀਤੋ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਧੰਦੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ, ਦੀਪਾ, ਗਿਆਨ ਕੌਰ, ਦਲੀਪੋ, ਭੀਰੋ ਜਰਨੈਲ ਕੌਰ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਹੋਣਾ (ਅੰਨਦਾਤਾ), ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਰਤਨਾਂ (ਮਹਾਂਬਲੀ ਸੂਰਾ), ਲੱਧੀ (ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਮਾਂ), ਬਖ਼ਤੌ ਅਤੇ ਸਲੇਮੋ (ਦੁੱਲੇ ਦੀਆਂ ਭੈਣਾਂ), ਨੰਦੀ (ਮਰਾਸਣ), ਫੁੱਲਰਾਂ (ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਪਤਨੀ), ਨੂਰਾਂ (ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ) ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ (ਢਾਹਵਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕਿੰਗਰੇ) ਆਦਿ ਔਰਤ ਪਾਤਰ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰ ਕੇ ਸੰਕਟ ਭੋਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਦੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਤੇਜੋ, ਧਰਮੀ, ਧੰਨੋ, ਦੀਪੋ, ਭਾਨੋ, ਆਸੋ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣ (ਪਿੱਪਲ ਵਾਲਾ ਮੋੜ), ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਕਾਰਨ ਨੂਰਾਂ ਅਤੇ ਸਾਮੋ ਦਾ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਹੋਣਾ (ਲੰਕਾ ਦਾਹ), ਅੰਤਰ-ਜਾਤੀ ਸੰਬੰਧ ਕਾਰਨ ਨਿੰਦੀ ਅਤੇ ਸੁਮਨ, ਭਾਨੋ, ਦਾਈ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਹੋਣਾ (ਤੇਜਾ ਨਗੌਰੀ), ਜਰਨੈਲ ਕੌਰ, ਜਗਰੂਪ, ਰਣਜੀਤ ਕੌਰ, (ਸੂਲ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਨੋਕਾਂ 'ਤੇ) ਰੇਸ਼ਮ ਕੁਰ, ਮੀਤਾਂ

(ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ) ਲੱਖੋ, ਗੁਰਮੇਜੋ. ਸਮੁੰਦਰੋ, ਕੰਵਲ (ਬੁੱਕਲ ਦੇ ਸੱਪ) ਆਦਿ ਔਰਤਾਂ ਸੰਕਟ ਭੋਗਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ ਕੌਰ, ਨਿੰਦੀ, ਸ਼ੀਤਲ ਮਨਜੀਤ ਕੌਰ, ਨਵਰੀਤ ਕੌਰ, ਹਰਪਾਲ ਕੌਰ (ਅੱਖੀਆਂ ਚ ਤੂੰ ਵੱਸਦਾ) ਜੀਤ ਕੌਰ, ਰਮਣੀਕ ਕੌਰ, ਸੀਤਲ, ਦਾ ਹਬਸ਼ੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ, ਮੋਨਿਕਾ ਗੋਰੀ ਲੜਕੀ (ਰੂਹ ਲੈ ਗਿਆ ਦਿਲਾਂ ਦਾ ਜਾਨੀ) ਸਰਬਜੀਤ ਕੌਰ, ਬਚਨੋ, ਪੁਸ਼ਪਿੰਦਰ ਕੌਰ (ਗੋਰਖ ਦਾ ਟਿੱਲਾ) ਜੋਤ, ਤੇਜੋ, ਲੱਕੀ, ਜਸਵੀਰ ਕੌਰ, ਡਾਲੀ (ਡਾਚੀ ਵਾਲਿਆ ਮੋੜ ਮੁਹਾਰ ਵੇ) ਅਤਰ ਕੌਰ, ਗਿਆਨੋ, ਹਸਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ, ਪ੍ਰੀਤੀ (ਏਤੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕੁਰਲਾਵੇ) ਜੰਗੀਰੋ, ਪੱਪਨੀ, ਜੰਗੀਰੋ (ਬੋਦੀ ਵਾਲਾ ਤਾਰਾ ਚੜ੍ਹਿਆ) ਮੀਤੀ, ਕਰਮੋ, ਕਿਰਪਾਲ ਕੌਰ (ਜੱਟ ਵੱਢਿਆ ਬੋਹੜ ਦੀ ਛਾਵੇਂ) ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ (ਉੱਜੜ ਗਏ ਗਰਾ) ਕਿਰਪਾਲ ਕੌਰ, ਹਰ ਕੌਰ, ਦਵਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਸੰਤ ਕੌਰ (ਪੁਰਜ਼ਾ ਪੁਰਜ਼ਾ ਕਟਿ ਮਰੈ) ਗੁਰਜੀਤ ਕੌਰ (ਤਵੀ ਤੋਂ ਤਲਵਾਰ ਤੱਕ) ਆਦਿ ਔਰਤ ਪਾਤਰ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ, ਪੇਂਡੂ ਸ਼ਰੀਕੇਬਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੇ ਪਰਵਾਸ ਕਾਰਨ ਔਰਤਾਂ ‘ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਵਿਚ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅਣਖੀ ਅਤੇ ਸੰਧੂ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਮਾਲਵੈਣਾਂ ਦਾ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਕਰੜੀ ਮਿਹਨਤ ਕਾਰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਧੰਦੇ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਕਟ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਇਸ ਦਾ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਪ੍ਰਵਾਸ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨੁਮਾਇੰਦਿਆਂ ਨੇ ਔਰਤਾਂ ’ਤੇ ਹੋਏ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਾਰਜ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਕੀਕਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੁਲਕ ਅੰਦਰ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਦ ਤੋਂ ਬਦਤਰ ਹੋ ਕੇ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਹੀ ਵਾਈਫ਼ ਸਵੈਪਿੰਗ, ਰੇਵ ਆਦਿ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਰੰਡੀਵਾੜੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਰਹੇ ਹਨ, ਔਰਤਾਂ ਬਲਾਤਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਨਿੱਘਰ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਨਪੇ ਆਰਥਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਨਿਜਾਤ ਪਾਉਣ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਥਾਵਾਂ, ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਢੰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਆਸ ਅਤੇ ਆਸਰੇ' ਰਾਹੀਂ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

……………………………

ਅਧਿਆਇ ਛੇਵਾਂ

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਆਸ ਅਤੇ ਆਸਰੇ

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਕਟ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪਹਿਲੂ ਹਨ। ਆਮਦਨ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਖ਼ਰਚ, ਜੱਟ ਦੀ ਹਉਂਮੈਂ, ਕਰਜ਼ਾ, ਧਨੀ ਕਿਸਾਨ/ਆੜ੍ਹਤੀਆਂ ਦੀ ਲੁੱਟ, ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ, ਖੇਤੀ ਉੱਤੇ ਵਧੇਰੇ ਲਾਗਤਾਂ ਅਤੇ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਮੁੱਲ ਨਾ ਮਿਲਣਾ ਆਦਿ ਅਜਿਹੇ ਪਹਿਲੂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਘਿਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਦੂਜੇ ਸੰਕਟਾਂ (ਰਾਜਨੀਤੀ/ਸਭਿਆਚਾਰਕ/ਧਾਰਮਿਕ/ਪਰਵਾਸੀ ਅਤੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਹਲਮ ਸ਼ਾਮ)ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕਿੱਥੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ? ਕਿੱਥੇ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ? ਕਿੱਥੋਂ ਖ਼ਰਚੇ ਪੂਰੇ ਕਰਨ? ਕਿਥੋਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ? ਕਿਰਸ ਕਿੱਥੋਂ ਕਰੇ? ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਤਾਂ ਸੰਕਟਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁੱਝ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੁਖਾਂਤ ਇਹੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਦੁਖਾਂਤ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਚੱਲਿਆ ਗਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕਟਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਆਸ ਅਤੇ ਆਸਰਿਆਂ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਉਸ ਦਾ ਸੰਕਟ ਦਾ ਠੀਕ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਥਲੇ ਅਧਿਆਇ 'ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਆਸ ਅਤੇ ਆਸਰੇ' ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਵਕਤੀ ਆਸ ਆਸਰੇ (ਧਰਮ: ਆਸ, ਨਸ਼ੇ: ਆਸਰਾ, ਪਰਵਾਸ: ਆਸ ਅਤੇ ਆਸਰਾ) ਅਤੇ ਸਥਾਈ ਆਸ ਆਸਰਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ

ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਥਲੇ ਚੋਣਵੇਂ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਵਲ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਜੋ ਇਸ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਖੇਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੁਲਕਾਂ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਸਥਾਈ ਆਸਰਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅੱਗੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਵਕਤੀ ਆਸ: ਧਰਮ

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੇ ਸੰਕਟ ਦਾ ਨਿਵਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ 'ਧਰਮ' ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਆਪਣੇ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਨਪੜ੍ਹ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅਖੌਤੀ ਬਾਬੇ ਆਪਣੇ ਮੱਕੜ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਧਰਮ ਨੂੰ ਆਸ ਵਜੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਸ ਉਸ ਵਕਤ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ (ਅਖੌਤੀ ਸਾਧ/ਸੰਤ) ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚੁੰਗਲ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਲੁੱਟਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਨਪ ਰਿਹਾ ਡੇਰਾਵਾਦ ਦਾ ਕਰੂਰ ਯਥਾਰਥ 'ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਢਾਬ' ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੁੱਲੇ ਬਾਜ਼ੀਗਰ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਾਣਿਤ ਢਾਬ ਇੱਕ ਡੇਰੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਘੁੰਮਦੇ ਹੋਏ ਦੂਰੋਂ ਦੂਰੋਂ ਸਾਧ/ਸੰਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਦਾਸ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਡੇਰੇ ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਉਹ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤਾਨ ਹੋ ਕੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਜਿਸਮਾਨੀ ਲੁੱਟ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨ/ਮਜ਼ਦੂਰ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਤੱਕ ਕੇ ਸਹਾਰੇ ਲਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਸੇਵਾਦਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ

ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਲੁੱਟਦੇ ਹਨ। ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੇਵਲ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਨਿਮਨ-ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਜਿਸਮਾਨੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਕਾਲਜ/ਸਕੂਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਜਿਸਮਾਨੀ ਸੰਬੰਧ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਦੀ ਥਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰਕ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਬਣ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਗਰਭਵਤੀ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਨਾਵਲ 'ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਢਾਬ' ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੁੱਖੂ ਅਤੇ ਮੱਘੋ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਇੱਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮੱਘੋ ਸਰੀਰਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਕਾਰਨ ਗਰਭਵਤੀ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਰਾਮਦਾਸ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਸ਼ਿਆਮ ਜਿਸ ਦਾ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਨੂੰ ਮੱਘੋ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ ਕਰ ਕੇ ਅਖੌਤੀ ਸਾਧ ਆਪਣੀ ਪੇਟ ਪੂਜਾ ਹੀ ਡੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਭਤੀਜੇ ਸੁਖਦਿਆਲ ਲਈ ਅਠਾਰਾਂ ਕਿੱਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬੈਂਕ ਵਿਚ ਐਫ. ਡੀਆਂ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਕੋਠੀ ਖ਼ਰੀਦ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਭਤੀਜੇ ਦਾ ਘਰ ਵਸਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਸੱਦਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਘਰ ਵੱਸਦਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲਈ ਉਹ ਜੱਸੀ ਸਰਪੰਚ ਨੂੰ ਆਵਦੀ ਧੀ ਸੁਰਜੀਤ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਦੁਹਾਜੂ ਮੁੰਡੇ ਸੁਖਦਿਆਲ ਨਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਜੋੜੀ ਅਨਜੋੜ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕਰਤਾਰੋ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਹਿਮਤੀ ਦੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਬਚਿੱਤਰ ਦਾਸ ਕੋਲ ਤਾਂ ਬਾਬੇ ਦੇ ਭੋਗ ਤੇ ਖ਼ਰਚ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਪੈਸੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਰਾ ਖ਼ਰਚ ਪਿੰਡ ਦੀ ਪੰਚਾਇਤ ਹੀ ਕਰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰਕਮ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਭਤੀਜੇ ਨੂੰ ਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਡੇਰੇ ਲਈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਨਾਮ ਦੀਆਂ ਐਫ. ਡੀਆਂ. ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਕੋਈ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਰ

ਸਕਿਆ। ਬਾਬੇ ਦੀ ਖ਼ੁਦਗਰਜ਼ੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚਲੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਪਸ਼ਟ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ-

> "ਅੰਦਰਖਾਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਜਾਣਦੀ ਸੀ ਕਿ ਬਾਬਾ ਦੁੱਲੇ ਜਿਹਾ ਕੋਈ ਤਿਆਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜਿਹਾ ਕੋਈ ਖ਼ੁਦਗ਼ਰਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਆਪਣਾ ਭਤੀਜਾ ਪਾਲਿਆ। ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਆਪਣਾ ਹੀ ਘਰ ਬਣਾਇਆ। ਡੇਰੇ ਦਾ ਜੋ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਐਵੇਂ ਦਿਖਾਵਾ ਸੀ।" (ਸੰਧੂ "ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਢਾਬ" 406)

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਲੋਕ ਜਨ ਵਿਚ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਨਾਵਲ 'ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਢਾਬ' ਰਾਹੀਂ ਪਿੰਡ ਦੀ ਬਣਾਈ ਗਈ ਨੌਜੁਆਨ ਸਭਾ ਵੱਲੋਂ ਦੁੱਲ੍ਹੇ ਦੀ ਢਾਬ ਵਿਖੇ ਹੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਕਰਵਾਉਣਾ ਆਦਿ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਮੂਨੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਕਟਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਆਸ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹਨਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੇਵਲ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਜਿਸਮਾਨੀ ਲੁੱਟ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਪਰਤਾਪੀ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਧਰਮਦਾਸ ਦਾ ਸਥਾਨ ਵੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਹੈ, ਜਿਸ ਕੋਲ ਪੰਜਾਹ ਕਿੱਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਚੀਜ਼ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਧਰਮਦਾਸ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਗੁਪਤ ਰੋਗਾਂ ਦੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਦਿੰਦਾ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਔਲਾਦ ਜਾਂ ਪੁੱਤਰ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦਵਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਪਰਤਾਪੀ ਦੁੱਧ ਦੇਣ ਲਈ ਬਾਬਾ ਧਰਮਦਾਸ ਦੇ ਡੇਰੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸ਼ਲੀਲ ਹਰਕਤਾਂ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ:

> "ਧਰਮਦਾਸ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਲਗਾਤਾਰ ਕੁੜੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਉੱਤੇ ਫਿਰ ਰਹੀ ਸੀ। ... ਧਰਮਦਾਸ ਨੇ ਓਹੀ ਪਿੱਠ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਿਆ। ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ-'ਬਹੁਤ ਸਿਆਣੀ ਬੱਚੀ ਹੈ।'

> ਬੋਲਦਾ ਸੀ-'ਐਸਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ...' ਉਹਨੇ ਚੁਬਾਰੇ ਦਾ ਬਾਰ ਅੜਾ ਕੇ ਅੰਦਰਲਾ ਕੁੰਡਾ ਲਾ ਲਿਆ। ਸਾਧ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਸਾਨ੍ਹ ਸੀ। ਅੰਨ੍ਹਾ ਜ਼ੋਰ। ਹੱਥੋਂ ਡੋਲੂ ਥੱਲੇ ਡਿਗ ਪਿਆ।
>
> ... ਤੇ ਫੇਰ ਧਰਤੀ ਆਸਮਾਨ ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣ। ਕੁੜੀ ਅੱਗ ਦੀ ਭੱਠੀ ਵਿਚੋਂ ਭੱਜ ਕੇ ਨਿੱਕਲੀ।" (ਅਣਖੀ "ਪਰਤਾਪੀ" 67)

ਬਾਬਾ ਧੀਰੂ ਦੀ ਸਮਾਧ ਜੋ ਪਿੰਡ ਦੇ ਛਿਪਦੇ ਪਾਸੇ ਸੀ ਤੇ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਬੁੜ੍ਹੀਆਂ-ਕੁੜੀਆਂ ਸੁੱਖਾਂ ਸੁੱਖਦੀਆਂ ਤੇ ਉੱਥੇ ਚੂਰਮਾ ਵੰਡ ਕੇ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਬੰਤ ਵਰਗੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹਰੇਕ ਗੱਲ ਤੇ ਬਾਬਾ ਧੀਰੂ ਦੀ ਸਮਾਧ ਵੱਲ ਹੱਥ ਕਰ ਕੇ ਕਸਮ ਖਾਂਦਾ।

ਵਰਤਮਾਨ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਵੱਧ ਰਹੇ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਅਖੌਤੀ ਬਾਬਿਆਂ ਵਿਚ ਨੇਕ ਵਰਗੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂੰਜੀ ਇਕੱਤਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਪਹੁੰਚ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਦਿਵਾਉਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਦਲੀਆਂ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿਚ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ਾਂ ਤੱਕ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਨਪ ਰਹੇ ਡੇਰਾਵਾਦ ਅਤੇ ਅਖੌਤੀ ਸਾਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਸੰਕਟਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਆਸ ਲੈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹਨਾਂ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ/ਮਜ਼ਦੂਰ-ਵਰਗ ਦੀ ਲੁੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਡੇਰਿਆਂ ਦੇ ਅਖੌਤੀ ਬਾਬੇ/ਸੇਵਾਦਾਰ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਗ਼ਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕੋਹਜੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਲੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਜਿਸਮਾਨੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ 'ਹਮੀਰਗੜ੍ਹ' ਵਿਚ ਬਸ਼ੰਬਰ ਮੁਨੀ, ਚਿੱਬੜਨਾਥ, ਬਾਬਾ ਰਾਮਦਾਸ, ਬਾਬਾ ਪਿਰਥੀ ਦਾਸ, ਬਾਬਾ ਦੁੱਲਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਇੱਜ਼ਤਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਡੇਰਿਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ (ਸਾਧੂ/ਸੰਤਾ) 'ਤੇ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਮੁਕ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਆਖਿਆਨ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸੁੱਖੂ ਅਤੇ ਮਨਜੀਤ ਕੌਰ ਉਰਫ਼ ਮੱਘੋ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਸੰਗ

ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਤੋਤਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੋਤੀ ਮੱਘੋ ਬਾਬਾ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਅੰਨ੍ਹੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕਰਦੀ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਬਾਬੇ ਦੀ ਸਮਾਧ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪੂਰੇ ਡੇਰੇ ਦੀ ਸਾਂਭ ਸੰਭਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਾਪਿਆਂ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਹੋਰ ਸਭ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਤੇ ਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਡੇਰੇ ਦੇ ਹੀ ਇੱਕ ਸੇਵਾਦਾਰ ਸੁੱਖੂ ਨਾਲ ਜਿਨਸੀ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਇਸ ਕੁਕਰਮ ਨਾਲ ਗਰਭਵਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਿਣੌਣੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਉਦੋਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਬਾਬਾ ਰਾਮਦਾਸ ਇਸ ਦਾ ਹੱਲ ਉਸ ਦੇ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਭਰਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਵਿਚ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੱਘੋ ਦੇ ਘਰ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਇਲਜ਼ਾਮ ਬਾਬਾ ਰਾਮਦਾਸ ਤੇ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਸੱਥ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ:

> "ਮੁੰਡਾ ਰਾਮ ਦਾ ਐ ਜਾਰ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਏਥੇ ਸਿੱਟ 'ਤੀ। ਹੋਰ ਕੀ ਕਰਦੇ ਅਗਲੇ।"
>
> "ਉਹ ਤਾਂ ਸਾਧ ਐ।" ਕੋਈ ਆਖਦਾ।
>
> "ਕਿਉਂ ਸਾਧ ਬੰਦਾ ਨ੍ਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।" ਉਹਨੂੰ ਜਵਾਬ ਮਿਲਦਾ।
>
> "ਨਹੀਂ, ਉਹ ਮੁੰਡਾ ਅਹਿਆ-ਜ੍ਹਾ ਨ੍ਹੀਂ।"
>
> "ਇਹ ਛੱਡ ਦੇ ਤੂੰ ਗੱਲਾਂ। ਇਹ ਸਾਧ ਸਾਲੇ। ਕਿਹੜੇ ਸਾਧ ਹੁੰਦੇ ਐ, ਸਾਨ੍ਹ ਆਖ ਸਾਨ੍ਹ । ਨਾਲੇ ਟੁੰਡੇ ਦੀ ਇੱਕ ਰਗ ਵੱਧ ਹੁੰਦੀ ਐ, ਭਾਈ।" (ਅਣਖੀ "ਹਮੀਰਗੜ੍ਹ" 110)

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ 'ਕੋਠੇ ਖੜਕ ਸਿੰਘ' ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੇ ਡੇਰਿਆਂ ਦੇ ਅਖੌਤੀ ਬਾਬਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਅਹਿਮ ਪਹਿਲੂ ਵਜੋਂ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਅਖੌਤੀ ਬਾਬੇ/ਸੰਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਜਿਸਮਾਨੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਪਰਾਗ ਦਾਸ ਅਤੇ ਚਰਨਦਾਸ ਅਜਿਹੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਵਰਗ ਨੂੰ ਲੁੱਟਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

> ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੇ ਰੋਲ ਨੂੰ ਪਰਾਗ ਦਾਸ, ਚਰਨਦਾਸ ਤੇ ਪੰਡਤ ਗੋਦੀ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ। ਪਹਿਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਬੌਧਿਕ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਵਿਹਾਰਕ ਅਨੁਭਵ ਬੜਾ ਡੂੰਘਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭਰਮ-ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਤੇ ਜਾਦੂ-ਟੂਣਿਆਂ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਧਨ ਬਟੋਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਧਰਮ ਨੂੰ ਇੱਕ ਧੰਦੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਾਗ ਦਾਸ ਤੇ ਚਰਨਦਾਸ ਆਦਿ ਇਸ ਸ਼ਰੇਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਪਾਤਰ ਹਨ। (ਬ੍ਰਹਮ ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ "ਕੋਠੇ ਖੜਕ ਸਿੰਘ: ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਬਿਰਤਾਂਤਿਕ-ਜੁਗਤਾਂ" 75)

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਪਰਾਗ ਦਾਸ ਵਰਗੇ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਬਾਬੇ ਅੰਨ੍ਹੀ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵੀ ਵਿਭਿੰਨ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਦਾਨ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਤੱਕ ਲੈ ਕੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਵਰਗ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਡੇਰੇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸੇਵਾਦਾਰ ਅਰਜਨ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ ਹਰਨਾਮੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਦਵਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਗਿੰਦਰ ਨੂੰ ਰਸਤੇ ਵਿਚੋਂ ਹਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਤੀਰਥ ਦੇ ਜਨਮ ਤੇ ਉਹ ਪੰਡਿਤ ਗੋਦੀ ਨੂੰ ਦੋ ਕਿੱਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਪਰਾਗ ਦਾਸ ਦੇ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਪੁੰਨ-ਦਾਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੀਰਥ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਲੋਟੂ ਟੋਲੇ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਜ਼ਮੀਨ ਵਾਪਸ ਮੰਗਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗੋਦੀ ਤੋਂ ਜੁਆਬ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਸ ਤੇ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਕੇਸ ਤੱਕ ਵੀ ਦਰਜ਼ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਚੇਤਨਾ ਕਾਰਨ ਪਰਾਗ ਦਾਸ ਦੇ ਡੇਰੇ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਨੂੰ ਵੀ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੋਈ ਚੋਰੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਾਂ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਡੇਰਾ ਛੱਡ ਆਪਣੇ ਭਤੀਜਿਆਂ ਕੋਲ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਨਵੀਂ ਸੋਚ ਅਤੇ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਚੇਤਨਾ ਰਾਹੀਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕਟ ਦੇ ਹੱਲ ਵੀ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਅਧਿਐਨ ਉਪਰੰਤ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਕਟ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਧਾਰਮਿਕ ਡੇਰਿਆਂ ਤੋਂ ਆਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਖੌਤੀ ਸਾਧਾ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ/ਧੀਆਂ ਦਾ ਜਿਨਸੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦੇ ਹੋਏ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਵਕਤੀ ਆਸ: ਧਰਮ

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸਥਾਪਤ ਹਸਤਾਖ਼ਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਨਮਾਨ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਕੇਂਦਰੀ ਥੀਮ ਵਜੋਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਕਟਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ/ਮਜ਼ਦੂਰ ਆਪਣਾ ਅਸਤਿਤਵ ਗੁਆ ਕੇ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਧਰਮ ਨੂੰ ਆਸਰਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਇਸ ਤੋਂ ਵਿਪਰੀਤ ਹੈ। ਅਖੌਤੀ ਸੰਤ ਡੇਰਿਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਲੁੱਟਦੇ ਹਨ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ, ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਅਖੌਤੀ ਸਾਧਾਂ ਅਤੇ ਗ੍ਰੰਥੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਕੁਕਰਮ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗ੍ਰੰਥੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਪਾਠ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦੇ ਹੀ ਘਰ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਕੁਕਰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਨਾਵਲ 'ਅਫਲਾਤੂ' ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕਟ ਦੀ ਦੂਹਰੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ

ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਲੁੱਟ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਵਰਗੇ ਨਿਮਨ-ਬਿਰਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚੁੰਗਲ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਲੁੱਟ ਨੂੰ ਇਸ ਕਾਲਪਨਿਕ ਕਥਾ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੇ ਰੂਪ ਸ਼ੈਤਾਨ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੇਵਲ ਦਿਖਾਵੇ ਲਈ ਛਕਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਉਹ ਦਿਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰ ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਰਾਤ ਨੂੰ ਘਰ ਆ ਕੇ ਸ਼ਰਾਬ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪੀਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਬੇਗਾਨੀ ਔਰਤ ਭੰਤੋ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਾਮੁਕ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਦਾ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨੀਂ ਉਹ ਬੀਬੋ ਦੇ ਘਰ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਪਾਠ ਖੋਲ੍ਹਦਾ, ਮੌਕਾ ਮਿਲਣ ਤੇ ਬੀਬੋ ਨਾਲ ਧੱਕਾ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਕੁਕਰਮ ਵੀ ਕਰਦਾ ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਹ ਗਰਭਵਤੀ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨੈਣ ਨਕਸ਼ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਤੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧਾਗੇ ਤਵੀਤ ਕਰ ਕੇ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਮਨੋਰਥ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੱਝ ਨਾ ਮਿਲਣ ਤੇ ਪਾਣੀ ਕਰਨ, ਭੂਤਾਂ ਤੋਂ ਨਿਜਾਤ ਦੁਆਉਣ ਜਿਸ ਦੇ ਘਰ ਪੁੱਤਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਉਸ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਵੀ ਸਵੇਰੇ ਉੱਠ ਕੇ ਆਪ ਪਾਠ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਿਰਫ਼ ਕੈਸੇਟ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠ ਸੁਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

> ਗ੍ਰੰਥੀ ਨੂੰ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਦਤ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਚਾਹ ਪੀ ਕੇ, ਹੱਥ ਧੋ ਕੇ, ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਨੇ ਜਾ ਕੇ ਕੈਸੇਟ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਪਾਠ ਕਰਨ ਲੱਗਾ...ਮੇਰਾ ਮੁਝ ਮੇਂ ਕੁਛ ਨਾਹੀ, ਜੋ ਕੁਛ ਹੈ ਸੋ ਤੇਰਾ.... (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਅਫਲਾਤੂ" 190)

ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਵੱਧ ਰਹੇ ਡੇਰਾਵਾਦ ਨੂੰ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀ ਕਲਮਬੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

> ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਡੇਰਾਵਾਦ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

> ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਡੇਰਾਵਾਦ ਨੂੰ ਵਧਾ-ਫੈਲਾ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਊਣਤਾਈਆਂ, ਘਾਟਾਂ, ਵਿਸੰਗਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਕੀ ਬਿਰਤੀ ਤੇ ਪਰਦਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ ਮੂਲ ਅਤੇ ਅਸਲੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆ, ਅਧੂਰੀਆਂ ਇਛਾਵਾਂ-ਆਕਾਂਖਿਆਵਾਂ, ਮਨੋਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਰਨ ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਗੋਂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਰਨ ਡੇਰਿਆਂ/ਸਾਧਾਂ ਸੰਤਾਂ ਕੋਲ ਕਰਾਉਣ 'ਚ ਅਕੀਦਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਡੇਰਾਵਾਦੀ ਸਾਧ ਸੰਤ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸੰਮੋਹਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਉਹ (ਸਾਧ ਸੰਤ) ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। (ਪਵਨ ਗੁਲਾਟੀ "ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ" 69)

ਘਰ ਦੀ ਮਾੜੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜੁਆਨ ਸਾਧ ਬਣ ਡੇਰਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ 'ਅੰਨਦਾਤਾ' ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਡੇਰਾਵਾਦ ਤੇ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਢਾਹ ਕੇ ਨਵਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਲਗਾਈ ਵਾਸ਼ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਤੇ ਬੋਝ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਬੂੜ ਸਿੰਘ ਦੇ ਡੇਰੇ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ/ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਕਰੋਪੀ ਤੋਂ ਬਚਨ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਮੰਨਤਾਂ ਮੰਗਦੇ ਹਨ। ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀ ਕਾਰਨ ਭਗਤੂ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਾਧਾ ਦਾ ਸੰਗ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਖ਼ੁਦ ਸਾਧ ਬਣ ਕੇ ਬਣ ਕੇ ਗੇਰੂਏ ਰੰਗ ਦਾ ਚੋਲਾ ਵੀ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੀ ਖੂਹ ਵਾਲੀ ਸਮਾਧ ਧੂਣਾ ਲਗਾ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਤੂ ਦੀ ਮਾਂ ਗਿਆਨ ਕੌਰ ਘਰ ਲਿਜਾਣ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਦਿੰਦੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਘਰ ਵਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਇਸ ਲਈ ਮੇਰਾ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਟਿਕੇ ਰਹਿਣ ਵਿਚ ਹੀ ਭਲਾਈ ਹੈ। ਜੋ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਪਸ਼ਟ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਖੇਤੀ ਵਿਚੋਂ ਕੀ ਮਿਲਣਾ ਸੀ ਮੈਨੂੰ ? ਐਤਕੀਂ ਰੁਲ ਗਿਆ ਨਾ ਝੋਨਾ ਮੰਡੀਆਂ 'ਚ ? ਫੇਰ ਕਣਕ ਏਵੇਂ ਰੁਲੂ, ਦੇਖ ਲਿਉ। ਰਾਜਪਾਲ ਹੁਣ ਮਿਰਚਾਂ ਗੰਢੇ ਲਾਈ ਬੈਠੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਰੀਦੂ ਕੌਣ ? ਵੇਚਣ ਕੌਣ ਜਾਊ ? ਮੈਂ ਸਾਧਾ ਰਾਮ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਹੀ ਇਹ ਬਾਣਾ ਪਾਇਐ। ਸਾਧਾ ਰਾਮ ਦੇ ਪਿਉ ਕੋਲ ਪੱਚੀ ਏਕੜ ਭੋਇੰ ਸੀ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਾਰੀ ਗਹਿਣੇ ਬੈਅ ਹੋਗੀ। ਚਾਰ ਚਾਰ ਮਰਲੇ ਨੀ ਆਏ ਪੰਜਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ। ਹੁਣ ਏਹਦੇ ਆਪਣੇ ਡੇਰੇ ਦੇ ਨਾਂ ਪੱਚੀ ਏਕੜਐ ਤੇ 'ਕੱਲਾ ਮਾਲਕ ਐ। ਘਰ ਦਾ ਖ਼ਰਚ ਵੀ ਡੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਜਾਂਦੈ। (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਅੰਨਦਾਤਾ" 288)

ਹੁਣ ਸਾਧ ਬਣਨਾ ਕੋਈ ਨਮੋਸ਼ੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੁਣ ਤਾਂ ਸਾਧਾ ਕੋਲ ਬੇਅੰਤ ਧਨ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲਾਲ ਬੱਤੀ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਘੁੰਮਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੀ ਭਗਤੂ ਵੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਦੋਂ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਮੰਤਰੀ, ਡੀ. ਸੀ., ਐਸ. ਐਸ. ਪੀ., ਐਸ. ਦੀ ਐਮ., ਢਾਡੀ ਕਵੀਸ਼ਰ ਅਤੇ ਬੇਅੰਤ ਸੇਵਾਦਾਰ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ।

ਡੇਰਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੱਖ ਸਾਧਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੇਵਕਾ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਬਲਾਤਕਾਰ ਹਨ ਜੋ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਭਗਤੂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦਲੀਪੋ, ਭੀਰੋ ਅਤੇ ਜਰਨੈਲ ਕੌਰ ਉਰਫ਼ ਜੈਲੋ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਾਬੇ ਦੀਆਂ ਕਾਮੁਕ ਹਰਕਤਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੈਲੋ ਨੂੰ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸੰਮੋਹਣ ਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਅਸ਼ਲੀਲ ਹਰਕਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੀ ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਕੁੱਝ ਦੇਰ ਮੰਤਰ ਉਚਾਰਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ, ਫਿਰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਨੇਤਰ ਖੋਲ੍ਹੇ। ਜੈਲੋ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੁੱਤ ਖੋਹਲ ਦਿੱਤੀ। ਚੁੰਨੀ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ। ਬਾਬਾ ਸਾਧਾ ਰਾਮ ਨੇ ਫਿਰ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਲਈਆਂ । ਮੰਤਰ ਫਿਰ ਸੁਣਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗਾ। ਸਾਧਾ ਰਾਮ ਦੇ ਨੇਤਰ

ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ । ਜੈਲੋ ਨੇ ਇੱਕ ਇੱਕ ਕਰ ਕੇ ਤਨ ਦੇ ਵਸਤਰ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤੇ। ਤੇ ਨਗਨ ਹੋ ਕੇ ਚੌਕੜੀ ਮਾਰ ਕੇ ਬੈਠ ਗਈ। ਸਾਧਾ ਰਾਮ ਅੰਤਰ-ਧਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਨੇਤਰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਤਾਂ ਜੈਲੋ ਦਾ ਨਗਨ ਗੱਠਿਆ ਜਿਸਮ ਵੇਖ ਕੇ ਸਾਧਾ ਰਾਮ ਅੰਦਰ ਕਾਮ-ਵਾਸਨਾ ਭੜਕ ਉੱਠੀ । ਉਹ ਓਪਰੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਗੂੰਜਿਆ.

-ਤੈਨੂੰ ਸੰਤਾਨ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਨਾ ਬੀਬੀ-?'

-ਹਾਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ।' ਬੋਲਦਿਆਂ ਜੈਲੋ ਦੇ ਹੱਥ ਜੁੜ ਗਏ।

-ਤੇਰੀ ਹਰ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ ਹੋਵੇਗੀ । ਆ,...ਹੋਰ ਨੇੜੇ ਆ। ਆਤਮਾ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਬੈਠ ।'

ਸੰਮੋਹਕ ਹੋਈ ਜੈਲੋ, ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਸਾਧਾ ਰਾਮ ਆਖਦਾ ਗਿਆ, ਕਰਦੀ ਗਈ।

ਕੁੱਝ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਸਾਧਾ ਰਾਮ ਉੱਠਿਆ। ਧੂਣੇ ਤੋਂ ਰਾਖ ਦੀ ਚੁਟਕੀ ਲੈ ਆਇਆ ।

ਜੈਲੋ ਦੇ ਸਰੀਰ ਉੱਪਰ ਛਿੜਕੀ ਤੇ ਬੋਲਿਆ- ਉੱਠ ਬੀਬਾ ਵਸਤਰ ਪਹਿਨ। (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਅੰਨਦਾਤਾ" 286)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਚਾਰ ਨਾਲ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤ੍ਰਿਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਬਾਬਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਪਚਾਰ ਉਹ ਸੱਤ ਵਾਰ ਹੋਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਕੇਵਲ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਦਾਤ ਲੈਣ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਪੇਟ ਭਰਨ ਲਈ ਰੋਟੀ ਦੀ ਆਸ ਵਿਚ ਵੀ ਡੇਰੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਅਖੌਤੀ ਬਾਬਿਆਂ ਦੇ ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਖਿਆਨ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਭੀਰੋ ਆਪਣੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਕਾਰਨ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਭੁੱਖੇ ਵੇਖਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਬਾਬੇ ਭਗਤੂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਭੋਜਨ ਲੈਣ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਸਾਧ ਭਗਤੂ ਅਤੇ ਸਾਧਾ ਰਾਮ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਕਾਬਪੋਸ਼ ਬਾਬੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਰਾਬ ਵੀ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਪੀਂਦੇ ਹਨ।

ਮੌਜੂਦਾ ਦੌਰ ਵਿਚ ਡੇਰਿਆਂ ਦੇ ਅਖੌਤੀ ਸਾਧ ਐਸ਼ੋ-ਅਰਾਮ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਅਫ਼ਸਰ, ਮੰਤਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ ’ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।ਜਿਸ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਰੂਪ ‘ਅੰਨਦਾਤਾ’ ਨਾਵਲ ਦੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗ 'ਖ਼ਾਕੂ ਜੇਡੂ ਨਾ ਕੋਇ' ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਠੀਕ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਭਗਤੂ ਸਾਧ ਬਣ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕੁਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਭੋਲੇ ਭਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚੁੰਗਲ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੁੱਟਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਕੁਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਰਾਜਨੇਤਾ ਉਸ ਕੋਲ ਮਿਲਣ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਡੇਰੇ ਆ ਕੇ ਮੱਥੇ ਰਗੜਦੇ ਹਨ ਗੁਪਤ-ਦਾਨ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਏਥੇ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਉਮਰ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਆ ਕੇ ਪੈਰੀਂ ਹੱਥ ਲਾਉਂਦੇ ਐ। ਮੱਥੇ ਰਗੜਦੇ ਐ।
>
> ਗੁਪਤ-ਦਾਨ ਦੇ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਐ। ਬੀਬੀਆਂ ਅਤੇ ਤੀਵੀਆਂ ਤਾਂ ਐਂ ਵਿਛਦੀਐਂ ਅੱਗੇ...। ਉਸ ਨੇ ਸਿਰ ਝਟਕਿਆ। ਪਿੱਛੇ ਪਏ ਮੋਟੇ ਗੋਲ ਸਿਰਹਾਣੇ ਉੱਪਰ ਆਪ ਨੂੰ ਆਰਾਮ ਮੁਦਰਾ ਵਿਚ ਕਰ ਕੇ, ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਲਈਆਂ। ਉਦੋਂ ਹੀ ਮਾਘੀ ਨੇ ਆਣ ਕੇ ਦੱਸਿਆ...’ ‘ਬਾਬਾ ਜੀ ਕੋਈ ਲਾਲ ਬੱਤੀ ਵਾਲੀ ਕਾਰ ’ਤੇ ਆਇਐ।’ (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ “ਖ਼ਾਕੂ ਜੇਡੂ ਨ ਕੋਇ” 12)

ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਡੇਰਿਆਂ, ਸਾਧਾ, ਸੰਤਾ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਇਲਾਜ, ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ‘ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਡੇਰਾਵਾਦ ਕਰੂਰ ਭਿਅੰਕਰ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਯਥਾਰਥਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਨਾਵਲ 'ਮਹਾਂਬਲੀ ਸੂਰਾ' ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬੈਰਾਗੀ ਸਾਧ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜੰਗਲਾਂ

ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਭਾਰਤ ਭ੍ਰਮਣ ਜਾਂ ਭੀਖ ਮੰਗ ਕੇ ਜਿਊਣਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਲਈ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਤੇ ਵੀ ਖੇਡ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਲਈ ਘਾਤਕ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਅਵਾਮ ਦੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤਤਪਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਾਧੂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਈਰਖਾ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਡੇਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਦੀਆਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਉਣ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸ਼ੜਯੰਤਰ ਰਚਦੇ ਹਨ। ਜਾਨਕੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨੇ ਜਦ ਬਾਲਕ ਨਰਾਇਣ ਦਾਸ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ) ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਚੇਲਾ ਬਣਾਇਆ ਤਾਂ ਦੂਸਰੇ ਚੇਲੇ ਦੀ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਈਰਖਾ ਰੱਖਣ ਲੱਗੇ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਕੱਢਿਆਂ ਗਿਆ। ਨਾਂਦੇੜ ਦੇ ਮੱਠ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧ ਤਾਂ ਹੋਇਆਂ ਪ੍ਰੰਤੂ ਮਾਧੋ ਦਾਸ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ) ਆਪਣੀ ਤਾਂਤਰਿਕ ਵਿੱਦਿਆ, ਯੋਗਾ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਜੜੀ-ਬੂਟੀਆਂ ਅਤੇ ਦੇਸੀ ਦੁਸ਼ਾਂਦਿਆਂ ਨਾਲ ਦਵਾਈਆਂ ਦੇਣ ਨਾਲ ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰਗੱਦੀ ਤੇ ਟਿਕ ਗਿਆ। ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੂਜਿਆਂ ਧਰਮਾਂ (ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ) ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਕੇ ਕੇਵਲ ਮੁਸਲਿਮ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਸਨ। ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇਣੀ ਪਈ ਅਤੇ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਮੁੱਚਾ ਪਰਿਵਾਰ ਲੋਕਾਈ ਦੀ ਭਲਾਈ ਆਪਣਾ ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਰਨਾ ਪਿਆ। ਇੰਨੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੇ ਕੇ ਸਿੰਜਿਆਂ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਡੇਰੇ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਪੂੰਜੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨੀ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਬਿਜ਼ਨਸ ਕਰਨੇ ਆਮ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਬੈਰਾਗੀ, ਨਾਂਗੇ, ਜਟਾ ਧਾਰੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਧੂ ਮਹਾਤਮਾ ਦੇ ਪੰਥ ਮਿਲ ਕੇ ਲੋਕ ਅਤੇ ਪਰਲੋਕ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਭਾਵੇਂ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਚੇਲੇ ਅਸ਼ਲੀਲ ਗੱਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਕਿੰਨੀ ਖ਼ਰਮਸਤੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਡੇਰੇ 'ਚ? ਪਿੰਡਿਆਂ ਉੱਪਰ ਰਾਖ ਮਲ਼ ਕੇ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰੀਂ ਮੰਗਣ ਜਾਣਾ, ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਜਵਾਨ ਮੱਠੀਆਂ (ਲੜਕੀਆਂ) ਨੂੰ ਕਾਮੁਕ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖਣਾ,

> ਫਿਰ ਇਕੱਲਿਆਂ ਹੋਣਾ ਤਾਂ ਗੰਦੀਆਂ-ਲੁੱਚੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ। (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਮਹਾਂਬਲੀ ਸੂਰਾ" 44)

ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨਮੋਸ਼ੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ 'ਢਾਹਵਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕਿੰਗਰੇ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰਪੰਚ ਨੂੰ ਗੋਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਵੱਸਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਰਬ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਪੰਚ ਭਾਟੀ ਰਾਜਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਬਦੀਲ ਹੁੰਦਾ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਉੱਪਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਸ਼ੱਦਦ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਭਾਟੀ ਰਾਜਾ ਵੀ ਮੁਸਲਿਮ ਬਣ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਦਾ ਹੁੱਕਾ ਪਾਣੀ ਤਿਆਗਿਆ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸੋਚਦਾ ਹੈ:

> ਧਰਮ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇੱਕ ਬੰਦਾ ਏਨਾ ਅਛੂਤ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਨੂੰ, ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ, ਕਬੀਲੇ ਨੂੰ, ਉਸ ਨਾਲ ਰੋਟੀ ਬੇਟੀ ਦੀ ਸਾਂਝ ਵੀ ਗਵਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਜਾਨ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣ ਬਹਿੰਦੇ ਹਨ। (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਢਾਹਵਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕਿੰਗਰੇ" 19)

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਡੇਰਿਆਂ ਦੇ ਅਖੌਤੀ ਸੰਤਾ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਵਿਛਾਏ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ- ਮੇਹਰੂ ਰੋਜ਼ਿਆਂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਨੀ ਨਸ਼ੇ ਕਰਦਾ ਹੋਏ ਵੇਖ ਨੂੰ ਲੱਧੀ ਰੋਕਦੀ ਹੈ:

> -ਨਾ ਤੈਨੂੰ ਦੀਨ ਦੀ ਏ, ਨਾ ਤੈਨੂੰ ਧਰਮ ਦੀ ਏ। ਰੋਜ਼ਿਆਂ ਦੇ ਦਿਨ ਹੋਵਣ ਤਾਂ ਵੀ ਢਿੱਡ ਭਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤੈਨੂੰ ਕੁੱਝ ਸੁੱਝਦਾ ਵੀ ਏ। (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਢਾਹਵਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕਿੰਗਰੇ" 41)

ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਅਖੌਤੀ ਬਾਬਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤ, ਜਾਦੂ-ਟੂਣੇ, ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਆਦਿ ਵਿਚ ਫਸਾਂ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ 'ਕੱਲਰੀ ਧਰਤੀ' ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ

ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਲੁੱਟ, ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਭੂਤਾਂ-ਪ੍ਰੇਤਾਂ, ਜਾਦੂ ਟੂਣਿਆਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਕੱਲਰੀ ਧਰਤੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮਹਾਂ ਕੌਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਾਂਗ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤ, ਜਾਦੂ ਟੂਣੇ, ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ, ਆਦਿ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਾਰਨ ਆਪਣੀ ਪੂੰਜੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਗਾਲ਼ਦੀ ਹੈ। (ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਮਾਨ, "ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥ-ਚਿਤਰਨ" 47)

ਉਪਰੋਕਤ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਖੌਤੀ ਸਾਧਾਂ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ 'ਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰ ਸਕਣ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹੁੰਦਾ ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਹੈ। ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਨਾਲ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਘਟਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡੇਰਿਆਂ ਦੇ ਆਗੂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਜਿਸਮਾਨੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ।

ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਵਕਤੀ ਆਸ: ਧਰਮ

ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਕਟਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਏ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਧਰਮ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਆਸਰੇ ਰਾਹੀਂ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੀ ਥਾਂ ਦੁੱਖ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਵੱਧ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਦਾ ਬਖਾਣ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੰਧੂ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਰਾਹੀ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਸੁਧਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਵਿਗੜੀ ਹੈ। ਉਸ ਕਿਸਾਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ਵ

ਮੰਡੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕੋਈ ਮਾਅਨੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ, ਜਿਸ ਕਿਸਾਨ ਦੇ ਘਰ ਦੋ ਡੰਗ ਰੋਟੀ ਨਾ ਪੱਕਦੀ ਹੋਵੇ, ਔਲਾਦ ਨੂੰ ਟੁੱਟੇ ਛਿੱਤਰ ਨਾ ਨਸੀਬ ਹੁੰਦੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਤਨ ਲਈ ਕੱਪੜੇ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੂਰੀ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਲਈ ਨਾ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਵ ਮੰਡੀ ਕੁੱਝ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਅਪਣਾਈਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਹੱਲ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਕਟਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 1984 ਈ: ਵਿਚ ਬਲਿਊ ਸਟਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਝੂਠੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਮਾਰੇ ਗਏ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾ ਕਾਰਨ ਘਰਾਂ ਦੀ ਹੋਈ ਬਰਬਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਮਾੜੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨੌਜੁਆਨ ਲੁੱਟ ਕਰ ਕੇ ਪੂੰਜੀ ਇਕੱਤਰ ਵੱਲ ਅਗਰਸਰ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਨਾਵਲ 'ਪਿੱਪਲ ਵਾਲਾ ਮੋੜ' ਵਿਚ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੇ ਕੁਹਜ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਨੌਜੁਆਨ ਪੁੱਤਰਾ ਦਾ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਰਲਣ ਕਾਰਨ ਸਰਕਾਰੀ ਅੱਤਵਾਦ ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਦੁਰਗਤੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਸਪਸ਼ਟ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿਆਸੀ ਆਗੂਆਂ ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾ ਤੇ ਫੁੱਟ ਪਾ ਕੇ ਕਤਲੇਆਮ ਕਰਵਾਇਆ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਮੇਜਰ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੋਏ ਸਰਕਾਰੀ ਅੱਤਵਾਦ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨ ਆਮ ਸਧਾਰਨ ਜਨ ਨੂੰ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਮ ਅਤੇ ਅਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਪਣੇ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ:

> ਸਾਡੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਕਹਿੰਦੇ ਆ ਕਿ ਝੂਠ ਚੁਗ਼ਲੀ ਨਿੰਦਿਆ ਵਰਗਾ ਕੋਈ ਪਾਪ ਨੀ, ਤੇ ਸਾਡੇ ਨੇਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਕੋਲ ਬੜੀ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁੱਝ ਕਰਦੇ ਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਾਪ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤੈ...ਤੇ ਪੁੰਨ ਵਾਲੇ ਰਾਹ ਦਾ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਨਾਲ ਪਤਾ ਈ ਨੀ...। (ਸੰਧੂ "ਪਿੱਪਲ ਵਾਲਾ ਮੋੜ" 38)

ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਬਣਦੇ ਨਵੇਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਲਈ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਫੰਡਾ ਵੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਭਰਨੀਆਂ ਦੇਣੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਭਰਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰ ਤੇਜੋ ਰਾਹੀ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਤੇਜੋ ਕਦੇ ਤਾਂ ਵੀਰਵਾਰ ਨੂੰ ਕੇਸੀ ਨਹਾਉਣ ਦਾ ਵਹਿਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਦੇ ਨਿੱਛ ਮਾਰਨ ਦਾ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਆਪਣੀ 'ਪਾੜੋ ਅਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋਂ ਦੀ ਨੀਤੀ ਤਹਿਤ ਧਾਰਮਿਕ ਆਧਾਰ ’ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਨਾਮ ’ਤੇ ਕਰਵਾਈ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ’ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਨਾਵਲ ‘ਲੰਕਾ ਦਾਹ’ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਪਨਪੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਦੌਰਾਨ ਪਨਪੇ ਜਾਤੀਗਤ ਝਗੜੇ ਨੂੰ ਗੌਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਕਾਰਨ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ ’ਤੇ ਹੋ ਰਹੇ ਮੁਸਲਿਮ, ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲਾਲ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਲੁੱਟ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਬਾਰੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

> ਮਾਂ ਦਿਉ ਪੁੱਤੋ ਹਨੇਰੀ ਤਾਂ ਉੱਠਣ ਵਾਲੀ ਆ ਅੱਜ ਜਾਂ ਭਲਕ। ਓਧਰ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸੁਣਿਐਂ ਲਹੌਰ ਵੱਲ ਮੁਸਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਵੱਢਣ ਵੀ ਲੱਗ ਪਏ ਆ...ਆਪਾਂ ਵੀ ਸਾਲਾ ਇੱਕ ਨੀ ਸੁੱਕਾ ਜਾਣ ਦੇਣਾ। (ਸੰਧੂ “ਲੰਕਾ ਦਾਹ” 11)

ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਰੱਬ ਨੂੰ ਨਾ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਰੱਬ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਮੂਰਖਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਲਈ ਚਲਾਕ ਬੰਦਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਅਜਿਹਾ ਹਥਿਆਰ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਆਮ ਸਧਾਰਨ ਜਨ ਨੂੰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਲੁੱਟਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਿਆ ਜਾਣ ਸਮੇਂ, ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਜਗਾ ਸਮੇਂ, 1947 ਈ: ਵਿਚ ਹੋਈ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਵਿਚ ਹੋਏ ਕਤਲੇਆਮ ਸਮੇਂ ਰੱਬ ਕਿੱਥੇ ਸੀ। ਇਸ ਰੱਬ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਦੀ ਥਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵਰਗੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਦੀ ਕਦਰ

ਕਰਨੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮੁੱਚੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ,

> ਅਮੀਰ ਤੇ ਗ਼ਰੀਬ 'ਚ ਮਲਕ ਭਾਗੋ ਤੇ ਭਾਈ ਲਾਲੋ 'ਚ। ਇੱਕ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਰਗ, ਇੱਕ ਖਾ ਖਾ ਗੋਗੜਾਂ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲਾ ਵਰਗ, ਪਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਗੱਲ ਉਥੇ ਦੀ ਉੱਥੇ ਹੀ ਖੜੀ ਆ। (ਸੰਧੂ "ਲੰਕਾ ਦਾਹ" 53)
>
> ਕਿਵੇਂ ਪੁੱਛਾਂ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਬਾਬੇ ਆਪਣਾ ਉੱਲੂ ਸਿੱਧਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਮ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਮੂਰਖ ਬਣਾਉਂਦੇ ਆ। (ਸੰਧੂ "ਲੰਕਾ ਦਾਹ" 59)

ਇਹ ਪੁਜਾਰੀ ਵਰਗ ਧਰਮ ਅਤੇ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਵਰਗ ਨੂੰ ਲੁੱਟਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂਆਂ, ਪੀਰਾਂ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦੀ ਅਪਣਾਈ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸੋਚ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮਨੋਰਥ ਸਿੱਧੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਪੰਜ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਇੱਕ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸੋਚ ਰਾਹੀਂ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ ਪ੍ਰੰਤੂ ਅੱਜ ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸਧਾਰਨ ਜਨ ਨੂੰ ਮੁੜ ਇਹਨਾਂ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਲੁੱਟ ਮਚਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਧਰਮ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਅੱਗੇ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਵੰਡਣ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਉੱਠ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦੰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਕਦੇ ਮੁਸਲਿਮ ਵਰਗ ਦਾ ਘੋਰ ਕਤਲੇਆਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਰੱਬ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਧਰਮਾਂ 'ਚ ਵਾੜ ਬੰਦਾ ਨੀ ਰਹਿਣ ਦਿੰਦੀ..... ਦੰਗੇ ਕਰਾਉਂਦੀ ਆ, ਅੱਗਾਂ ਲਾਉਂਦੀ ਆ, ਕਤਲੋ ਗਾਰਤ ਕਰਾਉਂਦੀ ਆ ਉਥੇ ਦੱਬੂ ਵੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਆ। ਡਰ ਰਿਹਾ ਬੰਦਾ ਕੀ ਇਨਕਲਾਬ ਲਿਆਊਗਾ। (ਸੰਧੂ "ਲੰਕਾ ਦਾਹ" 61)

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਇੱਕ ਧਰਮ ਦੇ ਲੋਕ ਦੂਜੇ ਧਰਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਧਰਮ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਔਰਤ ਨੂੰ ਬੇਪੱਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ 'ਚੱਕਰਵਿਊ ਦਰ ਚੱਕਰਵਿਊ' ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਵਧਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਦੌਰਾਨ ਲੋਕ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਕਤਲੇਆਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇੱਥੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਿੱਖਾਂ/ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਸਿੱਖ/ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਿਮ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਬੇਪੱਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਿਜਾਮਦੀਨ ਖ਼ੁਦ ਆਪਣੀ ਧੀ ਚਾਂਦ ਨੂੰ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਇੱਜ਼ਤ ਲੁੱਟਣੋਂ ਬਚ ਜਾਵੇ। ਵਰਤਮਾਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਅੰਤਰ-ਧਰਮ ਪਿਆਰ ਵਿਆਹ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਅੰਤਰ- ਧਰਮ ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇਣ ਦਾ ਦੌਰ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਡਿਪਟੀ ਵੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਅੰਤਰ ਧਰਮ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਕਾਰਨ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦਾ ਹੈ।

1984 ਈ: ਵਿਚ ਵਾਪਰਿਆ 'ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ' ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਧਾਰਮਿਕ ਅੱਤਵਾਦ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਲੁੱਟ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅੱਤਵਾਦ ਦੁਆਰਾ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਵਰਗ ਦਾ ਜੋ ਘਾਣ ਕੀਤਾ ਉਹ ਨਾਵਲ 'ਸੂਲ਼ਾਂ ਦੀ ਨੋਕ 'ਤੇ' ਰਾਹੀ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਡੇਰਾਵਾਦ ਅਤੇ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤ ਰਾਹੀਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਘਾਣ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜਰਨੈਲ ਕੌਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜਦੋਂ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਦਲਦਲ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤ ਹੋ ਕੇ ਘਰ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ (ਸੋਨਾ ਅਤੇ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਆਦਿ) ਵੇਚਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭੂਤਾਂ ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਜੈਬ ਸਿਹੁੰ ਨੂੰ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

> ਕੋਈ ਕਸਰ ਈ ਨਾ ਹੋਵੇ ਛੋਹਰ ਨੂੰ, ਬਲਵੰਤ ਕੁਰ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ ਮੈਂ ਚੱਲ ਵੜੂੰ ਨਾਲ ਝਿੜੀ ਵਾਲੇ ਬਾਬੇ ਤੋਂ ਪੁੱਛ ਪੁਆਕੇ ਵੇਖ ਲਈਏ....। (ਸੰਧੂ "ਸੂਲ਼ਾਂ ਦੀ ਨੋਕ 'ਤੇ" 36)
>
> ਜਰਨੈਲ ਕੌਰ ਅਜੇ ਵੀ ਝਿੜੀ ਵਾਲੇ ਸੰਤਾਂ ਤੋਂ ਮੰਤਰ ਕੇ ਲਿਆਂਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਤਵੀਜ਼ ਘੋਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਹੀ ਆਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਤੂੰ ਸਵਾ ਮਹੀਨਾ ਤਵੀਤ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਛਿੱਟਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਘਰ 'ਚ, ਕਚੀਲ ਦਾ ਵਾਸਾ ਐ ਘਰੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਘਰੋਂ ਕਚੀਲ ਨਹੀਂ ਨਿੱਕਲਦੀ ਕੰਮ ਲੋਟ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ। ਜਰਨੈਲ ਕੌਰ ਇੱਕ ਕੰਬਲ, ਸਵਾ ਸੌ ਰੁਪਈਆ, ਸਵਾ ਕਿੱਲੋ ਦੇਸੀ ਘਿਉ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਕੀ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਆਈ ਸੀ। (ਸੰਧੂ "ਸੂਲ਼ਾਂ ਦੀ ਨੋਕ 'ਤੇ" 38)

ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਨੌਜੁਆਨ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਆਸੇ ਨਾਲ ਘੱਟ ਤੇ ਆਪਸੀ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਰੁਚੀ ਹੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਵੀ ਟੈਣੀ ਵਰਗੇ ਕਰੱਪਟ ਨੰਬਰਦਾਰਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਅਪ-ਹੁਦਰੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੁਖਦੇਵ ਦੁਆਰਾ ਗ੍ਰੰਥੀ ਨੂੰ ਦਸਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਨਾ ਪੁੱਛਣ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਣ 'ਤੇ ਉੱਤਰ ਨਾ ਦੇ ਸਕਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਈ ਗਿਰਾਵਟ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੁਖਦੇਵ ਖ਼ੁਲਾਸਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਵੇਰੇ ਪਾਠ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਰਫ਼ ਰੀਲ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪਾਠ ਸੁਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

> ਉਹ ਡੱਕਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ, ਪੜ੍ਹਦਾ ਕਿਤੇ ਵੇਖਿਆ ਨਹੀਂ, ਜਾਂ ਤਾਂ ਹੋਕਾ ਦੇਣ ਜਾਣਦੈ, ਜਾਂ ਰੇਡੀ ਮੇਡ ਪਾਠ ਦੀ ਰੀਲ ਪਾ ਦਿੰਦਾ।
>
> ਹੋਰ ਵੀ ਬਥੇਰੀਆਂ ਵਹਿਵਤਾਂ ਐਂ ਤੇਰੇ 'ਚ, ਬਥੇਰੇ ਧਾਗੇ ਤਵੀਤ ਕਰਦੈਂ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਸਾਹਿਬ 'ਚ ਬੈਠਾ ਤੂੰ, ਜੇ ਹੁਣ ਕੋਈ ਸ਼ਕੈਤ ਆਈ ਵੇਂਹਦਾ ਫਿਰ ਜਾਈਂ। (ਸੰਧੂ "ਸੂਲ਼ਾਂ ਦੀ ਨੋਕ 'ਤੇ" 52)

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਫੈਲ ਰਿਹਾ ਡੇਰਾਵਾਦ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਸਾਧਾਂ ਦੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੁਖਦੇਵ ਅਤੇ ਕਰਨਜੀਤ ਜਦੋਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਿਵਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰ

ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਮੰਗੀ ਡਾਕਟਰ ਟੈਣੀ ਨੰਬਰਦਾਰ ਅਤੇ ਗੁਰਦਆਰੇ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥੀ ਮਿਲ ਕੇ ਇੱਕ ਪਖੰਡੀ ਸਾਧ ਨੂੰ ਸਿਵਿਆਂ ਵਿਚ ਲਿਆ ਬਿਠਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਧ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭੰਡਾਰੇ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮੱਕੜ-ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਮਾਲੀ, ਸੁਖਦੇਵ, ਕਰਨਜੀਤ ਅਤੇ ਕਲੱਬ ਵਾਲੇ ਮੁੰਡੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰ ਕੇ ਸਿਵਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਤਾਂ ਭਜਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੇਵਕ ਸੀਂਢਲ ਆਪਣੇ ਖੇਤ ਵਿਚ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਬਿਠਾ ਲਿਆ। ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸੀਂਢਲ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਹੀ ਭਜਾ ਲਿਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸੁਖਦੇਵ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

> ਹੋਰ ਇਹਨਾਂ ਸਾਧਾਂ 'ਚੋਂ ਕੀ ਨਿੱਬੜਦਾ ਹੁੰਦਾ ਮਾਲੀਆ। ਸਭ ਸਾਲੇ ਠੱਗ ਚੋਰ ਲੁੱਚੇ ਲੰਡੇ ਹੁੰਦੇ ਆ। ਜਿਹੜਾ ਲੋਕ ਦੁੱਧ ਕਾੜ੍ਹ ਕਾੜ੍ਹ ਪਿਆਉਂਦੇ ਆ, ਪਿਸਤੇ ਬਦਾਮਾਂ ਵਾਲਾ, ਉਹ ਇੰਨਾ ਵਹਿਵਤਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਹਜ਼ਮ ਹੋਣਾ ਹੋਇਆ। ਚੰਗਾ ਹੋ ਗਿਆ ਆਪ ਹੀ ਭੱਜ ਗਿਆ ਸਾਲਾ ਨਹੀਂ ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਫਿਰ ਕੋਈ ਹੂਲਾ ਫੱਕਣਾ ਪੈਣਾ ਸੀ। (ਸੰਧੂ "ਸੂਲ਼ਾਂ ਦੀ ਨੋਕ 'ਤੇ" 101)

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਮਜ਼ਦੂਰ ਅਤੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਵਿਚ ਫਸਾ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਲੁੱਟ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ 'ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ' ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਹੁੰਦੀ ਲੁੱਟ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਸਲਾਮਤੀ ਲਈ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨ-ਔਰਤਾਂ ਬਾਬੇ ਰਾਮਦਾਸ ਦੇ ਡੇਰੇ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਪਤਾਸਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬਾਬੇ ਰਾਮਦਾਸ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਹ ਤਾਂ ਖ਼ੁਦ ਘਰ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਭੱਜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੀ ਸਾਧ ਬਣਿਆ ਸੀ।

ਧਰਮ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਦਾਨ ਕਰਵਾ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਚਿੱਟ ਕੱਪੜੀਏ ਅਨਪੜ੍ਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਲੁੱਟਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਟੂ ਟੋਲਾ ਪਿੰਗਲਵਾੜੇ ਵਾਲਿਆਂ ਗੋਲ ਪਰਨੇ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ, ਕਦੇ ਗੰਡ ਕਤਰੇ ਅਤੇ ਪਾਂਡੇ ਬਣ ਕੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਲੁੱਟਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 1984 ਈ: ਵਿਚ ਵਾਪਰਿਆ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਵਾਪਰੇ

ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਲੁੱਟ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹੀ ਅਨੇਕਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਗਏ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ 'ਬੁੱਕਲ ਦੇ ਸੱਪ' ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਇਆਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਹਮਲੇ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨ ਦੀ ਹੋਈ ਬੇਪਤੀ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਹੀ ਰਣਜੀਤ ਦੇ ਪਿਉ ਦੀ ਮੌਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੌਮ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਸਾਥ ਛੱਡਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਕਟ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਣਜੀਤ ਅਨੇਕਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਤੇ ਪਿਆ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਅਧਿਐਨ ਉਪਰੰਤ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੀ ਵਿਗੜਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਧਰਮ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਹੋਈ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਨਾਵਲਕਾਰ ਮੌਜੂਦਾ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵੱਧ ਰਹੀ ਡੇਰਾਵਾਦ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਡੇਰਿਆਂ ਦੇ ਆਗੂ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਨਾਲ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੁੱਟਦੇ ਸਗੋਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜਦ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ ਤਾਂ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਵਕਤੀ ਆਸ: ਧਰਮ

ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਅਜਿਹਾ ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੂਲ ਧੁਰਾ ਕਿਸਾਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ

ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਧਰਮ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੰਕਟ ਹੱਲ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਹੋਰ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਟਡੇਰਿਆਂ ’ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਅਖੌਤੀ ਬਾਬਿਆਂ/ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚਲੇ ਗ੍ਰੰਥੀਆਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਕਾਰਨ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੌਜੂਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਹੈ।

ਸਗੋਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਘਾਣ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਿਸਾਨ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਕੇ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕ ਦਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਦੀ ਆਸ ਵਿਚ ਧਰਮ ਤੋਂ ਆਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਹੋ ਸਕੇ। ਜੋ ਬਾਬਿਆਂ ਦੇ ਚੁੰਗਲ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੀ ਲੁੱਟ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ:

> ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਕਿਸਾਨੀ ਇਸ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਉਹ ਧਿਰ ਹੈ ਜੋ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਗ਼ਰੀਬ ਹੀ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਕੋਲ ਨਿੱਜੀ ਮਾਲਕੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂ ਫਿਰ ਹਿੱਸੇ ਠੇਕੇ ਉੱਪਰ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਸੰਦ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਕਿਰਤ ਲਾ ਕੇ ਖੇਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ ’ਤੇ ਖੇਤੀ ਲਈ ਪਛੜੇ ਸੰਦ ਹੀ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਕੇਂਦਰ ਜਾਂ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਈਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਜੇਤੂ ਨਹੀਂ। (ਹਰਜੀਤ ਕੌਰ “ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ” (1960-1999)” 31)

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਕਟ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅੱਗੇ ਨਾਵਲ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਨਾਵਲ ਅੱਖੀਆਂ ’ਚ ਤੂੰ ਵਸਦਾ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ

ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸ਼ੀਤਲ ਅਤੇ ਨਿੰਦੀ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ ’ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜਿਸਮਾਨੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਵਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਤਾਪੋ ਨਿੰਮੀ ਨੂੰ ਸ਼ੀਤਲ ਕੋਲ ਬਿਊਟੀ ਪਾਰਲਰ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ ਭੇਜਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੀਤਲ ਅਤੇ ਨਿੰਦੀ ਦੇ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸੁਆਮੀ ਨਾਲ ਨਜਾਇਜ਼ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਨੌਜੁਆਨ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇੱਥੇ ਲਿਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਿੰਮੀ ਵੀ ਬਾਬੇ ਦੇ ਕੁਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਸੰਕਟ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

> -ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦੀ ਲੇਰ ਮਾਰਨ ਵਾਲ਼ਿਆਂ ਵਾਂਗ ਚੀਕ ਅਤੇ ਫਿਰ ਚੰਘਿਆੜ ਜਿਹੀ ਨਿਕਲ਼ੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਬੇਸੁੱਧ ਹੋਣ ਵਾਲ਼ਿਆਂ ਵਾਂਗ ਚੁੱਪ ਕਰ ਗਈ। ਉਸ ਅੰਦਰ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਤਲਵਾਰ ਫੇਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਅੰਦਰ ਦੀ ਗੁੱਝੀ ਪੀੜ ਸਿੱਧੀ ਕਾਲ਼ਜੇ ਨੂੰ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਹੇਠ ਲਹੂ ਦਾ ਛੱਪੜ ਲੱਗਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਨਿੰਮੀ ਸੁਆਮੀ ਦੀ ਚੁੱਪ ਵਾਂਗ ਸ਼ਾਂਤ ਸੀ। ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਸੀ। (ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ “ਅੱਖੀਆਂ ’ਚ ਤੂੰ ਵਸਦਾ” 45)

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਅਵੈਧ ਜਿਨਸੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਨਾਵਲ ‘ਰੂਹ ਲੈ ਗਿਆ ਦਿਲਾਂ ਦਾ ਜਾਨੀ’ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਅਮਨ ਸਿੰਘ ਵੜੈਚ ਵਰਗੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੋਸਤ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਇੱਕ ਸਾਧ ਸੁਲੱਖਣ ਸਿੰਘ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜਬਰ-ਜ਼ਿਨਾਹ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਨੈਤਿਕ ਕਾਰਜ ਜੈ ਦੇਵ ਵਰਗੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਨਾਵਲ ਦਾ ਅਗਲਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਡੇਰਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਰਤੋਂ ਹੈ, ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬਾਬੇ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀ ਦੂਰ ਤੱਕ ਸੰਬੰਧ ਸਨ। ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਐਮ. ਐਲ. ਏ. ਅਤੇ ਐਮ. ਪੀ. ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਬਾਬਿਆਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ

ਹੈ। ਕੈਨੇਡਾ ਲਿਜਾਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਨਾਮ ’ਤੇ ਕਰੋੜਾਂ ਰੁਪਏ ਦੀ ਠੱਗੀ ਮਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤਾਕਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਬੇਪਤੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗੁਰੂ ਘਰਾਂ ਮਰਿਆਦਾਵਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤਾਕਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦੀ ਬੇਪਤੀ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ‘ਗੋਰਖ ਦਾ ਟਿੱਲਾ’ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜੋਗਿੰਦਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਤੀ ਬੇਬੇ ਜੀਤ ਕੌਰ ਮੱਥਾ ਟਿਕਾਉਣ ਲਈ ਚਾਰ ਕਿੱਲੋ ਮੀਟਰ ਦੂਰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਹੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾ ਨੇ ਰੋਕ ਲਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਐਂਬੂਲੈਂਸ ਦੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਜੁੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕੁੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਅੰਦਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਬੇਬੇ ਨਰਾਜ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਨਾ ਤੋੜਨ ਕਰ ਕੇ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਅੱਗੋਂ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਜੁਆਬ ਦਿੰਦਾ ਹੈ:

> ਮਰਿਆਦਾ ਦੀ ਗੱਲ –ਮਰਿਆਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਭੰਗ ਕਰਦੇ ਐ-ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਆ-ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਦਾ ਉਤਰ ਦਿਓ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰ ਕੇ ਕਿ ਕੀ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਕਿਰਪਾਨਾਂ ਚਲਾਉਣੀਆਂ ਮਰਿਆਦਾ ਹੈ? ਕੀ ਨਿਹੱਥੇ ਸਿੰਘਾਂ ਸਿੰਘਣੀਆਂ ’ਤੇ ਵਾਰ ਕਰਨਾ ਮਰਿਆਦਾ ਹੈ? ਕੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਕਰਨੀ ਮਰਿਆਦਾ ਹੈ? ਕੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਪੱਗ ਲਾਹੁਣੀ ਮਰਿਆਦਾ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ? ਕੀ ਚੌਧਰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਲੜਾਈ ਝਗੜਾ ਕਰਨਾ ਮਰਿਆਦਾ ਹੈ? ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਝਗੜਾ ਕਰਨਾ ਤੁਹਾਡੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਨਹੀਂ? ਇੱਥੇ ਮਰਿਆਦਾ ਕਿੱਥੇ ਰਹਿ ਗਈ? (ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ “ਗੋਰਖ ਦਾ ਟਿੱਲਾ” 107-108)

ਸਾਡੇ ਕਾਨੂੰਨ ਅੱਗੇ ਕੋਈ ਮਰਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ ਸਾਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮਰਿਆਦਾ ਭੰਜਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਤਾਂ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਇੱਥੇ ਆਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹੀ ਨਾ ਮਿਲੇ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਆਗੂ ਤਾਂ ਮੀਟ ਖਾਂਦੇ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਕੇ ਅਯਾਸ਼ੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੁਸ਼ਪਿੰਦਰ ਬਲਵੀਰ ਦਾ ਪਿਤਾ

ਗਿੰਦਰ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਵੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਸਹੁਰਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣਾ 'ਗਾਤਰਾ' ਲਾਹ ਕੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ 'ਹੈਂਗਰ' ਤੇ ਟੰਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਰਸੋਈ 'ਚ ਖੜ੍ਹਾ ਦਾਰੂ ਪੀ ਰਿਹਾ ਸੀ! ਕੁੱਕੜ ਦੀ ਲੱਤ ਨੂੰ ਉਹ ਹੱਡਾਰੋੜੀ ਦੇ ਕੁੱਤੇ ਵਾਂਗ ਚੂੰਡੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬ? ਇਹ ਦੋ ਇਕੱਠੇ ਕਿਵੇਂ? ਮੀਟ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਡੀ ਕੁਰਹਿਤ! (ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ "ਗੋਰਖ ਦਾ ਟਿੱਲਾ" 116)

ਲਗਭਗ ਹਰੇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਵਿਖਾਉਣ ਲਈ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਖੌਤੀ ਬਾਬਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਡੇਰਿਆਂ 'ਤੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਮੁਟਿਆਰ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਅਨੈਤਿਕ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨੇ/ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣਾ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਧਰਮ ਪਰਿਵਾਰਕ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਨਾਵਲ 'ਡਾਚੀ ਵਾਲਿਆ ਮੋੜ ਮੁਹਾਰ ਵੇ' ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਕਤਲਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਵਿਖਾਉਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਵਾਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਪੰਚ ਦੀ ਕੁੜੀ ਸਵੀਟੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੁੰਡਾ ਦੂਜੇ ਧਰਮ ਦਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਵੀਟੀ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਸਰਪੰਚ ਨੇ ਦੋਨਾਂ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਭਰਵਾਂ ਵਾਰ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਸਵੀਟੀ ਦੀ ਬਾਂਹ ਮੋਢੇ ਤੋਂ ਲਹਿ ਕੇ ਫ਼ਰਸ਼ 'ਤੇ ਜਾ ਡਿੱਗੀ। ਖ਼ੂਨ ਦਾ ਫੁਆਰਾ ਫੁੱਟਿਆ ਅਤੇ ਸਪਰੇਅ ਹੋਣ ਵਾਂਗ ਕੰਧਾਂ ਲਬੇੜ ਗਿਆ। (ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ "ਡਾਚੀ ਵਾਲਿਆ ਮੋੜ ਮੁਹਾਰ ਵੇ" 64-65)

ਨਾਵਲ ਦਾ ਅਗਲਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਅਖੌਤੀ ਬਾਬਿਆਂ/ਸੰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਛੰਗ ਵਾਲਾ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਵਰਗ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੁੱਟਦਾ ਸਗੋਂ ਸਿਆਸਤ ਕਰ ਕੇ ਨੌਜੁਆਨ ਸੁੰਦਰ ਮੁਟਿਆਰ ਡਾਲੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਵੀ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੂੰਜੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਖੌਤੀ ਤਾਂਤਰਿਕ ਬਾਬੇ ਡੇਰਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਲੁੱਟਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਪਲਾਟਾਂ ਦੀ ਖ਼ਰੀਦੋ ਫਰੋਖ਼ਤ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਨਾਵਲ 'ਬੋਦੀ ਵਾਲਾ ਤਾਰਾ ਚੜ੍ਹਿਆ' ਰਾਹੀਂ ਤਾਂਤਰਿਕ ਬਾਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਅਸਲ ਕਰਤੂਤਾਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਾਂਤਰਿਕ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਕੁਕਰਮਾਂ ਕਰ ਕੇ ਕੱਢਿਆਂ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਧੰਦਾ ਹੋਰ ਵਧੀਆ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਗੁਰਵਿੰਦਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਤਾਂਤਰਿਕ ਬਾਬੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਨਾਲ ਪਲਾਟਾਂ ਵਿਚ ਠੱਗੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ ਉਹ ਬਾਬੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀ ਸਾਧਾ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਨੇਕੇ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਦੁੱਧ ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਲੀ ਕਥਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸਾਧਾਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਮੀਤ ਕੌਰ ਦੇ ਘਰ ਆਇਆ ਸਾਧ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਗਿਆਰਾਂ ਕਿੱਲੋ ਸੋਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਇਕਵੰਜਾ ਹਜ਼ਾਰ ਲੁੱਟ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਜੋ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਡੇਰਾ ਕਾਹਦਾ ਸੀ? ਇੱਕ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਦਾ ਘਰ ਹੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦਾ 'ਡੇਰਾ' ਸੀ। ਉਸ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਬਾਬਾ ਜੀ ਕਿਹੜੀ ਕੂਟ ਤੋਂ ਆਏ ਅਤੇ ਕਿਹੜੀ ਕੂਟ, ਨੂੰ ਚੜ੍ਹ ਗਏ ਸਨ। ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਤਾਂ ਆਪ ਦੁਹਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ, "ਪਤਾ ਨੀ ਕਿੰਨੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ

ਬਾਬਾ ਤਿੱਤਰ ਹੋ ਗਿਆ, ਹੁਣ ਸਾਰੇ ਮੇਰੇ ਘਰੇ ਗੇੜੇ ਦਿੰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਐ, ਓਏ ਲੋਕੋ, ਮੈਨੂੰ ਨੀ ਪਤਾ ਬਾਬਾ ਕਿੱਥੋਂ ਦਾ ਹੈਗਾ ਤੇ ਕਿੱਥੋਂ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਕਿਰਪਾ ਕਰੋ, ਮੇਰਾ ਖਹਿੜਾ ਛੱਡੋ..!" ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਵੀ ਡਰਿਆ ਸਹਿਮਿਆਂ ਪਿਆ ਸੀ। (ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ "ਬੋਦੀ ਵਾਲਾ ਤਾਰਾ ਚੜ੍ਹਿਆ" 155)

ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੇ ਸੰਕਟਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਧਰਮ ਤੋਂ ਆਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਕਟ 'ਬਾਗ਼ੀਂ ਕੋਹੀ ਦੀਵਾ ਬਲਦਾ' ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਵੰਡ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ/ਮੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮਸਜਿਦਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਲੋਕ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਜ਼ਤ ਲੁੱਟਣ ਲੱਗੇ। ਕੁੱਝ ਮਾਨਵਤਾ ਵਾਦੀ ਸੋਚ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਸਨ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ (ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ) ਵਿਰੋਧੀ ਧਰਮ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੌਰਾਨ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਹੋਏ ਕਤਲੇਆਮ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀ ਰੂਪਮਾਨ ਤਾਂ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪੋਤਾ ਜਦੋਂ ਦਿੱਲੀ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ ਤਾਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਧੀ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਘਰਾਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਉਸ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖ ਦਾ ਪੋਤੇ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਪਾ ਕੇ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਰਬਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪਨਾਹ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਗਿਆਨੀ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਮਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਨ ਕਰਵਾ ਕਿ ਸਿੰਘ ਸਜਾਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਗੇਜਾ ਨਿਹੰਗ ਮੁਸਲਿਮ ਨਿਜਾਮੁਦੀਨ ਦੇ ਪਲਾਟ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ।

ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਸਾਧੂ ਸੰਤਾ ਤੋਂ ਤਵੀਤ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤਵੀਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਲੁੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਲੁੱਟ ਨਾਵਲ 'ਜੱਟ ਵੱਢਿਆ ਬੋਹੜ ਦੀ ਛਾਵੇਂ' ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਅਖੌਤੀ ਬਾਬੇ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਅਨਪੜ੍ਹ, ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਗ਼ਰੀਬ ਸਭ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਿੱਲੂ ਜਦ ਹਸਪਤਾਲ ਤੋਂ ਘਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਬੈਠਾ ਦੇਖ ਕੇ ਪ੍ਰਸਿੰਨੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੁਗਰਾਜ ਫ਼ੌਜੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਦੈਂਤਾਂ ਵਾਲੇ ਮਹੰਤ ਤੋਂ ਤਵੀਤ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਹੁਣ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਤੂੰ ਵੀ ਬਿੱਲੂ ਲਈ ਉਸ ਕਰਨੀ ਵਾਲੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਸੰਤਾ ਤੋਂ ਤਵੀਤ ਕਰਵਾ ਲਿਆ। ਪ੍ਰਸਿੰਨੀ ਦਾ ਉਸ ਸਾਧ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਆਟਾ, ਦਾਲ, ਚੌਲ, ਖੰਡ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਨਕਦੀ ਭੇਂਟ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਸਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਧ ਉਸ ਨੂੰ ਓਪਰੀ ਸ਼ੈਅ ਦਾ ਅਸਰ ਦੱਸਦਾ ਹੋਇਆ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਉਪਾਅ ਕਰਨ ਲਈ ਮੰਤਰ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਅਖੌਤੀ ਬਾਬਿਆਂ ਦਾ ਅਗਲਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਸ਼ਰਾਬ ਵਰਗੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸੇਵਨ ਕਰਨ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬਾਬੇ ਦਾ ਸੱਚ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਹਵਾੜ੍ਹ ਆਉਣ ਨਾਲ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਸਾਧ ਨੂੰ ਕੁੱਟਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਡੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਭਜਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਲਈ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਅਖੌਤੀ ਬਾਬੇ/ਸੰਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭੂਤਾਂ-ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚ ਫਸਾਂ ਕੇ ਵੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਵਰਗ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਭੂਤਾਂ ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਨਾਵਲ 'ਉੱਜੜ ਗਏ ਗਰਾਂ' ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਨਿਮਨ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਾਧ ਬਣ ਕੇ ਲੁੱਟ ਰਹੇ ਹਨ। ਥਾਂ ਥਾਂ ਡੇਰੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜੋ ਪੂੰਜੀ ਲਈ ਆਪਸ ਲੜਦੇ ਝਗੜਦੇ ਵੀ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਨੌਜੁਆਨ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਗ਼ਲਤ ਕੰਮ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਣਮੁੱਲੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਧ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਹੀ

ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਜਿਸਮਾਨੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਰਮੇ ਦੀ ਪਤਨੀ ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਸੱਸ ਹਰ ਕੁਰ ਅਤੇ ਅਤੇ ਬੱਚੀਆਂ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਦੁਰ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ: ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਆਤਮਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਭੂੰਡ ਕੋਟਕਪੂਰੇ ਤੋਂ ਜਦੋਂ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਵੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਠੱਗਣ ਲਈ ਧਾਗੇ, ਤਵੀਤ ਉੱਤੇ ਪਾਣੀ ਆਦਿ ਕਰ ਕੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਵਰਗੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਧਾਗੇ ਤਵੀਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਾਧਾਂ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ 'ਤੇ ਵੀ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਵਰਦਾਨ/ਦਵਾਈ ਲੈਣ ਲਈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੋ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਹਰ ਕੌਰ ਨੇ ਨਹਿਰ ਵਾਲੇ ਸੰਤਾਂ ਤੋਂ ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਨੂੰ "ਮੁੰਡਾ ਹੋਣ" ਵਾਲੀ ਦੁਆਈ ਖੁਆਈ ਸੀ। ਸੰਤਾਂ 'ਤੇ ਹਰ ਕੌਰ ਨੂੰ ਅਥਾਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ। (ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ "ਉੱਜੜ ਗਏ ਗਰਾਂ" 84)

ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਵੀ ਦੋ ਕੁੜੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਧ ਕੋਲੋਂ ਮੁੰਡੇ ਲਈ ਦਵਾਈ ਤਾਂ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਕੁੜੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਹਰ ਕੌਰ ਅਤੇ ਗੱਜਣ ਫੁੱਲ ਪਾਉਣ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਤੁਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਨੇ ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਵਾਜ ਮਾਰਨੀ ਵੀ ਲੋਕ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਧੂ-ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਬਾਣੇ ਪਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਲੁੱਟਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਗੋਂ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀਆਂ ਵੀ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਛੋਟੇ/ਵੱਡੇ ਸਭ ਅਫ਼ਸਰ ਅਤੇ ਲੀਡਰ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥਾਂ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਸਾਧਾਂ ਦੇ ਪੈਰੀਂ ਹੱਥ ਲਗਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਡੇਰੇ ਤਾਂ ਗ਼ਲਤ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਅੱਡੇ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਗ਼ਲਤ ਕੰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਸਭ ਇਹਨਾਂ ਝੂਠੇ ਸਾਧਾ ਅਤੇ ਮਹੰਤਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਨੌਜੁਆਨ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਇੱਜ਼ਤ ਲੁੱਟੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਉੱਚੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਿਮਨ-ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਬੁਰਾ ਵਿਵਹਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ 'ਪੁਰਜ਼ਾ ਪੁਰਜ਼ਾ ਕਟਿ ਮਰੈ' ਰਾਹੀਂ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ

ਚੱਲਿਆ ਅੱਤਵਾਦ ਦਾ ਕਾਲਾ ਦੌਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਣਪ ਰਿਹਾ ਡੇਰਾਵਾਦ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਲਈ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਚੱਲਿਆ ਅੱਤਵਾਦ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅੱਤਵਾਦ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦੂਜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੱਖ ਅੱਤਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪਾੜ ਆਉਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰ ਧਰਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਥਾਣੇਦਾਰ ਬਿੱਕਰ, ਰਣਬੀਰ ਅਤੇ ਰਾਕੇਟ ਵਰਗਿਆਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਲੁੱਟਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੀ ਲੋਕ ਮਨਾ ਵਿਚੋਂ ਥਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਕੇ ਸਫ਼ਾਇਆ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਤਾ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵਿਚੋਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> -ਹੈ ਕਮਲਾ- ਮੈਂ ਦੇਖਾਂਗਾ ਬੈਠਾ-ਅਸਲਾ ਦਿਊਂ ਮੈਂ-ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚੱਕ ਸਕੇਂ ਚੱਕ-ਕੋਈ ਤੇਰਾ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਫੜਦਾ-ਜਿੱਥੇ ਕਹੇਂ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ-ਪਰ ਲਹਿਰ ਬਦਨਾਮ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਐ-ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਬਲਾਤਕਾਰ, ਲੁੱਟਾਂ, ਖੋਹਾਂ, ਕਤਲ ਜੋ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ ਕਰੋ-ਬੱਸ! ਐਸੇ ਐਕਸ਼ਨ ਕਰ ਕੇ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਾਓ ਕਿ ਲੋਕ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਹੀ ਨਾ ਲਾਉਣ-ਹਰ ਲਹਿਰ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਲੋਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦੇ ਐ-ਜਦੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਿਲੋਂ ਲਾਹ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਇਹ ਜੜ੍ਹੋਂ ਉੱਖੜੇ ਈ ਪਏ ਐ-ਤੂੰ ਈ ਦੱਸ ਬਈ ਜੜ੍ਹੋਂ ਉੱਖੜਿਆ ਰੁੱਖ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਦੇਰ ਖੜ੍ਹਾ ਰਹਿ ਸਕਦੈ? (ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ "ਪੁਰਜ਼ਾ ਪੁਰਜ਼ਾ ਕਟਿ ਮਰੈ" 24-25)

ਥਾਣੇਦਾਰ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਰਣਬੀਰ ਅਤੇ ਬਿੱਕਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਰਾਕਟ ਵਰਗੇ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਰੋੜ੍ਹਵੇਜ ਦੀ ਬੱਸ ਵਿਚੋਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੁਲਬੀਰ ਵੀ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਨਾਲ ਭਈਆ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦੇਣਾ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਏ ਭਿਆਨਕ ਸੰਕਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਕਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ 'ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ' ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਨਾਵਲ 'ਤਵੀ ਤੋਂ ਤਲਵਾਰ ਤੱਕ' ਰਾਹੀ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕੁੱਦਣ, ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ’ਤੇ ਲੜਾਈਆਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਅਖੌਤੀ ਬਾਬਿਆਂ ਤੇ ਕਟਾਖਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

> -ਮੇਰਾ ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਆਲਾ ਹਰਚੇਤ ਮਾਸੜ ਆਥਣ ਨੂੰ ਦਾਰੂ ਦੀ ਕੈਨ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਕੇ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਰਾਧਾ ਸੁਆਮੀਆਂ ਤੋਂ ਨਾਮ-ਸ਼ਬਦ ਦੁਆ ਦਿੱਤਾ-ਹੁਣ ਪਤੰਦਰ ਮੂੰਹ ’ਤੇ ਨ੍ਹੀਂ ਧਰਦਾ-ਸਗੋਂ ਸਾਨੂੰ ਮੱਤਾਂ ਦਿਊ: ਭਾਈ ਨਾ ਪੀਆ ਕਰੋ! ਇਹ ਬੜੀ ਮਾੜੀ ਸ਼ੈਅ ਆ-ਜੁਆਨੀ ’ਚ ਪਤੰਦਰ ਨੇ ਠੇਕਿਆਂ ਦੇ ਠੇਕੇ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰਤੇ-ਹੁਣ ਪੂਰਾ ਸਾਧ ਬਣਿਆਂ ਵਿਐ! (ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ "ਤਵੀ ਤੋਂ ਤਲਵਾਰ ਤੱਕ" 49)

ਸੋ ਉਪਰੋਕਤ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਖੌਤੀ ਸਾਧਾਂ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ ਦੇ ਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰ ਸਕਣ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹੁੰਦਾ ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਹੈ। ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਸੰਕਟ ਘਟਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡੇਰਿਆਂ ਦੇ ਆਗੂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਜਿਸਮਾਨੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਧਰਮ ਦੇ ਆਧਾਰ ’ਤੇ ਪਨਪੇ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੋਏ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਘਾਣ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਨਾ ਸੁਧਾਰਦੇ ਹੋਏ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ।

ਅ. ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਵਕਤੀ ਆਸਰਾ: ਨਸ਼ੇ

ਭਾਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜੁਆਨ ਯੋਧੇ, ਸੂਰਬੀਰ, ਬਹਾਦਰ, ਨਾਇਕ ਜੋ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਪਰਵਾਸੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦਾ ਡਟ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦਿੰਦੇ, ਦੇਸ਼ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਉਸੇ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦੇ ਨੌਜੁਆਨ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤਾਨ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਲੀਲ੍ਹਾ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜੁਆਨ ਹੋ ਕੇ ਅੱਗੇ ਔਲਾਦ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ, ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਾਸਤੇ ਵੱਡਾ ਖ਼ਤਰਾ ਬਣ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਕਿਸਾਨ, ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਪੁਲੀਸ ਫੋਰਸ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹੁਣ ਇਹ ਬੱਚੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਦਲ-ਦਲ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਫ਼ੌਜ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਣ ਯੋਗ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਗੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਅਸਰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਉੱਪਰ ਪਵੇਗਾ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਭਾਰਤ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਦਾ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਲਗਾਵ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਨਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਸਰਾ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸੰਕਟਾਂ ਤੋਂ ਨਵਿਰਤੀ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣਾ ਆਪ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਅਤੇ ਸਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅੱਗੇ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਵਲ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਵਕਤੀ ਆਸਰਾ: ਨਸ਼ੇ

ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸਥਾਪਿਤ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਆਰਥਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਬੇਗਾਨਗੀ ਦਾ ਸੰਤਾਪ

ਭੋਗਦੇ ਹੋਏ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਤਾਪ ’ਚੋ ਬਚਣ ਲਈ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਆਸਰਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਸ਼ੇ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਵਧੇਰੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਛੇਵਾਂ ਦਰਿਆ ਚੱਲ ਪਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਧੀਆਂ-ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜੁਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਵੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤਾਨ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਵਲ ‘ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਢਾਬ’ ਰਾਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਸੰਕਟ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੁੱਲਾ ਨਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਸ਼ਿਆਂ ਕਾਰਨ ਆਪਣੀ ਕਾਮੁਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਖੋ ਲੈਂਦਾ ਸਰਦਾਰੋ ਦੀ ਕਾਮੁਕ ਪੂਰਤੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਰਦਾਰੋ ਪਤੀ ਬਾਹਰੇ ਸੰਬੰਧ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦੀ ਸਗੋਂ ਘਰੋਂ ਵੀ ਮੈਂਗਲ ਨਾਲ ਉੱਧਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਤੀਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਰੂਪੋ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਨਸ਼ੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਵਿਚ ਆ ਚੁੱਕੀ ਗਿਰਾਵਟ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰੂਪੋ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਘੋਗੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਪਤੀ ਬਾਹਰੇ ਸੰਬੰਧ ਸਰਵਨ ਅਤੇ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਜੱਸੀ) ਵਰਗੇ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਰੂਪ ਅਮੀਰ ਘਰਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੱਸੀ ਸਰਪੰਚ ਵਾਗ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਅਲਬੇਲ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਅਮੀਰ ਬਣਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਵਿਚ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਏ ਹੜ੍ਹ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਰੁੜ੍ਹ ਗਏ।

ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਹਰਚੰਦ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਮੁਲਕ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਹੜੱਪੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸਿਹਤ ਵੀ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਬਿਨ ਜ਼ਮੀਨ, ਮੰਦੀ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਉਸ ਦੇ ਵਿਆਹ ਹੋਣ ਵਿਚ ਵੀ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਮਾਰੂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਆਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਵੱਸ ਨੌਜੁਆਨ ਜਦੋਂ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਟੁੱਟਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਨਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਮੰਨ ਬੈਠਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਪਰਿਵਾਰ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗੱਭਰੂਆ ਦੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਕਾਰਨ ਹੋ ਰਹੀ ਬਰਬਾਦੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਨਾਵਲ 'ਭੀਮਾ' ਵਿਚਲਾ ਪਾਤਰ ਕਲਿਆਨ ਸਿੰਘ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

> ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਪਤਾ ਨ੍ਹੀਂ, ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਕੀ-ਕੀ ਝੁਲਸ ਕੇ ਨੇ। ਨਸ਼ਿਆਂ ਨੇ ਘੋਰੀ ਕਰ ਕੇ ਰੱਖਤਾ ਪੰਜਾਬ ਸਾਰਾ (ਅਣਖੀ "ਭੀਮਾ" 183)

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਗ਼ਰਕਦੀ ਜੁਆਨੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਵਜੋਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਤ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜੁਆਨ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਚਰਨੋ ਦਾ ਪਤੀ ਗੁਰਜੰਟ ਨਸ਼ਈ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੱਚਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਔਲਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪਰਵਾਸੀ ਮਜ਼ਦੂਰ 'ਭੀਮੇ' ਨਾਲ ਜਿਨਸੀ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਚਰਨੋਂ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਬੱਚੇ ਦੇ ਨੈਣ ਨਕਸ਼ੇ ਜਦੋਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨਾਲ ਨਾ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਜ਼ਮੀਨ ਜੱਟ ਲਈ ਮਾਂ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿਤੇ ਮਜਬੂਰੀ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੇਚਣੀ ਪੈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੱਟ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਧੱਕਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਕਟ ਦਾ ਹੱਲ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਹਿਤ ਹੈ ਇਸੇ ਲਈ ਨਾਵਲ ਦਾ ਪਾਤਰ ਕਲਿਆਣ ਸਿੰਘ ਸੋਚਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਜ਼ਮੀਨ ਤਾਂ ਵੇਚ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾ ਜ਼ਰੂਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿੱਖਿਆਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਆਸ ਦੀ ਕਿਰਨ ਬਣ ਕੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਵੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ:

> ਤਿੰਨ ਕਿੱਲੇ ਬੈਅ ਹੋਣ ਦੇ ਹੰਦੇਸੇ ਨਾਲ ਮਰ ਗਿਆ, ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਲਾ ਲਈਆਂ, ਫੀਮ ਖਾਂਦਾ ਸੀ, ਆਖ਼ਰ ਨੂੰ ਮੁੱਕ ਗਿਆ। ਜੇ ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਖੇਤੀ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਕਿੱਥੇ ਡੋਲੇ ਧਰੇ ਪਏ ਸੀ। ਇੱਕ ਕਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕੌਣ ਸਾਕ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਿਓ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਕਰਜ਼ਾਈ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਹੁਣ ਨੂੰ ਸਲਫਾਸ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਖਾਕੇ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ। (ਅਣਖੀ "ਭੀਮਾ" 114)

ਅਜੋਕੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਥੋਕ ਦੇ ਵਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੂੰਜੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ 'ਜੱਸੀ ਸਰਪੰਚ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜੱਸੀ ਵਾਂਗ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਵਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਨਜਾਇਜ਼ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਪੂੰਜੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰ ਕੇ ਅਲਬੇਲ ਵਰਗੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੱਕੜ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਕਰਜ਼ਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਗਹਿਣੇ/ਬੈਅ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ ਸਗੋਂ ਆੜ੍ਹਤ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਤੱਕ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਰਸੂਖ਼ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਕੇ ਨਸ਼ੇ ਵੇਚਣ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨੌਜੁਆਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੰਤਾ ਅਤੇ ਜੋਰਾ ਦੋਵੇਂ ਸਕੇ ਭਰਾ ਹਨ, ਸੰਤਾ ਖੇਤੀ ਦਾ ਪੂਰੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਕਰਜ਼ਾਈ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਧੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਕੋਲ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਮੁੰਡਾ ਕਰਨੈਲ ਵੀ ਸਾਲੇ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਖ਼ਰਚ ਮੰਗਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਕੀਮਤੀ ਲਾਲ ਕੋਲ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜੱਸੀ ਵਾਗ ਜੋਰਾ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਧਨੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜੱਸੀ ਆਪਣੀ ਸਰਪੰਚੀ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨੌਜੁਆਨ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਘੋਗੇ ਦੀ ਪਤਨੀ ਰੂਪੋ ਵੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰਨ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕੁਕਰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਜੱਸੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਲਬੇਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੱਕੜ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਜੈਬ ਸਿਹੁੰ ਦੀ ਕੁੜੀ ਮੀਤੋ ਨਾਲ ਖੇਹ ਖਾਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ

ਗਰਭਵਤੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਖੂਹ ਵਿਚ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਉਪਭੋਗੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜੁਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤਾਨ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਵਰਨ 'ਕੋਠੇ ਖੜਕ ਸਿੰਘ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਹਰਨਾਮੀ ਅਤੇ ਸ਼ਿਆਮੋ ਵਰਗੀਆਂ ਬਦਕਾਰ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਰਵਨ, ਪਾਖਰ, ਅਰਜਨ, ਘੀਚਰ, ਨਾਜਰ ਅਤੇ ਜੰਗੀਰੇ ਆਦਿ ਮਰਦ ਪਾਤਰ ਹੀ ਮੀਟ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਸ਼ਿਆਮੋ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕਹਿਣੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਕੇ ਮੀਟ ਹੀ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੀ ਸਗੋਂ ਸ਼ਰਾਬ ਵੀ ਪੀਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਓਪਰੇ ਮਰਦਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹੰਢਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਹਾਲ ਹਰਨਾਮੀ ਦਾ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਮਿਲ ਕੇ ਸੇਲਬਰਾਹ ਦੇ ਮੇਲੇ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਰਾਤਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਘਰ ਨਹੀਂ ਮੁੜਦੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦੀਆਂ ਅਤੇ ਮੀਟ ਖਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਗਿੰਦਰ ਉਸ ਦਾ ਦੁਪੱਟਾ ਦੇਖ ਕੇ ਸੋਚਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

> ਗਿੰਦਰ ਦੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਵਿਚ ਫਰਨ ਦੇ ਕੇ ਇੱਕ ਗੱਲ ਘੁੰਮ ਗਈ, ਹਰਨਾਮੀ ਨੇ ਕੱਲ੍ਹ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ਿਆਮੋ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਮਾਸ ਵੀ ਖਾਧਾ ਹੈ। ਸ਼ਰਾਬ-ਮਾਸ ਵਾਲਾ ਮੂੰਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਉਹ ਇਸ ਦੁਪੱਟੇ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਪੂੰਝਦੀ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਹਦਾ ਸਿਰ ਚਕਰਾਇਆ। ਕਲਜੁਗ ਐ। ਇਹ ਤਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਕਿ ਤੀਵੀਆਂ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦੀਆਂ ਹੋਣ। (ਅਣਖੀ "ਕੋਠੇ ਖੜਕ ਸਿੰਘ" 16)

ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤਾਨ ਹੋ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਤੱਕ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਦਾ ਕਤਲ ਵੀ ਇਸ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

> ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਮੀਡੀਆ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਰਾਬਾਂ, ਸਿਗਰਟਾਂ ਦੀ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਬਾਜ਼ੀ ਕਰ ਕੇ ਕੋਮਲ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿਰਦਿਆਂ ਦੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਤੱਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਆਪਣੀ ਆਮਦਨ ਦਾ ਅੱਧੇ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਿੱਸਾ ਵਿਗਿਆਪਨ ਤੇ ਖ਼ਰਚ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੀਡੀਆ ਮਾਹਿਰ ਇਹ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਦਮੀ ਇੱਕ ਵਿਗਿਆਪਨ ਨੂੰ ਨਾਟਕ/ਫ਼ਿਲਮ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਨਸ਼ੇ ਦੇ ਵਿਗਿਆਪਨ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਚੇਟਕ ਲਾ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾ ਕੇ ਦਰਸ਼ਕ/ਸਰੋਤੇ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਆਪਣਾ ਉਪਭੋਗੀ ਬਣਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। (ਨਰਿੰਦਰ ਕੌਰ "ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਕੀ ਵਿਚ ਨਸ਼ੇ, ਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਜਾਤ: ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ" 60-61)

ਸੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੇ ਸੰਕਟਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿਸਾਨੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਢੁਕਵਾਂ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਸੰਕਟ ਵੱਲ ਲਿਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੇਵਲ ਆਰਥਿਕ ਨੁਕਸਾਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਨੁਕਸਾਨ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਟੁੱਟ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਆਪਣਾ ਅਪਣਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਲਨ ਗੁਆ ਕੇ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਵਕਤੀ ਆਸਰਾ: ਨਸ਼ੇ

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਡੂੰਘੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਮਨੋਰੋਗੀ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਅਜਿਹੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜੁਆਨ ਨਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਸਰਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸੇਵਨ ਨਾਲ ਇੱਕ ਹੋਰ ਨਵਾਂ

ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਸੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਲਿਆ ਆਸਰਾ ਵਕਤੀ ਹੋ ਨਿੱਬੜਦਾ ਹੈ। ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵਕਤੀ ਆਸ ਆਸਰੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਬੇਬਾਕ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਨਾਵਲ 'ਕੱਲਰੀ ਧਰਤੀ' ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਬਦਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

> ਨਾਵਲ 'ਕੱਲਰੀ ਧਰਤੀ' ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਪਿੰਡਾਂ 'ਚ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਬ, ਅਫ਼ੀਮ, ਤਮਾਕੂ ਆਦਿ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਨਸ਼ੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਹਨ। (ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਮਾਨ "ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥ-ਚਿਤਰਨ" 48)

ਘਰੇ ਹੀ ਕੱਢੀ ਦੇਸੀ ਸ਼ਰਾਬ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਗਿਰਾਵਟ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਨਸ਼ੇ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਵੀ ਇੱਕ ਸਹਾਇਕ ਧੰਦੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਨਿਘਾਰ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀ ਦੇਸੀ ਸ਼ਰਾਬ ਕੱਢਣ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ:

> ਘੰਮਾ ਛੜਾ-ਛਾਟ ਸੀ। ਚਿੱਟੇ ਦਿਨੀਂ 'ਭੱਠੀ' ਲਾਈ ਰੱਖਦਾ। (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਕੱਲਰੀ ਧਰਤੀ" 26)
>
> ਘਰ ਦੀ ਕੱਢੀ ਸ਼ਰਾਬ ਵੇਚ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਵਧੀਆ ਖਰਚਾ ਚੱਲਦਾ ਸੀ। (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਕੱਲਰੀ ਧਰਤੀ" 26)

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਔਰਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੰਡੀ ਦੀ ਵਸਤ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਜਿਸਮ ਨੂੰ

ਵੇਚਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਔਰਤ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਟੁੱਟ ਕੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੇਵਲ ਨੌਜੁਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕੁੜੀਆਂ ਵੀ ਨਸ਼ੇ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ‘ਲਾਲ ਬੱਤੀ’ ਰਾਹੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਮਜ਼ਦੂਰ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਘਰੇਲੂ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਆਪਣਾ ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਤਨ ਨੂੰ ਵੇਚਦੀਆਂ ਹੋਈਆ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਅਮੀਰ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਕਾਮੁਕ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਲਈ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਹੋਟਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਕੁਕਰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹੋਈਆ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਇਸ ਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸਾਰਾ ਖ਼ਰਚ ਵੀ ਆਪ ਹੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਧਨੀ ਸੇਠ ਹੋਟਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਦੇਹ ਵਪਾਰ ਦਾ ਧੰਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪਿਲਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੁਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਗੁੱਡੀ ਦਾ ਸ਼ਰਾਬੀ ਪਿਤਾ ਘਰ ਦੀਆਂ ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੇਚਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵੀ ਰਕਮ ਲੈ ਕੇ ਅਧੇੜ ਉਮਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਮੇਰੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਕੇ ਕਲਕੱਤੇ ਆ ਇਸ ਧੰਦੇ ਵਿਚ ਆ ਵਸੀ।

ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤਾਨ ਹੋ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜੁਆਨ ਨੈਤਿਕ ਪੱਖੋਂ ਇੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਿਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੀ ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ‘ਅੰਨਦਾਤਾ’ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਡੁੱਬਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਨੌਜੁਆਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਗ਼ਲਤ ਰਸਤਿਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਸਾਧ ਹੋਏ ਭਗਤੂ ਵਰਗੇ ਨੌਜੁਆਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਗਤੂ ਆਪ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਨਸ਼ੇ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ੇ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੀਤੋ ਅਤੇ ਦੀਪਾ ਘਰੇਲੂ ਤੰਗੀਆਂ

ਕਾਰਨ ਆਪਣੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨੂੰ ਪੀ. ਸੀ. ਓ. ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾ ਕੇ ਨਸ਼ੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨਿਲਾਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਵੇਸ਼ਵਾਗਮਨੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ।

'ਅੰਨਦਾਤਾ' ਨਾਵਲ ਦੂਜੇ ਭਾਗ 'ਖ਼ਾਕੂ ਜੇਡੂ ਨ ਕੋਇ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨੌਜੁਆਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਗ਼ਲਤ ਰਸਤਿਆਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨੌਜੁਆਨ ਬੇਗਾਨਗੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਸ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਸਤਿਤਵ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਲੱਕੀ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤਾਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

> ਨਸ਼ੇ ਗੋਲੀਆਂ ਖਾਂਦੇ ਐ, ਗੁੱਸਾ ਨੱਕ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ। ਡੱਬਾਂ 'ਚ ਦਾਹ, ਚਾਕੂ ਰੱਖੇ ਹੁੰਦੇ ਐ, ਤਾਈਓਂ ਪੁਲਸ ਨੀ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦੀ। ਵੱਡੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਕਾਕੇ, ਵੱਡੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ। (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਖਾਕੂ ਜੇਡੂ ਨ ਕੋਇ" 34)

> 'ਅਜੇ ਮੈਨੂੰ ਮਜ਼ਾ ਨੀ ਲੈਣਾ ਆਉਂਦਾ। ਦਿਨੇ ਕੈਪਸੂਲਾਂ ਦਾ ਭੋਗ ਲਾਈਦੈ। ਜੇ ਸਮੈਕ ਮਿਲਜੇ ਤਾਂ ਓਹ ਵੀ। ਐਨਾ ਅਨੰਦ 'ਚ ਤਾਂ ਸ਼ਿਵਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਵੀ ਨੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਣਾ ਭੰਗ ਪੀ ਕੇ, ਤੇ ਆਥਣੇ....' ਲੱਕੀ ਬੋਤਲ ਚੁੱਕ ਕੇ ਛਲਕਾਉਣ ਲੱਗਾ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗਾਉਣ ਲੱਗਾ,'ਛਲਕਾਏ ਜਾਮ....ਆਈਏ ....'। (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਖਾਕੂ ਜੇਡੂ ਨ ਕੋਇ" 97)

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੂੰਜੀ ਹਥਿਆਉਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਬੰਦਿਆ ਤੋਂ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਧੰਦਾ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਲੱਕੀ ਦਾ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਭਰਾ ਸ਼ੇਰਾ ਵੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਲੱਕੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

> ਡੈਡੀ ਤੇ ਚਾਚੇ ਸ਼ੇਰੇ ਨੇ ਬਥੇਰੀ ਵੇਚੀ ਐ 'ਫੀਮ, ਕੁਆਂਟਲਾਂ ਦੇ ਕੁਆਂਟਲ। ਰਾਜਸਥਾਨ ਖ਼ਾਲੀ

ਕਰਤਾ। ਸਿੱਧੀ ਗੱਲ ਐ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੱਕ ਜੱਟ ਦੀ। (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, "ਖਾਕੂ ਜੇਡ ਨ ਕੋਇ" 97)

ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੇ ਆਲਮ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜੁਆਨੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਪੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਹੋਂਦ ਗੁਆ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨੇ ਪੈ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ 'ਅਫਲਾਤੂ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜੁਆਨ ਬਿਧੀ ਚੰਦ, ਮਾਘੀ, ਭੰਤੋ ਆਦਿ ਪਾਤਰ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੇ ਆਲਮ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਤ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਰੇਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਘਰੋ ਭੱਜ ਕੇ ਕਦੇ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ, ਕਦੇ ਕਾਲੇ ਕੱਛੇ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਕਦੇ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਕੇ ਆਮ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ ਕਰਦਾ, ਕਦੇ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਟਰੱਕ ਡਰਾਈਵਰ ਬਣਨ, ਕਦੇ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਨ, ਕਦੇ ਗੋਡਿਆਂ ਮੋਢਿਆਂ ਦੇ ਜੋੜਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦੇਸੀ ਹਕੀਮ, ਕਦੇ ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨ, ਅਤੇ ਕਦੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸੱਜ ਕੇ ਪਾਠੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਮਨੋਬਲ ਟੁੱਟਣ ਕਾਰਨ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਕੁਜੋੜ ਵਿਆਹ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬੀਬੋ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਅਜਿਹੇ ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਵਿਆਹੀ ਤਾਂ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਨਸ਼ਿਆਂ ਕਾਰਨ ਆਪਣੀ ਸਰੀਰਕ ਸਮਰੱਥਾ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਬੈਠਾ ਹੈ।

ਮੌਜੂਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਬਿਰਧ ਆਸ਼ਰਮ ਖੁੱਲ੍ਹ ਰਹੇ ਹਨ ਇਹਨਾਂ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਵਿਚ ਬਜ਼ੁਰਗ ਆਪਣੇ ਨੌਜੁਆਨ ਪੁੱਤਰ ਜੋ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਰੋਲ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਦੁਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਨੌਜੁਆਨ ਨਸ਼ਿਆਂ ਕਾਰਨ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵੇਚਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ 'ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ' ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜੁਆਨੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤਾਨ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣਾ ਅਸਤਿਤਵ ਗੁਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਮਾਪੇ ਵੀ ਘਰ ਛੱਡ ਬਿਰਧ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤਾਨ ਹੋ ਕੇ

ਨੌਜੁਆਨ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵੇਚਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

> -ਘਰੋਂ ਫ਼ੋਨ ਆਇਆ ਸੀ, ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਪੋਤਰੇ ਦਾ ਫ਼ੋਨ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਡੈਡੀ ਦੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਸੀ। ਕਹਿੰਦਾ ਡੈਡੀ ਨੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀ ਕੁੱਟ ਮਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਨੰਬਰਦਾਰ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਈ ਫਿਰਦੈ, ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਕੋਈ ਕਿੱਲਾ ਗਹਿਣੇ ਕਰੂਗਾ ਜਾਂ ਵੇਚੂਗਾ। ਜਿਹੜੇ ਦੁੱਖੋਂ ਘਰ ਛੱਡਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਹੱਲ ਨਾ ਹੋਇਆ, ਗੱਲ ਹੋਰ ਵੀ ਵਿਗੜ ਗਈ। ਇਕੋ ਲੜਕਾ ਹੈ ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਵੇਂ ਨਸ਼ੇੜੀਆਂ 'ਚ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਪੈ ਗਿਆ। ਸਾਡਾ ਇਲਾਕਾ ਤਾਂ ਚਿੱਟੇ ਰੰਗ ਨੇ ਹੀ ਤਬਾਹ ਕਰਤਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਡੇ ਲੋਕ, ਭੁੱਕੀ ਜਾਂ ਅਫ਼ੀਮ ਦੇ ਆਦੀ ਸਨ ਜਾਂ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਹੁਣ ਚਿੱਟੇ ਨੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਤਾਂ ਕਰ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਘਰ ਵੀ ਬਰਬਾਦ ਹੋਗੇ ਤੇ ਖੇਤ ਵੀ ਉੱਜੜਗੇ। (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ" 100)

ਮੌਜੂਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਨੌਜੁਆਨ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤਾਨ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਸਤਿਤਵ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਖਿਆਨ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ 'ਗੰਧਲੇ ਪਾਣੀ' ਰਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਰਾਜ ਦਾ ਪਤੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਂਟੀ ਨੂੰ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ:

> ਘਰ ਵਾਲਾ ਪਤਾ ਨੀ ਕਿਹੜਾ ਨਸ਼ਾ ਕਰਦਾ ਸੀ,... ਆਹ 'ਚਿੱਟਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਐ ਜਿਹਨੂੰ, ਬਾਹਲ਼ੀ ਡੋਜ਼ ਲੈ ਗਿਆ। ਘਰੇ ਤਾਂ ਮਰੈ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਏ। ਮੇਰੇ ਮੂਹਰੇ ਤਾਂ ਹਨੇਰਾ ਛਾ ਗਿਆ ਆਂਟੀ।" (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਗੰਧਲੇ ਪਾਣੀ" 44)

> ਸਵੀਟੀ ਗੋਲਡੀ ਨੂੰ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਪ੍ਰਾਪਰਟੀ ਦੇ ਧੰਦੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਡੀਲਰ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਵੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਅਫ਼ੀਮ ਭੁੱਕੀ ਤੇ ਫੇਰ ਆਹ ਜਿਹੜਾ ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਵਿਕਦਾ ਹੈ...ਚਿੱਟਾ, ਹੋਰ ਵੀ ਕੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੋਊਗਾ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਮੈਨੂੰ ਨਸ਼ੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ, ਉਹ ਡੈਡੀ ਨੂੰ ਭੇਜਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਗੰਧਲੇ ਪਾਣੀ" 20)

ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਆਈ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹੁਣ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਬਦਲ ਗਏ ਹਨ ਜੋ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਤਨ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਬ, ਭੁੱਕੀ ਅਤੇ ਭੰਗ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਖਿਆਨ ਨਾਵਲ 'ਢਾਹਵਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕਿੰਗਰੇ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚੱਲਦੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੁੱਲੇ ਦੇ ਭਰਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਸ਼ਾ ਕਰਨ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਪੋਸਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਸੱਤੇ ਪਏ ਨੂੰ ਉੱਠਣਾ ਵੀ ਔਖਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਲੜਾਈ ਕਿੱਥੋਂ ਲੜੂ ਦੁੱਲੇ ਦਾ ਸਾਥੀ ਸ਼ਰਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਰੱਜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੁੱਲਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਖੇਤ ਹੀ ਮੀਟ ਬਣਾਉਂਦੇ ਤੇ ਘਰ ਦੀ ਦੇਸੀ ਸ਼ਰਾਬ ਕੱਢ ਕੇ ਪੀਂਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਰਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੌਹਲ ਰਵਾਇਤੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਵਾਨੀ ਨੂੰ ਚਿੱਟੇ ਵਰਗੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਨਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁਰਖੇ ਪੋਸਤ/ਅਫ਼ੀਮ ਦੀ ਖੇਤੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਨਸ਼ਿਆਂ ਕਾਰਨ ਮੌਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅੱਜ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਪਟਿਆਲਾ ਤੋਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਡਾ. ਧਰਮਵੀਰ ਗਾਧੀ ਵੀ ਰਵਾਇਤੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਪੱਖੀ ਹਨ। ਨਾਵਲ "ਸੂਰਜ ਦੀ ਅੱਖ" ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਚੱਲਦੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਨਸ਼ੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਪ ਖ਼ੁਦ ਆਪਣੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਤਣਾਓ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਰਾਬ/ਅਫ਼ੀਮ/ਭੰਗ ਆਦਿ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਨਸ਼ੇ ਕੋਕੀਨ/ਚਿੱਟਾ/ਸਮੈਕ ਆਦਿ ਨਸ਼ੇ ਬਹੁਤ ਹੀ

ਭਿਆਨਕ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੇਵਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨੌਜੁਆਨ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਕਟਾਂ ਦੇ ਨਿਵਾਰਨ ਲਈ ਨਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਵਕਤੀ ਆਸ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਿਰਾਸ਼ ਦੇ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਵਾਰਿਸ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣਾ ਅਸਤਿਤਵ ਗੁਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਰੂਪ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਘਾਤਕ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਮਾਰੂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ/ਪੀਰਾਂ/ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਬਦਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦੀ ਟੈਂ ਨਾ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਲਬੇਲੇ ਨੌਜੁਆਨ ਅਲਗਾਵ ਅਤੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤਾਨ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਜੋਕੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਅਜਿਹੀ ਦੁਖਦ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ।

ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਵਕਤੀ ਆਸਰਾ: ਨਸ਼ੇ

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣ ਕਰਨ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦੇ ਨਿਵਾਰਨ ਲਈ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਅਲਾਮਤ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਨਿਵਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਕੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਨ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਸੀਂ ਅੱਗੇ ਨਾਵਲ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ 'ਪਿੱਪਲ ਵਾਲਾ ਮੋੜ' ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਰਾਜ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ

ਆਸੋ ਵੀ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਬੰਤੇ (ਰਾਜ ਦੀ ਦਾਦੀ ਭਾਨੋਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪਤੀ) ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੂਏ ਤੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਆਦਤ ਕਾਰਨ ਆਪਣੀ ਅਤੇ ਭਾਨੋ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਵੇਚੀ ਸਗੋਂ ਘਰ ਵੀ ਵੇਚ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੇ ਬਾਪੂ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਨੋ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੀ ਬੰਤੇ ਦੇ ਘਰ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਜੁਆਰੀਆ, ਸ਼ਰਾਬੀ ਅਤੇ ਨਸ਼ੇੜੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭਾਨੋਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਘਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਵੇਚਦਾ ਸਗੋਂ ਸਗੋਂ ਜੋ ਪੈਸੇ ਧਾਗਾ ਮਿੱਲ ਵਿਚੋਂ ਕਮਾ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਕੁੱਟ ਮਾਰ ਕੇ ਖੋਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਪੈਸੇ ਦੇ ਮੈਨੂੰ, ਪੈਸੇ ਕਿਉਂ ਨੀ ਦਿੰਦੀ।
>
> ਬੰਤਾ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਕੰਜਰੀ ਵਾਂਗ ਟੱਪ ਰਿਹਾ ਸੀ।
>
> ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕਿੱਥੋਂ ਆਗੇ, ਤੈਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਨੀ ਆਉਂਦੀ ਮੰਗਦੇ ਨੂੰ।
>
> ਜਿਹੜੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ਮਿਲੀ ਸੀ ਕੱਲ੍ਹ ਉਹ ਕਿੱਧਰ ਗਈ। (ਸੰਧੂ "ਪਿੱਪਲ ਵਾਲਾ ਮੋੜ" 54)

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਗਦੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਦਰਿਆ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਵਾਨੀ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਘਰੇ ਭਾਨੋ ਨਾਲ ਕਲ੍ਹੇਸ ਕਰ ਕੇ ਕੁੱਟਦਾ ਮਾਰਦਾ ਵੀ ਹੈ, ਭਾਨੋ ਆਪਣੀ ਧੀ ਆਸੋ ਲਈ ਜਾਨ ਵੀ ਗਵਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਪਤਨੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੰਤਾ ਆਪਣੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਹਵਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਘੁੱਦੜੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਧੀ ਵਰਗੀ ਆਸੋ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਤੇ ਜੀਭਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਫੇਰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨਾਲ ਅਸ਼ਲੀਲ ਹਰਕਤਾਂ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਸੋ ਆਪਣੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਅਧੀਨ ਘੁੱਦੜੇ ਦੀ ਹਵਸ ਤੋਂ ਬਚਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਸ਼ੇੜੀ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਰੇਲ ਅੱਗੇ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇੱਕ ਫ਼ੈਕਟਰੀ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਟੁੱਟਿਆਂ ਟ੍ਰੇਨੀ ਭਿੰਦਾ ਜੀਵਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਚਾਉਂਦਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਵੀ ਭਜਾ ਕੇ ਲਿਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਕੋਲ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕੋਈ ਸਹਾਰਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਫੌਜਾ ਸਿਹੁੰ, ਨਿੰਦਰ, ਸੁਖਦੇਵ ਅਤੇ ਅਮਲੀ ਦੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਨਾਲ

ਗਰਭਵਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਭਿੰਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਨਾਂ ਅਪਣਾਉਣ ਕਰ ਕੇ ਘਰੋਂ ਵੀ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਨਾਵਲ ਗੰਭੀਰ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜਨੇਤਾ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਨਾਲ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ੇ ਵੇਚਣ ਅਤੇ ਖਾਣ ਵਿਚ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਉਕਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿਸਾਨ-ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਘੁੱਦੜੇ ਵਰਗੇ ਵਿਅਕਤੀ ਫ਼ੈਕਟਰੀ ਆਗੂ ਬਣ ਕੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਕੋਈ ਕੰਟਰੋਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਰਸ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਇੰਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਸ਼ੇ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦੱਸਦੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਰਮ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ਰਮ ਨਹੀਂ:

> ਐਨੇ ਭੈੜੇ ਨਸ਼ੇ ਕਰਦੈ, ਮੈਨੂੰ ਦਸਦੀ ਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਆਉਂਦੀ ਆ, ਸੌ ਸੌ ਗੋਲੀ ਲੋਮੋਟਿਲ ਖਾ ਜਾਂਦੈ, ਖੰਘ ਦੀ ਦਵਾਈ ਫੈਂਸੀ ਵਗੈਰਾ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸ਼ੀਸ਼ੀਆਂ ਪੀਂਦੈ...ਸਾਡੇ ਘਰੇ ਕੀ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਦੇ ਵੀ ਕਿਰਲੀਆਂ ਨੀ ਬਚੀਆਂ ਅੱਕਾਂ ਦੇ ਟੂਸੇ ਤੋੜ-ਤੋੜ ਖਾ ਜਾਂਦੈ, ਭੁੱਕੀ ਪੋਸਤ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ...ਮੇਰੀ ਮਹੀਨੇ ਭਰ ਦੀ ਕਮਾਈ ਇੱਕੋ ਝਪੁੱਟ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਲੋਕੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਆ, ਮੇਰੀ ਕਵੱਖ਼ਤੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦਿਨ ਕੁੱਟ ਖਾਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਪਤਾ ਨੀ ਮੁੰਡਾ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਉਹ ਉਂ...ਨਮਰਦ ਆ...ਐਨੇ ਨਸ਼ੇ ਛੱਡਦੇ ਆ। (ਸੰਧੂ "ਪਿੱਪਲ ਨਾਲਾ ਮੋੜ" 14-15)

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜੁਆਨ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਦੌਰ ਵੀ ਗ਼ਲਤਾਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਵਰਤਮਾਨ ਨੂੰ ਖ਼ਰਾਬ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਚੰਗੀ ਸੋਚ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲੋਕ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾਟਕ/ਭਾਸ਼ਣ ਆਦਿ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਵਾਨੀ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ 'ਲੰਕਾ ਦਾਹ' ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਵਗਦੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਹੜ੍ਹ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਐਮ. ਐਲ. ਏ. ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਨਸ਼ੇ ਵੇਚਣਾ ਅਤੇ ਨਜਾਇਜ਼ ਮੁਕੱਦਮੇ ਚਲਾ ਕੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਿੱਲੇ ਖਾਣਿਆਂ ਦਾ ਮਾੜੂ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਹੀ ਖ਼ਾਕ 'ਚ ਰੁਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗਰਟੂ ਵੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਇਸ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਸੂਝਵਾਨ ਨੌਜੁਆਨ ਲੋਕ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ/ਇਨਕਲਾਬੀ ਸੋਚ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਡਰਾਮੇ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਚਰਨ ਅਤੇ ਕਿੱਕਰ ਵਰਗੇ ਵਿਅਕਤੀ 'ਜਾਗ ਕਿਸਾਨਾਂ ਜਾਗ', 'ਰੋਵੇ ਖ਼ੂਨ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ', ਵਰਗੇ ਨਾਟਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਰਗੇ ਨੌਜੁਆਨ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨਾਂ ਦੀ ਹੱਲਾ ਸ਼ੇਰੀ ਨਾਲ ਵਿਕਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਨਾਲ ਨਸ਼ਾ ਮਾਫ਼ੀਆ ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਧ ਫੁੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਪਹਿਲਵਾਨ ਤੇ ਬਰਖ਼ਾਸਤ ਡਿਪਟੀ ਸੁਪਰਟੈਡੈਂਟ ਜਗਦੀਸ਼ ਭੋਲਾ, ਜੋ 6000 ਕਰੋੜ ਦੇ ਡਰੱਗ ਰੈਕਟ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਡਰੱਗ ਮਾਫ਼ੀਆ ਦੀ ਸਲਤਨਤ ਦਾ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਸਿਪਾਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵਜੀਰ ਅਤੇ ਰਾਜੇ ਤਾਂ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਹੀ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਨਾਵਲ 'ਤੇਜਾ ਨਗੌਰੀ' ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸਹਿ ਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਤਸਕਰੀ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੇਚੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਵਾਨੀ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਘਰ ਇਸੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਅਲਾਮਤ ਕਾਰਨ ਹੀ ਬਰਬਾਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਦੌਰ ਦਾ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

> ਭੂਰਾ ਪੇਟੀ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਲਿਆ ਕੇ ਗੁਰਦੇਵ ਦੇ ਸਰ੍ਹਾਣੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦਾ...ਗੁਰਦੇਵ ਦਿਨ ਰਾਤ ਫੁੱਲ ਈ ਰਹਿੰਦਾ ...ਭੂਰੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦਿਨ ਜੁਬਾਨ ਸਾਂਝੀ ਕਰਦਾ ਜਿਸ ਦਿਨ ਸ਼ਰਾਬ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੀ। ਭੁੱਕੀ ਵੀ ਭੂਰਾ ਇਕੱਠੀ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਸੀ, ਇੱਕ ਅੱਧ ਚਮਚਾ ਉਹ ਵੀ ਖਾਣ ਦਾ ਆਦੀ ਸੀ, ...

> ਅਫ਼ੀਮ ਪੋਸਤ ਛਡਾਉਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਕਈ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੀ ਚਾਂਦੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ, ਧੜੱਲੇ ਨਾਲ ਨਸ਼ੇ ਵਾਲੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਵਿਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। (ਸੰਧੂ "ਤੇਜਾ ਨਗੌਰੀ" 121)

> ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਲਤ ਲਾਕੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਸਾਧਾਰਨ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਖੂੰਹਦੀ ਹਿੰਮਤ ਵੀ ਖੋਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਨੌਜੁਆਨ ਪੀਹੜੀ ਹੀ ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਹੋ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨਿਪੁੰਸਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਖ਼ਤਰਾ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਬੜਾ ਹੀ ਸ਼ਾਤਰ ਆਦਮੀ ਹੈ। ਇਹ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਵਾਪਰ ਸਕਣ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਅੱਜ ਹੀ ਸੋਚ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਇਲਾਜ ਅਗਾਊਂ ਹੀ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨੌਜੁਆਨ ਵਰਗ ਤੋਂ ਖ਼ਤਰਾ ਭਾਂਪ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਇਲਾਜ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਰੰਭ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਨੌਜੁਆਨ ਦੀ ਜੁਆਨੀ ਨੂੰ ਖੋਰਾ ਲਾਕੇ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿੰਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਸ਼ਈ ਹੋਕੇ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ, ਅਣਖ ਤੇ ਸੋਚ ਗੁਆ ਚੁੱਕਿਆ ਯੁਵਕ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਵਿਗਾੜ ਸਕਦਾ। ਸੋ ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਨਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਦੂਹਰਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਜਮਾਤ ਨੂੰ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵਰਤਦਾ ਹੈ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੇਚ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਭਾਰੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਧਨ ਕਮਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਕਾਰਗਰ ਹਥਿਆਰ ਨਸ਼ੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। (ਰਾਮ ਨਾਥ ਸ਼ੁਕਲਾ "ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦੇ ਹਥਿਆਰ" 15)

'ਚੱਕਰਵਿਊ ਦਰ ਚੱਕਰਵਿਊ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸੰਧੂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚੱਲ ਰਹੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਛੇਵੇਂ ਦੱਰਿਆਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜੁਪੇ ਵਰਗੇ ਨੌਜੁਆਨ ਸ਼ਰਾਬ, ਸਿਗਰਟ, ਅਫ਼ੀਮ ਆਦਿ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤਾਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਜੂਪਾ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਕੁੜੀ ਬੀਬੋ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੀਰੀਆ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਘਰ ਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਕੱਢ ਕੇ ਪੀਂਦਾ ਹੈ। ਜੂਪ ਐਂ ਆਪ ਸਰਪੰਚ ਬਣ ਕਿ ਐਮ. ਐਲ. ਏ. ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ

ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਆਦੀ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਜੁਪੇ ਦੇ ਭਰਾਂ ਬੂਟੇ ਦਾ ਕਤਲ ਵੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਜੁਪੇ ਵਰਗੇ ਜੁਆਨ ਮੁੰਡੇ ਵਰਗਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਪਾਹ ਆਦਿ ਵਸਤੂਆਂ ਚੋਰੀ ਕਰ ਕੇ ਵੇਚਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬੂਟੇ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਡਿਪਟੀ ਆਪਣੇ ਤਾਏ ਜੁਪੇ ਅਤੇ ਮਾਂ ਛਿੰਦਰ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬਾਰੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਡਿਪਟੀ ਆਪਣੀ ਧੀ ਸੀਰਤ ਦਾ ਵਿਆਹ ਰਣਧੀਰ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਣਧੀਰ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚੋਂ ਡਿਪੋਟ ਕਰ ਕੇ ਵਾਪਸ ਭਾਰਤ ਭੇਜਿਆਂ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚਿੱਟੇ ਵਰਗੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤਾਨ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਪਲਾਟ ਵੇਚਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜੁਆਨ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤਾਨ ਗ਼ਰੀਬ, ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ, ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਵਰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਲੁੱਟਦੇ ਹਨ, ਆਪਣਾ ਧੀਆਂ, ਭੈਣਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਰਸਾ ਖ਼ਤਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਮਨੋਬਲ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ 'ਸੂਲ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਨੋਕਾਂ 'ਤੇ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਵਿਖਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦੁੱਖਾਂ, ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਮਾਰਿਆ ਜੈਬ ਸਿਹੁੰ ਜਦੋਂ ਪੁੱਤਰ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਜੋ ਕਿਰਲੀ, ਅੱਕਾਂ ਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਡੋਡੀਆਂ, ਧਤੂਰਾ, ਬਰਿਡਾ ਤੇ ਆਇਓ ਡੈਕਸ ਲਗਾ ਕੇ ਖਾਣੀ, ਟੀਕੇ ਲਗਾਉਣਾ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਨਸ਼ੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਜੈਬ ਸਿਹੁੰ ਵਰਗੇ ਅਨੇਕਾਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਜੱਸਾ ਘਰ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਕਰੂ ਦਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਸਮਝ ਕੇ ਸਭ ਕੁੱਝ ਹੀ ਵੇਚਦਾ ਹੈ, ਮੋਟਰ ਸਾਈਕਲ ਵੀ ਚੋਰੀ ਹੀ ਵੇਚਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਘਰੋ ਜਰਨੈਲ ਕੌਰ ਦੇ ਕੰਨ ਤੋੜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੈਬ ਸਿਹੁੰ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤਾਨ ਜੱਸਾ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰ ਤੋਂ ਨਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਲੈਣ ਲਈ ਭੇਜਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਦਵਾਈ ਲੈਣ ਗਈ ਜਗਰੂਪ ਨਾਲ ਅਸ਼ਲੀਲ ਹਰਕਤਾਂ ਹੀ

ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

> ਜਿਸ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਤੋੜੇ ਜੱਸੇ ਨੇ, ਉਸ ਦਿਨ ਤੂੰ ਕੀ ਕਾਰਾ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਸੀ ਖੇਤ ....ਹੈਂ.....ਕਮਲਿਆ ਤੈਥੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਸੀਂ ਕੀ ਕਰਦੀਆਂ।" ਘੀਲੇ ਨਾਈ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਉਹਨੇ। ਅਖੇ "ਚਾਚਾ ਤਾਂ ਪੀਂਘ ਪਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਟਾਹਲੀ ਦੇ ਡਾਹਣ ਨਾਲ ਰੱਸਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।
>
> (ਸੰਧੂ "ਸੂਲ਼ਾਂ ਦੀ ਨੋਕ 'ਤੇ" 12-13)

ਨਸ਼ਿਆਂ ਕਾਰਨ ਘਰ ਵਿਚ ਵਾਪਰੇ ਕਲੇਸ਼ ਕਾਰਨ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ ਦਾ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੈਬ ਸਿਹੁੰ ਇਸ ਹਾਦਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਹਾਰ ਸਕਦਾ ਹੋਇਆ ਤੂੜੀ ਵਾਲੇ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਝੋਨੇ ਤੇ ਛਿੜਕਾਅ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਪਰੇਅ ਦੀ ਸ਼ੀਸ਼ੀ ਇੱਕੋ ਸਾਹ ਸਾਰੀ ਪੀ ਕੇ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕੋ ਮੇਰੇ ਹੱਥੋ ਮੇਰਾ ਪੁੱਤ ਮਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੈਂ ਸਪਰੇਅ ਪੀ ਕੇ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰ ਲਈ।

ਪੰਜਾਬ ਮੌਜੂਦਾ ਕੈਪਟਨ ਅਮਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਅਧੀਨ ਬਣੀ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਨਸ਼ਾ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜੇ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਧਨੀ ਵਿਅਕਤੀ, ਨੰਬਰਦਾਰ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਮੁਨਾਫ਼ਿਆਂ ਲਈ ਕਾਲਜਾਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਨਸ਼ੇ ਵੇਚ ਕੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੂੰਜੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਟੈਣੀ ਨੰਬਰਦਾਰ, ਮੰਗੀ ਡਾਕਟਰ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥੀ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਨਾਲ ਸਭ ਨੂੰ ਲੁੱਟਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਵੀਂ ਵਿਆਹ ਕੇ ਲਿਆਂਦੀ ਨੌਜੁਆਨ ਮੁਟਿਆਰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਚਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜਾਇਜ਼ ਅਤੇ ਨਜਾਇਜ਼ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਅਣਪੜ੍ਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੂਰਖ ਬਣਾ ਕੇ ਧਨ ਦੀ ਲੁੱਟ ਕਰ ਕੇ ਕਮਾਏ ਧਨ ਦੇ ਜ਼ੋਰ 'ਤੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਸਰਪੰਚੀ ਲਈ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੁਖਦੇਵ ਅਤੇ ਕਰਨਜੀਤ ਵਰਗੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ

ਮੂਰਖ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਦੇ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

> ਅੱਜ ਦੀ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਬਹੁਤ ਉੱਚੇ ਹਨ। ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਬੱਚੇ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀ ਨਿੱਘਰੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਕਰ ਕੇ ਅਮੀਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਯੁਵਾ ਵਰਗ ਅੱਗੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀਣਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਹੀਣਤਾ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਰਾਹ ਅਪਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। (ਅਨੀਤਾ "ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ" 114)

ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਚਿੱਤ ਸਮਾਯੋਜਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਕਰ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਤੁਲਨ ਵਿਚ ਵਿਗਾੜ ਪੈਂਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਯੋਜਨ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਦੇ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਆ ਕੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਵਿਚ ਮੱਤ ਭੇਦ ਉੱਭਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਾਰਕਸ ਤੋਂ ਸਾਰਤਰ ਤੱਕ ਸਭ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਸਵੈ ਬੇਗਾਨਗੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ 'ਬੁੱਕਲ ਦੇ ਸੱਪ' ਵਿਚ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੋਲਡੀ ਨਾਲ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦੀ ਟੈਂ ਨਾ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਨੌਜੁਆਨ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਦਲਾਲਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗ ਕੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਾਤਰ ਰਣਜੀਤ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਗੋਲਡੀ ਰਾਹੀ ਅਜਿਹਾ ਸੰਕਟ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਬਲੌਰੀ ਦਲਾਲ ਲਈ ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਇਕੱਤਰਤਾ ਲਈ ਅਨੈਤਿਕ ਢੰਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਣਜੀਤ ਦੇ ਜੇਲ੍ਹ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨਾਲ ਗੁੱਝੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਗੋਲਡੀ ਨੂੰ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਦਲ-ਦਲ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਕੱਢਦਾ ਹੈ। ਗੋਲਡੀ ਰਾਹੀਂ ਖੇਤਾਂ ਅਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਨਜਾਇਜ਼ ਨਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਚ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਨਜਾਇਜ਼ ਕਬਜ਼ਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਧਨ ਕਮਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਆਸਰੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਰਣਜੀਤ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ

ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਬਲੌਰੀ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੌਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋੜ ਪੈਣ ’ਤੇ ਗੋਲਡੀ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਨੋਂ ਵੀ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨੌਜੁਆਨ ਬੇਗਾਨਗੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ‘ਭੀੜ ਵਿਚ ਇਕੱਲਾ’ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦਾ ਹੈ, ਇਕੱਲਾ ਹੋ ਕੇ ਆਤਮ ਚਿੰਤਨ/ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਸਮਾਂ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਨਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਆਸਰਾ ਮੰਨ ਬੈਠਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਵੀ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਦਲਦਲ ਵੱਲ ਧੱਕਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਨਾਵਲ ‘ਜੰਗ ਇਉਂ ਵੀ’ ਰਾਹੀਂ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਾਪੂਲਰ ਕਲਚਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਪਾਤਰ ਗੁਰੇ ਦੀ ਮੌਤ ਵੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਐਮ. ਐਲ. ਏ. ਸੰਧੂਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਟੇਕ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੰਧੂਰੇ ਦੇ ਸ਼ੈਲਰ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਅਫ਼ੀਮ, ਹੈਰੋਇਨ, ਚਰਸ, ਆਦਿ ਸਭ ਕਿਸਮ ਦਾ ਨਸ਼ਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲੱਗੀਆਂ ਮਿੱਲਾਂ ਵਿਚ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਤਸਕਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਿੱਲ ਦੀ ਕੰਟੀਨ ਵਿਚ ਨੌਜੁਆਨ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਇਸ ਕਹਿਰ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

> ਕੁੱਝ ਵਰਕਰ ਬੈਠੇ ਚਿਲਮਾਂ ਪੀ ਰਹੇ ਸਨ, ਇੱਕ ਮੁੰਡਾ ਇੱਕ ਜਣੇ ਦੀ ਗਿੱਟੇ ਕੋਲੋਂ ਨਾੜ ਭਾਲ ਟੀਕਾ ਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਨਾੜ ਲੱਭ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਹ ਸੂਈ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਫਿਰ ਘਸੋ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।
>
> “ਇਹ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹੈ...।” ਗੁਰਭੰਤ ਨੇ ਆਖਿਆ। (ਸੰਧੂ “ਜੰਗ ਇਉਂ ਵੀ” 32)

ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਬਿੱਲੇ ਵਰਗੇ ਨੌਜੁਆਨ ਬਲਾਤਕਾਰ ਵਰਗੇ ਘਿਣਾਉਣੇ ਕੁਕਰਮ ਤੱਕ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਗੁਆ ਚੁੱਕਿਆ ਟੇਕ ਵੀ ਨਸ਼ਿਆਂ

ਦੀ ਆਸਰੇ ਨਾਲ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਹੁੰਦਾ ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਹੈ। ਉਹ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤਾਨ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣਾ ਅਸਤਿਤਵ ਗੁਆ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਗੁਰਭੰਤ ਵਰਗੇ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਸ਼ਾ ਛਡਵਾਊ ਕੇਂਦਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਖੇਤਰੀ ਕਾਰਜ ਦੁਆਰਾ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

> ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਠਿੰਡਾ ਦੇ ਪਿੰਡ ਕੋਠਾ ਗੁਰੂ ਦਾ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਪੁੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਮੇਲ ਸਿੰਘ 47 ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਅੱਠ ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਰਬਾਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਮੁਥਾਜ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਨਿੱਜੀ ਮੁਲਾਕਾਤ)

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਕਟ ਦਾ ਯਥਾਰਥ 'ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ' ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ੂ ਵੋਟਾਂ ਦੌਰਾਨ ਸਰਪੰਚੀ ਦੀ ਚੋਣ ਵੇਲੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਕਾਰਨ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਘੋਨਾ ਆਪਣੀ ਭੁੱਕੀ ਰਵੀ ਰਾਹੀਂ ਵੇਚਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਰਵੀ ਦਾ ਪੁਲਿਸ ਦੁਆਰਾ ਫੜੇ ਜਾਣ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਉਹ ਤਾਂ ਕਰਜ਼ਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਪੁਲਿਸ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਪਰੋਕਤ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਪਨਪਿਆ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੰਕਟ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵੋਟਾਂ ਦੇ ਦਿਨਾ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨਸ਼ੇ ਵਰਤਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਇਕੱਤਰਤਾ ਲਈ ਉਹੀ ਪਾਰਟੀਆਂ

ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਲਗਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮੁਫਾਦਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨੌਜੁਆਨ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਇੰਨੇ ਗ੍ਰਸਤ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੇ ਸਗੋਂ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਵਕਤੀ ਆਸਰਾ: ਨਸ਼ੇ

ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚੱਲ ਰਹੇ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਕਟਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚੱਲਦੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਹੁਣ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗੇ ਉੱਚੇ ਲੰਮੇ ਕੱਦ ਅਤੇ ਭਰਵੇਂ ਜੁੱਸਿਆਂ ਨੌਜੁਆਨ ਨਹੀਂ ਰਹੇਂ, ਹੁਣ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਨਸ਼ੇੜੀ ਹੋਣ ਵਜੋਂ ਪਹਿਚਾਣੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਹਨ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਿੱਧਰ ਵੀ ਦੇਖੋ ਹਰ ਪਾਸੇ ਹੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤਾਨ ਪਤਲੇ ਜਿਹੇ ਡਿਕਡੋਲੇ ਖਾਂਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨਸ਼ਾ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਸਮਗਲਿੰਗ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਨੇਕਾਂ ਅਜਿਹੇ ਤਸਕਰ ਹਨ, ਜੋ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਕੈਮੀਕਲਾਂ ਨਾਲ ਨਸ਼ਾ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਵੇਚਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਤਸਕਰ ਆਪਣੇ ਗਾਹਕਾਂ ਨੂੰ ਹਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਬੇਹੋਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਅਜਿਹੀ ਦਵਾਈ ਵੇਚਦੇ ਹਨ ਜੋ ਹੋਰਨਾਂ ਨਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਕਈ ਗੁਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਨਸ਼ੇ ਕਾਰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮੌਤਾਂ ਲਈ ਵੀ ਇਹ ਦਵਾਈ ਹੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਕਟ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਦਿੱਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਅੱਗੇ ਦਿੱਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਨਾਵਲ 'ਏਤੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕੁਰਲਾਣੇ' ਰਾਹੀਂ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਮਨਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਿੰਦੀ ਵਰਗੇ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਨੌਜੁਆਨ ਅਮੀਰ ਘਰਾਂ ਦਿਆਂ ਕਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਖਰਚਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਰਾ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਕੇ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੀਆਂ

ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਜਬਰੀ ਆਪਣੀ ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਅਨੈਤਿਕ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਘਾਟ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਗੁਆਂਢੀ ਗੱਜਣ ਦਾ ਕਤਲ ਤੱਕ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ ਦਰਸ਼ਨ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੀਤੀ ਨੂੰ ਅੱਗ ਤੱਕ ਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬਿੱਲੂ ਵੀ ਘਰੋ ਬਾਹਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ਰਾਬ ਵਰਗੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨਸ਼ਿਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਵਾਨੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਬਿੱਲੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਤੀ ਨੂੰ ਨੌਕਰ ਮਿਲਦੇ ਵੇਖ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

> ਸਾਲਾ ਪੋਪਲ਼ ਜਿਆ ਜੱਟ ਕਰੀ ਕੀ ਜਾਂਦੈ-ਲੈ ਕੇ ਵੜਜਾ ਸਾਲ਼ੀ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ’ਤੇ ਚੱਕ ਦੇ ਘੜੇ ਤੋਂ ਕੌਲਾ-ਹੁੰਦਾ ਕਿਤੇ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਆਲ਼ੀ ਥਾਂ- ਹੁਣ ਨੂੰ ਘੁੱਗੀ ਘੈਂ ਕੀਤੀ ਹੋਣੀ ਸੀ-ਪਰ ਕਾਹਨੂੰ! ਇਹ ਸਾਲ਼ੇ ਪੜ੍ਹਾਕੂਆਂ ਨੇ ਕੁਛ ਖਾਣਾ ਨ੍ਹੀਂ ਕੁਛ ਪੀਣਾ ਨ੍ਹੀਂ-ਦਾਰੂ ਦਾਰੂ ਸਿਗਟਾਂ ਦੇ ਫੂਕੇ ਪਏ ਐ ਸਹੁਰੇ-ਅਸੀਂ ਜੁਆਨ ਦੇ ਸੀ-ਛੇ ਫੁੱਟੀ ਕੰਧ ਛਾਲ਼ ਮਾਰ ਕੇ ਟੱਪ ਜਾਂਦੇ ਸੀ-ਇਹਨਾਂ ਪੜ੍ਹਾਕੂਆਂ ਤੋਂ ਤਾਂ ਸਾਲ਼ਾ ਖਾਲ਼ ਨ੍ਹੀਂ ਟੱਪਿਆ ਜਾਂਦਾ! (ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ “ਏਤੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕੁਰਲਾਣੇ” 61)

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਦੌਰ ਵਿਚ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕੁੜੀਆਂ ਵੀ ਨਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਆਦੀ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਨਾਵਲ ‘ਤਰਕਸ਼ ਟੰਗਿਆ ਜੰਡ’ ਰਾਹੀਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤ ਹੋਣ ਦੇ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜੁਆਨ ਹੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਗ਼ਲਤਾਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕੁੜੀਆਂ ਵੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਗਰਕ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ ਅਜਿਹੀਆਂ ਨਸ਼ੇੜੀ ਕੁੜੀਆਂ ਕਿਥੋਂ ਬੰਦੇ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਏ ਜੰਮਣਗੀਆਂ। ਸਰਕਾਰਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਲਈ ਯੋਗ ਭੂਮਿਕਾ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ। ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

> -“ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪਿੰਡ-ਪਿੰਡ ਠੇਕੇ ਖੋਲ੍ਹ ਰੱਖੇ ਐ-ਨਵੀਂ ਪਨੀਰੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ’ਚ ਗਰਕਦੀ ਜਾਂਦੀ ਐ-ਕੀ ਭੁੱਕੀ? ਕੀ ਗੋਲੀਆਂ? ਕੀ ਫੈਨਸੀ ਡਰਿੱਲ? ਕੀ ਜਰਦਾ? ਕੀ ਸਿਗਟਾਂ? ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀ

ਤਾਂ ਗੱਲ ਛੱਡੋ-ਹੁਣ ਤਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਵੀ ਸਹੁਰੀਆਂ ਸਕੂਲਾਂ 'ਚ ਘੱਟ ਨ੍ਹੀਂ--!" (ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ "ਤਰਕਸ਼ ਟੰਗਿਆ ਜੰਡ" 21)

ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਮੁਖ਼ਬਰੀ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਨਸ਼ੇੜੀਆਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਾ ਛਡਵਾਊ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਕਰਵਾਉਣ ਅਤੇ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਨਾਵਲ 'ਅੱਖੀਆਂ 'ਚ ਤੂੰ ਵਸਦਾ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਦਾ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸੁੱਚਾ ਅਤੇ ਜੂਪਾ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਕੇ ਤੇਜ਼ ਕੌਰ ਤਾਪੋ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਡੇਰੇ ਦੇ ਬਣੇ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਔਸਦੀ ਕਹਿ ਕੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਿੰਮੀ ਦਾ ਭਰਾ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਵੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਨਸ਼ਾ ਛਡਵਾਊ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਝਮੇਲੇ ਵਰਗੇ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਜਸੂਸ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਮੁਖ਼ਬਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬੰਤ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦਾ ਆਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜੁਆਨ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤਾਨ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

-ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਮੁੰਡੇ ਡਰੱਗ, ਕਤਲ ਤੇ ਬਲਾਤਕਾਰਾਂ 'ਚ ਫਸੇ ਜੇਲ੍ਹ ਕੱਟ ਰਹੇ ਐ..? (ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ "ਅੱਖੀਆਂ 'ਚ ਤੂੰ ਵਸਦਾ" 138)

ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਬਹੁਤ ਵਧਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉੱਚਾ ਸਿਰ ਕਰ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਸਿੱਖਿਆ ਬਿਨਾਂ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਖੇਤੀ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਨਾਲ ਕਿਸਾਨ ਲਈ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਖੇਤੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨ ਦਾ ਵੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ (ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕੇ ਲੜਕਿਆਂ ਦੀ) ਸਿੱਖਿਆ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਵਧਿਆ ਹੈ, ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨ ਲੜਕਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਚੰਗੀ ਵਾਹੀ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਦੂਜਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਇਹ

ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਘੱਟ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਹੁਣ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨ ਤੰਗੀ-ਤੁਰਸ਼ੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਹੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਪੁੱਤ ਨੂੰ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾ ਸਕੇ, ਤਾਂ ਕਿ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਕੋਈ ਨੌਕਰੀ ਲਗ ਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਦੋ-ਚਾਰ ਕਿੱਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨ ਵੀ ਖੇਤੀ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਕੰਮਾਂ ਵੱਲ ਝਾਕਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਅਨੀਤਾ "ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ" 71)

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਕਟ ਨਾਵਲ 'ਰੂਹ ਲੈ ਗਿਆ ਦਿਲਾਂ ਦਾ ਜਾਨੀ' ਰਾਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਰਪੰਚ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਲਾਲ ਦੇ ਭਰਾ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕਿਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਕਰ ਕੇ ਥਕਾਵਟ ਰੂਪ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਜਾ ਕੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਮਹਿਫ਼ਲਾਂ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿੰਨਾ ਵਿਚ ਅਮਨ ਵੜੈਚ ਕਰਮ, ਭਾਨ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਬੈਠ ਕੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦੇ ਅਤੇ ਕਲੱਬਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਲੋਰ ਵਿਚ ਮੋਨਿਕਾ ਨਾਂ ਦੀ ਗੋਰੀ ਕੁੜੀ ਕੋਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀਆਂ ਨਸ਼ੇ ਕਰ ਕੇ ਕਲੱਬਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤਾਨ ਹੋ ਕੇ ਨੌਜੁਆਨ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਗ਼ੀ ਹੋ ਕੇ ਅਜਿਹੇ ਨੈਤਿਕ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਨਾਵਲ 'ਗੋਰਖ ਦਾ ਟਿੱਲਾ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੱਧ ਰਹੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਵੀ ਇੱਕ ਗੰਭੀਰ ਸੰਕਟ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੋਰ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਪ੍ਰੀਤ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਕੇ ਬੇ ਸੁਰਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮਾਮੀ ਨਾਲ ਜਿਨਸੀ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੋਗਿੰਦਰ ਵਰਗੇ ਆਪਣਾ ਗ਼ਮ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗਿੰਦਰ ਵਰਗੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਸਿੱਖ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਗਾਤਰੇ ਲਾਹ ਕੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦੇ

ਹਨ। ਜੋਗਿੰਦਰ, ਰੰਧਾਵਾ, ਸ਼ਿੰਗਾਰੇ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦੇ ਆਦੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਨਿੱਤ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਬਹਾਨਾ ਲੱਭ ਕੇ ਪਾਰਟੀ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਨਸ਼ਿਆਂ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਨਾਵਲ 'ਡਾਚੀ ਵਾਲਿਆ ਮੋੜ ਮੁਹਾਰ ਵੇ' ਰਾਹੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਜੋਕਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਦਲਦਲ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਕ ਵਾਰ ਇਸ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ ਦੁਬਾਰਾ ਨਿਕਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਰਘੁਬੀਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਤੀਕ (ਜੋਤ ਦਾ ਪਤੀ) ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਗੋਰੀਆਂ ਕੋਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਜੋਤ ਦੇ ਮਾਪਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਸਾਰੇ ਗਹਿਣੇ ਵੀ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਵੇਚ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੇ ਮਾਪੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਰਸਤੇ ਲਿਆ ਕੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

> ਮਾਂ-ਬਾਪ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਧੀ ਲੀਹ 'ਤੇ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਮਾੜੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ 'ਡਰੱਗੀ' ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਡਰੱਗ ਲਏ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ ਸੀ। (ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ "ਡਾਚੀ ਵਾਲਿਆ ਮੋੜ ਮੁਹਾਰ ਵੇ" 72)

ਡੰਗ ਵਾਲਾ ਬਾਬਾ ਵੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਰ ਜੜੀ ਬੂਟੀਆਂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਮੁਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਚੇਲੇ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਡਾਲੀ ਬਾਬੇ ਕੋਲ ਆਪਣੀ ਬਿਮਾਰੀ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਆਸ ਨਾਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਬਾਬਾ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਵੀ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਛੇਵਾਂ ਦਰਿਆ ਚੱਲ ਪਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਵਾਨੀ ਰੁੜ੍ਹ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਮਝਦਾਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ 'ਟੋਭੇ ਫੂਕ' ਨਸ਼ਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਬੰਜਰ ਹੋ ਰਹੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਗਾਥਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ

ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੀਰਤ ਦਾ ਭਰਾ ਸੀਰਤ ਹੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਦੋਸਤ ਵੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਗਾਥਾ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> _ਬਾਈ ਜੀ ਖ਼ਬਰ ਤਾਂ ਹੈਗੀ, ਪਰ ਕੁਛ ਕਰ ਨੀ ਸਕਦੇ, ਬੇਵੱਸ ਐਂ..! ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਮਝਾਇਆ, ਪਰ ਕੀ ਕਰੀਏ ..? ਕੰਨ ਈ ਨੀ ਧਰਦਾ ਗੱਲ 'ਤੇ..! ਬੀਜੀ ਬੜੇ ਦੁਖੀ ਐ ਉਹਦੇ ਕਰ ਕੇ..! ਥੋਡੇ ਪਿੰਡ ਤਿੰਨ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਗੀ ਚਿੱਟਾ ਲੈਣ ਕਰ ਕੇ ...! ਲੱਕੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਤਾਂ ਕੀਰਤ ਦੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਕੜਕੀ। (ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ "ਟੋਭੇ ਫੂਕ" 141)
>
> ਡਾਕਟਰ ਦੇ ਦੱਸਣ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁਣ ਤੱਕ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਡਰੱਗ ਕਾਰਨ ਬੱਤੀ ਮੌਤਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਸੈਂਕੜੇ ਮੁੰਡੇ ਇਸ 'ਚਿੱਟੇ' ਦੇ ਕਹਿਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਨ। (ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ "ਟੋਭੇ ਫੂਕ" 145)

ਇਹਨਾਂ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਤਸਕਰ ਮੁੱਛਲ (ਸਮਾਜ ਦਾ ਗੰਦਾ ਟੋਭਾ) ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਕੀਰਤ ਸਿੰਘ 'ਟੋਭੇ ਫੂਕ' ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਕਿਸਾਨ ਬਹੁਤ ਘਟੀਆ ਤੋਂ ਘਟੀਆ ਹਰਕਤਾਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਜਸੂਸੀ ਵੀ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਕਟ 'ਬਾਰ੍ਹੀਂ ਕੋਹੀਂ ਦੀਵਾ ਬਲਦਾ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਰਪੰਚ ਜੱਗਰ ਵਰਗੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਪੁਲਿਸ ਨਾਲ ਉੱਠਣ ਬੈਠਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਟਾਊਟ ਬਣ ਕੇ ਹਰਪਾਲ, ਹਰਦੀਪ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਵਰਗਿਆਂ ਦਾ ਪੁਲਿਸ ਤੋਂ ਕਤਲ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਨੱਥਾ ਅਮਲੀ ਵਰਗੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਨਸ਼ੇ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਸੰਤੂ ਵਰਗਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੀਣ ਦੀ ਆਦਤ ਪਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਨੱਥਾ ਅਮਲੀ ਮਰਨ

ਸਮੇਂ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਲਗਾਂ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਕਰਵਾ ਦਿਓ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲ ਸਕੇ ਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੀਤੇ ਗ਼ਲਤ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਬਖ਼ਸ਼ ਲਵੇ। ਥਾਣੇਦਾਰ ਬਰਾੜ ਅਤੇ ਥਾਣੇਦਾਰ ਜੱਗਾ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਸ਼ੇ ਕਰ ਕੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਆਸਰਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਨਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਆਸਰਾ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਚੁੰਗਲ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਰਬਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਨਾਵਲ 'ਬੋਦੀ ਵਾਲਾ ਤਾਰਾ ਚੜ੍ਹਿਆਂ' ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੰਗੀਰੋ ਦਾ ਪਤੀ ਜੈਲੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਸ਼ੇ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸਿਹਤ ਹੀ ਖ਼ਰਾਬ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਜੰਗੀਰੋ ਨੂੰ ਕੁੱਟਦਾ ਤੇ ਤੰਗ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਘਰੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਗੁਰਵਿੰਦਰ ਦਾ ਸਾਲਾ ਜੰਟਾ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਘਰ ਵਿਚ ਕਲੇਸ਼ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਆਪਣੇ ਜਵਾਈ ਗੁਰਵਿੰਦਰ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਦੋ ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਲੇ ਪਲਾਟ ਵੇਚ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਤਾਂਤਰਿਕ ਬਾਬੇ ਵੀ ਨਸ਼ੇ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਸਤ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਜਦ ਬਾਬਾ ਜੀ ਚਿਲਮ ਵਿਚੋਂ ਲੰਮਾ ਸੂਟਾ ਮਾਰਦੇ ਤਾਂ ਚਿਲਮ ਵਿਚੋਂ ਸਤਰੰਗੀ ਲਾਟ ਨਿਕਲ਼ਦੀ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਜੋਗੀਆ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਮਸਤੀ ਨਾਲ਼ ਉਹ ਝੂਮਦੇ ਕੁੱਝ ਮੂੰਹੋਂ ਬੋਲਦੇ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਦੇ ਘੋੜੇ ਵਾਂਗ ਫਰਾਟਾ ਜਿਹਾ ਮਾਰਦੇ ਅਤੇ ਮੁੜ ਫ਼ੌਲਾਦੀ ਚੁੱਪ ਵੱਟ ਲੈਂਦੇ। (ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ "ਬੋਦੀ ਵਾਲਾ ਤਾਰਾ ਚੜ੍ਹਿਆ" 153)

ਅਜੋਕੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਨਾਵਲ 'ਜੱਟ ਵੱਢਿਆ ਬੋਹੜ ਦੀ ਛਾਵੇਂ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਟੁੱਟਣ ਕਾਰਨ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਦਾ ਕੋਈ ਸਹਾਰਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਤਾਂ

ਆਪਣੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਦੇਣ ਲਈ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਤਾਂ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਗੰਭੀਰ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬਿੱਲੂ ਘਰ ਦਿਆਂ ਤੋਂ ਚੋਰੀ-ਚੋਰੀ ਚਰਨੇ ਤੇ ਮੱਖਣ ਨਾਲ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਥਾਣੇ ਅੰਦਰ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਹਵਾਲਾਤੀਆਂ ਤੋਂ ਨਸ਼ੇ ਲਈ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅੜਿੱਕੇ ਵਰਗੇ ਵਿਅਕਤੀ ਘਰੇ ਦੇਸੀ ਸ਼ਰਾਬ ਬਣਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਰੇਡ ਪੈਣ ਤੇ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਅਤੇ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਜੁਰਮਾਨਾ ਵੀ ਭਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਅਤੇ ਜਿੰਦਰ ਵੀ ਸ਼ਰਾਬ ਨਾਲ ਰੱਜ ਕੇ ਬਿੱਲੂ ਨੂੰ ਵੱਢ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਬਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਿੱਲੂ ਦੇ ਭੁਲੇਖੇ ਅੜਿੱਕੇ ਦਾ ਕਤਲ ਵੀ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

> ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਜਿੰਦਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਭੁਲੇਖੇ ਨਾਲ ਅੜਿੱਕੇ ਦਾ ਗੁੱਗਾ ਪੂਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ!! ਥਾਂ-ਥਾਂ ਤੋਂ ਵੱਢ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਵੱਢਿਆ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਕੁਤਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ!!!
>
> (ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ "ਜੱਟ ਵੱਢਿਆ ਬੋਹੜ ਦੀ ਛਾਵੇਂ" 91)

ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਨਸ਼ੇੜੀ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਮੁਖ਼ਬਰੀ ਤੱਕ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਨਾਵਲ 'ਉੱਜੜ ਗਏ ਗਰਾਂ' ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤਾਨ ਹੋਣਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ, ਗੁਰਮੇਲ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਅਤੇ ਸਰਪੰਚ, ਸ਼ਿੰਦਾ, ਕਰਮਾ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਰੂਪਮਾਨ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਮੇ ਜਦੋਂ ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਘਰ ਪਰਤੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਨਾ ਸਹਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪਾਗਲ ਜਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬਰਾੜ ਅਤੇ ਗਿੱਲ ਵਰਗੇ ਦੋਸਤ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਗਲਾਸ ਭਰ ਭਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦਰਦ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਰਾਹਤ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਕਰਮੇ ਦੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪੁਲਿਸ ਉਸ ਤੋਂ ਨਸ਼ਿਆਂ ਲਈ ਰਿਸ਼ਵਤ ਮੰਗਦੀ ਹੈ। ਬੁੱਕਣ ਸਿੰਘ ਨ੍ਹੇਰੀ ਵਰਗੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਗੁਰਜੰਟ ਸਿੰਘ ਵਰਗਿਆਂ ਦੇ ਕੰਨ ਭਰ ਕੇ ਕਰਮੇ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਕੇਸ ਦਰਜ ਕਰਵਾ ਕੇ ਪੁਲਿਸ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਵਸੂਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਆਪਣੇ ਲਈ ਨਸ਼ੇ ਖ਼ਰੀਦ ਸਕਣ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜੁਆਨ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਇੰਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਦੀ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਮੁਖ਼ਬਰ ਤੱਕ ਬਣਨਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਨਾਵਲ 'ਪੁਰਜ਼ਾ ਪੁਰਜ਼ਾ ਕਟਿ ਮਰੈ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਗਦੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਛੇਵੇਂ ਦਰਿਆ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨੌਜੁਆਨ ਮੁੰਡੇ ਗ਼ਲਤ ਅਨਸਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਆਦੀ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਨੰਬਰਦਾਰ ਚਤੁਰ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਟਾਊਟ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਜਾਸੂਸੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਬੇਕਸੂਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਫਸਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਲੰਬੜਦਾਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਰਣਬੀਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੋਸਤ ਘਮੰਡ ਅਤੇ ਬਿੱਕਰ ਸਿੰਘ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਆਦੀ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਪੈਸਾ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਬੈਂਕ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੁੱਟਦੇ ਸਗੋਂ ਕਈ ਮਾਸੂਮ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦਾ ਕਤਲ ਤੱਕ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ੲ. ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਆਸ ਅਤੇ ਆਸਰਾ: ਪਰਵਾਸ

ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤ/ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ/ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਨੀਆ ਤੇ ਯੁਗਾਂਡਾ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨਾਂ ਵਿਛਾਉਣ ਲਈ ਪਰਵਾਸ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਰਵਾਸ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਵਧਣ ਲੱਗਾ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪਰਵਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਯਮ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ:

> ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਵੱਧ ਰਹੀ ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਫ਼ਿਕਰਮੰਦ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਇਸੇ ਫ਼ਿਕਰਮੰਦੀ ਵਿਚੋਂ 1908 ਈ. ਵਿਚ ਇਮੀਗਰੇਸ਼ਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਮਨਿਸਟਰ ਆਫ਼ ਲੇਬਰ ਮਕੈਂਜੀ ਕਿੰਗ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਦੋ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਉੱਪਰ ਮੁਕੰਮਲ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾਈ ਗਈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਵੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਏਸ਼ੀਆਈ ਵਿਅਕਤੀ

> ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਸਿੱਧੇ ਸਫ਼ਰ ਰਾਹੀਂ ਕੈਨੇਡਾ ਆਵੇ ਤੇ ਉਸ ਕੋਲ ਸਫ਼ਰ ਦੀ ਟਿਕਟ ਵੀ ਮੂਲ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਖ਼ਰੀਦੀ ਹੋਵੇ। ਦੂਜੇ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕੈਨੇਡਾ ਆਉਣ ਵਾਲੇ 191 ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲ ਕੋਲ 200 ਡਾਲਰ ਵੀ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਹਨਾਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੈਨੇਡਾ ਸਰਕਾਰ ਏਸ਼ੀਆਈ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚਲੇ ਪਰਵਾਸ ਉੱਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। (ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ "ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਧਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਆਧਾਰ (ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਤੋਂ 2010 ਤੱਕ" 191)

ਮੌਜੂਦਾ ਦੌਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰੋਕਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਜਾਇਜ਼ ਅਤੇ ਨਜਾਇਜ਼ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਨਿਘਾਰ ਵਿਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਨੌਜੁਆਨ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਏ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋਈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਵੀ ਆਪਣੀ ਡੁੱਬਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕਈ ਪਰਵਾਸ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਆਸ ਅਤੇ ਆਸਰਾ ਮੰਨਣ ਲੱਗੇ। ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਲੱਗੇ :

> ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੇ ਪਰਵਾਸ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕਤਾ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਪਰਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। (ਅਮਨਦੀਪ ਸਿੰਘ "ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪਛਾਣ ਦਾ ਸੰਕਟ (ਉੱਤਰ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਦੇ ਚੋਣਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ)" 25)

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਨਿਰੰਤਰ ਹੁੰਦੇ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀ 'ਮਨੁੱਖੀ ਪੂੰਜੀ' ਹੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਹੈ ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਿਮਨ ਆਰਥਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਘਾਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵਕਤੀ ਆਸ ਅਤੇ ਆਸਰਾ: ਪਰਵਾਸ

ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਮੀਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਪੇਂਡੂ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਹੈ ਜਿਸ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਾਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਇਸ ਸੰਕਟ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਵਾਸ ਨੂੰ ਆਸ ਅਤੇ ਆਸਰਾ ਮੰਨ ਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਆਪਣੇ ਸੰਕਟਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਰਨ ਕਰ ਸਕਣ ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਸੰਕਟਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਜੋ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

> ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਕਾਰਨ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਮੂੰਹ ਅੱਡੀ ਖੜੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਵਧੇਰੇ ਖਰਚਾ ਕਰ ਕੇ ਪੜੇ ਕਿਸਾਨ ਨੌਜੁਆਨ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਸਿਰ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਪੰਡ ਦਾ ਬੋਝ ਓਵੇਂ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨ ਮਾਰੂ ਨੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆਏ ਨੌਜੁਆਨ ਪਰਵਾਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਬਾਹਰਲੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਹੋਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਦਰਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗ਼ਲਤ ਏਜੰਟਾਂ ਦੇ ਝਾਂਸੇ ਵਿਚ ਆਉਣ ਕਰ ਕੇ ਕਿਸਾਨ ਜਿੱਥੇ ਹੋਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਫਸਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਵਾਰਥ ਭਰਿਆ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਹੋਰ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। (ਅਮਨਪਾਲ ਕੌਰ "ਨਵ-ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ" 81)

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸੂਬਿਆਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੂਝ ਬੂਝ ਨਾਲ ਇੱਥੇ ਹੀ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ ਕਾਂਗਰਸੀ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਨਾਵਲ 'ਭੀਮਾ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਰਾਜਾ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਹੋ ਰਹੇ ਪ੍ਰਵਾਸ ਰਾਹੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭੀਮਾ ਨਾਮਕ ਭਈਆਂ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਘਰ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਕਰਦਾ ਘਰ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਘਰ ਦੀ ਮਾਲਕ ਚਰਨੋਂ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਵੀ ਭਈਏ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਨਾਵਲ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਔਰਤ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਭਈਆਂ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀਆ ਵਿਚ ਹੱਥੀ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਜੋ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਨਾਵਲ ਭੀਮਾ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਪਰਵਾਸੀ ਲੋਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਜ ਜਾਂ ਮੁਲਕ ਲਈ ਸੰਕਟ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸਗੋਂ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਹੀ ਦੋਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਫੇਰ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਨਵੇਂ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। (ਵਿਰਕ "ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦਾ ਮਲਵਈ ਨਾਵਲ-ਸੰਸਾਰ" 208)

ਸੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਉਪਰੋਕਤ ਅਧਿਐਨ ਦੌਰਾਨ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਆਸ ਅਤੇ ਆਸਰਿਆਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਗੌਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਵਾਸ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਰਾਜ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਰਾਜ ਤੱਕ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਤੱਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ

ਏਜੰਟਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਠੱਗੀਆਂ ਕਾਰਨ ਵੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਘਾਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵਕਤੀ ਆਸ ਅਤੇ ਆਸਰਾ: ਪਰਵਾਸ

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਮੀਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਦੇ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਵਾਸ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਆਸ ਅਤੇ ਆਸਰਾ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆਂ ਪਰਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਗਹਿਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

> ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਕੋਲ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀਆਂ ਜੋਤਾਂ ਦਾ ਘਟਣਾ, ਖੇਤੀ ਦਾ ਲਾਹੇਵੰਦੀ ਧੰਦਾ ਨਾ ਰਹਿਣਾ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦਾ ਵਧਣਾ, ਕਿਸਾਨੀ ਸਿਰ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਭਾਰ ਵਿਚ ਵਾਧਾ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਾਜ਼ੁਕ ਹਾਲਤ, ਸ਼ਰੀਕੇ/ਕਬੀਲੇ ਵਿਚ ਹੈਸੀਅਤ ਅਤੇ ਰੁਤਬਾ ਉੱਚਾ ਕਰਨ ਲਈ ਚੰਗੇਰੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਆਦਿ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਿਸਾਨੀ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। (ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ "ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਬਿੰਬ ਦੀ ਨਿਰਮਾਣਕਾਰੀ" 267)

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਕਟ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਇੱਕ ਰਾਜ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਵੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਕੇ ਦੇ ਵਪਾਰ ਦਾ ਧੰਦਾ ਵੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ

'ਲਾਲ ਬੱਤੀ' ਵਿਚ ਕੁੜੀਆਂ ਹੋਰਨਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸੂਬਿਆਂ ਮਦਰਾਸ, ਗੁਜਰਾਤ, ਲਖਨਊ, ਪੰਜਾਬ, ਬੰਗਾਲ, ਬਿਹਾਰ, ਨੇਪਾਲ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚੋਂ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਕੇ ਸੋਨਾ ਗਾਚੀ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਘਾਟੀ ਵਿਖੇ ਆ ਕੇ ਦੇਹ ਵਪਾਰ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਪਰਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ 'ਅਫਲਾਤੂ' ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਲਈ ਭਟਕੀ ਜੁਆਨੀ ਆਪਣੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਿਧੀਆ ਵੀ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਲਿਸੀ ਬਣ ਵੀਰਪਾਲ ਸਰਪੰਚਣੀ ਦੇ ਘਰ ਮਾਲਿਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਕੈਨੇਡਾ ਵੱਸਦਾ ਹੈ। ਵੀਰਪਾਲ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਖ਼ਰਚ ਤੇ ਬਿਧੀਏ ਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਸੱਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੈਨੇਡਾ ਜਾਣ ਲਈ ਤਾਂ ਲੋਕ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਵੈਧ ਢੰਗ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਤਾਂ ਕਿ ਆਪਣੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਬਣਾ ਸਕਣ। ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚ ਕੇ ਬੱਚਿਆ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਭੇਜਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਕੈਨੇਡਾ, ਕੈਨੇਡਾ ਈ ਹੁੰਦੈ ਖਾਲਸਾ ਵੀਰ। ਐਵੇਂ ਤਾਂ ਨੀ ਜੱਟ ਕੈਨੇਡਾ ਪਿੱਛੇ ਕਮਲੇ ਹੋਏ ਫਿਰਦੇ। ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵੇਚ ਵੇਚ ਮੁੰਡੇ ਕੈਨੇਡਾ ਭੇਜਦੇ ਐ। ਝੂਠੇ ਵਿਆਹ ਕਰਾਈ ਜਾਂਦੇ ਐ। ਤੈਨੂੰ ਹੋਰ ਦੱਸਾਂ, ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਦੇ ਸਾਂਢੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕੁੜੀ ਸਕੇ ਭਤੀਜੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੇ ਤੋਰਤੀ, ਬਈ ਕੈਨੇਡਾ ਵਗ ਜੇ ਇੱਕ ਵੇਰਾਂ, ਫਿਰ ਸਾਰਾ ਟੱਬਰ ਜਾਊ ਓਧਰ।' (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਅਫਲਾਤੂ" 312)

ਮੌਜੂਦਾ ਦੌਰ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਤਾਂ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਮਾਪੇ ਇਸ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੰਤਾਪ ਹੀ ਭੋਗਦੇ ਹਨ। ਸਰਪੰਚਣੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਸੌਖੇ ਵੱਸਦੇ ਸਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਇਕੱਲੀ ਘਰ ਵਿਚ ਇਕੱਲਤਾ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਆਏ ਭਈਏ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਅੰਨਦਾਤਾ' ਰਾਹੀਂ ਪਰਵਾਸੀ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਅਜਿਹੇ ਸੰਕਟਾਂ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਸੰਕਟ ਦਾ ਹੱਲ ਲਈ ਪਰਵਾਸ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਆਸ ਅਤੇ ਆਸਰਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਭਗਤੂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਪਰਵਾਸ ਨੂੰ ਆਸ ਅਤੇ ਆਸਰਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਿਉ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚ ਕੇ ਵੀ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਰਾਜਾ ਤੋਂ ਪਰਵਾਸੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵਿਚੋਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਇਹ ਨੀ ਸੋਚ ਆਈ, ਤੇਰੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤਾਂ ਕਦੋਂ ਦੀ ਪਰਦੇਸੀਂ ਜਾਣ ਦੇ ਚੱਕਰਾਂ 'ਚ ਖਾਧੀ ਗਈ ਸੀ। ਫੇਰ ਤੇਰਾ ਹਿੱਸਾ ਕਿਧਰੋਂ ਆ ਗਿਆ? (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ "ਖ਼ਾਕੂ ਜੇਡੁ ਨਾ ਕੋਇ 11)

ਸੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਉਪਰੰਤ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਪਰਵਾਸ ਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਹ ਪੱਖ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਵਾਸੀ ਸੰਕਟ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵਕਤੀ ਆਸ ਅਤੇ ਆਸਰਾ: ਪਰਵਾਸ

ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਮਾਇਨੇਖੇਜ਼ ਬਿੰਬ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਕੇ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਸੰਕਟ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਪਰਵਾਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਆਸਰਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਸਕੇ।

ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਵਾਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਸਰਾ ਮੰਨ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤ ਵਿਚ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਹੋਰ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅੱਗੇ ਨਾਵਲ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਕਟ ਨਾਵਲ 'ਬੁੱਕਲ ਦੇ ਸੱਪ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਦੇ ਥਾਣੇਦਾਰਾਂ/ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਦੁਸ਼ਮਣੀਆਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਕੀਤੇ ਕਤਲ ਦੇ ਡਰ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੇ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਥਾਣੇਦਾਰ ਬੰਬਾ ਸਿੰਘ ਕਾਮਰੇਡ ਦੀ ਵਸਦੀ ਰਸਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਉਜਾੜ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਡਰਦਾ ਗਿਆ ਪੰਜਾਬ ਛੱਡ ਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਚੱਲਿਆ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ:

> ਕਈ ਕਈ ਦਿਨ ਨਾ ਮੁੜਦਾ। ਅਸਲ 'ਚ ਉਹ ਥਾਣੇਦਾਰ ਬੰਬਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਵਸਦੀ ਰਸਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਉਜਾੜ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਸ ਨੇ ਕਨਸੋਅ ਕੱਢੀ ਸੀ ਕਿ, ਥਾਣੇਦਾਰ ਦੇਸ਼ ਛੱਡ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰਲੀ ਕੰਟਰੀ 'ਚ ਭੱਜ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਧੱਕੇ ਹੋਬੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਹ ਡਰਦਾ ਭੱਜਿਆ ਸੀ,...ਇਹ ਗੱਲ ਉਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਪੁਲਸੀਏ ਹੀ ਦੱਸਦੇ ਸਨ। (ਸੰਧੂ "ਬੱਕਲ ਦੇ ਸੱਪ" 61)

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਆਪਣੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ 'ਜੰਗ ਇਉਂ ਵੀ' ਰਾਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜੁਆਨ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦੇ ਹੋਏ ਪਰਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਵਿਚਲਾ ਪਾਤਰ ਗੁਰਾ ਕੇਵਲ ਨਸ਼ੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੂੰਜੀ ਕਮਾਉਣ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਟੇਕ ਵੀ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਮਰ ਸਿਹੁੰ ਦੀ ਕੀਤੀ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਵੀ ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦਾ, ਮਾਂ ਪੈਸੇ ਨਾ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਨ ਦੀ ਧਮਕੀ ਤੱਕ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ:

> ਮੈਂ ਜੇ ਰੇਲ ਥੱਲੇ ਸਿਰ ਦੇਤਾ ਫੇਰ ਪਿੱਟੀ ਜਾਈਂ ਬਹਿਕੇ... (ਸੰਧੂ "ਜੰਗ ਇਉਂ ਵੀ" 23)

ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾ ਤੇ ਖੜ੍ਹਾਂ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਇੰਨੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਰੱਕੀਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਵੱਡੀਆਂ ਕੋਠੀਆਂ/ਵੱਡੀਆਂ ਕਾਰਾ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਉਹ ਵੀ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਕੇ ਤਰੱਕੀ ਕਰਨੀ ਬਾਰੇ ਲੋਚਦਾ ਹੋਇਆਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

> ਮੈਂ ਹੁਣ ਥੋਡੇ ਗੋਡੇ ਮੁੱਢ ਬੈਠਿਆ ਰਿਹਾ ਕਰੂੰ। ਲੋਕੀਂ ਚਾਰ ਚਾਰ ਮੰਜਲੀਆਂ ਕੋਠੀਆਂ ਪਾਈ ਜਾਂਦੇ ਆ। ਨਾਲੇ ਬਾਹਰ ਦੀ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਹੀ ਹੋਰ ਆ, ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ, ਮਾਮੇ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਬੱਬੀ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਤੂੰ ਨਾਵਾਂ ਬਣਾ...ਮੈਂ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਵਿਚ ਵਿਚ ਕੈਨੇਡਾ ਵੜਦਾ ਕਰਦੂੰ...ਹੋਰ ਦੱਸ। ਉਹਦਾ ਓਧਰ ਪਤਾ ਕਿੰਨਾ ਕੰਮ ਆ...ਛੇ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਓਧਰ ਲਾ ਕੇ ਦੋ ਕ ਮਹੀਨੇ ਏਧਰ ਲਾ ਜਾਂਦਾ ਐ, ਕਿਆ ਪਰਸਨੈਲਟੀ ਆ...। (ਸੰਧੂ "ਜੰਗ ਇਉਂ ਵੀ" 23)

ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਕੇ ਨੌਜਵਾਨ ਆਪਣੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਜਾਇਦਾਦ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਆ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਰਵੀ ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਹੋੜ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਘਰ ਵੀ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰਵਾਸ ਤੋਂ ਵੀ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਪਿਤਾ ਪੁਰਖੀ ਜਾਇਦਾਦ ਵੇਚ ਬੈਠਦਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦੂਜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੱਖ ਏਜੰਟਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਠੱਗੀਆਂ ਹਨ। ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਲੱਗੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਦੌੜ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਏਜੰਟਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਠੱਗੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਯਥਾਰਥ ਨਾਵਲ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਫਿਰ ਮੁੰਡਾ ਤਾਂ ਬਾਹਰ ਤੁਰ ਗਿਆ ਹੋਊ...ਭੈਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਵੀ ਸੀ, ਪਰ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੱਥੋਂ ਧੱਕੇ ਖਾਕੇ ਮੁੜਿਆ...ਮਣ ਮਣ ਜੂਆਂ ਸੀ ਆਉਂਦੇ ਦੇ। ਸਿਆਣ 'ਚ

ਹੀ ਨਾ ਆਵੇ... ਜੰਟ (ਏਜੰਟ) ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਲਈ ਫਿਰਦਾ ਰਿਹਾ...ਓਥੋਂ ਕਿਤੇ ਫੜੇ ਗਏ...ਫਿਰ ਜੇਲ੍ਹ ਹੋ ਗਈ...ਪਰ ਅਜੇ ਵੀ ਸ਼ੁਕਰ ਕੀਤਾ ਘਰੇ ਆ ਗਿਆ...। (ਸੰਧੂ "ਜੰਗ ਇਉਂ ਵੀ" 43)

ਅਸਤਿਤਵਵਾਦ ਨੂੰ ਹੋਂਦਵਾਦ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਡੈਨਮਾਰਕ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸੋਰੇਨ ਕਿਰਕੇਗਾਰਦ (1813 ਈ: ਤੋਂ 1865 ਈ:) ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਦੇ ਚਿੰਤਕ ਮਾਰਟਿਨ ਹਾਈਡਿਗਰ, ਕਾਰਲ ਯਸਪਰਜ, ਕਾਰਲ ਬਰਟ, ਪਾਲ ਤਿਲਿਚ, ਜੇਬ੍ਰੂਰੀਅਲ, ਮਾਰਸੇਲ, ਨੀਤਸੇ, ਪਾਲ ਸ਼ਾਰਤਰ, ਫ਼੍ਰਾਂਕ ਕਾਫਕਾ ਅਤੇ ਮਾਰਟਿਨ ਲੂਥਰ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵਸ਼ਤੂ-ਨਿਸ਼ਠ ਦੀ ਬਜਾਇ ਵਿਅਕਤੀ-ਨਿਸ਼ਟ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ, ਝੋਰਾ, ਅਦਿੱਖ, ਡਰ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰੀ ਖਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸਗੋਂ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਵੀ ਘੱਟ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਕਟਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਕਾਰਥ ਹੋਂਦ ਦਾ ਵੀ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸੰਕਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਚੱਕਰਵਿਊ ਦਰ ਚੱਕਰਵਿਊ' ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦੇ ਨਿਵਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੋਹਤਮ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਆਪਣੇ ਚੰਗੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਰਣਧੀਰ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਪਲਾਟ ਵੇਚ ਕੇ ਅਮਰੀਕਾ ਭੇਜਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਉੱਥੇ ਗ਼ਲਤ ਕੰਮ ਕਰਨ ਕਾਰਨ ਡਿਪੋਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਐਮ. ਐਲ. ਏ. ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਦੌਰਾਨ ਗ਼ਲਤ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਬਦਲਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਬਚਾਅ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਗਲਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੱਖ ਦੇਸ ਵਿਚ ਇੱਕ ਰਾਜ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰਾਮੂ ਵਰਗੇ ਭਈਏ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਲਈ

ਪਰਵਾਸ ਪੰਜਾਬ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਦੌਰਾਨ ਨਿਜਾਮੁਦੀਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੜੀ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਤੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵੰਡ ਦੌਰਾਨ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਘਰ ਛੱਡ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੀ ਵਿਗੜਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਆਸ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸਾਨ ਕਰਜ਼ੇ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਮਾਈ ਕਰ ਸਕਣਗੇ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਕਰਜ਼ਾ ਵਾਪਸ ਕਰਨਗੇ। ਇਸ ਸਭ ਕੁੱਝ ਸੁਪਨਾ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ। ਅਜਿਹਾ ਸੰਕਟ ਨਾਵਲ 'ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ' ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀ ਵਿਗੜਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦਰਸ਼ੂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਕਰਜ਼ਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਸੰਕਟ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਵੀ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਜਾਇਦਾਦ ਤੋਂ ਹੱਥ ਧੋ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਹਾਂ ਓਹੋ ਈ। ਉਹ ਮੁੰਡਾ ਮਲੇਸ਼ੀਆ ਗਿਆ ਸੀ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ। ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਜੁਆਕ ਆ ਕੰਜਰ ਦੇ ਪੁੱਤ ਦੇ। ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਕਰਜ਼ਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੋਚਿਆ ਹੋਊ ਜਾਂਦਾ ਈ ਡਾਲਰ ਕਮਾਉਣ ਲੱਗਜੂੰ। ਕਰਜ਼ਾ ਘਰ ਤੇ ਲਿਆ ਸੀ ਭੰਤੇ ਹੱਟੀ ਵਾਲੇ ਤੋਂ। ਉਥੇ ਵਿਹਲਾ ਬਹਿਣਾ ਪੈ ਗਿਆ ਕੰਮ ਮਿਲਿਆ ਨਾ। ਦਿਮਾਗ਼ 'ਚ ਫ਼ਰਕ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ ਦਸਦੇ ਆ। ਉਥੇ ਕਿਸੇ ਨਦੀ 'ਚ ਛਾਲ ਮਾਰ ਗਿਆ। ਲਾਸ਼ ਵੀ ਐਧਰ ਕਾਹਦੀ ਆਉਣੀ ਆ। ਕੌਣ ਲਿਆਊ ਪੰਡ ਰੁਪਈਆਂ ਦੀ ਲਾ ਕੇ...ਉਹੋ...ਵਿਚਾਰੀ ਉਹਦੇ ਘਰ ਵਾਲੀ ਰੋ ਰੋ ਕਮਲੀ ਹੋਈ ਪਈ ਆ। ਮਾਂ ਊਂ ਅੰਨ੍ਹੀ ਆ ਵਿਚਾਰੀ। (ਸੰਧੂ "ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ" 119)

ਉਪਰੋਕਤ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਰੂਪ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਕਟ ਦਾ ਨਿਵਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਸੰਕਟ ਹੋਰ ਗੰਭੀਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵਕਤੀ ਆਸ ਅਤੇ ਆਸਰਾ: ਪਰਵਾਸ

ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਕਟਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਪਰਵਾਸ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਸੂਤਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਅਨੇਕਾਂ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਪਰਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

> ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ, ਖੌਫ਼ਜ਼ਦਾ ਅਤੇ ਸਹਿਮ ਭਰੇ ਮਾਹੌਲ ਕਾਰਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਿਸਾਨੀ ਸਾਧਨ ਸੰਪੰਨ ਹਿੱਸਾ, ਆਪਣੀਆਂ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਊਣ ਦੀ ਲੋਚਾ, ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। (ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ "ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਬਿੰਬ ਦੀ ਨਿਰਮਾਣਕਾਰੀ" 265)

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਿੱਘਰ ਰਹੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕਾਰਨ ਲਈ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਪਰਵਾਸ ਨੂੰ ਆਸ ਅਤੇ ਆਸਰਾ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਨਾਵਲ 'ਤਰਕਸ਼ ਟੰਗਿਆ ਜੰਡ' ਰਾਹੀਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਪਨਪੇ ਪਰਵਾਸੀ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬਿੱਲੇ ਵਰਗੇ ਨੌਜੁਆਨ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ

ਦੀ ਆਸ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਲੋਚਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਥਿਤੀ ਸੁਧਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਹੋਰ ਵਿਗੜਦੀ ਹੈ। ਬਿੱਲਾ ਪਿਤਾ ਦੀ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਕੇ ਜਰਮਨ ਜਾਣ ਲਈ ਏਜੰਟ ਸੁਕਲੇ ਦੇ ਚੁਗ਼ਲ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਚਾਰ ਲੱਖ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਠੱਗੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਜਾਇਜ਼ ਪਾਸਪੋਰਟ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਦਾ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਾਰਡਰ ਪਾਰ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਮਨਜੀਤ ਕੌਰ ਵਰਗੀਆਂ ਵੀ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਝਾਂਸੇ ਵਿਚ ਹਬਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸੇ ਹਬਸ਼ੀ ਦਾ ਬੀਜ ਲੈ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਬਿੱਲਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਖ਼ੁਦ ਕਮਾਈ ਕੀਤਿਆਂ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੌਰ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਮਜਬੂਰੀ ਵੱਸ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਆਪਣੇ ਸੰਕਟਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਰਨ ਕਰ ਸਕਣ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਨਾਵਲ 'ਅੱਖੀਆਂ 'ਚ ਤੂੰ ਵੱਸਦਾ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪਰਵਾਸੀ ਸੰਕਟ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਗੁਰਜੰਟ ਦਾ ਬਾਪੂ ਕਰਜ਼ਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੋਹਾ ਕਤਰ ਭੇਜਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਏਜੰਟ ਠੱਗੀ ਕਰ ਕੇ ਸਾਉਦੀ ਅਰਬ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਆਉਣਾ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿੰਮੀ ਆਪਣੇ ਹਾਲਤਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਕੇ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਬੰਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਕੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਸ ਉੱਪਰ ਲੱਗੇ ਕਲੰਕ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਧੀਆ ਬਤੀਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਹ ਸਰੀਰਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇੱਥੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਲੋਕ ਉਸ ਉੱਪਰ ਉਂਗਲ ਚੁੱਕਦੇ ਸੀ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਢਿੱਲੋਂ, ਮਨਜੀਤ ਅਤੇ ਹਰਪਾਲ ਕੌਰ ਵਰਗੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਬਾਹਰ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਗ਼ਲਤਾਨ ਹੋ ਕੇ ਅਸ਼ਲੀਲ ਹਰਕਤਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਦੀਪੀ ਦੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਹਰਪਾਲ ਕੌਰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ:

> ਤੈਨੂੰ ਲੁੱਚੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦੀ ਐਂ, ਲੁੱਚੀਏ..! ਆਹ ਕੀ ਰਥ ਫੜਿਐ ਤੂੰ ..? ਜੱਬਲ ਜਿਆ ਗੋਰਾ ਤੇਰੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਪਲੋਸੀ ਜਾਂਦੈ...! ਇਸ ਅਮਲੀ ਜੇ ਤੋਂ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲੁਆਉਂਦੀ ਨੂੰ ਤੈਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਨੀ ਆਉਂਦੀ..?" ਅੱਗੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬੋਲਿਆ ਨਾ ਗਿਆ। (ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ "ਅੱਖੀਆਂ 'ਚ ਤੂੰ ਵਸਦਾ" 185)

ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਪਰ ਘਰੇਲੂ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਪਰਵਾਸੀ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਕਟ ਨਾਵਲ 'ਰੂਹ ਲੈ ਗਿਆ ਦਿਲਾਂ ਦਾ ਜਾਨੀ' ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਪਰਿਵਾਰ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਅਤੇ ਘਰਵਾਲੀ ਛੱਡ ਕੇ ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਕਮਾਈ ਦੀ ਪੁੱਤਰ ਦੁਆਰਾ ਕੋਈ ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਉਸ ਨੇ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਧਨ ਤਾਂ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਪੱਖੋਂ ਘਾਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਪੁੱਤਰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ, ਜੀਤ ਕੌਰ ਇਸ ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਖੀ ਸੀ ਜੋ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਜੀਤ ਕੌਰ ਰੋਂਦੀ ਧਾਹ ਨਹੀਂ ਧਰਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਗਿਲਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ਼ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕਰਨ ਦੇ ਉਸ ਨੂੰ ਘਚਾਨੀ ਦੇ ਕੇ ਤੁਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਦੁੱਖ ਸੀ ਕਿ ਸਸਕਾਰ 'ਤੇ ਨਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਨੂੰਹ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪੁੱਤ ਆਇਆ ਸੀ! ਪਰ ਉਹ ਦਿਲ ਦਾ ਦਰਦ ਵਿਚ ਹੀ ਦੱਬੀ, ਸਾਹ ਜਿਹੇ ਵਰੋਲ਼ਦੀ ਫਿਰਦੀ ਸੀ। (ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ "ਰੂਹ ਲੈ ਗਿਆ ਦਿਲਾ ਦਾ ਜਾਨੀ" 216)

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਦੇਸ਼ ਵਿਚਲੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਾਲਤਾਂ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਨਾਵਲ

ਵਿਚ ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਕਾਮਰੇਡ ਜਿਹੜਾ ਇੰਗਲੈਂਡ ਜਾ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਪੁਲਿਸ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕਾਮਰੇਡ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਲੜਦਾ ਮਰ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਉੱਪਰ ਪੁਲਿਸ ਕੇਸ ਦਰਜ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸੀ ਬਣਨਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਮਨ ਵੜੈਚ, ਸ਼ਰਮਾ, ਅਕਰਮ, ਅਮਰੀਕ ਦਿੱਲੀ, ਰਘੁਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਪਰਵਾਸੀ ਬਣ ਕੇ ਇੱਥੇ ਪੱਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ:

> ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਰੋੜਾਂ ਹੁਨਰਮੰਦ ਪਰ ਬੇਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਕੋਈ ਖੁੱਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਸ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਦੇਸਾਂ ਵੱਲੋਂ ਤਹਿ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਕਸਿਤ ਮੁਲਕ, ਜਿਹੜੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੇ ਘਰੇਲੂ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਨਾਲ ਦੋ ਚਾਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ, ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵਸੋਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਸਲ ਵਿਚ ਵਿੱਤੀ ਪੂੰਜੀ ਦਾ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਹੈ। ਵਿੱਤੀ ਪੂੰਜੀ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਅੰਦਰ ਬੇਰੋਕ-ਟੋਕ ਆਉਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਹੈ, ਪਰ ਮਜ਼ਦੂਰ ਤੇ ਕਿਸਾਨੀ ਜਮਾਤ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਪੱਧਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ। (ਭੀਮ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ "ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ: ਸਿਆਸੀ ਪਰਿਪੇਖ" 173)

ਅਜੋਕੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਸੰਕਟ ਇੱਕ ਗੰਭੀਰ ਉੱਤੇ ਸੋਚਣ ਵਾਲਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਹਨ, ਜਿੰਨਾ ਕਰ ਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣਾ ਦੇਸ਼ ਛੱਡ ਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ 'ਗੋਰਖ ਦਾ ਟਿੱਲਾ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ

ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਦੂਰ ਦੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਦੇ ਕਰਮ ਕੌਰ ਦੇ ਭਰਾ ਕੋਲ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਰਬਜੀਤ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਜੋਗਿੰਦਰ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਬਲਵੀਰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਗਿੰਦਰ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਮੁਕੰਦ ਕੌਰ ਅਤੇ ਭਰਾ ਰੁਪਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪਰਵਾਸ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸ਼ਿੰਗਾਰਾ, ਮਾਨ, ਜੀਤਾ, ਚੱਕ ਤਾਰੇ ਵਾਲਾ ਰਣਜੀਤ ਅਤੇ ਰੰਧਾਵਾ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਪਰਵਾਸੀ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਧਰਮ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਦੇਸ ਵੰਡ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਪਰਵਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ 'ਬਾਰ੍ਹੀਂ ਕੋਹੀਂ ਦੀਵਾ ਬਲਦਾ' ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪੈਂਦਾ ਹੋਏ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਦੌਰਾਨ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਉੱਜੜ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪੁਨਰ ਵਸੇਬੇ ਲਈ ਇੱਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਥਾਂ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਲਹੌਰ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵੱਲ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵੱਲ ਆ ਕੇ ਵਸੇਬਾ ਕਰਨ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਨੂੰ ਤੱਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਤੂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੰਤੀ, ਗੁਰਮੇਲ ਕੌਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਬਚਿੰਤ ਕੌਰ, ਨੱਥੂ ਅਮਲੀ ਆਦਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ, ਜਾਗਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ, ਹਜ਼ੂਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਥੰਮ੍ਹਣ ਨੂੰ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਅਲਾਟ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉੱਥੇ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਨੇਕਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੋਤਰੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਮੌਜੂਦਾ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜੁਆਨ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਨਜਾਇਜ਼ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਜਾਣ ਤੋਂ ਵੀ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਪੀ. ਆਰ. ਲੈਣ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜਾਇਜ਼/ਨਜਾਇਜ਼ ਕਾਰਜ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ "ਟੋਭੇ ਫੂਕ" ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਹੋ ਰਹੇ ਪਰਵਾਸ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਪੀ. ਆਰ. ਲੈਣ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਜਾਇਜ਼ ਨਜਾਇਜ਼ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੇ

ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਪਾਤਰ ਸੁੱਖੀ ਪੀ. ਆਰ. ਲੈਣ ਲਈ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਜਾ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਪਖੰਡ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਪਖੰਡ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਸਫ਼ਲ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਪਖੰਡ ਤੋਂ ਪਰਦਾ ਉਸ ਵਕਤ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਕੇ ਘਰ ਆਉਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਹਰਪਾਲ ਕੌਰ ਜਦੋਂ ਕਿੱਟੀ ਨੂੰ ਸੁੱਖੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

> _"ਮੇਰੀ ਸਹੇਲੀ ਨੇ ਇੱਕ ਕੱਚੇ ਇੰਡੀਅਨ ਨਾਲ਼ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਸੀ..।"
>
> _ "ਫੇਰ...?"
>
> _ "ਉਹ ਪੱਕਾ ਹੋਣ ਤੱਕ ਜਮਾਂ ਨੀ ਬੋਲਿਆ, ਸੀਲ ਬਣ ਕੇ ਤੁਰਿਆ ਫਿਰਦਾ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ..!"
>
> _ "............"
>
> _ "ਤੇ ਜਦ ਹੋ ਗਿਆ ਪੱਕਾ, ਫੇਰ ਓਹਨੇ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਐਨਾ ਦੁਖੀ ਕੀਤਾ, ਛੱਡ ਗੱਲ ਦੇਹ..?" (ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ "ਟੋਭੇ ਫੂਕ" 71)

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨੌਜੁਆਨ ਪੀੜੀ ਆਪਣੇ ਉੱਜਲ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਆਸ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਨੈਤਿਕ ਢੰਗ ਵਰਤਣ ਕਰ ਕੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਕਟਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ 'ਡਾਚੀ ਵਾਲਿਆ ਮੋੜ ਮੁਹਾਰ ਵੇ' ਰਾਹੀਂ ਦਲੀਪ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਛੱਡ ਕੇ ਭੂਆ ਕਰਮੋ ਵੱਲੋਂ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚੋਂ ਪਿੰਦੀ ਨਾਮ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਕੇ ਕੈਨੇਡਾ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋਤ ਦੇ ਮਾਪੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚ ਕੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵਾਲੇ ਨਸ਼ੇੜੀ ਮੁੰਡੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਕੈਨੇਡਾ ਜਾ ਸਕਣ। ਬਚਨੇ ਵਰਗੇ ਨੌਜੁਆਨ ਮੁੰਡੇ ਜਸਵੀਰ ਵਰਗੀਆਂ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਦੇ ਝਾਂਸੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਰਚਾ ਕੇ ਪਰਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੀ ਕੁੜੀ ਲੱਕੀ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਕੇ ਪਰਵਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿੰਮੀ

ਵਰਗੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਹਰ ਤਾਂ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਪੱਕੇ ਹੋਣ ਲਈ ਲੱਕੀ ਵਰਗੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਕੇ ਪੱਕੇ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਪੰਚ ਦੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਮੁੰਡੇ ਮੌਂਟੀ ਕੋਲ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਈ ਦਾਅ ਪੇਚ ਖੇਡ ਕੇ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਛੁਕ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਹਾਲਤਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੀਆ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇੱਛੁਕ ਅਤੇ ਅਣਇੱਛਕ ਦੋਵਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੇ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀ ਨਮੂਨੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

'ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ' ਦੌਰਾਨ ਹੁੰਦੇ ਝੂਠੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਕਤਲਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਪਰਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਨਾਵਲ 'ਪੁਰਜ਼ਾ ਪੁਰਜ਼ਾ ਕਟਿ ਮਰੈ' ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰੀ ਵੱਸ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਵੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੇ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਆ ਚੁੱਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਬਚਾਅ ਲਈ ਪਰਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਆਪਣੀ ਅਗਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਤੀਤ ਹੋ ਸਕੇ। ਰੇਸ਼ਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੁਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅੱਤਵਾਦ ਦੇ ਦੌਰ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਫ਼ਰਜ਼ੀ ਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਿਤੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਫ਼ਰਜ਼ੀ ਪਾਸਪੋਰਟ ਬਣਾ ਕੇ ਦੂਰ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਜੀਵਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਕੋਈ ਦੁਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾ ਪਾਵੇ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਬਾਕੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਬਤੀਤ ਕਰ ਸਕਣ।

'ਪੁਰਜ਼ਾ ਪਰਜਾ ਕਟਿ ਮਰੈ' ਵਾਗ ਹੀ 'ਤਵੀ ਤੋਂ ਤਲਵਾਰ ਤੱਕ' ਨਾਵਲ ਰਾਹੀ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਸੀ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਰਨਲ ਸਤਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਹਰਮਨਜੋਤ ਕੋਲ ਜਾਣਾ

ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਚੱਲ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਅੰਦਰ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪਨਾਹ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਹਰਮਨਜੋਤ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

> -ਪੁੱਤ ਹਰਮਨ! ਐਧਰ ਸਿਚੂਏਸ਼ਨ ਕੁੱਝ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਗਈ-ਆਪਣੀ ਕੋਠੀ ਕੋਲੇ ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੋ ਗਿਆ-ਬਾਹਰਲੀ ਕੋਠੀ ਕੋਲੇ-ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਖ਼ਾਹ-ਮਖ਼ਾਹ ਮੈਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰ ਰਹੀ ਐ-ਮੈਂ ਥੋਡੇ ਕੋਲ ਆਜਾਂ? ਲਿਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਬੰਦੇ ਮਾਰੇ ਗਏ-ਹੁਣ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਗਵਾਹੀ ਦੇਣ ਨੂੰ ਆਖਣਗੇ-ਕਹਿਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਖੂਹ 'ਚੋ ਕੱਢ ਕੇ ਖਾਤੇ 'ਚ ਸੁੱਟਣਗੇ-ਕੀ ਕਰਾਂ?
>
> -"ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਕੈਨੇਡਾ ਦਾ ਮਲਟੀਪਲਾਈ ਵੀਜ਼ਾ ਤਾਂ ਹੈ-ਚੁੱਪ ਕਰ ਕੇ ਫਲਾਈਟ ਲੈ ਕੇ ਉਡਾਰੀ ਮਾਰ ਆਓ!" ਉਧਰੋਂ ਹਰਮਨ ਨੇ ਕਿਹਾ।" (ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ "ਤਵੀ ਤੋਂ ਤਲਵਾਰ ਤੱਕ" 80)

ਸੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਅਧਿਐਨ ਦੌਰਾਨ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਨਿਜਾਤ ਪਾਉਣ ਲਈ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਵਾਸ ਨੂੰ ਆਸ ਅਤੇ ਆਸਰਾ ਮੰਨ ਕੇ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਕਟ ਹੱਲ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਗਹਿਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ।

ਸ. ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਆਸ ਅਤੇ ਆਸਰੇ

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰ ਕੇ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਕਰਜ਼ਾਈ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਪੂੰਜੀ ਕੁੱਝ

ਅਮੀਰ/ਧਨੀ/ਧਨਾਢ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਇਕੱਤਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਧੱਕਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ? ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਚ ਸਕੇ, ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਵੱਧ ਰਹੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਕੁੱਝ ਸਥਾਈ ਆਸ ਅਤੇ ਆਸਰੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਕਿਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਕੁੱਝ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅੱਗੇ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

- ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਆਸ ਅਤੇ ਆਸਰੇ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਏ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਅਸਥਾਈ ਆਸ ਅਤੇ ਆਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਖੇਤੀ ਸਹਾਇਕ ਧੰਦੇ/ਨਸ਼ਿਆਂ/ਸਾਂਝੀ ਖੇਤੀ/ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਹੋ ਰਹੀ ਲੁੱਟ ਨੂੰ ਨਾਟਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਕਤੀ ਆਸ ਅਤੇ ਆਸਰੇ ਨੇ ਤਾਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਥਲੇ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰੀ ਖੇਤੀ ਦੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ/ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰੀ ਸਬਸਿਡੀਆਂ/ਵਿਸ਼ਵ ਮੰਡੀ ਰਾਹੀਂ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।
- ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਵਿਕਸਿਤ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਸਬਸਿਡੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂ ਰਹੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਸਬਸਿਡੀਆਂ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਵਿਚ ਮੱਕੀ (Corn) ਵਿਚ ਯੂਨਾਈਟਿਡ ਸਟੇਟਸ (50.1% / $9.1 ਬਿਲੀਅਨ), ਮੱਛੀ (fish) ਵਿਚ ਚੀਨ (ਗਲੋਬਲ ਐਕਸਪੋਰਟ 9.2% / $6.6 ਬਿਲੀਅਨ ਐਕਸਪੋਰਟ), ਨਾਰੀਅਲ ਤੇਲ ਵਿਚ ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ (51% / $10.4 ਬਿਲੀਅਨ), ਚੌਲ ਵਿਚ ਥਾਈਲੈਂਡ (34.5% / $6 ਬਿਲੀਅਨ) ਆਦਿ ਦੇਸ਼ ਆਪਣਾ ਸਥਾਨ ਵਿਸ਼ਵ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਕਰ

ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਹਥਲੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਤੋਂ ਮੂਕ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

- ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਖੇਤੀ ਲਈ ਢੁਕਵੇਂ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਇਹ ਨਾਵਲਕਾਰ ਚੁੱਪ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਕੋਲ ਢੁਕਵੇਂ ਔਜ਼ਾਰ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮਜਬੂਰਨ ਵੱਡੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਾਲੇ ਟਰੈਕਟਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਦ ਲੈਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਲੋੜ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖ਼ਰਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਚੀਨ ਅਤੇ ਜਪਾਨ ਵਰਗੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਖੇਤ (ਵੱਡਾ/ਛੋਟਾ) ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਔਜ਼ਾਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਜਿੰਨਾ ਤੇ ਉਹ ਸਬਸਿਡੀਆਂ ਦੇ ਕੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਖਾਦਾਂ, ਬੀਜ, ਦਵਾਈਆਂ, ਖੇਤੀ ਸਹਾਇਕ ਸੰਦਾਂ ਆਦਿ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਬਸਿਡੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ।
- ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਰਵਾਇਤੀ ਖੇਤੀ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਰਵਾਇਤੀ ਖੇਤੀ/ਆਰਗੈਨਿਕ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਧਨ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਬਚ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਆਰਗੈਨਿਕ ਖੇਤੀ ਦਾ ਮਾਡਲ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਅਸਲ ਆਸ ਅਤੇ ਆਸਰਾ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਟਰੇਨਿੰਗ ਵਿਆਪਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਟਰੇਨਿੰਗ ਵਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਸੁਧਰੇ ਬੀਜਾਂ, ਰਸਾਇਣਿਕ ਖਾਂਦਾ ਅਤੇ ਯੋਗ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਗਰੀਨ ਫਾਰਮਿੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਸਕਣ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੀੜਿਆਂ ਦੀ ਰੋਕਥਾਮ ਲਈ ਕੀਟ-ਨਾਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਬਾਇਓ-ਪੈਸਟ ਕੰਟਰੋਲ ਅਤੇ ਪੇਸਟ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

- ਖੇਤ ਵਿਚ ਕਤਾਰਾਂ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਫਲਦਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕੀਮਤੀ ਪੌਦੇ ਲਗਾਏ ਜਾਣ ਤਾਂ ਜੋ ਸਵੇਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਸਮੇਂ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ (ਧੁੱਪ) ਪੌਦਿਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਬੀਜੀ ਫ਼ਸਲ ਨੂੰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਸਕੇ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਸਕੇ। ਪੂਰਬ ਤੋਂ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਇਹਨਾਂ ਪੌਦਿਆਂ ਦੇ ਹੇਠ ਸੋਲ੍ਹਾਂ (ਅੱਠ+ਅੱਠ) ਫੁੱਟ ਦਾ ਸਥਾਨ ਦੋਨਾਂ ਪਾਸੇ ਛੱਡਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਜੋ ਪਰਾਲੀ ਆਦਿ ਦੀ ਸੰਭਾਲ/ਮਿੱਤਰ ਜੀਵਾਂ ਲਈ ਕਾਲੋਨੀਆਂ ਅਤੇ ਖਾਦ ਲਈ ਕੰਮ ਆਵੇਗਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਖ਼ਰਚ ਵੀ ਘੱਟ ਹੋਣਗੇ/ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਉਪਜਾਊ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧੇਗੀ ਅਤੇ ਜ਼ਹਿਰੀਲੀਆਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਕਾਰਨ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਵੀ ਘੱਟ ਲੱਗਣਗੀਆਂ। ਖੇਤ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰ ਕੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਅਤੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਉਗਾ ਕੇ ਲੋੜ੍ਹਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਣਗੀਆਂ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਮਾਡਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।
- ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਬਚਾਅ ਦਾ ਵਧੀਆ ਹੱਲ ਸਾਂਝੀ ਖੇਤੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੁੱਝ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਸਾਂਝੀ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਤਾਂ ਖੇਤੀ ਖ਼ਰਚ ਘੱਟ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਦਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਦਸ਼ਾ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਸਾਂਝੀ ਖੇਤੀ ਰਾਹੀ ਆਸ ਅਤੇ ਆਸਰਾ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- ਐਮ. ਐਲ.ਡਾਰਲਿੰਗ ਅਨੁਸਾਰ "ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਕਰਜ਼ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦੇ ਤਿੰਨ ਹੀ ਰਸਤੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਤਾਂ ਉਹ ਸੰਜਮੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸ ਦੀ ਤਰਾਂ ਉਦਯੋਗ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ, ਸੂਰਜ ਛਿਪਣ ਤੱਕ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕੇ। ਜਾਂ ਉਹ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਸਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਤੰਬਾਕੂ, ਆਲੂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਉਗਾਵੇ। ਤੀਸਰਾ ਉਸ ਕੋਲ ਕਮਾਈ ਦੇ ਹੋਰ ਸਾਧਨ ਹੋਣ।" (M.L.Darling "The Punjab Peasant in Prosperity and Debt" 194)
- ਮੌਜੂਦਾ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ/ਅਰਧ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦਲਾਲ ਸਰਮਾਏਦਾਰਾਂ ਦੀ ਸਟਿੱਪਣੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਅਰਧ ਜਗੀਰ, ਅਰਧ ਬਸਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਸਾਮਰਾਜ, ਦਲਾਲ-ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਅਤੇ ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਮਾਪਤੀ ਕਰ ਕੇ ਨਵ-ਜਮਹੂਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਕਿਸਾਨਾਂ, ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜਮਹੂਰੀ ਜਮਾਤਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਜਾਗਰਿਤ

ਕਰ ਕੇ ਇੱਕ ਲੋਕ-ਲਹਿਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਜੋ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਹੋ ਸਕੇ।

- ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਫ਼ਸਲੀ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਵਿਆਜ ਰਹਿਤ ਕਰਜ਼ੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਆੜ੍ਹਤੀਆਂ/ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ /ਧਨੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਚੁਰਾਸੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਠੋਸ ਹੱਲ ਲਈ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਖ਼ਰੀਦਣ ਦਾ ਹੱਕ ਸਿਰਫ਼ ਦਰਮਿਆਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਧਨੀ ਕਿਸਾਨਾਂ/ਸਰਮਾਏਦਾਰਾਂ/ਵਪਾਰੀਆਂ/ਭੂਮੀ-ਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।
- ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਸਿੰਜਾਈ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਾ ਦਾ ਮੁਫ਼ਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੀ ਮੁਰੱਬੇਬੰਦੀ ਕਰ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਇੱਕ ਸਾਈਡ ਇਕੱਤਰ ਕਰ ਕੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨਹਿਰੀ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਟਿਊਬਵੈੱਲ ਲਗਾਏ ਜਾਣ।
- ਖੇਤੀ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਰੇਟ ਕੀਮਤ ਸੂਚਕ ਅੰਕ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਮਿਥੇ ਜਾਣ, ਤਾਂ ਜੋ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੇ ਭਾਅ ਠੀਕ ਮਿਲ ਸਕਣ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਹੋ ਸਕਣ ਦੀ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਯੋਗਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਇੱਕ ਜੀਅ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਸਹਾਇਕ ਧੰਦੇ ਵਾਗ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਖੇਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੋਰ ਆਰਥਿਕ ਮਦਦ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਫੋਕਲ ਪੁਆਇੰਟ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਸੰਦ ਕੇਂਦਰ ਖੋਲੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਜੋ ਲੋੜੀਂਦੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਨਾ-ਮਾਤਰ ਕਿਰਾਏ ਤੇ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਈ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਾਫਰ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਖ਼ਰਚੇ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਤੋਂ ਬਚਾਅ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- ਅਫ਼ੀਮ/ਭੁੱਕੀ ਵਰਗੇ ਰਵਾਇਤੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਖੇਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਮੌਜੂਦਾ ਦੌਰ ਵਿਚ ਨਸ਼ਿਆਂ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਮੌਤਾਂ/ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਜਾਂ ਸਕੇ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਦਮ

ਡਾ. ਧਰਮਵੀਰ ਗਾਂਧੀ (ਮੌਜੂਦਾ ਲੋਕ ਸਭਾ ਮੈਂਬਰ) ਅਤੇ ਸਰਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੌਹਲ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ।

- ਜੇਕਰ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵ ਵਪਾਰ ਸੰਸਥਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਜੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੇਸ ਦੇ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਦਲਾਲ, ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਘਰਾਣੇ, ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸਮੂਹ ਜਨਤਾ ਦੀ ਖ਼ਰੀਦ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇ, ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਬੰਦ ਹੋਵੇ, ਪੈਦਾਵਾਰ ਦਾ ਬਣਦਾ ਹਿੱਸਾ ਮਿਲੇ।
- ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਵਪਾਰਕ ਧੰਦਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਲੋੜਵੰਦ ਦੇਸ਼ਾਂ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ, ਤੁਰਕਮੇਸਤਾਨ, ਮੰਗੋਲੀਆਂ, ਕਤਰ, ਆਬੂ-ਧਾਬੀ) ਵਿਚ ਭੇਜ ਕੇ ਉਚਿੱਤ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਕਮਾ ਕੇ ਡੁੱਬਦੀ ਕਿਸਾਨੀ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਵਧੀਆ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਵਪਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਖ਼ਮਿਆਜ਼ਾ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਭੁਗਤਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ।
- ਖੇਤੀ ਸੈਕਟਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਮੈਕਸੀਕਨ ਬੌਣੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਦੇਸੀ ਨਸਲ ਦੀਆਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਤੇ ਖੋਜ ਕਰ ਕੇ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂ ਸਕੇ।
- ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਬਜਟ ਦਾ ਘੱਟੋ ਘੱਟ 10% ਹਿੱਸਾ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਲਗਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿਸਾਨੀ ਵਧੀਆ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂ ਸਕੇ, ਤਾਂ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪੱਧਰ ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਉੱਤਮ ਪੱਧਰ ਤੇ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ।
- ਕਣਕ, ਝੋਨੇ ਦਾ ਫ਼ਸਲੀ ਚੱਕਰ ਬਦਲਿਆਂ ਜਾਵੇ, ਇਸ ਚੱਕਰ 'ਚੋ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ 10,000 ਹਜ਼ਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਏਕੜ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਕ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਜੋ ਕਿਸਾਨ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਫ਼ਸਲੀ ਚੱਕਰ ਨੂੰ ਤੋੜ ਸਕਣ।

ਸੋ ਅਸੀਂ ਅੰਤ ’ਤੇ ਉਪਰੋਕਤ ਅਧਿਆਇ ‘ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਆਸ ਅਤੇ ਆਸਰੇ’ ਦੀ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਸਮੇਟਦੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਉਦਾਰੀਕਰਨ,

ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਡੂੰਘੇ ਆਰਥਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸੰਕਟਾਂ ਤੋਂ ਨਿਵਾਰਨ ਲਈ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਆਸ ਅਤੇ ਆਸਰੇ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹੋਰ ਸੰਕਟ (ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕਟ, ਪਰਵਾਸੀ ਸੰਕਟ ਅਤੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੰਕਟ) ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਉੱਤਮ ਚੇਤਨ 'ਮਨੁੱਖੀ ਪੂੰਜੀ' ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਬਾਕੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਚੇਂ ਨੌਜੁਆਨ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਡੇਰਿਆਂ ਦੇ ਵਾਰਿਸ ਅਖੌਤੀ ਸਾਧ/ਸੰਤ/ ਬਾਬੇ ਦੇ ਚੁੰਗਲ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਧਰਮ ਵੀ ਆਸ ਦੀ ਬਜਾਏ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਾਬਿਆਂ ਦੇ ਚੁਗ਼ਲ ਤੋਂ ਬਾਕੀ ਬਚੇਂ ਨੌਜੁਆਨ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸੰਤਾ, ਗੁਰੂਆਂ, ਯੋਧਿਆਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਵੇਲੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਛੇਵਾਂ ਦਰਿਆ ਵੀ ਵਗ ਪਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੁਣ ਕੁੜੀਆਂ ਵੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਸੂਬਾ ਇਸ ਵੇਲੇ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਅੱਵਲ ਸੂਬਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਏ ਦਿਨ ਨਸ਼ੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਮਾਮਲਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਿਚ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰ ਖ਼ੁਦ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਪ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਆਦਤ ਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਨਸ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਇੱਕ ਡੀ. ਐਸ. ਪੀ. ਅਤੇ ਐਸ. ਐਸ. ਪੀ. ਪੱਧਰ ਦੇ ਇੱਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੱਕ ਦੇ ਨਾਮ ਤੱਕ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਫੜਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਤਸਕਰਾਂ ਪਿੱਛੇ ਨਿੱਜੀ ਲਾਭ ਲਈ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦਾ ਰੋਲ ਵੀ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਘਾਤਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਹੱਲ ਸਿੱਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ

ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਹਿਤ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਿਖਿਆਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਫੈਲੇ ਇਸ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਦਿਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਤੇ ਨਸ਼ੇ ਦੇ ਕਾਰੋਬਾਰੀਆਂ ਦੇ ਗੰਦੇ ਗੱਠਜੋੜ ਨੂੰ ਜੱਗ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਵਾਨੀ ਨੂੰ ਘਾਤਕ ਨਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਰਵਾਇਤੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇ ਕੇ ਸਾਰਥਿਕ ਅਤੇ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਮਕਸਦ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਮੁਨਾਫ਼ਾਖ਼ੋਰ, ਮਨੁੱਖ ਦੋਖੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਕਰ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਕੇਂਦਰਿਤ ਨਵੀਨ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰ ਕੇ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਕੇ ਅਮੀਰ ਗ਼ਰੀਬ ਦਾ ਪਾੜ੍ਹਾ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਸਕਣ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਕਰ ਕੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਪਰਵਾਸੀ ਅਤੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਸੰਕਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਜੈ ਜਵਾਨ, ਜੈ ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਜੈ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਰਤਮਾਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਨਾ ਜਵਾਨ ਦੀ ਜੈ ਹੋਈ ਅਤੇ ਨਾ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਜੈ ਹੋਈ ਹੈ।

....

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼

ਹਥਲਾ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ **'ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ'** ਨੂੰ ਛੇ ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਨ ਬਣਿਆ। ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਜੋ ਸਿੱਟੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੂਤਰਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਲ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਇ: **ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ** ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਿਕ ਪੱਖ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਿੱਟੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਨ:

- ਵਰਤਮਾਨ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਦੌਰ ਵਿਚ ਹੋਈਆ ਖੋਜਾਂ ਮੋਬਾਈਲ-ਫ਼ੋਨ, ਇੰਟਰਨੈੱਟ, ਟੀ. ਵੀ. ਚੈਨਲ, ਸੈਟੇਲਾਈਟ, ਅਖ਼ਬਾਰ, ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੇ ਸਮੁੱਚੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕਰ 'ਗਲੋਬਲ ਪਿੰਡ' ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।
- ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਭਰਤ ਵਿਚ 1980 ਈ: ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਹੁ-ਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦਾ ਆਗਾਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਕੰਪਨੀ ਮਾਲਕ, ਸਿਆਸੀ ਘਰਾਣੇ, ਉਦਯੋਗਪਤੀ, ਵਪਾਰੀ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਘਰਾਣੇ ਖਪਤਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਮੰਡੀ ਵਿਚਲੀ ਰਿਸ਼ਵਤਖ਼ੋਰੀ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਅਤੇ ਬਲੈਕ ਮਾਰਕੀਟ ਰਾਹੀਂ ਖਪਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰ ਕੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਕਮਾ ਕੇ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਅਮੀਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ।
- ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ, ਕਾਲਜਾਂ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ, ਹਸਪਤਾਲਾਂ, ਜਲ ਸਪਲਾਈ, ਬਿਜਲੀ ਬੋਰਡ ਆਦਿ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਵਿਚ ਕੰਟਰੈਕਟ/ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ/ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨਾਂ/ਸੋਸਾਇਟੀਆਂ ਦੇ

ਰਾਹੀਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਦਾ ਹੈ।

○ ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਪਛੜੇ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵ ਵਪਾਰ ਸੰਸਥਾ, ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੁਦਰਾ ਫ਼ੰਡ ਤੋਂ ਲਏ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਵਿਚ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

○ ਮੌਜੂਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

○ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਰਿਹਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸੰਕਟ ਇੰਨਾ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।

○ ਉਦਾਰੀਕਰਨ. ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਪਰਵਾਸ, ਨਸ਼ਿਆਂ, ਧਰਮ, ਭੂਗੋਲ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਆਦਿ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋਇਆ।

ਉਕਤ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ’ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰੇਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਕੇ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਖੋਜ ਦਾ ਮੂਲ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਰਾਹੀਂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ/ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ

ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਦੂਜਾ ਅਧਿਆਇ: **ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ** ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਿਆ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਿੱਟੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਨ:

○ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਥੀਮ ਆਰਥਿਕਤਾ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਇੱਕ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇਸ਼ ਹੋਣ ਕਰਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਖੇਤੀ ’ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖੇਤੀ ਵਰਗ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ 'ਤੇ ਪਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਕਿਸਾਨ ਵਰਗ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਨੀਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਧਨੀ ਕਿਸਾਨ ਹੋਰ ਧਨੀ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਕੇ ਬੈਂਕਾਂ, ਆੜ੍ਹਤੀਆਂ, ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਧਨੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾਈ ਹੋ ਕੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਗੁਆ ਕੇ ਭੂਮੀਵਾਨ ਤੋਂ ਭੂਮੀਹੀਣ ਹੋ ਗਿਆ।

○ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤਿਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਜ਼ਮੀਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਭੂਮੀਹੀਣ ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

○ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਪਰਵਾਸ, ਧਰਮ, ਨਸ਼ਿਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨੌਜੁਆਨ ਆਪਣਾ ਅਸਤਿਤਵ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

○ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਬੈਂਕ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ, ਪੇਂਡੂ ਸ਼ਰੀਕੇ ਬਾਜ਼ੀ, ਖੇਤੀ ਲਈ ਮਹਿੰਗੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਖ਼ਰੀਦਣ, ਰੇਹਾਂ-ਸਪਰੇਹਾਂ, ਜ਼ਰ/ਜੋਰੂ/ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਸਰਪੰਚੀ ਲਈ ਕਤਲੋਗਾਰਤ, ਧੀਆਂ

ਦਾ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਵਿਆਹ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣਾ ਅਤੇ ਵਿਆਹਾਂ 'ਤੇ ਹੋਇਆ ਲੋੜ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖ਼ਰਚ, ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ, ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਦਾ ਕੁਸ਼ਲ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਬੈਂਕਾਂ/ਆੜ੍ਹਤੀਆਂ/ਧਨੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਾਰਨ ਵਧੇ ਕਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਅਸੀਮ ਵਾਧਾ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ।

○ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਬਹੁ-ਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਮਦ ਕਾਰਨ ਅੰਨਦਾਤੇ ਤੋਂ ਕੰਮੀ ਕਮੀਣ ਬਣ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚਲੇ ਲੇਬਰ ਚੌਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣਾ/ਸੀਰੀ ਲੱਗ ਕੇ ਲੇਬਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ।

○ ਜੱਟਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣਾ ਅਤੇ ਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਦਿਉਰਾਂ ਜੇਠਾਂ ਨਾਲ ਪਤੀ ਬਾਹਰੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਤੱਕ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

○ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕ ਮਜਬੂਰੀ ਕਾਰਨ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਕਰੂਪ ਧਨੀ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਮਜਬੂਰਨ ਕੁਜੋੜ ਵਿਆਹ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

○ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ (ਭਈਆਂ) ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਮਦ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ 'ਤੇ ਦੂਜੇ ਰਾਜਾ ਦੇ ਪਰਵਾਸੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

○ ਅਨਪੜ੍ਹ ਅਤੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਡੇਰਿਆਂ ’ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰੀ ਬੈਠੇ ਅਖੌਤੀ ਬਾਬਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ।

○ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਨਿਘਾਰ ਕਾਰਨ ਔਰਤਾਂ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਬਣ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦੇ ਇਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਇਸ ਦੌਰ ਦੇ

ਹੋਰਨਾਂ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇੰਨੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆਂ।

○ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸੰਕਟਾਂ ਅਤੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਨੇ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

○ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜੁਆਨ ਪਰਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਪਰਵਾਸੀ ਸੰਕਟ ਪਨਪਦਾ ਹੈ।

○ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ (ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ) ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਮੌਜੂਦਾ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਹੱਲ ਖੇਤੀ ਸਹਾਇਕ ਧੰਦਿਆਂ (ਡੇਅਰੀ ਫਾਰਮਿੰਗ, ਬੱਕਰੀ ਪਾਲਣ, ਸੂਰ ਪਾਲਣ, ਮੱਛੀ ਪਾਲਣ, ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣੇ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਕਰਨਾ), ਕਿਸਾਨ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਰਾਹੀਂ, ਸਾਂਝੀ ਖੇਤੀ, ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਵਰਗ ਨੂੰ ਲੋਕ ਮਾਰੂ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾਟਕ ਖੇਡਣਾ ਅਤੇ 'ਪਰਵਾਸ' ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹੱਲ ਅਲਾਪਦਾ ਹੈ। ਖੋਜ ਅਧੀਨ ਚੁਣੇ ਗਏ ਨਾਵਲਕਾਰ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰੀ ਸਬਸਿਡੀਆਂ, ਵਿਸ਼ਵ ਦੀਆਂ ਖੇਤੀ ਤਕਨੀਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਮੰਡੀ ਬਾਰੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਵਰਗ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਕਤ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ’ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਤਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਤੀਜਾ ਅਧਿਆਇ: **ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਕਟ** ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪੱਖ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਦੀਆਂ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਸਿੱਟੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਨ।

○ ਮੌਜੂਦਾ ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪਨਪਿਆ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਕਟ ਪੰਜਾਬ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਆਗਾਜ਼ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਅਯੋਗ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਹੈ।

○ ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨ ਵੋਟਾਂ ਲੈਣ ਲਈ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨ ਵਰਗ ਨੂੰ ਲਾਰੇ ਲਾ ਕੇ ਗੁਮਰਾਹ ਕਰ ਕੇ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਨੂੰ ਲਾਏ ਲਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

○ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸਰਪੰਚੀ ਲੈਣ ਲਈ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਉਣ ਲਈ ਕੋਹਜੀਆਂ ਚਾਲਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਨਾ, ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੌਰਾਨ ਝੂਠੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਕਰਨੇ, ਝੂਠੇ ਪਰਚਿਆ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਕਰਵਾ ਕੇ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਕੱਢਣੀ ਆਦਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾ ਰਾਹੀਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਘਾਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

○ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਰੂਪ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

○ ਵੋਟਾਂ ਸਮੇਂ ਲੀਡਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਵੋਟਾਂ ਬਟੋਰਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਪਣੇ ਮੁਫ਼ਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੀਤੇ ਵਚਨ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

○ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਕੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਅਕਵਾਇਰ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਇੰਡਸਟਰੀ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਦੁਆਰਾ ਕੈਂਸਰ ਵਰਗੀਆਂ ਭਿਆਨਕ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਲੱਗ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

○ ਅਖੌਤੀ ਸਾਧ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਰਹੇ ਹਨ।

○ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੂੰਜੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਵਿਚ ਸਰਪੰਚ/ਨੰਬਰਦਾਰ/ਰਾਜਨੇਤਾ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਲਗਾ ਕੇ ਨਿਮਨ-ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਘਾਣ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

○ ਕਿਸਾਨ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਦਿਉਰਾਂ ਜੇਠਾਂ ਨਾਲ ਅਵੈਧ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾ ਜ਼ਮੀਨ ਹਥਿਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਕਤਲ ਤੱਕ ਕਰਵਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

○ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਦੌਰ ਵਿਚ ਐਮ. ਐਲ. ਏ. ਅਤੇ ਚਲਾਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਮੁਫ਼ਾਦ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਬਦਲਦੇ ਹਨ।

○ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਬਣ ਕੇ ਧੰਦੇ ਵਿਚ ਪੈ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਵੇਸਵਾ ਦੇ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ’ਤੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੋਟਾਂ ਬਟੋਰਨਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸੇਵੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਧਨ ਇਕੱਤਰ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

○ ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਅਤੇ ਧਨੀ ਵਿਅਕਤੀ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਗ਼ਲਤ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਨਾਲ ਬਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਰਾਜਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਵਾਗ ਹੀ ਦੰਭੀ/ਕਪਟੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ ਜੋ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖ ਕੇ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹਦੇ ਹਨ।

○ ਕਿਸਾਨ/ਮਜ਼ਦੂਰ ਯੂਨੀਅਨਾਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਆਗੂ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਨਾਲ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਅਤੇ ਧਨਾਢਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਮੁਨਾਫ਼ਿਆਂ ਲਈ ਲੋਕ ਧਰੋਹ ਕਰਦੇ ਹਨ।

○ ਰਾਜਨੇਤਾ ਵੋਟਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਅਖੌਤੀ ਬਾਬਿਆਂ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਬਾਬਿਆਂ ਦਾ ਸਾਥ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੱਤਾਧਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਅਖੌਤੀ ਸੰਤਾ ਦੀ ਮਿਲੀ ਭੁਗਤ ਨਾਲ ਡੇਰਾਵਾਦ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਅਖੌਤੀ ਬਾਬਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਨੌਜੁਆਨ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

○ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਰੁੱਧ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਕਬਰ ਦੀਆਂ ਦੁੱਲੇ ਭੱਟੀ ਵਿਰੁੱਧ ਅਤੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

○ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰ ਕੇ ਭੂਮੀਹੀਣ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ।

○ ਮੌਜੂਦਾ ਦੌਰ ਵਿਚ ਧਨੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਮਨ-ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਡਿਆ ਅਤੇ ਵੰਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਨੋਰਥ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ।

○ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੌਰਾਨ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹੇ।

○ ਰਾਜਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਪਿੱਠੂ ਨੰਬਰਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਰਪੰਚਾ ਦੁਆਰਾ ਨਸ਼ੇ ਵੇਚਣ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜੁਆਨੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।

○ ਭਾਰਤ ਦੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ

ਕੀਟਨਾਸ਼ਕ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨਾਲ ਸੌਦੇਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਿਸਾਨੀ, ਭੂਮੀ, ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਘਾਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮੋਹਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਗਈ।

○ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਰਸੂਖ਼ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਘਪਲੇ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਐਫ. ਸੀ. ਆਈ. ਦੇ ਗੁਦਾਮਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

○ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਨਿਘਾਰ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਨੌਜੁਆਨ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਲੈਕਚਰ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਕਰਵਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਵੀ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

○ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਪੀ. ਆਰ. ਲੈਣ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾ ਚੱਲੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

○ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜਮਾਤ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ/ਕਾਲਜ/ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ’ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾ ਕੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਬਣਾ ਕੇ ਚੋਣਾਂ ਲੜਦੇ ਹਨ, ਲੜਾਈਆਂ ਲੜਦੇ ਹਨ, ਜਾਇਜ਼ ਨਜਾਇਜ਼ ਪੁਲਿਸ ਕੇਸ ਤੱਕ ਦਰਜ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।

○ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਰੀਕ ਮੌਕਾ ਪੈਣ 'ਤੇ ਆਰਥਿਕ/ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਉਕਤ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ’ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਤੋਂ ਨਿਜਾਤ ਪਾਉਣੀ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਚੌਥਾ ਅਧਿਆਇ: **ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ** ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਸਿੱਟੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਨ:

○ ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ 'ਗਲੋਬਲ ਪਿੰਡ' ਬਣਨ ਕਾਰਨ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ।

○ ਪੂੰਜੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਹੋੜ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤੇ ਟੁੱਟ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਰਾਂ ਹੱਥੋਂ ਭਰਾਂ ਦਾ ਕਤਲ, ਪਿਤਾ ਵੱਲੋਂ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਕਤਲ, ਮਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ/ਮਾਮੀ ਦੇ ਭਾਣਜੇ ਨਾਲ ਨਜਾਇਜ਼ ਸੰਬੰਧ, ਨਿਮਨ-ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਜੱਟ ਨਾਲ ਘਰੋਂ ਭੱਜਣਾ ਔਰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਤੀ ਬਾਹਰੇ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨੇ, ਭਰਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭੈਣਾਂ ਨੂੰ ਨਜਾਇਜ਼ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਨਾ, ਜੁਆਈ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਲੁੱਟ, ਪਿਉ ਦੁਆਰਾ ਪੁੱਤਰ ਲਈ ਲਗਾਈ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਤੇ ਨਾ ਪਹੁੰਚਣਾ ਆਦਿ ਕਾਰਨ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤਿਆਂ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

○ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜ ਅਤੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵਿਚ ਆਏ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਾਰਨ ਖਪਤਵਾਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਆਗਾਜ਼ ਹੋਇਆ।

○ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਲਵ-ਮੈਰਿਜ, ਰੇਵ, ਵਾਈਫ-ਸਵੈਪਿੰਗ, ਗਰਲ-ਫਰੈਂਡ ਆਦਿ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪਾਪੂਲਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

○ ਭੂਮੀਹੀਣ ਕਿਸਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਅਨਜੋੜ ਵਿਆਹ ਹੁੰਦੇ

ਹਨ ਮੁੱਲ ਦੀ ਤੀਵੀਂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਆਗਾਜ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ।

○ ਮੌਜੂਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਅਧੀਨ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਜਿਸਮ ਦੀਆਂ ਮੰਡੀਆਂ ਲੱਗ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਵਾਗ ਵੇਚਿਆ ਅਤੇ ਖ਼ਰੀਦਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

○ ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਮੰਦਰ, ਚਰਚ, ਡੇਰੇ, ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਬਣਾ ਲਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕੱਤਰ ਧਨ ਨੂੰ ਜਨਤਕ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਭਲਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

○ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਜੁੜੀ ਨਾਈਆਂ ਦਾ ਮੁੰਡਾ/ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਤਰਖਾਣਾਂ ਦੀ ਕੁੜੀ/ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਅਖੌਤੀ ਬਾਬਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਨੌਜੁਆਨ ਮੁਟਿਆਰ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਨਜਾਇਜ਼ ਸੰਬੰਧ ਹੀ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ/ਸਰਪੰਚ ਦੀ ਕੁੜੀ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਅੰਤਰ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਧਰਮ ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ।

○ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਕਿਰਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

○ ਰਾਜ ਨੇਤਾਵਾਂ/ਨੰਬਰਦਾਰਾਂ/ਸਰਪੰਚਾਂ ਦੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸੋਚ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਸ਼ੇ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ।

○ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੀ ਮੰਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਧੀਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧੀਆਂ ਵੇਚਣ ਤੱਕ ਦੀ ਨੌਬਤ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਅਨਜੋੜ ਵਿਆਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

○ ਪੰਜਾਬਣਾਂ ਦਾ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਜਿਸਮਾਨੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

○ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਦੌਰ ਵਿਚ ਅਮੀਰ ਘਰਾਂ ਦੇ ਕਾਕਿਆਂ ਨੌਜੁਆਨ ਦਾ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਕੇ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

○ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਕਿਰਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੌਰਾਨ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਤਸ਼ੱਦਦ/ਨੌਕਰੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ/ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਵਿਚਲੀ ਰਿਸ਼ਵਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਕਤ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ’ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਪੰਜ ਅਧਿਆਇ: **ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਔਰਤ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ** ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਸਿੱਟੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਨ:

○ ਮੌਜੂਦਾ ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਮੰਡੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਵੀ ਮੰਡੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਮੰਡੀ ਦੀ ਵਸਤੂ ਸਮਝ ਵੇਚਿਆ/ਖ਼ਰੀਦਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

○ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਹੀ ਸਮਝਿਆ

ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਅੱਜ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ, ਖ਼ਰੀਦਿਆ ਅਤੇ ਵੇਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੈਕਸ ਦੀ ਵਸਤ ਸਮਝ ਕੇ ਅੱਡਿਆਂ/ਰੰਡੀ ਵਾੜਿਆਂ/ਹੋਟਲਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਜਿਸਮਾਨੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

○ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਮੋਟੇ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਬਟੋਰਨ ਲਈ ਕਿਰਤ ਦਾ ਨਾਰੀਕਰਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

○ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ 'ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਪਿਤਰ ਸੱਤਾ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਹੰਢਾਉਂਦੀ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

○ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਅਖੌਤੀ ਬਾਬਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਔਰਤਾਂ ਜਿਨਸੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

○ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੀ ਮੰਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਕਾਰਨ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਲਈ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦਾ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਦੁਹਾਜੂ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਕੁੱਝ ਕੁ ਲਾਲਚ 'ਚ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

○ ਪੰਜਾਬੀ ਔਰਤ ਲਈ ਘਰ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਆਮ ਕਰ ਕੇ ਔਰਤ ਘਰ ਦੀ ਕੈਦ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਿਤਰ ਸੱਤਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮੁੱਢਲਾ ਕੇਂਦਰ ਘਰ ਹੀ ਹੈ ਜਿੱਥੋਂ ਔਰਤ ਦਾ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਔਰਤ ਦੀ ਹੋਣ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਸਫੋਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।

○ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਨਾਵਲਕਾਰ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼-ਸੱਤਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਪੁਰਸ਼।

○ ਭਾਰਤ ਜਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਔਰਤ ਪੱਖੀ ਲਹਿਰ ਨਹੀਂ ਚੱਲੀ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਇਸ

ਨਾਵਲ ਰਾਹੀ ਔਰਤ ਪੱਖੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਔਰਤ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਲਈ ਕੋਈ ਯਤਨ ਰੂਪਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਔਰਤ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਰੂਪ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਘਰ ਦੀ ਵਿਗੜਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦੀ ਹੋਈ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਈ ਵਾਰ ਮਜਬੂਰਨ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰ ਵੀ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਛੇਵਾਂ ਅਧਿਆਇ: **ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਆਸ ਅਤੇ ਆਸਰੇ** ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਸਿੱਟੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਨ:

○ ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤਾਨ ਹੋ ਕੇ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਆਸ ਅਤੇ ਆਸਰੇ ਤੇ ਟੇਕ ਰੱਖ ਕੇ ਆਪਣਾ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਪਣੇ ਸੰਕਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਆਸ ਅਤੇ ਆਸਰਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਲਮ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਹੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

○ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਧਰਮ ਨੂੰ ਆਸਰਾ ਮੰਨ

ਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸੰਕਟ ਨਿਵਾਰਨ ਲਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਡੇਰਿਆਂ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਅਖੌਤੀ ਬਾਬਿਆਂ ਦੇ ਚੁੰਗਲ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਜਿਸਮਾਨੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੇ ਲਏ ਆਸਰੇ ਤੋਂ ਵੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

○ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਛੇਵਾਂ ਦਰਿਆ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠਾਂ ਆਪਣਾ ਸੰਤਾਪ ਹੰਢਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨੌਜੁਆਨ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਕਾਰਨ ਮਨੋਂ-ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦਾ ਹੋਇਆ ਅਲਗਾਵ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦੇਣ ਲਈ ਨਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਆਸ ਦੀ ਕਿਰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣਾ ਅਸਤਿਤਵ ਗੁਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਵਾਇਤੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦੁਬਾਰਾ ਚਾਲੂ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਮੁਸੀਬਤ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਬਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

○ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਆੜ੍ਹਤੀਆਂ/ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਸੰਕਟਾਂ ਦੇ ਨਿਵਾਰਨ ਦੀ ਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਆੜ੍ਹਤੀਏ ਅਨਪੜ੍ਹ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚੁੰਗਲ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਵਧੇਰੇ ਕਰਜ਼ਾਈ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

○ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜੁਆਨ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤਾਨ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਪਰਵਾਸ ਤੋਂ ਆਸ ਅਤੇ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਆਸ ਅਤੇ ਆਸਰਾ ਪਰਵਾਸੀ ਸੰਕਟ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਸੰਕਟ ਬਾਰੇ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗੌਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ।

○ ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਅਧੀਨ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਪੱਧਰੀ ਸਬਸਿਡੀਆਂ, ਆਧੁਨਿਕ ਖੇਤੀ ਤਕਨੀਕਾਂ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਸਹਾਇਕ ਸੰਦ, ਵਿਸ਼ਵ ਮੰਡੀ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਰਾਹੀਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਦਸ਼ਾ ਸੁਧਾਰ ਹੋਣ ਦੀ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਉਕਤ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ’ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਕੇ ਆਸ ਅਤੇ ਆਸਰਿਆਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਧਰਮ, ਨਸ਼ੇ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸ ਵਰਗੇ ਵਕਤੀ ਆਸ ਅਤੇ ਆਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਮੰਨ ਕੇ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਕਤੀ ਆਸ ਅਤੇ ਆਸਰਿਆਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਰੂਪ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਸੰਕਟਾਂ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦਾ ਹੋਇਆ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਖੇਤੀ ਤਕਨੀਕਾਂ/ਵਿਸ਼ਵ ਮੰਡੀ ਦੇ ਵਿਧਾਨ/ਸਬਸਿਡੀਆਂ/ਬੈਂਕਾਂ/ਆੜ੍ਹਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਮੋਟਿਫ਼ਾਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤਾਨ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਵਿਭਿੰਨ-ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਕਟਾਂ (ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਨਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸ) ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣਾ ਅਸਤਿਤਵ ਗੁਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਮੁਕੰਮਲ ਸੁਰੱਖਿਆ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਅੰਤਿਕਾ

1

ਕਿਸਾਨ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਸਬੰਧੀ ਸਰਵੇਖਣ

1. ਮੁੱਢਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ:

ੳ. ਖੁਦਕਸ਼ੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਾ ਨਾਂ ਅ. ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ

ੲ. ਫੋਨ ਨੰਬਰ

ਸ. ਉਮਰ

ਹ. ਪੜ੍ਹਾਈ

ਕ. ਜਾਤੀ

ਖ. ਵਿਆਹਿਆ (ਹਾਂ/ਨਹੀਂ) ਗ. ਪਿੰਡ

ਘ. ਬਲਾਕ

ਙ. ਜਿਲ੍ਹਾ

ਚ. ਕਿੱਤਾਂ

ਛ. ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਨ ਦੀ ਮਿਤੀ ਸਾਲ

2. ੳ. ਚੌਕੀਦਾਰ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡ ਮੁਤਾਬਿਕ ਮੌਤ ਦੀ ਮਿਤੀ ....

ਅ. ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਦਾ ਕਾਰਨ................

3. ਕੀ ਇੱਕ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਹਨ, ਜੇਕਰ ਹਾਂ ਤਾਂ ਕਿੰਨੀਆਂ?.........................

4. ਖੇਤੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਵੰਡ

ਵੇਰਵਾ	ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਵੇਲੇ	ਹੁਣ ਜ਼ਮੀਨ
ਮਾਲਕੀ (ਏਕੜ)		
ਗਹਿਣੇ ਕੀਤੀ (ਏਕੜ)		

5 ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਸਬੰਧੀ:

ਕੁੱਲ ਮੈਂਬਰ	ਬਾਲਗ	ਪੁਰਸ਼	ਔਰਤ	ਬੱਚੇ	ਹੁਣ ਕਿੱਤਾ

6 ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤੀ

ਜ਼ਹਿਰ ਖਾ/ਪੀ ਕੇ, ਫਾਹਾ ਲਿਆ, ਗੱਡੀ ਥੱਲੇ ਆਕੇ, ਖੂਹ ਜਾਂ ਨਹਿਰ ਵਿਚ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ

7. ਘਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ

1. ਕੱਚਾ　　2. ਪੱਕਾ　　3. ਅੱਧਾ ਕੱਚਾ/ਪੱਕਾ

8. ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਦੇ ਕਾਰਨ

ਕਰਜ਼ਾ/ ਬਿਮਾਰੀ/ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀ/ ਘਰੇਲੂ ਲੜਾਈ/ **ਜ਼**ਮੀਨ/ ਘਰ ਦੀ ਕੁਰਕੀ ਦਾ ਹੁਕਮ/ ਫਸਲ ਦਾ ਮਰਨਾ ਜਾਂ ਘਾਟਾ/ ਆੜਤੀਏ ਦੀ ਖੜੀ ਫਸਲ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ/ ਕੋਰਟ ਕੇਸ (ਬੈਂਕ ਜਾ ਆੜਤੀਏ ਵੱਲੋ), ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ/ ਤੰਗ ਕਰਨਾ/ ਆੜਤੀਏ ਦੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਜਾਂ ਮਾਰਨ ਦਾ ਡਰਾਵਾ/ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਾਰਨ --------

9. ਆਮਦਨ ਸਬੰਧੀ

ਸਲਾਨਾਂ ਆਮਦਨ	ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਵੇਲੇ (ਸਾਲਾਨਾ/ ਰੁਪਏ)	ਹੁਣ (ਸਾਲਾਨਾ/ ਰੁਪਏ)
ਖੇਤੀ ਤੋਂ ਆਮਦਨ		
ਦੱਧ ਤੋਂ ਆਮਦਨ		
ਨੋਕਰੀ ਤੋਂ ਆਮਦਨ		
ਦਿਹਾੜੀ ਤੋਂ ਆਮਦਨ		
ਕੋਈ ਹੋਰ ਆਮਦਨ		

10. ਕਰਜ਼ੇ ਸਬੰਧੀ:

ਕਿੱਥੋ ਲਿਆ	**ਖੁ**ਦਕੁਸ਼ੀ ਵੇਲੇ ਕਰਜ਼ਾ (ਰੁਪਏ)	ਹੁਣ ਕਰਜ਼ਾ (ਰੁਪਏ)
ਵਪਾਰਕ ਬੈਂਕ		
ਸਹਿਕਾਰੀ ਬੈਂਕ/ਸੁਸਾਇਟੀ		

ਆੜਤੀਆਂ

ਵੱਡਾ ਕਿਸਾਨ

ਮੁਲਾਜ਼ਮ

ਕੋਈ ਹੋਰ

11. ਵੇਚੀਆਂ/ਗਹਿਣੇ ਰੱਖੀਆਂ ਚੀਜਾ ਸਬੰਧੀ:

ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾ			ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ		
ਕੀ ਵੇਚਿਆ	ਕਿੰਨੇ ਰੁਪਏ ਵਿਚ	ਕਿੱਥੇ ਖਰਚਿਆਂ	ਕੀ ਵੇਚਿਆ	ਕਿੰਨੇ ਰੁਪਏ ਵਿਚ	ਕਿੱਥੇ ਖਰਚਿਆ

12. ਖੇਤੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ: (ਹਾਂ/ਨਹੀਂ)

1. ਟਰੈਕਟਰ............ **2.**

ਟਰੈਕਟਰ ਦੇ ਸੰਦ.............

3. ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਮੋਟਰ.... **4.** ਕੋਈ

ਹੋਰ.............

13. ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਖਰਚੇ ਸਬੰਧੀ (ਰੁਪਏ)

1. ਖੇਤੀ ਦੇ ਖਰਚੇ **2.** ਬਿਮਾਰੀ ਦੇ

ਖਰਚੇ

3. ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਖਰਚੇ **4.** ਵਿਆਹ ਦੇ ਖਰਚੇ

5. ਕੋਈ ਹੋਰ**..............**

14. ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾ:

1. ਅਫੀਮਚੀ **. 2** ਨਿੱਤ ਸ਼ਰਾਬੀ**. 3.** ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਸ਼ਾ**, 4.** ਕਦੇ ਕਦੇ ਨਸ਼ਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ **5.** ਨਸ਼ਾ ਰਹਿਤ

6. **ਕੋਈ ਹੋਰ ਆਦਤ**......

15. ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਵੇਲੇ ਜਾਂ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾ :

ਬੈਂਕ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਤੰਗ ਕੀਤਾ	ਪਹਿਲਾਂ	ਬਾਅਦ
ਆੜਤੀਆਂ ਨੇ ਤੰਗ ਕੀਤਾ		
ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਤੰਗ ਕੀਤਾ		
ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਵਿਘਨ		
ਪਤਨੀ/ਬੱਚਿਆਂ ਘਰੇਲੂ ਲੜਾਈ		

ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਾਰਨ:

ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਤਾ: **ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਤਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ**

…………………

2

<u>ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੱਤਰ</u>

ਵੱਲ: ਖੋਜਾਰਥੀ

ਨਾਮ: ਨਾਇਬ ਸਿੰਘ

ਸਥਾਨ: School of arts and languages,

Lovely Professional University, Punjab

ਰਜਿ: ਨੰ: 41400130

E-mail: **naibsinghkothaguru@gmail.com**

ਤਸਦੀਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ **ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ (**Vishvikarn Daur De Punjabi Novel Vich Niman-Kissani Sankat**)** ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਪੀਐਚ.ਡੀ. ਕਰਨ ਲਈ 1 ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, 2 ਬਲਵੀਰ ਪਰਵਾਨਾ 3 ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, 4. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ, 5 ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਦ, 6 ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ, 7 ਮਨਮੋਹਨ ਬਾਵਾ, 8 ਸੁਖਦੇਵ ਮਾਨ, 9 ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ, 10 ਅਮ੍ਰਿਤਾ ਪੀਤਮ, 11 ਨਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, 12 ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸ਼ੀਤਲ, 14 ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਕੁੱਕੜਪਿੰਡੀਆ, 15 ਜਤਿੰਦਰ ਹਾਸ, 16 ਨਛੱਤਰ, 17 ਬਲਜਿੰਦਰ ਨਸਰਾਲੀ, 18 ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ 19 ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ, 20 ਜਸਬੀਰ ਮੰਡ, ਦਰਸਨ ਮਿਤਵਾ 21. ਪ੍ਰੇਮ ਗੋਰਖੀ 22. ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ ਬੱਲੀ 23. ਪਰਗਟ ਸਿੰਘ ਸਤੌਜ, 24 ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ, 25 ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਗਰਗ, 26 ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ, 27 ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਏ, 28 ਹਰਨਾਮ ਦਾਸ ਸਹਿਰਾਈ ਅਦਿ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਢੁੱਕਵੀਂ ਹੈ।

1.

2.

3.

4.

ਵੱਲੋਂ:

ਨਾਮ :

ਅਹੁਦਾ:

ਸਥਾਨ:

ਹਸਤਾਖ਼ਰ:

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), *ਖੋਜ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ-ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ,* ਵਿਸ਼ੇਸ਼-ਅੰਕ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਸਤੰਬਰ- 1999, ਅੰਕ 50. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ, *ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ,* ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1982. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਅਜੀਤਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਡਾਕਟਰ), *ਸਾਮਰਾਜੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਬੇਨਕਾਬ-I*, ਯੂਨੀਸਟਾਰ ਬੁੱਕਸ. ਪ੍ਰਾਈ. ਲਿਮਿ., 2008. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਭੁੱਖਾ-ਕਿਸਾਨ, ਆਰਥਿਕ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਅਤੇ ਸਿਆਸਤ,* ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2009. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਸਾਮਰਾਜੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਬੇਨਕਾਬ-II,* ਯੂਨੀਸਟਾਰ ਬੁੱਕਸ. ਪ੍ਰਾਈ. ਲਿਮਿ., 2008. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਅਣਖੀ, ਰਾਮ ਸਰੂਪ, *ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਢਾਬ,* ਲੋਕ ਗੀਤ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬੁੱਕ ਪ੍ਰਾਇ. ਲਿਮਿ., 2013. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਹਮੀਰਗੜ੍ਹ,* ਆਰਸੀ ਪਬਲੀਕਸ਼ਨਜ਼, 1999. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਕਣਕਾਂ ਦਾ ਕਤਲਾਮ,* ਲੋਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2014. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਸੁਲਗਦੀ ਰਾਤ,* ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2002. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵਾਲੇ,* ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2014. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਅੱਛਰਾ ਦਾਂਦੂ,* ਲੋਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2007. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਸਰਦਾਰੋ,* ਲੋਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2007. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਸਲਫਾਸ,* ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, 2002. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਕੋਠੇ ਖੜਕ ਸਿੰਘ,* ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2016. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਗੇਲੋ,* ਲੋਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2006. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਜੱਸੀ ਸਰਪੰਚ,* ਲੋਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2007. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਢਿੱਡ ਦੀ ਆਂਦਰ,* ਸਮਰਾਟ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, 1994. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਪਰਤਾਪੀ,* ਯੁਨੀਸਟਾਰ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬੁੱਕ ਪ੍ਰਾਇ. ਲਿਮਿ., 2014. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਭੀਮਾ,* ਲੋਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2011. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਅਨੀਤਾ (ਡਾ.), *ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ,* ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2015. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਅਨੂਪ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), *ਸੰਸਾਰੀਕਰਨ, ਸੁਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ,* ਪ੍ਰੇਰਨਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ 2000. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਸਾਮਰਾਜੀ ਸੰਕਟ: ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ,* ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2008. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਵਿਸਵ ਵਪਾਰ ਸੰਸਥਾ: ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਿਸਾਨੀ,* ਪ੍ਰੇਰਨਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ 2001. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਅਮਨਪਾਲ ਕੌਰ (ਡਾ.), *ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ,* ਸੰਗਮ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, 2015. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ (ਡਾ.) (ਸੰਪਾਦਕ), *ਗਲੋਬਲੀ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਭਵਿੱਖਮੁਖੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ,* ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2013. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਲ ਕੌਰ (ਸੰਪਾ:), *ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ (ਚੌਥੀ ਵਿਸ਼ਵ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ 15-17 ਦਸੰਬਰ, 2014),* ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2015. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਅਰਸ਼ੀ, ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, *ਸਮੀਖਿਆ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ,* ਆਰਸ਼ੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ,1998. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਅਰਵਿੰਦ, *ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਉਪਰ ਹਮਲਾ,* ਸ਼ਹੀਦ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਯਾਦਗਾਰੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2004. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਆਨੰਦ ਵਰਧਨ (ਪ੍ਰੋ:), *ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ 'ਕੁੱਸਾ' ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ,* ਸੰਗਮ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, 2016. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਏਂਗਲਯ, *ਟੱਬਰ, ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਮੁੱਢ,* ਪੰਜਾਬ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਮਿਤੀਹੀਣ, ਪ੍ਰਿੰਟ

ਸੰਧੂ, ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, *ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਪ੍ਰਸੰਗ,* ਲੋਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸਨ, 2013. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਬੁੱਕਲ ਦੇ ਸੱਪ,* ਯੁਨੀਸਟਾਰ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬੁੱਕ ਪ੍ਰਾਇ. ਲਿਮਿ., 2014. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ,* ਲੋਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2010. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਪਿੱਪਲ ਵਾਲਾ ਮੌੜ,* ਤਰਕਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2007. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਲੰਕਾ ਦਾਹ (ਵੈਰੀ ਹੋਇਆ ਜ਼ਹਾਨ),* ਸੜਕਨਾਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2009. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਸੂਲਾਂ ਦੀ ਨੋਕ 'ਤੇ,* ਲੋਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2011. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਚੱਕਰਵਿਊ ਦਰ ਚੱਕਰਵਿਊ,* ਤਰਕਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2017. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਜੰਗ ਇਉਂ ਵੀ,* ਯੁਨੀਸਟਾਰ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬੁੱਕ ਪ੍ਰਾਇ. ਲਿਮਿ., 2015. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵਹਿਣ,* ਯੁਨੀਸਟਾਰ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬੁੱਕ ਪ੍ਰਾਇ. ਲਿਮਿ., 2013. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਤੇਜਾ ਨਗੌਰੀ,* ਸੰਗਮ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ, 2016. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਸਰਬਜੋਤ ਸਿੰਘ, *ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਬਦਲਾਅ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ,* ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2005. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਸ਼ਰਮਾ, ਗੁਰਦੀਪ ਕੁਮਾਰ (ਡਾ.), *ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਪਰਿਪੇਖ,* ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2011. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਸ਼ਰਮਾ, ਤਰਸੇਮ (ਡਾ.) ਸੰਪਾ:, *ਮਾਲਵਾ ਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਸਥਿਤੀ: ਮੁੱਦੇ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ,* ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2014. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਸ਼ਰਮਾ, ਰਾਧਾ, *ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਲ ਦੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ,* ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, 1999. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਸਿੱਧੂ, ਅਮਨ ਅਤੇ ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੇਜੀ, *ਭਾਰਤ ਦੇ ਦਿਹਾਤ ਵਿਚ ਕਰਜ਼ਾ ਅਤੇ ਮੌਤ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਗਾਥਾ,* ਯੂਨੀਸਟਾਰ ਬੁੱਕਸ. ਪ੍ਰਾਈ. ਲਿਮਿ., 2015. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਸ਼ੀਰੀ, ਜਸਵੀਰ ਸਿੰਘ, *ਬੰਜਰ ਮਨ ਪੰਜਾਬ,* ਕੁਕਨਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅਕਤੂਬਰ-2001. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਸ਼ੁਕਲਾ, ਰਾਮ ਨਾਥ, *ਆਰਥਕ ਮੰਦਵਾੜੇ ਦੇ ਕਾਰਣ ਤੇ ਸਮਾਧਾਨ,* ਲੋਕ ਹਿਤੂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2011. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਆਰਥਕ ਮੰਦਵਾੜੇ ਦੇ ਕਾਰਣ ਤੇ ਸਮਾਧਾਨ,* ਲੋਕ ਹਿਤੂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2011. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦੀ ਕਬਰ,* ਲੋਕ ਹਿਤੂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2014. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦੇ ਹਥਿਆਰ,* ਲੋਕ ਹਿਤੂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ 2013. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਸੁਖਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), *ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ,* ਟਵੰਟੀ ਫਸਟ ਸੈਂਚੁਅਰੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, 2004. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਸੁਖਦੀਪ ਕੌਰ (ਡਾ.), *ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ: ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ,* ਯੂਨੀਸਟਾਰ ਬੁੱਕਸ. ਪ੍ਰਾਈ. ਲਿਮਿ., ਨਵੰਬਰ 2015. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), *ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਵਿਕਾਸ,* ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2010. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਸੁਖਿੰਦਰ, ਕੈਨੇਡੀਅਨ, *ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ (ਸਮੀਖਿਆ) (ਭਾਗ ਤੀਜਾ),* ਵਿਸ਼ਵਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2013. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਸੁਨੰਦਾ ਸੇੱਨ, ਅਰਸ਼ੀ, ਗੁਚਰਨ ਸਿੰਘ (ਅਨੁਵਾਦਕ), *ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ,* ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਟਰੱਸਟ, ਇੰਡੀਆ, 2008. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਸੋਮੀਆ, ਇਕਬਾਲ, *ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਸਲੇ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ,* ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, 2015. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਹਰਜੀਤ ਕੌਰ, *ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ,* ਅਮਰਜੀਤ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2009. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਹਰੀਕਾ, ਨਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, *ਕਿਸਾਨ ਬਣ ਰਿਹਾ ਗੁਲਾਮ,* ਲੋਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸਨ, 2008. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਹੈਪੀ, *ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਅਤੇ ਮਹਾਂਦੇਵੀ ਵਰਮਾ ਕਾਵਿ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ,* ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2017. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਕੰਬੋਜ, ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, *ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਹੋਂਦ ਮੂਲਕ ਸਰੋਕਾਰ,* ਲੋਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2006. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਕਾਂਗ, ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ (ਡਾ.) ਅਤੇ ਕਾਂਗ, ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), *ਗਲਪ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਗਲਪ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੱਕ,* ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕਮਾਲਾ, 2005. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਕੁੱਸਾ, ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ, *ਉੱਜੜ ਗਏ ਗਰਾਂ,* ਸੰਗਮ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, 2011. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਅੱਖੀਆ 'ਚ ਤੂੰ ਵਸਦਾ,* ਸੰਗਮ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, 2016. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਏਤੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕੁਰਲਾਣੇ,* ਸੰਗਮ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, 2010. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਸੱਜਰੀ ਪੈੜ ਦਾ ਰੇਤਾ,* ਸੰਗਮ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ, 2013. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਹਾਜੀ ਲੋਕ ਮੱਕੇ ਵੱਲ ਜਾਂਦੇ,* ਸੰਗਮ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, 2010. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਗੋਰਖ ਦਾ ਟਿੱਲਾ,* ਸੰਗਮ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, 2010. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਜੱਟ ਵੱਢਿਆ ਬੋਹੜ ਦੀ ਛਾਵੇਂ,* ਸੰਗਮ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, 2010. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਜੋਗੀ ਉੱਤਰ ਪਹਾੜੋਂ ਆਏ,* ਸੰਗਮ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, 2012. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਟੋਭੇ ਫੂਕ,* ਸੰਗਮ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, 2015. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਡਾਚੀ ਵਾਲਿਆ ਮੋੜ ਮੁਹਾਰ ਵੇ,* ਸੰਗਮ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, 2011. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਤਰਕਸ਼ ਟੰਗਿਆ ਜੰਡ,* ਸੰਗਮ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, 2010. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਤਵੀ ਤੋਂ ਤਲਵਾਰ ਤੱਕ,* ਸੰਗਮ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, 2010. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਪੁਰਜਾ ਪੁਰਜਾ ਕਟਿ ਮਰੈ,* ਸੰਗਮ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, 2010. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਬਾਗ਼ੀ ਕੋਹੀਂ ਬਲਦਾ ਦੀਵਾ,* ਸੰਗਮ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, 2010. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਬੋਦੀ ਵਾਲਾ ਤਾਰਾ ਚੜ੍ਹਿਆ,* ਸੰਗਮ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, 2014. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਰੂਹ ਲੈ ਗਿਆਂ ਦਿਲਾਂ ਦਾ ਜਾਨੀ,* ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ, ਸੰਗਮ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, 2010. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਕੁੱਸਾ, ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, *ਬੁਰਕੇ ਵਾਲੇ ਲੁਟੇਰੇ,* ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2014. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਕੇਸਰ, ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ, *ਸਾਹਿਤ ਖੋਜ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਆਲੋਚਨਾ,* ਮਦਾਨ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼ 2002. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਕੋਟਭਾਰਾ, ਬਲਜਿੰਦਰ, *ਸਾਮਰਾਜੀ ਤਾਕਤਾਂ ਅਤੇ ਇਰਾਕੀ ਜੰਗ,* ਤਰਕਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2005. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਖੀਵਾ, ਜਲੌਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), *ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਾਤਰ,* ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਬਰਨਾਲਾ, 2016. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਖੀਵਾ, ਲਾਭ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), *ਅੰਨ-ਦਾਤਾ (ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ),* ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2006. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਗਾਸੋ, ਓਮ ਪ੍ਰਕਸ਼, *ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ,* ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2000. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਗਾਧੀ, ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਅਨੁਵਾਦਕ), *ਭਾਰਤ ਅਕਬਰ ਦੀ ਮੌਤ ਸਮੇਂ,* ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2013. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ:), *ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੇਂਡੂ ਆਰਥਿਕਤਾ,* ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2014. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, (ਸੰਪਾ:), *ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਆਰਥਿਕਤਾ,* ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2016. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਸਿਰ ਕਰਜ਼ੇ ਅਤੇ ਗਰੀਬੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ,* ਮਦਾਨ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ, 2017. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਗੁਰਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਅਨੁ: ਅਤੇ ਸੰਪਾ:), *ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ (ਆਰਥਿਕ,ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ),* ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2006. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਗੁਰਦੀਪ ਕੌਰ (ਡਾ.), *ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨੀ ਜੀਵਨ,* ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2008. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਗਿਆਨੀ), *ਕਿਸਾਨ ਮਹਾ-ਕੁੰਭ ਦੇ ਬਹਾਨੇ,* ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2007. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਗੁਲਾਟੀ, ਪਵਨ (ਸੰਪਾ:), *ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ,* ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2006. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਘੋਸ਼. ਏ., *ਭਾਰਤੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ,* ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1988. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਚਰਨਜੀਤ ਕੌਰ (ਡਾ.), *ਨਾਰੀ ਨੀਝ,* ਲੋਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2010. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), *ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰੂਪਾਂਤਰ,* ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2010. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਜੰਮੂ, ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ, *ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸਮਾਜਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪੱਤਰ,* ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1999. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਜੋਸ਼ੀ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ, *ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਬਦਲਦੇ ਪਰਿਪੇਖ,* ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, 2009. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਝਾਅ, ਦਵਜੇਂਦਰ ਨਾਰਾਇਣ (ਲੇਖਕ), ਰਘਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਅਨੁਵਾਦਕ), *ਉੱਤਰ ਮੋਰੀਆ ਤੇ ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਵਿਚ ਮਾਲੀ ਪ੍ਰਬੰਧ,* ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2010. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਢਿੱਲੋਂ, ਸ. ਸ., *ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਜੁਗਰਫੀਆਂ,* ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2003. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਢਿੱਲੋ, ਹਰਵਿੰਦਰ, *ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਂਕੇ ਦੀ ਕਵਿਤਾਂ ਵਿਚ ਬੇਗਾਨਗੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ,* ਪ੍ਰਤੀਕ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, 2014. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਥਿੰਦ, ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), *ਕਹਾਣੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਸੇਖਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਸੰਵੇਦਨਾ,* ਸਪਤਰਿਸ਼ੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, 2017. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਮੀਖਿਆ (ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ 'ਚ),* ਸਪਤਰਿਸ਼ੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, 2016. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਦੱਤ, ਰਜਨੀ ਪਾਮ, ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਨੰਦ (ਅਨੁ:), *ਅਜੋਕਾ ਭਾਰਤ,* ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2008. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਦਵੇਸ਼ਵਰ, *ਨਾਵਲ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ,* ਲੋਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2002. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਦੁਲੇਹ, ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਸਿੰਘ, *ਜੱਟਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ,* ਲੋਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2001. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ (ਸੰਪਾ:), *ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਸਰੂਪ,* ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2000. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਧਾਲੀਵਾਲ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, *ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ,* ਲੋਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ. 2007, ਪ੍ਰਿੰਟ

ਨਹਿਰੂ, ਜੁਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), *ਨਾਵਲ ਦੀ ਵਿਧਾ,* ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2013. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਨਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), *ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ: ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰ,* ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2015. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਨੂਰ, ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), *ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਚੇਤਨਾ,* ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2005. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਸਾਹਿਤ,* ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, 1994. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਪਰਮਜੀਤ ਕੌਰ ਅਤੇ ਵਿਨੋਦ ਮਿੱਤਲ, *ਬੁਵਆਰ ਦਾ ਨਾਰੀਵਾਦ ਮਸਲੇ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ,* ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2011. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਪਵਨ ਗੁਲਾਟੀ, *ਅਧੁਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ,* ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2006. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), *ਖੋਜ ਸਿੱਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰ,* ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2011. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ (ਪੋ:), *ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਸਿਧਾਂਤ, ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆ,* ਨਿਊ ਬੁੱਕ ਕੰਪਨੀ, 1997. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਬ੍ਰਹਮਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ:), *ਕੋਠੇ ਖੜਕ ਸਿੰਘ: ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕ-ਜੁਗਤਾਂ,* ਵਾਰਿਸ਼ ਸ਼ਾਹ ਫ਼ਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, 2013. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਬਰਾੜ, ਸੁਰਜੀਤ (ਡਾ.), *ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਸਤੂ ਯਥਾਰਥ ਅਤੇ ਜੁਗਤਾਂ,* ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2012. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ: ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ: ਪਰਿਪੇਖ,* ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2005. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਬਰਾੜ, ਬਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ (ਡਾ.), *ਨਾਰੀਵਾਦ ਸਿਧਾਂਤ, ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ,* ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2002. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਬ੍ਰਿਜ, ਨਰਾਇਣ (ਪੋ:), *ਕ੍ਰਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਦੁਖੜੇ,* ਲੋਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2007. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, *ਅੰਨਦਾਤਾ,* ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, 2004. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਦੂਸਰਾ ਹੀਰੋਸ਼ੀਮਾ,* ਲੋਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2015. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਮਹਾਂਬਲੀ ਸੂਰਾ,* ਯੂਨੀਸਟਾਰ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬੁੱਕ ਪ੍ਰਾਇ. ਲਿਮਿ., 2014. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਸਤਲੁਜ ਵਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ,* ਯੂਨੀਸਟਾਰ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬੁੱਕ ਪ੍ਰਾਇ.ਲਿਮਿ., 2010. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਅਫਲਾਤੂ,* ਲੋਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2014. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ,* ਲੋਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸਨ, 2018. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਸਾਹਿਤਕ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ (ਕੱਚੇ ਰਾਹ ਪੱਕੀ ਮਹਿਕ),* ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2010. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਸੂਰਜ ਦੀ ਅੱਖ,* ਲੋਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2017. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਕੱਚੀਆਂ ਕੰਧਾਂ,* ਲੋਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2004. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਜੀ. ਟੀ. ਰੋਡ.,* ਸਮਰਾਟ ਪਾਕੇਟ ਬੁੱਕਸ, 1992. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਢਾਹਵਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕਿੰਗਰੇ,* ਲੋਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2013. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ,* ਲੋਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸਨ, 2014. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਲਾਲ ਬੱਤੀ,* ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1998. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਬਾਜਵਾ, ਦਿਲਬਾਰਾ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), *ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ,* ਲੋਕ ਗੀਤ 2014. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਬਾਲਾ, ਰੰਜੂ, *ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਸੰਕਟ (ਸਮਕਾਲੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ),* ਲੋਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2008. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਬੀ.ਅਲੈਕਸਈ (ਡਾ.), *ਪੈਪਸੂ ਦੀ ਮੁਜ਼ਾਰਾ ਲਹਿਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ,* ਸੰਗਮ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, 2013. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਭੱਟੀ, ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, *ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ,* ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2011. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਭੰਮਰਾ, ਮਨਦੀਪ ਕੌਰ, *ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥ (ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਮੁੱਲਾਂਕਣ),* ਸਪਤਰਿਸ਼ੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, 2017. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਭੀਮ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ: ਸਿਆਸੀ ਪਰਿਪੇਖ, ਕੁਕਨਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ. 2002. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਵਿਵੇਚਨ,* ਯੂਨੀਸਟਾਰ ਬੁੱਕਸ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, 2013. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਦਲਿਤ ਚਿੰਤਨ: ਮਾਰਕਸੀ ਪਰਿਪੇਖ,* ਕੁਕਨੁਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2005. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਨਵ-ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਅਤੇ ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦ,* ਤਰਕਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2004. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਮੁੱਦੇ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ,* ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, 2015. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), *ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ: ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਤਿ ਉੱਤਰ,* ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, 2007. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਮਨਦੀਪ (ਸੰਪਾ), *ਔਰਤ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ,* ਪੰਜਾਬ: ਇਨਕਲਾਬੀ ਨੌਜਆਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਮੰਚ, 2015. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਮਨਦੀਪ ਕੌਰ (ਡਾ.), *ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ 'ਚ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ,* ਸੰਗਮ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, 2013. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਮਾਹਿਲ, ਸਰਦਾਰਾ ਸਿੰਘ, *ਸੰਸਾਰ ਵਪਾਰ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਜ਼ੱਰਈ ਸੰਕਟ,* ਕੁਕਨੁਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਮਿਤੀ ਹੀਨ. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਮਾਨ, ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ, *ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਯਥਾਰਥ-ਚਿਤਰਣ,* ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2014. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਮੇਜਰ ਸਿੰਘ, *ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ: ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਸਮੀਖਿਆ,* ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, 2017. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, *ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਾਨ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ,* ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ 1991. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਰਮਨਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ (ਡਾ.), *ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗਲਪ-ਚੇਤਨਾ ਸਮੁੱਚੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ,* ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2013. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਰਾਜਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), *ਉਤਰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ,* ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2011. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਭੀਖੀ, ਲਕਸ਼ਮੀ ਨਰਾਇਣ, *ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਤੇ ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਚਿਤਰਣ,* ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, 2016. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਲੰਬੀ, ਗੁਰਸੇਵਕ ਸਿੰਘ, *ਬਸਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਬਸਤੀਵਾਦ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸਰੋਕਾਰ,* ਗ੍ਰੇਸ਼ੀਅਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2015. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਲੈਨਿਨ, *ਆਰਥਕ ਰੋਮਾਂਚਵਾਦ ਦਾ ਚਿਰਿੱਤਰ ਚਿਤਰਨ,* ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਯਾਦਗਾਰੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2010. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਵਰਮਾ, ਓ. ਪੀ. (ਪੋ:), *ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਅਸੀਂ,* ਤਰਕਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2015. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਵਿਨੋਦ, ਟੀ. ਆਰ, *ਆਓ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹੀਏ,* ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1999. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ,* ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1991. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਆਉ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹੀਏ,* ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1999. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1991. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਹੀ, *ਪੰਜਾਬੀ ਅਲੋਚਨਾ ਸ਼ਾਸਤਰ,* ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2007. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਵਿਰਕ, ਜਗਤਾਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ:), *ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦਾ ਮਲਵਈ ਨਾਵਲ-ਸੰਸਾਰ,* ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, 2016. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੁਸਤਕਾਂ

Randhawa, M.S., *Green Revolution (A Case Study of Punjab)*, Vikash Publishing House Pvt, Ltd., 1974. Print

Darling, Lyall Malcolm, *The Punjab Peasant in Prosperity and debt,* South Asia Books, 1978, Print

Ramesh Chandra (Pof.), *Globlalisation, Privatisation and Indea Polity,* Vol. 6, Isha books, 2004, Print

Fast,Howard, *Literature and Reality*, people's Publishing House, 1995. Print

Hari Singh (Master): *Agriculture Worker's Struggle in Punjab*, people's Publishing House, 1980. Print

Ahlawat, S. R., *Green Revvolution and Agriculture Labour*, Deep&Deep Publication, 1960. print

Marks. K. and F. Engels, *Manifesto of the Communist Party*, Progress Publication, 1975. Print

Singh, Gurbhagat, *Western Poetics and Eastern Thought*, Ajanta Publication, 1984, Print

ਹਿੰਦੀ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਅਗਰਵਾਲ, ਜੀ. ਕੇ. (ਡਾ.), *ਸਮਾਜਸ਼ਾਸ਼ਤਰ,* ਸਹਿਤਯ ਭਵਨ, 1990. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਅਨੰਦ ਕੁਮਾਰ, *ਸਮਾਜਸ਼ਾਸ਼ਤਰ ਕਾ ਪਰੀਚਯ,* ਵਿਵੇਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1991, ਪ੍ਰਿੰਟ

ਉਪਾਧਿਆਇ, ਭਵਾਨੀ ਸ਼ੰਕਰ, *ਕਾਰਲ ਗੁਸਤਵਾਵ ਯੁੰਗ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ*, ਹਿੰਦੀ ਗ੍ਰੰਥ ਅਕਾਦਮੀ ਜਯਪੁਰ, 1983. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਗੁਪਤਾ, ਗਿਆਨ ਚੰਦ, *ਆਂਚਲਿਕ ਉਪਨਿਆਸ ਸੰਵੇਦਨਾ ਔਰ ਸ਼ਿਲਪ,* ਅਭਿਨਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1975. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਗੁਪਤਾ, ਵੀ.ਡੀ. (ਸੰਪਾ.), *ਸਾਹਿੱਤਯ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਯ ਸੰਦਰਭ,* ਸੀਤਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1987. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਜੈਨ, ਨਿਰਮਲ (ਸੰਪਾ.), *ਸਾਹਿਤੱਯ ਕਾ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਯ ਚਿੰਤਨ,* ਹਿੰਦੀ ਮਾਧਿਅਮ ਕਾਰਯਾਲ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਲਯ, 1992. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਫੌਸਟਰ. ਈ. ਐਮ., *ਉਪਨਯਾਸ ਕੇ ਪਰਸ਼,* ਰਾਜਸਥਾਨ ਹਿੰਦੀ ਗ੍ਰੰਥ ਅਕਾਦਮੀ, 1982. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ

ਅਮਨਦੀਪ ਸਿੰਘ, *ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪਛਾਣ ਦਾ ਸੰਕਟ (ਉੱਤਰ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਦੇ ਚੌਣਵੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜੀ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ),* ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2010. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਅਮਨਪਾਲ ਕੌਰ, ਉਦਰਿਤ, *ਨਵ-ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ,* ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2010. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ, *ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ,* ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2011. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, *ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਰਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਦਾ ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ,* ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1988. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, *ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ,* ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2009. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਹਰਜੀਤ ਕੌਰ, *ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ (1960-1999),* ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2005. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਹੈਪੀ, *ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਅਤੇ ਮਹਾਂਦੇਵੀ ਵਰਮਾ ਕਾਵਿ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ,* ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2017. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, *ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨੀ ਜੀਵਨ,* ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1990. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਗੁਰਦੀਪ ਕੌਰ, *ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਕਿਰਸਾਨੀ ਸਮਾਜ (ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ),* ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2005. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ, *ਅਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਬਿੰਬ ਦੀ ਨਿਰਮਾਣਕਾਰੀ,* ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2015. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ, *ਅਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਬਿੰਬ ਦੀ ਨਿਰਮਾਣਕਾਰੀ,* ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2015. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਪ੍ਰਭਜੀਤ ਕੌਰ, *ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਸਮਾਜ ਇਤਿਹਾਸਮੂਲਕ ਅਧਿਐਨ,* ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1992. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, *ਅਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਧਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਆਧਾਰ (ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਤੋਂ 2010 ਤੱਕ,* ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2014. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਵਾਡੀਆ, ਜਗਦੀਸ਼ ਕੌਰ, *ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅੰਸ਼,* ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1975. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਖੋਜ-ਨਿਬੰਧ

ਸਰਵਨਜੀਤ, *ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਣ,* ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1983. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਹਰਜਿੰਦਰ ਕੌਰ, *ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਕੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨੀ ਬਿੰਬ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2013-15. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਨਰਿੰਦਰ ਕੌਰ, *ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਕੀ ਵਿਚ ਨਸ਼ੇ, ਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਜਾਤ: ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ,* ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2012. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਨਾਗਰ ਸਿੰਘ, *ਬੇਜ਼ਮੀਨੇ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ,* ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1993. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਸੰਦਰਭ ਗ੍ਰੰਥ

Bhai Maya Singh, *The Punjabi Dictionary*, Language Department, punjab 1991, Print

ਜੱਗੀ, ਰਤਨ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ:), *ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼: ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ,* ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2001, ਪ੍ਰਿੰਟ

ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ (ਸੰਪਾ:), *ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਸੰਦਰਭ ਕੋਸ਼,* ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2010. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਧਰਮ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), *ਪੰਜਾਬੀ ਖੋਜ ਸੰਦਰਭ,* ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2015, ਪ੍ਰਿੰਟ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼, ਪਟਿਆਲਾ: ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, 2011, ਪ੍ਰਿੰਟ

ਨਾਭਾ, ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, *ਮਹਾਨਕੋਸ਼,* ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, 2006, ਪ੍ਰਿੰਟ

ਵਿਨੋਦ, ਟੀ. ਆਰ, *ਨਾਵਲ ਆਲੋਚਨਾ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਕੋਸ਼,* ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, 1999. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਪ੍ਰਤਿਕਾਵਾਂ / ਮੈਗਜ਼ੀਨ

ਅਜੋਕੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ, ਮਾਰਚ-ਅਪ੍ਰੈਲ 2016. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਅਲੋਚਨਾ, ਜੁਲਈ-ਸਤੰਬਰ 2001. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਸ਼ਬਦ-74, ਅਪ੍ਰੈਲ-ਜੂਨ, 2016. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਸੰਵਾਦ, ਜਨਵਰੀ-ਜੂਨ, 2016. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਸਿਰਜਣਾ, ਜਨਵਰੀ-ਮਾਰਚ 2016. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਹਾਸ਼ੀਆ ਲੋਕ, ਜੁਲਾਈ 13-ਮਾਰਚ 14. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਕਹਾਣੀ ਧਾਰਾ, ਅਪ੍ਰੈਲ-ਜੂਨ, 2015. ਅਕਤੂਬਰ-ਦਸੰਬਰ, 2016. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਖੇਤੀ ਦੁਨੀਆ, 30 ਨਵੰਬਰ 2013. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਛੇਵਾਂ ਦਰਿਆ, ਜੁਲਾਈ –ਅਗਸਤ 2009. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ, ਅਕਤੂਬਰ-ਦਸੰਬਰ 2015. ਜੂਨ-ਜੁਲਾਈ 2016. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਪ੍ਰਵਚਨ, ਜਨਵਰੀ-ਮਾਰਚ 2016. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਅਖਬਾਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 3 ਜੁਲਾਈ, 2018, 9 ਜੁਲਾਈ 2018. ਪ੍ਰਿੰਟ

ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਜੀਤ, ਜਲੰਧਰ, ਪ੍ਰਿੰਟ

ਵੈਬਸਾਈਟਸ

http://bnc.lt/8Sqh/QN1zYwgjwQ

http://en.wikipedia.org/wiki/list-of-largest-producing-countries-of-agriculture-commodities

http://www.indeaexamnews.in/mp-kisan-rin-mochan-yojana-2018-2019/

https://en.wikipidea.org/wiki/Farmers%27-sucides-in-Indea

https://www.thehindubusinessline.com/economy/policy/govt-to-launch-rs-6000cr-sampada-scheme-for-food-processing/article/9630954.ece

https://www.thehindubusinessline.com/news/nation/gujrat-launches-sky-scheme-for-formers-to-genrate-soler-power/artical24242176.ece

ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ

ਸਰਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੋਹਲ, ਚਾਂਸਲਰ ਕੇਂਦਰੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੰਜਾਬ, ਘੁੱਦਾ

ਡਾ. ਰਾਜਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ, ਸੁਰਜੀਤ ਬਰਾੜ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਲੋਚਕ

ਕਿਸਾਨ ਯੂਨੀਅਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧ/ਆਗੂ

ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਰਿਵਾਰ,

ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ, ਨਾਵਲਕਾਰ

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਨਾਵਲਕਾਰ

....